

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Český jazyk

DISERTAČNÍ PRÁCE

PhDr. Jiří Pergler

Česká reflexivní deagentizace v diachronním pohledu

Czech reflexive agent demotion in diachronic perspective

Vedoucí práce: Mirjam Fried, docent

2019

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 21. května 2019

Jiří Pergler

Abstrakt

Tématem disertační práce je česká reflexivní deagentní konstrukce v diachronním pohledu, jedná se o konstrukci tradičně označovanou jako reflexivní pasivum (či reflexivní neosobní konstrukce), v níž se sloveso vyskytuje v reflexivní podobě a agens je odsunut z pozice syntaktického subjektu. Práce sestává ze dvou částí: teoretické a analytické.

Cílem teoretické části je zapojit dosavadní poznatky o zkoumané české konstrukci do kontextu mezinárodní lingvistické literatury orientované na problematiku reflexivity či deagentnosti i lingvistické literatury obecně teoretické. V kapitole II.2 se věnujeme základním teoretickým východiskům, především teorii gramatikalizace, přičemž ukazujeme, jak lze různé používané teoretické koncepty aplikovat na oblast české reflexivity a reflexivní deagentní konstrukce. V kapitole II.3 se zabýváme problematikou reflexivity: porovnáváme zde různé přístupy věnující se reflexivu *se* v češtině, načež reflektujeme některé popisy typologické, na jejichž základě ukazujeme, do jaké míry odpovídá situace v češtině fungování reflexivity v perspektivě kroslingvistické. Tématem kapitoly II.4 je deagentizace: představujeme zde různé české konstrukce, jejichž funkcí je defokalizovat agens, ukazujeme, jak ke konkurenci takových konstrukcí přistupuje zahraniční literatura, a zabýváme se i tím, jaké jsou mezi příbuznými konstrukcemi rozdíly napříč slovanskými jazyky. V kapitole II.5 se pak zaměřujeme na diachronní aspekty zkoumané konstrukce: ukazujeme, jak reflexivní deagentní konstrukce v jazycích obvykle vznikají, jaká je předpokládaná chronologie tohoto procesu v češtině a jaké teoretické otázky jsou spojeny s následným konstrukčním vývojem.

Předmětem analytické části práce je pak materiálový výzkum užívání reflexivní deagentní konstrukce v češtině 15.–17. století. V kapitole III.2 jsou představena jazyková data sloužící jako východisko našich analýz, je popsán způsob jejich zpracování a také nastíněna základní klasifikace funkcí, které reflexivum *se* u jednotlivých dokladů plní. V kapitole III.3 je podán podrobný přehled rysů, kterými se užití reflexivní deagentní konstrukce vyznačují, a to včetně jejich případného vývoje v čase; jedná se o formální i sémantické/pragmatické rysy uplatněných sloves, slovesných tvarů, agentu a patientu i struktury jako celku. V kapitole III.4 jsou popsány jednotlivé situační typy, tedy kontexty, v nichž se reflexivní deagentní konstrukce typicky užívala a pomocí nichž je možné vysvětlit jak motivaci doložené konfigurace rysů, tak i motivaci pro samotné použití deagentní konstrukce. V kapitole III.5 je konečně věnována pozornost užitím víceznačným, umožňujícím kromě deagentní interpretace rovněž interpretace další; taková užití jsou z diachronního hlediska klíčová, neboť víceznačnost tohoto typu je teoreticky předpokládána pro zdrojové kontexty, v nichž reflexivní deagentní konstrukce původně vznikala.

Klíčová slova: reflexivní deagentní konstrukce, reflexivita, deagentizace, diachronie, gramatikalizace, stará čeština, střední čeština, situační typ

Abstract

The topic of this thesis is the Czech reflexive agent-demoting construction in a diachronic perspective, i.e., a construction traditionally called reflexive passive (or reflexive impersonal) in which the verb occurs in the reflexive form and the agent is demoted from the subject position. The thesis consists of two parts: theoretical and analytical.

The aim of the theoretical part is to incorporate the existing knowledge about the Czech construction in question into the context of both the international literature on the issues of reflexivity or agent demotion and the theoretical linguistic literature in general. In Chapter II.2, I discuss some basic theoretical concepts (especially from the grammaticalization theory), showing how they can be applied to the area of Czech reflexivity and reflexive agent-demoting construction. In Chapter II.3, I deal with the issue of reflexivity: different approaches to the Czech reflexive marker *se* are compared and thereafter some comprehensive typological descriptions are summarized which allow us to demonstrate to what extent the situation in Czech corresponds to the functional distribution of reflexivity in a cross-linguistic perspective. Chapter II.4 addresses the question of agent demotion: different Czech constructions with the function of agent defocusing are presented, then I show how the coexistence of such constructions is treated in the international literature and also what differences can be identified between these cognate constructions across Slavic languages. Chapter II.5 focuses on the diachronic aspects of the construction in question, examining how reflexive agent-demoting constructions usually arise cross-linguistically, what is the chronology of this process in Czech and what questions are associated with the subsequent constructional development.

The analytical part of the thesis presents material research on the usage of the reflexive agent-demoting construction in the 15th–17th-century Czech. Chapter III.2 introduces the linguistic data on which the analysis is based, clarifies the way of their processing and outlines the basic classification of functions fulfilled by the reflexive marker *se* in its particular attestations. In Chapter III.3, an in-depth description of the features that characterize the uses of the reflexive agent-demoting construction is presented, including their possible development over time; I analyze both formal and semantic/pragmatic features of the verbs, verb forms, agents and patients as well as of the structures as a whole. Chapter III.4 describes several so-called situation types, which represent the contexts in which the reflexive agent-demoting construction was typically used; by means of these situation types, it is possible both to explain the documented distribution of features and to identify the reasons for the very usage of an agent-demoting construction. Finally, Chapter III.5 draws attention to the ambiguous uses that invite more interpretations than just the agent-demoting one; from the diachronic point of view, these uses are crucial because this type of ambiguity is supposed to have been characteristic of the contexts in which the reflexive agent-demoting construction originally arose.

Key words: reflexive agent-demoting construction, reflexivity, agent demotion, diachrony, grammaticalization, Old Czech, Middle Czech, situation type

Obsah

I. Úvod	10
II. Teoretická část	14
II.1 Úvod teoretické části	15
II.2 Obecná teoretická východiska	17
II.2.1 Gramatikalizace v pojetí Hopper – Traugott (2003)	18
II.2.2 Onomaziologický a sémaziologický pohled na gramatikalizaci	22
II.2.3 Unidirekcionalita a retrakce	25
II.2.4 Kategorizace a pojetí kategorií	28
II.2.5 Průběh aktualizace a pojetí reanalýzy	32
II.2.6 Vztah gramatikalizace a lexikalizace	36
II.2.7 Role kontextu v gramatikalizačním procesu	38
II.2.8 Konstrukční pohled na gramatikalizaci a konstrukcionalizace	40
II.2.9 Dílčí shrnutí	44
II.3 Reflexivní deagentizace v kontextu konstrukcí s reflexivem <i>se</i>	46
II.3.1 Lingvistická zpracování českého reflexiva <i>se</i>	47
II.3.1.1 Taxonomický přístup	47
II.3.1.2 Netaxonomický přístup	52
II.3.1.3 Generativistický přístup	54
II.3.1.4 Konstrukční přístup	58
II.3.1.5 Dílčí shrnutí	61
II.3.2 Reflexivita v pohledu typologickém	62
II.3.2.1 Přístup syntaktizující: Geniušienė (1987)	63
II.3.2.2 Přístup sémantičtější: Kemmer (1993)	71
II.3.3 Dílčí shrnutí	78
II.4 Reflexivní deagentizace v kontextu konstrukcí pasivních a deagentních	79
II.4.1 České deagentní konstrukce a jejich vlastnosti	80

II.4.2 Deagentnost/pasivum v pohledu typologickém a obecnělingvistickém	84
II.4.2.1 Formální syntax: promoce, democe a impersonální pasivum	84
II.4.2.2 Pragmatika: defokalizace agentu a prototypické pojetí pasiva	86
II.4.2.3 Diskurz: situační typy a distribuce defokalizačních konstrukcí	88
II.4.3 Slovanský kontext	92
II.4.4 Reflexivní deagentní konstrukce v češtině a její funkce	96
II.4.5 Dílčí shrnutí	101
II.5 Reflexivní deagentizace v pohledu diachronním	102
II.5.1 Původ a vznik reflexivní deagentní konstrukce	102
II.5.1.1 Vznik deagentní konstrukce v pohledu typologickém	103
II.5.1.2 Vznik deagentní konstrukce jako gramatikalizační proces	106
II.5.1.2.1 Pojetí Hopper – Traugott (2003)	106
II.5.1.2.2 Pojetí Himmelmann (2004)	109
II.5.1.2.3 Pojetí Haspelmath (1999)	111
II.5.1.2.4 Pojetí konstrukční	112
II.5.1.3 Chronologie vzniku české deagentní konstrukce	113
II.5.1.4 Obnovení reflexivního značení: ústup reflexiva <i>se</i> z funkce zájmena	116
II.5.2 Další vývoj reflexivní deagentní konstrukce	121
II.5.2.1 Deagentní konstrukce s podmětem a bez podmětu	121
II.5.2.2 Agens a možnost jeho vyjádření	125
II.5.2.3 Funkční vývoj reflexivní deagentní konstrukce	128
II.5.2.4 Zvláštní typy užití reflexivní deagentní konstrukce	132
II.5.3 Dílčí shrnutí	134
II.6 Shrnutí teoretické části	136
III. Analytická část	139
III.1 Úvod analytické části	140
III.2 Materiálová báze a klasifikace reflexiv	143
III.2.1 Databáze dokladů reflexiva <i>se</i>	144
III.2.1.1 Struktura databáze	144
III.2.1.2 Principy výběru zdrojových textů	146
III.2.1.3 Principy excerpce dokladů	148

III.2.1.4 Skladba dokladů	148
III.2.2 Klasifikace funkcí reflexiva	149
III.2.2.1 Přehled funkcí	150
III.2.2.1.1 Vlastní reflexiva	150
III.2.2.1.2 Autokauzativa	151
III.2.2.1.3 Reflexiva s partitivním patientem	153
III.2.2.1.4 Absolutní reflexiva	154
III.2.2.1.5 Deakuzativní reflexiva	155
III.2.2.1.6 Reciproční reflexiva	156
III.2.2.1.7 Kolektivní reflexiva	157
III.2.2.1.8 Fakultativní reflexiva	158
III.2.2.1.9 Spontánnostní reflexiva	160
III.2.2.1.10 Dekauzativní reflexiva	161
III.2.2.1.11 Deagentní reflexiva	163
III.2.2.1.12 Konverzní reflexiva	164
III.2.2.1.13 Reflexivně kauzativní typ	165
III.2.2.1.14 Prefixální reflexiva	167
III.2.2.1.15 Reflexiva tantum	168
III.2.2.1.16 Nereverzibilní reflexiva	170
III.2.2.1.17 Prepozicionální reflexiva	171
III.2.2.1.18 Shrnutí	172
III.2.2.2 K otázce kategoriálních hranic	175
III.3 Analýza užívání reflexivní deagentní konstrukce v 15.–17. století I: celkový pohled	179
III.3.1 Zastoupení deagentní konstrukce	179
III.3.1.1 Chronologická distribuce dokladů	180
III.3.1.2 Distribuce vzhledem ke zdrojovým textům	182
III.3.2 Vlastnosti slovesa	186
III.3.2.1 Lexikální obsazení	186
III.3.2.1.1 Počet lemmat	186
III.3.2.1.2 Frekvence lemmat	187
III.3.2.1.2.1 Nejfrekventovanější lemmata	189
III.3.2.1.3 Lexikální překryv s dalšími reflexivními typy	196
III.3.2.2 Slovesný vid	198
III.3.2.3 Tranzitivita slovesa a syntaktická přítomnost subjektu	200
III.3.2.4 Sémantika slovesa	204
III.3.2.5 Reflexivita slovesa	207

III.3.3 Vlastnosti slovesného tvaru	210
III.3.3.1 Morfológické významy	210
III.3.3.1.1 Určité tvary	211
III.3.3.1.1.1 Způsob a čas	211
III.3.3.1.1.2 Osoba a číslo	213
III.3.3.1.2 Neurčité tvary	215
III.3.3.2 Přítomnost syntaktického auxiliáru	216
III.3.3.3 Přítomnost negace	219
III.3.4 Vlastnosti subjektu/patientu	220
III.3.4.1 Kontextová zapojenost subjektu/patientu	221
III.3.4.2 Pozice vůči slovesu	224
III.3.4.3 Sémantika subjektu	227
III.3.5 Vlastnosti agentu	229
III.3.5.1 Vyjádřenost a forma agentu	229
III.3.5.2 Sémantika agentu	231
III.3.5.3 Reference agentu	233
III.3.6 Další rysy užívání reflexivní deagentní konstrukce	236
III.3.6.1 Generalizovanost děje	236
III.3.6.2 Kontexty s paralelně užitým opisným pasivem	240
III.3.7 Shrnutí výsledků analýzy	242
III.4 Analýza užívání reflexivní deagentní konstrukce v 15.–17. století II: situační typy	246
III.4.1 Situační typ habituální	248
III.4.2 Situační typ zákonitostní	251
III.4.3 Situační typ možnostní	254
III.4.4 Situační typ instruktážní	260
III.4.5 Situační typ nutnostní	263
III.4.6 Situační typ okolnostní	267
III.4.7 Situační typ metatextový	271
III.4.8 Situační typ pragmaticky nepřímý	276
III.4.9 Situační typ performativní	280
III.4.10 Ostatní případy	283
III.4.11 Shrnutí situačních typů	287
III.4.11.1 Vlastnosti deagentních užití	287
III.4.11.2 Motivace užití deagentní konstrukce	289

III.4.11.3 Zastoupení situačních typů	290
III.5 Víceznačné doklady	292
III.5.1 Kontextové vlivy	294
III.5.2 Vlastnosti víceznačných dokladů	297
III.5.2.1 Zastoupení víceznačných dokladů	297
III.5.2.2 Vlastnosti sloves	298
III.5.2.3 Vlastnosti slovesných tvarů	300
III.5.2.4 Vlastnosti subjektu	300
III.5.2.5 Vlastnosti agentu	301
III.5.2.6 Shrnutí	302
III.5.3 Situační typy víceznačných dokladů	302
III.6 Shrnutí analytické části	308
IV. Závěr	311
V. Seznam zkratk a pramenů	316
VI. Seznam citované literatury	323
Příloha práce	332

I. ÚVOD

Tématem této disertační práce je česká reflexivní deagentní konstrukce. Reflexivní deagentní konstrukcí zde rozumíme struktury, v nichž se sloveso vyskytuje v reflexivní podobě a v nichž lze ve srovnání s nereflexivním užitím daného slovesa (tedy ve srovnání s tzv. primární diatezí) pozorovat některé rozdíly ve formálním ztvárnění jeho participantů: konatel děje, který je u nereflexivní podoby slovesa vyjádřen na pozici syntaktického subjektu, je v reflexivní deagentní konstrukci z této pozice tzv. odsunut a v současné češtině zůstává až na výjimky nevyjádřený; entita dějem zasažená, která u nereflexivní podoby tranzitivních sloves obsazuje pozici akuzativního objektu, je v reflexivní deagentní konstrukci vyjádřena subjektem (srov. příklad 1); pokud pak u tranzitivního slovesa zasažená entita ztvárněna není (příklad 2) nebo se jedná o sloveso intransitivní (3), zůstává pozice syntaktického subjektu neobsazena. Participant vyjádřený v primární diatezi subjektem, který je v reflexivní deagentní konstrukci z této pozice odsunutý, budeme v této práci označovat termínem *agens*, participant vyjádřený v primární diatezi akuzativním objektem, který v reflexivní deagentní konstrukci obsazuje pozici subjektu, pak budeme označovat jako *patiens*.¹

- (1) *V Ondřejově se opravuje silnice.*
- (2) *Zpívalo se až do rána.*
- (3) *Na táboře se spalo ve stanech s podsadou.*

Synchronní pohled na reflexivní deagentní konstrukci v současné češtině je reprezentován poměrně velkým množstvím odborné lingvistické literatury (v níž se často používá tradiční označení reflexivní pasivum, dalším užívaným termínem je např. reflexivní deagentiv). Této konstrukci se podrobně věnují všechny obvyklé současněčeské mluvnicе (srov. např. Komárek et al., 1986; Daneš et al., 1987; Karlík et al., 1995; Štícha et al., 2013; Panevová et al., 2014) a je i tématem celé řady specializovaných studií. Výběrově lze uvést např. práce Kopečného (1954), který se podrobně zabývá jednak kategorií slovesného rodu, jednak fungováním reflexivity v češtině, Grepla (1973), který danou konstrukci chápe jako

¹ Termíny *agens* a *patiens* jsou v lingvistické literatuře používány v různém významovém rozsahu, v české tradici lze např. konstatovat rozdíl mezi dvourovinnou valenční syntaxí (DVS), která pracuje se sémantičtější klasifikací a oba termíny tak používá v užším smyslu (srov. např. Daneš et al., 1987, či Grepl – Karlík, 1998), a funkčním generativním popisem (FGP), v němž se uplatňuje přístup více (formálně) syntaktický a termíny označující příslušné (tektogramatické) role tak mají význam širší (namísto termínu *agens* se zde ovšem používá termín *aktor*; srov. např. Mikulová et al., 2005, či Panevová et al., 2014). Jak vyplývá z výše podaného vymezení, je naše pojetí agentu a pacientu ještě syntaktičtější než pojetí FGP (kde tektogramatické role nejsou tak striktně vázány na formální ztvárnění, neboť jsou tam za realizaci aktoru i pacientu považována i jiná doplnění než nominativní či akuzativní) a odpovídá tak např. pojmům sémantický subjekt a sémantický objekt, s nimiž ve své typologii reflexiv pracuje Geniušienė (1987).

jeden z několika prostředků vyjádření deagentnosti, jež zkoumá v kontextu slavistickém, Panevové (1973), která porovnává různé české struktury implikující všeobecného konatele včetně konstrukce reflexivní, Siewierské (1988), jež reflexivní deagentizaci řadí mezi několik konstrukcí, které v různých slovanských jazycích posuzuje z hlediska jejich uvažované aktivity/pasivity, Fried (2004; 2007), podávající konstrukční popis několika různých funkcí reflexiva *se* v současné češtině včetně funkce deagentní, Fried (2006), která porovnává funkční distribuci této konstrukce s distribucí opisného pasiva a jejich vzájemný poměr v češtině dále srovnává se situací v ruštině, Panevové (2008), usilující podat formálními kritérii podloženou klasifikaci typů reflexiva *se* v současné češtině (spojenou s jeho explicitní kategorizací), či Hudouskové (2009), formulující generativní analýzu reflexivní deagentní konstrukce ve srovnání s konstrukcí vyjadřující sémantickou reflexivitu.

Zatímco v synchronním pohledu je tedy (současněčeské) reflexivní deagentní konstrukci věnována značná lingvistická pozornost, v pohledu diachronním, který by reflektoval její vznik a vývoj, resp. její užívání ve starších fázích vývoje češtiny, je zájem o ni podstatně nižší. Historické mluvnické se této konstrukci typicky věnují jen velmi stručně, a pokud jde o relevantní specializované studie, lze z relativně novější doby uvést snad jen práci Štíchovu (1988), který pro danou konstrukci uvádí ze starší češtiny řadu zajímavých dokladů, a článek Meyerův (2010), který se zabývá historickým vývojem této konstrukce nejen v češtině, ale i v několika dalších slovanských jazycích. (Okrajově se samozřejmě o dané problematice zmiňují také práce další, srov. např. Havránek /1928/, který však usiluje o panchronní postižení reflexivity ve všech slovanských jazycích, takže pozornost věnovaná specificky deagentní konstrukci a specificky ve starší češtině je nutně omezená; reflexivní deagentní konstrukci ve staré češtině se nadto částečně věnujeme též v Pergler /2014/, kde se ovšem opíráme pouze o nečetný jazykový materiál.) Právě nedostatečné lingvistické zpracování diachronního vývoje české reflexivní deagentní konstrukce bylo přitom zřejmým motivem pro volbu tématu této práce, neboť jde o problematiku zajímavou, kterou by bylo žádoucí doplnit o nové poznatky; dalším motivem pro výběr tématu pak byla mj. skutečnost, že podle zmíněné literatury se reflexivní deagentní konstrukce ještě ve staré češtině používala pouze s velmi nízkou frekvencí, takže lze v jejím užívání očekávat zajímavý diachronní vývoj.

Vzhledem k pluralitě dnešního lingvistického myšlení je třeba v úvodu této práce obecně charakterizovat nejen její vlastní téma, nýbrž také její teoretické ukotvení. Práce není přímo rámcována jediným konkrétním teoretickým směrem, nicméně ze spektra lingvistických přístupů, pohybujících se na škále mezi přístupy formálními a přístupy funkčními či funkčně-kognitivními (k této opozici srov. např. Haspelmath, 2000), teoreticky vychází především z přístupů funkcionalistických, jako jsou funkční typologie (srov. např. Croft, 2003; Haspelmath, 2003), konstrukční gramatika (Fried – Östman, 2004; Smirnova, 2015, aj.) a vzhledem k tématu práce zvláště teorie gramatikalizace (Hopper – Traugott, 2003; Himmelmann, 2004; Haspelmath, 2004, De Smet, 2012, aj.). Mezi základní předpoklady,

kteří s těmito přístupy sdílíme, patří, že jazyk svou podobou odráží obecné lidské kognitivní schopnosti a je přizpůsoben svým komunikačním funkcím (tedy že není autonomní), že jazykové kategorie nejsou předem dané, nýbrž jsou jazykově specifické a v čase proměnlivé, projevují se u nich prototypické efekty a neexistují mezi nimi ostré hranice, že gramatika a lexikon tvoří kontinuum, a nejedná se tedy o dvě diskrétně oddělené domény (jazyk není modulární) a v neposlední řadě že jazyk je třeba zkoumat pomocí důkladné analýzy jeho užívání v komunikaci. Navzdory uvedené orientaci ovšem v této práci reflektujeme (byť v menší míře) rovněž některé relevantní texty zaměřené formálně, srov. např. Medová (2009), Hudoušková (2009), Wagner (2011) či Půda (2018).

Předložená práce sestává ze dvou částí – teoretické a analytické. Cílem teoretické části je (i) zasazení práce do výše naznačeného obecného teoretického rámce, (ii) shrnutí dosud známých (synchronních i diachronních) poznatků o české reflexivní deagentní konstrukci, publikovaných především v bohemistických pracích, a především pak (iii) zapojení těchto dosavadních poznatků do kontextu mezinárodní lingvistické literatury věnující se problematice reflexivity i problematice deagentnosti, ať už jde o literaturu typologickou či obecnělingvistickou (srov. zejm. Geniušienė, 1987; Kemmer, 1993; Haspelmath, 1990; Comrie, 1977; Shibatani, 1985, aj.), nebo o studie věnující se specificky situaci v nějakém konkrétním jazyce (jiném než čeština; srov. např. Sansò, 2011; Giacalone Ramat – Sansò, 2011). Poznátky typologické jsou přínosné především tím, že ukazují, jaké jevy jsou v jazycích obecně obvyklé a jaké nikoli; v oblasti reflexivity se tak např. ukazuje, že polyfunkčnost, jíž se vyznačuje české reflexivum *se*, je u reflexivních prostředků v kroslingvistickém pohledu zcela běžná a že i konkrétní funkce, které tyto prostředky v jazycích plní, se ve velké míře shodují, což svědčí o tom, že spektrum funkcí českého reflexiva *se* není v žádném případě náhodné a že jednotlivé jeho funkce spolu evidentně úzce souvisejí; kromě toho typologické práce bohatě reflektují i obvyklé diachronní procesy, k nimž ve vývoji reflexiv v jazycích typicky dochází, čímž mohou do jisté míry „suplovat“ bohemistickou literaturu věnující se diachronnímu pohledu na reflexivitu a reflexivní deagentní konstrukci specificky v češtině, neboť tato literatura je, jak bylo uvedeno výše, pouze limitovaná. Studie věnující se jazykově specifické situaci jinde než v češtině jsou pak inspirativní především z hlediska metodologického, mohou však ukazovat rovněž na zajímavé paralely k situaci české, srov. např. výše citované práce věnující se vývoji reflexivní deagentní konstrukce v italštině, která se sledované konstrukci české v řadě aspektů podobá.

Cílem druhé, analytické části práce je pak prozkoumat užívání reflexivní deagentní konstrukce na autentickém jazykovém materiálu; předmětem našeho zájmu je přitom užívání této konstrukce v češtině 15.–17. století, neboť z dosavadní literatury na dané téma vyplývá, že právě v tomto období došlo u reflexivní deagentní konstrukce k zásadnímu frekvenčnímu nárůstu, a právě v tomto období je tudíž možné předpokládat poměrně dynamické změny. Prezentovaný výzkum se zabývá tím, (i) jaké je v daném období relativní zastoupení reflexivní deagentní konstrukce, jak se toto zastoupení vyvíjí v čase a jak se liší napříč

různými texty, (ii) jakými vlastnostmi se užívání této konstrukce v daném období vyznačuje a jak se tyto vlastnosti případně v čase proměňují (mezi tyto vlastnosti řadíme zejména rysy uplatněných sloves /např. lexikální obsazení, vid či tranzitivita/, slovesných tvarů /např. kategorie osoby, čísla, způsobu či času/, agentu /např. vyjádřenost, forma či reference/ či patientu /např. kontextová zapojenost či pozice vůči slovesu/) a konečně (iii) v jakých typech kontextů se reflexivní deagentní konstrukce prototypicky užívala a čím je v těchto kontextech užívání této konstrukce motivováno, dále jakými specifiky se v těchto kontextech deagentní užití vyznačují a čím lze tato specifika vysvětlit. Celkově přitom v analytické části práce navazujeme na závěry části teoretické i na některé z otázek, které jsou v teoretické části formulovány, z tohoto důvodu například věnujeme zvýšenou pozornost dokladům reprezentujícím užití víceznačná (umožňující i jinou než deagentní interpretaci), neboť předpokládáme, že právě taková užití hrála klíčovou roli při samotném (postupném) vzniku sledované konstrukce. Materiálovým východiskem analytické části práce je vlastní databáze dokladů reflexiva *se*, excerpovaných z širokého spektra dostupných staro- a středněčeských textů a manuálně anotovaných se zřetelem k řadě svých formálních i významových rysů.

II. TEORETICKÁ ČÁST

II.1 Úvod teoretické části

Jak již bylo avizováno, cílem teoretické části práce je zasadit celou práci do obecného teoretického rámce, shrnout nejdůležitější známá fakta o české reflexivní deagentní konstrukci a především tato fakta zapojit do kontextu poznatků týkajících se reflexivity a deagentizace, které jsou k dispozici v lingvistické literatuře mezinárodní. Teoretická část se skládá ze čtyř hlavních kapitol.

V kapitole II.2 jsou prezentována obecná teoretická východiska, na nichž se předložená práce zakládá, a to s důrazem na vysvětlení teoretických konceptů, které nejsou v české (diachronní) lingvistice dosud zcela obvykle užívány. Největší pozornost je věnována tzv. teorii gramatikalizace, která ovšem ve skutečnosti nepředstavuje jedinou ucelenou teorii, nýbrž spíše sdružuje více do jisté míry odlišných přístupů, vzájemně sdílejících stejný (či podobný) předmět zájmu a základní předpoklady; naším cílem zde proto není popsat koherentní model jazykové změny, nýbrž spíše představit a diskutovat některé klíčové pojmy, které jsou v souvislosti s gramatikalizačními procesy obvykle zmiňovány (jako jsou např. pojmy unidirekcionality, reanalýza, aktualizace, morfologizace, retrakce apod.), aby s nimi v dalších částech práce bylo možné standardně pracovat. Jedním z klíčových témat, jímž se v této souvislosti zabýváme, je např. otázka prostupnosti kategorií, resp. neostroty jejich hranic, která v gramatikalizačním výzkumu hraje z pochopitelných důvodů zásadní roli; v neposlední řadě se v této kapitole věnujeme rovněž některým konstrukčním přístupům k jazykové změně, které usilují o propojení gramatikalizačních teorií s teoretickým rámcem konstrukční gramatiky. Během celého výkladu pak průběžně ukazujeme, jak je probíraná teoretická pojetí možné vztáhnout na konkrétní problematiku české reflexivity či přímo reflexivní deagentní konstrukce a z jakých důvodů se takové vztahování jeví jako výhodné.

Rozvržení dvou kapitol následujících vychází z úvahy, že zkoumanou reflexivní deagentní konstrukci je možné charakterizovat na pozadí dvou jejích různých konstrukčních kontextů, a to (i) na pozadí kontextu konstrukcí, které s reflexivní deagentní konstrukcí sdílejí podobnou formu, tj. jsou také formálně realizovány pomocí spojení slovesa s reflexivem *se*, a (ii) na pozadí kontextu konstrukcí, které s reflexivní deagentní konstrukcí sdílejí podobnou funkci, tj. také u nich dochází k „odsunutí“ agentu z pozice syntaktického subjektu. Předpokládáme, že pro důkladné porozumění tomu, jak reflexivní deagentní konstrukce v komunikaci funguje, je třeba vymezit její relativní pozici v obou těchto kontextech, tj. je třeba specifikovat, v čem se reflexivní deagentní konstrukce s ostatními konstrukcemi tvořícími dané dva kontexty shoduje, a především čím se od nich (naopak) liší.

V kapitole II.3 ohledáváme první z uvedených dvou kontextů, zabýváme se v ní tedy tím, v jakých různých konstrukcích se v češtině uplatňuje reflexivum *se* (ve spojení se slovesem), tj. jaké různé funkce toto reflexivum v češtině plní. Dokumentujeme zde některé přístupy k tomuto reflexivu vyskytující se v literatuře, a to jednak přístup v českém prostředí

tradiční, který lze označit jako taxonomický, neboť pracuje s rozdělením reflexiva do několika různých kategorií, jednak i různé přístupy další: přístup netaxonomický, usilující o nalezení invariantní funkce společné všem reflexivním užitím, nebo přístup generativistický či konstrukční. Klíčovou částí této kapitoly je ovšem následná reflexe dvou rozsáhlých popisů typologických, které se na oblast reflexivity dívají kroslingvisticky, tj. porovnávají realizaci reflexivních prostředků na vzorcích sestavených z mnoha různých světových jazyků; oba tyto popisy podrobně představujeme, abychom je následně mohli aplikovat na situaci v češtině a ukázat tak, do jaké míry a v jakém smyslu odpovídá distribuce českého reflexiva *se* situaci obvyklé napříč jazyky a co z toho vyplývá pro co nejadekvátnější analýzu jeho fungování.

Tématem kapitoly II.4 je naproti tomu druhý z uvedených kontextů, zde se tedy věnujeme různým českým konstrukcím, v nichž dochází k odsunutí agentu z pozice syntaktického subjektu; kromě reflexivní deagentní konstrukce patří mezi tyto prostředky např. opisné pasivum či transponovaná užití různých hodnot kategorie slovesné osoby. Zabýváme se zde otázkou, jaké jsou mezi uvedenými konstrukcemi rozdíly formální i funkční i čím jsou tyto rozdíly motivovány, přičemž se opět opíráme mimo jiné o relevantní poznatky čerpané z mezinárodních prací věnovaných problematice deagentnosti, resp. pasivnosti napříč různými jazyky. Zvláštní pozornost přitom soustředíme na kontext dalších slovanských jazyků, v nichž se konstrukce podobné těm českým (a s nimi vzájemně příbuzné) obvykle také vyskytují, ovšem jejich funkční distribuce, stejně jako některé jejich aspekty formální se mohou od situace v češtině do různé míry odlišovat.

V kapitole II.5 se konečně plně obracíme k pohledu diachronnímu, když reflexivní deagentní konstrukci nazíráme z hlediska teoretických aspektů jejího diachronního vzniku a následného vývoje. Vzhledem k již zmiňované pouze omezené pozornosti, kterou reflexivní deagentní konstrukci v diachronním horizontu věnuje literatura bohemistická, se i v této části opět výrazně opíráme o typologii: ukazujeme, jaký kroslingvisticky obvyklý vývoj v oblasti reflexivity typologické práce konstatují, a jakým způsobem tedy reflexivní deagentní konstrukce v jazycích světa obvykle vznikají. Tento způsob pak předpokládáme (v souladu s některými autory) i pro jazykově specifickou situaci v češtině, přičemž se věnujeme jednak chronologii celého příslušného vývojového procesu, jednak tomu, jak lze celý tento proces modelovat v rámci různých nastíněných pojetí teorie gramatikalizace. Z dalších vývojových aspektů reflexivní deagentní konstrukce se pak zmiňujeme mj. o diachronním vztahu mezi strukturami s podmíněním a strukturami bezpodmětými či o postupné ztrátě možnosti vyjadřování agentu a shrnujeme zde též různé hypotézy, které se nabízejí v souvislosti s možným vývojem komunikační funkce sledované konstrukce.

II.2 Obecná teoretická východiska

V této kapitole se budeme věnovat základním teoretickým východiskům, o něž se budeme v dalších částech práce průběžně opírat. Nejdůležitější nich přitom představuje teorie gramatikalizace, neboť sdílíme obvyklý pohled mnoha lingvistů, že vývoj v oblasti reflexiv (a reflexivní deagentizace zvláště) je vhodné modelovat jako gramatikalizační proces, srov. např. následující citáty: „the development of a middle marker² is essentially a grammaticalization process, involving both semantic and formal aspects of grammaticalization“ (Kemmer, 1993, s. 151), „[t]here is a common grammaticalization process whereby reflexive constructions [...] give rise to anticausative constructions and eventually to passive and impersonal constructions“ (Sansò, 2011, s. 221), „the reflexive-anticausative-passive implication [...] finds its explanation in the grammaticization³ of NP-reflexives“ (Haspelmath, 1990, s. 37).

Jak ovšem vysvětluje např. Haspelmath (2004, s. 23),⁴ není teorie gramatikalizace jednotnou a ucelenou teorií, nýbrž existuje více různých (někdy i vzájemně nekompatibilních) pojetí, a lze se tudíž v literatuře setkat s různými vymezeními gramatikalizace i jejich vlastností, srov. např. následující definice: „[grammaticalization is] the change whereby lexical items and constructions come in certain linguistic contexts to serve grammatical functions and, once grammaticalized, continue to develop new grammatical functions“ (Hopper – Traugott, 2003, s. 18), „grammaticalization is a diachronic change by which the parts of a constructional schema come to have stronger internal dependencies“ (Haspelmath, 2004, s. 26), „grammaticization is essentially a process of context-expansion“ (Himmelman, 2004, s. 32).

V následujících částech proto budeme postupovat tímto způsobem: nejprve stručně nastíníme pojetí gramatikalizace popsané v Hopper – Traugott (2003), neboť se jedná o monografii explicitně usilující o eklektický přístup zohledňující různé existující pohledy, následně se budeme podrobněji věnovat jednotlivým dílčím aspektům gramatikalizace (např. povaze reanalýzy, průběhu aktualizace, unidirekcionality, roli kontextu apod.) a některým souvisejícím otázkám (např. problematice kategorizace), kde bude zohledněna další relevantní literatura k tématu, a v neposlední řadě se zmíníme též o novějších teoretických přístupech propojujících teorii gramatikalizace s konstrukční gramatikou, neboť oba tyto směry mají, jak ukážeme, řadu styčných bodů. V průběhu celé kapitoly pak budeme zvažovat možnosti

² *Middle marker* je podle Kemmer (1993) formálním příznakem kategorie *middle*, která s jistou mírou zjednodušení odpovídá většině užití českého reflexiva *se*, včetně jeho užití v deagentní konstrukci, podrobněji k tomu viz kapitolu II.3.2.2.

³ Haspelmath (1990), podobně jako např. Himmelman (2004), používá termín *grammaticization* namísto obvyklejšího termínu *grammaticalization*.

⁴ „There are a fair amount of quite different theoretical ideas and hypotheses concerning grammaticalization changes, and some of them are probably not compatible“ (Haspelmath, 2004, s. 23).

aplikace jednotlivých teoretických závěrů na problematiku reflexivity obecně a reflexivní deagentní konstrukce v češtině zvláště.

II.2.1 Gramatikalizace v pojetí Hopper – Traugott (2003)

Jak již bylo zmíněno, Hopper – Traugott (2003, s. 18) vymezují gramatikalizaci jako proces, při kterém „lexical items and constructions come in certain linguistic contexts to serve grammatical functions and, once grammaticalized, continue to develop new grammatical functions“.⁵ Jde tedy o to, že původně lexikální jazykové prostředky se v procesu gramatikalizace stávají prostředky gramatickými, případně že prostředky, které již v jazyce fungovaly jako gramatické, získávají nové gramatické funkce a stávají se tak ještě více gramatickými.

Uvedené pojetí předpokládá existenci gramaticko-lexikálního kontinua, které si lze představit jako „an arrangement of forms along an imaginary line at one end of which is a fuller form of some kind, perhaps ‚lexical‘, and at the opposite end a compacted and reduced form, perhaps ‚grammatical““ (Hopper – Traugott, 2003, s. 6). Tuto formální charakterizaci je možné doplnit ještě charakterizací funkční, spočívající v tom, že formy blízké se gramatickému pólu popsané škály mají obecnější význam než formy bližší lexikálnímu pólu, jsou proto použitelné v širším spektru kontextů a jejich frekvence v jazykových projevech je tudíž vyšší. Důležité je, že na uvedeném kontinuu není možné stanovit přesné hranice jednotlivých kategorií, často je ale možné určovat relativní (vzájemnou) pozici jednotlivých jazykových prostředků,⁶ tj. porovnávat míru jejich gramatikality.⁷ Proces gramatikalizace tak v popisovaném pojetí spočívá v tom, že se jazykový prostředek v rámci gramaticko-lexikálního kontinua přesouvá směrem ke gramatickému pólu kontinuální škály.

Jako hlavní dva mechanismy gramatikalizace uvádějí Hopper – Traugott (2003, s. 39–70) reanalýzu a následné analogické rozšíření (pro něž se běžně užívá též termín aktualizace, srov. zejm. De Smet, 2012). Reanalýza je zde vymezena tak, že „the hearer understand a form to have a structure and a meaning that are different of those of the speaker“ (s. 50). Jedná se tedy o situaci, kdy mluvčí interpretuje (analyzuje) nějakou formu jinak, než byla zamýšlena

⁵ Kromě tohoto významu zmiňují autoři ještě druhý význam termínu gramatikalizace, kdy tento termín označuje lingvistickou disciplínu zabývající se uvedeným typem jazykové změny. Koexistenci těchto dvou významů se termín *gramatikalizace* podobá některým dalším lingvistickým termínům, např. termínům *gramatika* či *syntax*.

⁶ „The precise cluster points on the cline (i.e., the labels preposition, affix etc.) are to a certain extent arbitrary. Linguists may not agree on what points to put on a cline [...]. They also may not agree on whether a particular form is to be placed in the lexical area or the grammatical area of the cline. But the relative positions on a cline are less subject to dispute“ (Hopper – Traugott, 2003, s. 6).

⁷ Pro charakterizaci pozice prostředku v gramaticko-lexikálním kontinuu používáme termín *gramatikalita*, nikoli *gramatičnost*, protože druhý z termínů je užíván též v oblasti posuzování přijatelnosti výrazů z hlediska gramatiky nějakého jazyka, takže by mohlo dojít k nedorozumění.

mluvčím. Reanalýza proto předpokládá kontext, který je strukturně nebo významově nejednoznačný, tj. umožňuje alespoň dvě interpretace – interpretaci původní, zamýšlenou mluvčím, a interpretaci novou, která představuje jazykovou inovaci. Příkladem může být anglická struktura *be going to visit Bill* – zatímco v původní interpretaci jde o sloveso pohybu s určením účelu, v nové interpretaci je sekvence *be going to* chápána jako auxiliár slovesa *visit* sloužící k vyjádření kategorie času (Hopper – Traugott, 2003, s. 68–69). Klíčovou vlastností reanalýzy je, že se dotýká pouze interpretace nějaké formy, nikoli formy samotné – samotná forma se při ní nemění. Z toho vyplývá, že reanalýza je skrytá (*covert*), tedy není formálně manifestovaná, neboť příslušné (jediné) formě je potenciálně možné připsat obě interpretace – novou, ale i původní.

K formální manifestaci jazykové změny dochází až působením druhého mechanismu, analogického rozšíření, spočívajícího v tom, že se určitá struktura začíná užívat v nových kontextech (Hopper – Traugott, 2003, s. 63–68). Zatímco tedy při reanalýze dochází ke vzniku nové interpretace nějaké formy (tj. nové struktury), analogickým rozšířením je tato nová struktura přenesena do nových kontextů, v nichž příslušná forma v původní interpretaci nebyla použitelná. Toto rozšíření do nových kontextů je tedy již procesem overtním (formálně manifestovaným), protože v jeho rámci dochází ke vzniku dříve nepoužitelných kombinací forem, a analogické rozšíření v tomto smyslu zviditelňuje dříve provedenou reanalýzu. Příkladem může být rozšíření výše zmíněné struktury do kontextů typu *be going to like Bill*, které již vzhledem k sémantice užitého slovesa neumožňují uvedenou původní interpretaci.

Popisované pojetí předpokládá, že je proces gramatikalizace motivován komunikačně, pragmaticky. Při reanalýze dochází k postupné konvencionalizaci konverzačních implikatur (inferencí), tj. k procesu jejich sémantizace (Hopper – Traugott, 2003, s. 78–84). Předpokladem tedy je, že nová významová interpretace určité formy je nejprve přítomna pouze v podobě pragmatické inference, tj. není závazná (což se projevuje mimo jiné tím, že může mluvčí platnost takové inference explicitně popřít); následně, důsledkem častého opakování, se pak tato inference postupně stává závaznou součástí sémantiky příslušné formy. Vrátime-li se k příkladu se strukturou *be going to visit Bill*, můžeme konstatovat, že v rámci původní interpretace (sloveso pohybu s určením účelu) je možné předpokládat budoucí provedení děje označeného slovesem *visit* jakožto pragmatickou inferenci, kterou může mluvčí explicitně popřít (pokud např. někdo někam jde se záměrem navštívit Billa, ale během cesty od tohoto záměru upustí), v rámci nové interpretace je již tento předpoklad závaznou součástí sémantiky konstrukce.

Možnost aplikace uvedeného modelu gramatikalizace (zahrnujícího mechanismy reanalýzy a analogického rozšíření a proces konvencionalizace pragmatických inferencí) na oblast reflexivity a zvláště reflexivní deagentní konstrukce v češtině představíme podrobně v kapitole II.5.1.2.1. Nyní se zaměříme ještě na několik projevů gramatikalizace, které Hopper – Traugott (2003) zmiňují a které se zdají být pro gramatikalizaci reflexivní deagentní konstrukce relevantní.

Prvním z těchto projevů je proces (formální) morfologizace (Hopper – Traugott, 2003, s. 140–159), jedná se o změnu, během níž se z formálně samostatného slova stává klitikum a z něj následně (pouhý) afix. V souvislosti s touto změnou je třeba upozornit na dvě skutečnosti: Zaprvé tato změna probíhá postupně, plynule, takže jednotlivá zmíněná stádia (samostatné slovo, klitikum, afix) nepředstavují diskrétní kategorie a jedná se spíše o kontinuum bez ostrých hranic. Zadruhé tato změna nemusí nutně proběhnout při každém gramatikalizačním procesu, případně též probíhat může, ale vývoj nemusí dojít až do stádia afixu; spíše než jako predikci vývoje při gramatikalizaci je tak uvedený průběh morfologizace vhodné chápat jako omezení kladené teorií na možný vývojový směr: při gramatikalizaci může docházet k uvedené změně, ale ve většině případů nedochází ke změně opačné (tj. např. k postupnému vzniku samostatného slova z původního afixu).

Popsaný proces morfologizace je na příkladu českého reflexiva *se* dobře pozorovatelný. Zatímco ve staré češtině ještě mohlo toto reflexivum nést přízvuk a stát na různých pozicích ve větě (srov. např. Havránek, 1928; Pergler, 2016b),⁸ v současné češtině jde vždy o klitikum, které nenese přízvuk a ve větě stojí obvykle na tzv. druhé pozici;⁹ tento rozdíl je zřetelným projevem probíhajícího procesu morfologizace. Plynulost tohoto procesu je možné demonstrovat postupnou realizací jednotlivých dílčích změn, např. změny pořadí klitik *mi* a *se* (původní slovosled *mi se* byl ve střední češtině nahrazen slovosledem *se mi*), kterou lze interpretovat jako zvýšení relativní míry klitičnosti reflexiva.¹⁰ Dále než v češtině, totiž až do stádia afixu, dospěla morfologizace reflexiva např. v ruštině, kde se toto reflexivum fixovalo v postverbální pozici a stalo se slovesným postfixem.¹¹

Další projev gramatikalizace, který Hopper – Traugott (2003, s. 124–126) popisují, je tzv. vrstvení (*layering*). Spočívá v tom, že při gramatikalizaci nových forem a významů se původní formy a významy obvykle hned neztrácejí, nýbrž mohou po různou dobu koexistovat s formami a významy novými. Výsledkem tohoto vývoje je stav, ve kterém jedné formě může odpovídat více různých (do různé míry gramatikalizovaných) významů a zároveň může jednomu významu odpovídat více různých forem (gramatikalizovaných z různých zdrojů). Tento synchronní stav je třeba vnímat jako důsledek probíhajících diachronních

⁸ Srov. také Trávníček (1956, s. 150): „[p]odobně nebyly akusativy *mě* a *se* příklonky stálé“ (tj. v některých případech mohly nést přízvuk). Trávníček ovšem tímto tvrzením sám sobě protirečí, neboť v úvodu kapitoly o postavení příklonek tvar *se* mezi příklonky stálé naopak řadí (s. 147), což je zřejmě chyba.

⁹ Výjimku představují případy, kdy *se* stojí (typicky) v mluvené řeči na počátku výpovědi, což je někdy interpretováno jako prostředek navazování na předchozí repliku, srov. Hoffmannová – Kolářová (2013). Navzdory těmto výjimkám je však reflexivum *se* v současné češtině pokládáno za stálé klitikum (Karlík – Nekula – Rusínová, 1995, s. 647–468).

¹⁰ Tak interpretuje uvedenou slovoslednou změnu i Havránek (1928, s. 155), když uvádí, že se reflexivum *se* „stalo slabším enklitikem než dativy pronominální“.

¹¹ Jako potenciální další stádium vývoje by bylo možné si představit např. tzv. externalizaci flexe, tj. přesun koncovek, resp. morfémů vyjadřujících gramatické významy slovesa, až za reflexivní morfém, díky čemuž by se reflexivní morfém podle principu relevance (srov. Bybee, 1985) ještě více přiblížil slovesnému kořeni (srov. Hopper – Traugott, 2003, s. 150).

gramatikalizačních procesů v jazyce. Příkladem může opět být zmiňovaná anglická konstrukce *be going to*: tvar slovesa *go* se zde v příslušném kontextu gramatikalizoval do funkce vyjádření slovesného času, zároveň však toto sloveso v angličtině (i v příslušném tvaru) nadále existuje ve svém původním významu, kromě toho v angličtině existují i jiné formální prostředky k vyjádření budoucího času, které vznikly gramatikalizací z jiných zdrojů (např. konstrukce s pomocným slovesem *will*).¹²

V oblasti českého reflexiva *se* je popsán vrstvení opět velmi dobře patrné. Na jednu stranu platí, že v současné češtině odpovídá jedné formě, tj. spojení slovesa s reflexivem *se*, více významů: kromě deagentizace může tato forma vyjadřovat mimo jiné také vlastní (sémantickou) reflexivitu (tj. koreferenci sémantických rolí agentu a patientu) nebo spontánnost slovesem označovaných dějů (srov. kapitolu II.3.1.4, případně II.3.2.1), tyto významy spojené s reflexivem *se* tedy při procesu gramatikalizace deagentní konstrukce nezanikly, ale naopak s deagentní konstrukcí dosud v češtině koexistují. Stejně tak na stranu druhou platí, že význam vyjadřovaný reflexivní deagentní konstrukcí (resp. význam podobný) lze vyjadřovat i pomocí jiných forem, které vznikly gramatikalizací z jiných zdrojů, např. pomocí slovesné formy pro 3. osobu plurálu (srov. kapitolu II.4.1).

Posledním projevem gramatikalizace, který v souvislosti s Hopper – Traugott (2003) zmíníme, je tzv. obnovení (*renewal*, s. 122–124), tedy nahrazení gramatikalizované formy formou jinou. Jeho příčinou bývá skutečnost, že v průběhu gramatikalizačního procesu obvykle dochází u příslušného jazykového prostředku k postupné formální redukci, jejímž důsledkem se tento prostředek může postupně začít jevit jako nedostatečně expresivní – z toho důvodu může dojít k jeho nahrazení takovou formou, která je vnímána jako expresivnější (zpravidla jde o formu fonologicky komplexnější, z morfosyntaktického hlediska často perifrastickou).¹³

V případě reflexiva *se* v češtině je tento proces opět dobře patrný – ve své původní, zájmené (akuzativní) funkci je tento tvar vlivem probíhající gramatikalizace postupně nahrazován fonologicky komplexnějším tvarem *sebe* (původně jen genitivním), jak o tom svědčí porovnání současněčeské situace se situací v češtině staré, kde bylo možné tvar *sě* použít v mnoha (akuzativních) kontextech, v nichž je v současné češtině možno použít pouze tvar *sebe* (srov. Pergler, 2016b), podrobněji se o tomto procesu zmíníme v části II.5.1.4.

¹² Situace, kdy je stejný nebo podobný význam možné v jazyce vyjádřit různými formami gramatikalizovanými z různých zdrojů, je umožněn skutečností, že gramatikalizační proces obvykle neslouží k zaplnění nějaké funkční mezery v jazyce, srov. Hopper – Traugott (2003, s. 126): „Typically, grammaticalization does not result in the filling of any obvious functional gap. On the contrary, the forms that have been grammaticalized compete with existing constructions so similar in function that any explanation involving ‚filling a gap‘ seems out of the question.“

¹³ Expresivitou zde tedy není míněna pragmatická složka významu (jak je daný termín obvykle používán v české lingvistice), nýbrž schopnost výrazu poutat k sobě v komunikaci potřebnou pozornost. O důležitosti vztahu mezi expresivitou a fonologickou komplexností v doméně reflexiv viz Haspelmath (2008).

V této kapitole jsme stručně nastínili pojetí gramatikalizace, jak ho popisují Hopper – Tragott (2003). V následujících částech se budeme věnovat vybraným dílčím aspektům gramatikalizace a dalším souvisejícím teoretickým otázkám, které v kontextu našeho výzkumu vyžadují zvýšenou pozornost.

II.2.2 Onomaziologický a sémaziologický pohled na gramatikalizaci

Jak jsme již zmínili, teorie gramatikalizace nepředstavuje homogenní teoretický směr, a vymezení gramatikalizace se proto u jednotlivých lingvistů může do různé míry lišit. Traugott (2015) rozlišuje mezi dvěma základními přístupy ke gramatikalizačnímu procesu: zatímco první z nich za klíčový rys gramatikalizace pokládá redukci formy a zvýšení závislosti elementů (např. Haspelmath, 2004), druhý vnímá gramatikalizaci především jako expanzi do nových kontextů (např. Himmelmann, 2004). Domníváme se, že tyto dva přístupy nejsou ve vzájemném rozporu; dle našeho názoru lze rozdíl mezi nimi chápat obecněji jako opozici mezi (teoretickým a metodologickým) pohledem onomaziologickým, postupujícím od významu k formě, resp. vycházejícím z určitého významu a zkoumajícím formy sloužící k jeho vyjadřování, a pohledem sémaziologickým, postupujícím obráceně, tedy vycházejícím z určité formy a zkoumajícím významy, jež tato forma vyjadřuje. Podívejme se proto nyní na oba tyto přístupy ke gramatikalizaci blíže.

Pohled onomaziologický je dobře patrný např. z článku Haspelmath (1999), v němž se autor podrobně věnuje průběhu gramatikalizace a zároveň usiluje o jeho explanaci. Při explanaci gramatikalizace přitom vychází z užívání jazyka, tedy performance, přičemž předpokládá, že jazyková změna je primárně „an unintended byproduct of ordinary language use“ (Haspelmath, 1999, s. 1054), tedy odmítá generativistický předpoklad, že je hlavní doménou jazykové změny akvizice jazyka.

Za první fázi gramatikalizace Haspelmath (1999, s. 1054n.) pokládá (na první pohled možná poněkud paradoxně) nahrazení nějakého funkčního (tj. gramatického) prostředku prostředkem lexikálním, a to na úrovni individuálního mluvčího, jedná se tedy o situaci, kdy mluvčí namísto obvyklého způsobu vyjádření určitého významu pomocí gramatického prostředku užije neobvyklý prostředek lexikální. Motivací tohoto jednání je maxima extravagance (s. 1055), která vede mluvčího ke snaze upoutat ke svému projevu žádanou pozornost. V následující fázi je stejný postup opakován dalšími mluvčími, přičemž maxima extravagance je postupně (s tím, jak roste počet těchto opakování) nahrazována maximou konformity, tj. snahou vyjadřovat se tak, jak je mezi mluvčími obvyklé. Vlivem tohoto vývoje a vzhledem k tomu, že původně lexikální prostředek je nově používán ve funkci původního prostředku gramatického (tj. vyjadřuje obecnější a v diskurzu se častěji opakující význam), dochází k nárůstu jeho frekvence, a proto se zvyšuje jeho prediktabilita v komunikaci. Tím klesá riziko nepochopení, díky čemuž se může v příslušné komunikaci více uplatňovat maxima ekonomičnosti (motivující mluvčího k minimální námaze při komunikaci), což vede

k formální (fonologické) redukci daného prostředku. Dalším důsledkem zvýšené frekvence je navíc větší automaticnost zpracování daného prostředku v mysli mluvčích, která může vést např. k tomu, že daný prostředek začíná obsazovat ve větě určitou fixní pozici, splývá se svým řídicím elementem apod. (srov. výše zmíněný proces morfologizace). Vzhledem k těmto procesům se původně lexikální prostředek stává prostředkem funkčním, došlo k jeho gramatikalizaci.

Haspelmathův (1999) přístup ke gramatikalizaci je tedy přístupem onomaziologickým – autor se soustředí na určitý význam a sleduje vývoj v oblasti formálních prostředků sloužících k jeho vyjadřování: gramatický formální prostředek je nejprve nahrazen prostředkem lexikálním (srov. výše zmíněný pojem obnovení, který uvádějí Hopper – Traugott, 2003), následně dochází (vlivem zvýšené frekvence) k postupné fonologické redukci tohoto prostředku a k procesu jeho morfologizace (tyto procesy se označují též jako formální eroze).¹⁴ Změna v oblasti významu je v Haspelmathově modelu omezena pouze na první fázi gramatikalizačního procesu (nahrazení gramatického prostředku lexikálním), a ačkoli je zde považována za příčinu fází ostatních (Haspelmath, 1999, s. 1062), podrobněji se jí autor nezabývá.

Vzhledem k tomu, že původně lexikální prostředek se v rámci popsaného procesu gramatikalizace stává nakonec prostředkem gramatickým, může se celý tento proces znovu opakovat, Hopper – Traugott (2003, s. 124) v této souvislosti uvádějí pojem „recursive cycles of grammaticalization“ a uvádějí příklad vyjadřování futura ve vývoji od latiny k současné francouzštině: latinské syntetické futurum typu *cantabimus* bylo nejprve nahrazeno perifrází typu *cantare habemus*, následně u této perifráze došlo k formální erozi (fonologické redukci a morfologizaci, typ *chanterons*) a tento gramatikalizovaný typ je postupně opět nahrazován novou perifrází (typ *allons chanter*). Zajímavé je, že pro oblast českého (resp. slovanského) reflexiva předpokládá podobný cyklus Havránek (1928) – podle něj původně v praslovanštině existovalo klitické **se*,¹⁵ jež bylo postupně nahrazeno původně přízvučným *se* (> stč. *se* > nč. *se*), to se následně postupně omezilo jen na klitické kontexty a je (jak jsme již zmínili) vzhledem ke své gramatikalizaci postupně opět nahrazováno přízvučným tvarem *sebe* (srov. kap. II.5.1.4).

Nyní se zaměříme na sémaziologický pohled na gramatikalizaci, jehož reprezentantem je např. Himmelmann (2004). Ve svém vymezení gramatikalizace Himmelmann (2004, s. 31) především zdůrazňuje, že gramatikalizační proces se netýká pouze samotného jednoho

¹⁴ Jak Haspelmath (1999, s. 1052) upozorňuje, v případě pojmu *eroze* je třeba být si vědom toho, že jde o metaforu a že existují zásadní odlišnosti mezi erozí materiálních objektů a „erozí“ formálních jazykových prostředků. Obojí sice probíhá za podobných podmínek, tj. při vysoké frekvenci užívání, ovšem v případě slov nelze (tak jako v případě materiálních objektů) uvažovat o tom, že by se tato důsledkem častého užívání „opotřebovala“. Jak vyplývá z výše uvedených výkladů, k erozi dochází proto, že se důsledkem vysoké frekvence zvyšuje prediktabilita příslušného jazykového prostředku, díky čemuž se může více uplatňovat komunikační maxima ekonomičnosti.

¹⁵ Srov. též Kopečný et al. (1980, s. 599).

jazykového elementu, nýbrž celé konstrukce, v níž se tento element vyskytuje: „it is never just the grammaticizing element that undergoes grammacization. Instead, it is the grammaticizing element in its syntagmatic context“, a dále „the unit to which grammaticization properly applies are constructions, not isolated lexical items“.

Gramatikalizaci pak Himmelmann (2004, s. 32–33) vymezuje jako proces expanze do nových kontextů, a to na třech různých rovinách. Na první rovině jde o tzv. *host-class expansion*, při níž se rozšiřuje množina prvků, které se mohou spolu s příslušným gramatikalizujícím se elementem¹⁶ účastnit příslušné konstrukce. Druhou rovinou je expanze syntaktických kontextů, která spočívá v tom, že se celá konstrukce začíná uplatňovat v nových syntaktických kontextech (tj. zatímco první rovina se týká vnitřní struktury konstrukce, druhá rovina se týká vztahu konstrukce k jejímu syntaktickému okolí). Třetí rovinou expanze, kterou Himmelmann pokládá za nejdůležitější (na rozdíl od prvních dvou je expanze na rovině třetí nutná u všech gramatikalizačních procesů), je expanze sémantických a pragmatických kontextů, kdy se příslušná forma začíná používat pro vyjádření nových významů. Jako příklad uvádí Himmelmann gramatikalizaci členů z původních demonstrativních zájmen. *Host-class expansion* zde spočívá např. v tom, že se tyto elementy začínají pojít s novými typy substantiv, např. s těmi substantivy, která pojmenovávají jedinečné entity (za konstrukci je zde tedy považováno spojení gramatikalizujícího se elementu, tj. původního demonstrativa, se substantivem). Na druhé rovině dochází k expanzi konstrukce např. do kontextů adpozičních (tj. gramatikalizující se člen může začít být obligatorní např. v prepozicionálních kontextech); klíčová expanze do nových kontextů sémantických a pragmatických pak spočívá v tom, že se konstrukce začíná užívat i v kontextech bez endoforického či exoforického odkazování, které tak přestává být závaznou součástí její sémantiky.

Himmelmann (2004) tedy při popisu gramatikalizace vychází z formy, tj. z určitého gramatikalizujícího se elementu, a sleduje, jak se postupně mění formální stránka konstrukce, v níž se tento element nachází, jak se mění syntaktické chování této konstrukce a zejména jak se mění její význam. Vzhledem k tomu, že nejdůležitější je pro tohoto autora právě změna významová, lze jeho přístup označit za přístup sémaziologický. Formální vývoj gramatikalizujícího se elementu pak autor pokládá pouze za vedlejší důsledek popsané expanze a podrobněji se jím nezabývá: „changes on the element-level (in particular erosion and fusion [...]) are here considered epiphenomena which, among other things, depend on basic typological features of a given language“ (Himmelmann, 2004, s. 33). Jak ukážeme v kapitole II.5.1.2.2, tento sémaziologický přístup je pro popis gramatikalizace reflexivní deagentní konstrukce velmi vhodný, neboť klíčovou roli v tomto procesu hrají právě změny sémantické, doprovázené též změnami v syntaktickém chování.

¹⁶ Ačkoli jsou podle Himmelmanna (2004) doménou gramatikalizace celé konstrukce, nikoli izolované elementy, zdůrazňuje autor (s. 33–34), že součástí těchto konstrukcí musí vždy nějaký gramatikalizující se element být. Touto podmínkou autor vylučuje z působnosti gramatikalizace např. změny slovosledné.

Jak jsme již zmínili, domníváme se, že popsané dva přístupy nejsou ve vzájemném rozporu a že se liší pouze úhlem pohledu – zatímco onomaziologický přístup vychází z určitého významu a sleduje, jak se vyvíjejí prostředky jeho vyjadřování, přístup sémaziologický vychází z formy a sleduje, jak se vyvíjejí její významy. Celkový průběh gramatikalizačního procesu, který lze z obou přístupů vyabstrahovat, je ale stejný: určitá forma v nějakém kontextu rozšíří svůj význam (tj. rozšíří se do nových sémantických kontextů, čímž se její význam stane obecnějším), proto se začíná užívat v nových syntaktických kontextech a její frekvence se zvýší; důsledkem vyšší frekvence se tato forma stává prediktabilnější, a proto dochází k její erozi. Oba přístupy se liší v tom, jakým fázím tohoto procesu věnují primární pozornost a z jakých důvodů. Himmelmann (2004) se věnuje především první fázi tohoto procesu (sémantické expanzi a rozšíření do nových syntaktických kontextů), neboť formální erozi pokládá za pouhý vedlejší důsledek, který se navíc nemusí realizovat vždy, naproti tomu Haspelmath (1999) se věnuje především vývoji formálnímu, neboť u tohoto formálního vývoje lze (na rozdíl od změny sémantické) kroslingvisticky pozorovat silnou tendenci k unidirekcionálnosti¹⁷ (srov. Haspelmath, 1999, s. 1062), která je pro něj jakožto typologická univerzálie hlavním předmětem zájmu.¹⁸ Dle našeho stanoviska je při popisu gramatikalizace třeba věnovat pozornost jak vývoji významovému, tak i případnému vývoji formálnímu, neboť forma a význam jsou v jazyce navzájem propojeny a zaměření se pouze na jeden z těchto aspektů nemůže vést k úplnému porozumění fungování jazyka.

II.2.3 Unidirekcionálnita a retrakce

Jednou z často zmiňovaných a diskutovaných vlastností gramatikalizace je její unidirekcionálnita, tedy jednosměrnost. Jak již bylo zmíněno, v průběhu gramatikalizace dochází k postupnému posunu jazykového prostředku na škále gramaticko-lexikálního kontinua směrem ke gramatickému pólu této škály, přičemž dochází k postupné redukci formy a k tomu, že příslušný jazykový prostředek získává obecnější význam. Unidirekcionálnita gramatikalizace pak spočívá v tom, že vývojový proces opačný je v jazycích doložen (na rozdíl od gramatikalizace) jen velmi zřídka.

Jedním z výrazných zastánců konceptu unidirekcionálnity je M. Haspelmath, podle nějž „it is undeniable that the unidirectionality of grammaticalization is by far the most important constraint on morphosyntactic change“ (Haspelmath, 2004, s. 20). Funkční explanaci unidirekcionálnity gramatikalizace navrhuje autor v Haspelmath (1999, s. 1059–1060), vychází přitom ze svého modelu gramatikalizace, který jsme popsali výše v části II.2.2. Jak bylo uvedeno, prvním krokem v procesu gramatikalizace je v rámci tohoto modelu nahrazení

¹⁷ Unidirekcionálnitou jakožto vlastností gramatikalizace se zabýváme v (následující) kapitole II.2.3.

¹⁸ Jak autor uvádí v Haspelmath (2004, s. 18–19), existence kroslingvistických univerzálií je nutným předpokladem pro formulaci jakékoli explanace: „unless we know whether a given instance of change is part of a larger trend, we do not know whether there is anything to explain“ (Haspelmath, 2004, s. 19).

určitého gramatického („funkčního“) prostředku určitým prostředkem lexikálním (který se tím začíná gramatikalizovat: v novém kontextu získává obecnější význam, důsledkem čehož se zvyšuje jeho frekvence, to následně vede k jeho formální redukci atd.); hypotetický proces opačný by tedy musel mít obrácený průběh – v první fázi by v něm muselo dojít k nahrazení nějakého lexikálního prostředku jiným prostředkem gramatickým. Možnost takového nahrazení je ovšem obtížné předpokládat, neboť jak autor uvádí,¹⁹ gramatické prostředky většinou není možné použít mimo jejich obvyklý kontext, protože na rozdíl od prostředků lexikálních jsou v mysli zpracovávány automaticky, tj. nevědomě. Nahrazení lexikálního prostředku prostředkem gramatickým by navíc bylo v rozporu s maximou jasnosti, vedoucí mluvčího k maximálně srozumitelnému vyjadřování, protože „functional elements are usually less salient and less explicit than lexical elements“ (Haspelmath, 1999, s. 1059).

Koncept unidirekcionality jakožto vlastnosti gramatikalizace však není přijímán bez výhrad, shrnutí diskusí o jeho platnosti podávají např. Hopper – Traugott (2003, s. 130–138) či Haspelmath (1999, 1047–1049). Haspelmath tvrdí, že mezi kritiky konceptu unidirekcionality patří zejména generativisté, protože vycházejí z předpokladu, že doménou jazykové změny není užívání jazyka (jak se domnívají funkcionalisté), nýbrž jazyková akvizice, v jejímž rámci není žádný důvod předpokládat existenci direkcionálních omezení.

Aby vyvrátili platnost konceptu unidirekcionality, snesli jeho kritici řadu příkladů tzv. degramatikalizace, tedy procesu údajně vzhledem ke gramatikalizaci protikladného. Haspelmath (2004, s. 27–35) ovšem uvádí, že ve většině těchto případů se ve skutečnosti o protipříklady gramatikalizace nejedná, neboť většina těchto změn má jiný průběh, než by odpovídalo jejím skutečným protipříkladům. Jako příklad lze uvést anglická substantiva typu *ism*.²⁰ Proces jejich vzniku je někdy označován jako degramatikalizace, protože došlo ke vzniku samostatného slova z původního nesamostatného morfému (sufixu), nicméně v tomto případě evidentně nejde o postupný vývoj těžké konstrukce (chybí zde např. zprostředkující fáze klitika), nýbrž se jedná o jednorázový slovotvorný proces. Vzhledem k tomu, že termín degramatikalizace se používá pro mnoho různorodých typů změn, z nichž většina ve skutečnosti není protipříkladem gramatikalizace, zavádí Haspelmath (2004, s. 27–29) nový termín antigramatikalizace, který vyhrazuje pro její skutečné protipříklady, tedy pro případy postupné změny konstrukce, která by zahrnovala stejná stádia jako gramatikalizace, pouze v opačném pořadí. Haspelmath (2004, s. 27) podává výčet všech jemu známých příkladů antigramatikalizace, kterých je dohromady pouze sedm, což je v porovnání s množstvím popsanych případů gramatikalizace jen zcela nepatrné číslo. Velký nepoměr mezi doloženými případy gramatikalizace a antigramatikalizace tak zřetelně potvrzuje platnost konceptu unidirekcionality formulovaného jako statistická univerzálie.

¹⁹ „[L]exical elements are freely manipulable by speakers and (more or less) accessible to consciousness, whereas functional elements are processed automatically and unconsciously“, tudíž „functional elements cannot be used outside their proper places“ (Haspelmath, 1999, s. 1059).

²⁰ S významem ‚doctrine ending in -ism‘ (Haspelmath, 2004, s. 30), srov. české substantivum *ismus*.

V souvislosti s gramatikalizací reflexivní deagentní konstrukce stojí za pozornost jeden z typů tzv. degramatikalizace, který Haspelmath (2004, s. 33–35) zmiňuje, přičemž vyvrací, že by šlo o antigramatikalizaci (tj. o protipříklad gramatikalizace), a tím je tzv. retrakce. Při gramatikalizaci obecně dochází k tomu, že určitý jazykový prostředek postupně expanduje do nových typů užití (srov. výše /II.2.2/ zmíněné Himmelmannovo vymezení gramatikalizace jako expanze), což lze schematicky zachytit tak, že z užití A_1 vzniká nejprve užití A_2 , z něj potom užití A_3 , z toho následně A_4 apod. (srov. Haspelmath, 2004, s. 33). Jak jsme kromě toho již zmínili v kapitole II.2.1, starší užití nemusejí při vzniku nových užití zanikat, nýbrž s nimi mohou v jazyce koexistovat (srov. pojem vrstvení). Proces retrakce pak spočívá v tom, že dochází k zániku gramatikalizovanějšího užití (prostředek se v daném užití přestává používat), zatímco užití méně gramatikalizované zůstává zachováno. (Ve výše zmíněném schématu si tak lze např. představit situaci, kdy zaniká užití A_4 , zatímco užití A_3 , z něž užití A_4 vzniklo a které s ním do té doby koexistovalo, zůstalo zachováno.) K podobným situacím může v jazyce docházet, protože „[e]verything in language can become obsolete, independently of its degree of grammaticalization“ (Haspelmath, 2004, s. 33). V tomto případě se pochopitelně nejedná o antigramatikalizaci, neboť nedošlo ke vzniku méně gramatikalizovaného užití z užití gramatikalizovanějšího (užití A_3 nevzniklo z A_4 , nýbrž z A_2), ale pouze k tomu, že gramatikalizovanější užití zaniklo a méně gramatikalizované zůstalo zachováno.

Popsaný pojem retrakce zmiňuje Sansò (2011) v souvislosti s diachronním vývojem reflexivní deagentní konstrukce v italštině, která se v mnohých ohledech podobá zkoumané deagentní konstrukci české. Zatímco totiž ve staré italštině bylo možné v této konstrukci vyjádřit agens (pomocí předložkové fráze), v současné italštině již agens v této konstrukci vyjádřit nelze. Autor pokládá tuto změnu právě za případ retrakce – zatímco ve staré italštině bylo podle něj tzv. reflexivní pasivum plně gramatikalizované, tj. proces gramatikalizace zde dospěl až do stádia, v němž bylo možné v příslušné konstrukci vyjádřit agens, následujícím vývojem došlo k zániku tohoto stádia gramatikalizace, přičemž stádium předchozí, tj. deagentní konstrukce bez vyjádřeného agentu, zůstalo zachováno (k podobnému vývoji přitom podle autora došlo i v dalších románských jazycích); popsáný vývoj Sansò interpretuje jako součást širšího procesu funkční polarizace mezi dvěma konstrukcemi s podobným významem – reflexivní konstrukcí a opisným pasivem. Situace v češtině je přitom v daném ohledu podobná: zatímco ve starší češtině bylo možné v reflexivní deagentní konstrukci agens vyjádřit, v současné češtině už tato možnost neexistuje. I v případě češtiny lze tedy v souvislosti s deagentní konstrukcí uvažovat o proběhnuvším procesu retrakce (srov. kap. II.5.2.2).

II.2.4 Kategorizace a pojetí kategorií

Jednou z klíčových otázek, s nimiž se musí každý teoretický přístup k jazyku vyrovnat, je otázka, jak přistupovat ke kategorizaci jazykových prostředků, tj. jak modelovat jazykové kategorie. Pojmeme jazyková kategorie přitom rozumíme „jakoukoliv množinu prvků (jazykových výrazů), které jsou do této množiny přiřazeny na základě souboru kritérií“ (Lehečková, 2011, s. 35), jde tedy o pojetí širší, než je v české lingvistické tradici obvyklé.

Podrobné shrnutí různých přístupů k jazykovým kategoriím uplatňovaných v rámci různých lingvistických směrů předkládá Aarts (2007, s. 9–79). Lze konstatovat, že autor zjednodušeně řečeno rozlišuje mezi dvěma základními přístupy. Prvním z nich je přístup „radikálních kategorizacionalistů“ (*radical categorizationalists*, s. 2), dominantní ve formálních lingvistických směrech, zvláště generativní gramatice. Tento přístup vychází z klasického aristotelského vymezení kategorií pomocí souboru nutných a postačujících rysů a předpokládá, že kategorie mají zřetelné hranice, že každý prvek do příslušné kategorie buď jednoduše patří, nebo nepatří a že všechny členy kategorie mají stejný status. Přístup druhý, charakteristický zejména pro kognitivní a funkční lingvistické směry, charakterizuje Aarts slovy „všudypřítomná gradience“ (*gradience-is-everywhere perspective*, s. 2). Tento přístup vychází z teorie prototypů²¹ a předpokládá u členů kategorie naopak různou míru podobnosti s prototypem a nejasné hranice mezi kategoriemi, podle Aartse často nadbytečně, totiž „when elements of language are difficult to categorize“, takže „we end up with descriptions that are replete with unwarranted continuities“ (Aarts, 2007, s. 2–3).

Aarts (2007) usiluje o kompromisní stanovisko mezi oběma popsányými přístupy. Počítá s existencí gradience, na druhou stranu ovšem trvá na existenci ostrých hranic mezi kategoriemi a s formálními směry dále sdílí též předpoklad autonomie syntaxe a důraz na formální kritéria při analýze jazyka a kategorizaci („[s]emantic and pragmatic considerations are of secondary importance“ /Aarts, 2007, s. 2/).

Autor rozlišuje mezi dvěma typy gradience. Prvním typem je gradience subsektivní (Aarts, 2007, s. 205–206), která spočívá v různé vzdálenosti členů kategorie od jejího prototypu. Každá kategorie je vymezena souborem (čistě formálních, morfosyntaktických) rysů, přičemž čím více těchto rysů daný člen kategorie má, tím je prototypičtější. Každý člen kategorie je tak ve vztahu subsektivní gradience k těm ostatním členům dané kategorie, které

²¹ Jak Aarts (2007, s. 69) uvádí, v rámci teorie prototypů nepadá shoda na různých otázkách, např. zda stupeň blízkosti k prototypu je zároveň stupněm členství v dané kategorii či zda jsou kategorie mentálně reprezentovány prostřednictvím svých prototypů. Dále je třeba mít na paměti, že gramatické kategorie jsou svou povahou jiné než kategorie objektů reálného světa (pro něž byla teorie prototypů původně určena), protože „the mental representations of grammatical categories are not accessible in the same way as the representations of three-dimensional objects“ (Aarts, 2007, s. 88), takže „we must therefore be careful not simply to transfer the notion of prototype from the domain of cognitive categories to the domain of grammar“ (s. 90). Přesto lze ovšem u gramatických kategorií pozorovat některé prototypické efekty charakteristické pro kategorie reálného světa, takže i v rámci gramatiky má pojem prototypu smysl (a Aarts ho opakovaně používá).

mají jiný počet rysů této kategorie než on. Aarts zdůrazňuje, že stupeň prototypičnosti nelze zaměňovat za stupeň členství v dané kategorii – členství v kategorii pro něj není záležitostí míry, každý prvek tak jednoznačně patří do určité kategorie bez ohledu na míru své prototypičnosti.²²

Druhým typem gradience je gradience intersektivní (Aarts, 2007, s. 207–208). Ta spočívá v tom, že příslušný prvek má jisté formální vlastnosti jedné kategorie a jisté formální vlastnosti jiné kategorie. Dochází tak k tzv. silné konvergenci mezi kategoriemi. Prvky, u nichž k této intersektivní gradienci dochází, přitom zpravidla zároveň vykazují i přítomnost gradience subsektivní, neboť obvykle nemají všechny rysy typické pro jednu z obou kategorií. Lze tak konstatovat, že intersektivní gradience spočívá v gradienci subsektivní doplněné o silnou konvergenci. Důležité je, že v Aartsově pojetí jsou i při intersektivní gradienci zachovány pevné hranice mezi kategoriemi. Ačkoli má prvek vlastnosti dvou různých kategorií, vždy jednoznačně patří do jedné z nich – do té, jejíchž vlastností má více. Aarts předpokládá, že hypotetické případy, kdy by měl prvek z obou kategorií stejný počet vlastností, neexistují nebo jsou velmi neobvyklé (Aarts, 2007, s. 228–233).

Zmínili jsme se o jevu silné konvergence, kdy prvek patřící do určité kategorie má některé formální vlastnosti jiné kategorie. Jejím protějškem je konvergence slabá, která rovněž spočívá v tom, že prvek patřící do nějaké kategorie má některé vlastnosti typické pro druhou kategorii, jedná se však v tomto případě pouze o vlastnosti sémantické. Jak jsme již uvedli, rozhodující je pro Aartse vždy pouze forma (morfosyntax), nikoli sémantika, a proto tato slabá konvergence není pro autora důvodem předpokládat v případě její přítomnosti intersektivní gradienci. Případy se slabou konvergencí tak podle něj spadají pouze do domény gradience subsektivní.

Představený Aartsův model gradience pokládáme za stěží přijatelný. Důvodů pro toto stanovisko je více, jedním z nich je pochopitelně jeho striktní zaměření se na formu a úplné ignorování sémantiky. Jelikož jazykové prostředky představují spojení formy a významu, nelze dle našeho názoru jednu z těchto složek jednostranně opomíjet, význam je navíc primární v tom smyslu, že forma je pouze prostředkem k jeho vyjádření.

Za hlavní problém Aartsova modelu pokládáme předpoklad ostrých hranic mezi kategoriemi. Úskalí tohoto předpokladu dobře ilustruje otázka M. Haspelmatha, kterou Aarts (2007, s. 226) zmiňuje: „Suppose there are two categories with 50 properties each. If an observed item has 23 or 24 properties of one of them, does that make it so different from another item that has exactly 25?“²³ Aarts na tuto otázku odpovídá jednoznačným ano,

²² „I am not claiming that there are degrees of class membership [...]: *utter* is as much an adjective as *thin* is, it is merely less prototypically a member of that class“ (Aarts, 2007, s. 206).

²³ Haspelmath zde zřejmě vychází z toho, že příslušný prvek má dohromady také 50 vlastností, což ovšem není v Aartsově modelu nutné.

nicméně jeho zdůvodnění této odpovědi je třeba pokládat za krajně nepřesvědčivé.²⁴ Jeho odpověď zřejmě souvisí s tím, že v souladu s generativisty pokládá kategorie za univerzální a vrozené, což je pojetí, jehož platnost není prokázána a proti kterému existují závažné argumenty např. z pozic funkční typologie, srov. Haspelmath (2010). Pokládáme-li kategorie za jazykově specifické a primárně deskriptivní, pak je zmíněný předpoklad ostrých hranic krajně nefunkční – vyjdeme-li z Haspelmathova příkladu, prvek s vlastnostmi v poměru 24:26²⁵ a prvek s vlastnostmi v poměru 26:24 patří každý do jiné kategorie, přestože se v drtivé většině svých vlastností shodují. Jednoznačné zařazení těchto prvků do příslušných kategorií navíc nijak nepredikuje jejich gramatické chování, neboť jednak ignoruje téměř polovinu jejich formálních rysů, jednak nevypovídá nic o tom, které z rysů příslušné kategorie jsou pro chování daného prostředku relevantní a které nejsou. Zdá se proto, že z deskriptivního hlediska postrádá Aartsem navržená jednoznačná kategorizace užitečnost, naopak představuje zásadní zkreslení popisované reality.

Kromě tohoto teoretičtějšího problému Aartsova modelu existuje ještě problém spíše metodologický. Pokud je pro kategorizaci jazykového prostředku rozhodující vzájemný poměr jeho jednotlivých rysů, je třeba nejprve stanovit přesný počet těchto rysů. A jak sám autor připouští,²⁶ je obtížně představitelné, že by tento počet bylo možné jednoznačně určit. Není totiž jasné, co vše je možné chápat jako formální rys daného prostředku, a kromě toho si při stanovení výčtu rysů nikdy nemůžeme být jisti, zda není možné najít ještě nějaký rys další. Tento problém ostatně názorně demonstruje sám autor (s. 232–233), když pojednává o výrazech, které mají (podle něj zdánlivě) stejný počet rysů dvou kategorií. Tuto situaci autor „řeší“ tím, že modifikuje příslušný kontext tak, aby z něj mohl vyčíst další vlastnost, která odhalí „skutečnou“ povahu daného prvku. Takovéto dodatečné doplňování rysů na základě ad hoc modifikace kontextů ovšem může mít v případech, kdy je poměr rysů relativně vyrovnaný, rozhodující vliv na výslednou kategorizaci jazykových prostředků. V této souvislosti se navíc dále nabízí otázka, zda mají všechny formální rysy při kategorizaci stejnou relativní důležitost. Autor pracuje s apriorním předpokladem, že tomu tak je, nicméně nepodává v jeho prospěch žádné relevantní argumenty.²⁷ Z těchto důvodů je třeba navrženou metodu kategorizace považovat za problematickou.

²⁴ Aarts (2007, s. 226) na vysvětlenou uvádí: „One property can make all the difference, as a comparison between *Brown's painting of his daughter* and *Brown's painting his daughter* makes clear: the former is nominal, while the latter is clausal.“ To ale není žádné vysvětlení, nýbrž pouze aplikace jeho modelu na konkrétní příklad. Slova „makes clear“ v uvedené citaci tedy evidentně nejsou namístě.

²⁵ Tj. prvek mající 24 vlastností charakteristických pro první kategorii a 26 vlastností charakteristických pro druhou kategorii.

²⁶ „It would be quite impossible to establish exactly which are all and only the properties that characterize particular observed elements“ (Aarts, 2007, s. 225).

²⁷ Resp. jeho jediným argumentem je, že neexistují nekontroverzní metody, jak případnou různou relativní důležitost rysů modelovat (Aarts, 2007, s. 226–227). To ovšem není argument pro to, že je relativní důležitost všech rysů stejná.

Aartsův model gradience kriticky posuzuje z pozic tzv. radikální konstrukční gramatiky (RCxG) Croft (2007), který upozorňuje, že Aartsovy formální rysy je možné interpretovat jako jednotlivé gramatické konstrukce (např. rys „schopnost stát v atributivní pozici“ lze interpretovat jako možnost účastnit se atributivní konstrukce). Právě konstrukce, a nikoli tradiční kategorie, jsou v modelu RCxG základními jednotkami jazyka. Vzhledem k tomu, že členy tradičních kategorií se od sebe svou distribucí v různých konstrukcích vzájemně liší, lze říci, že každá konstrukce stanovuje hranice kategorií jinak. Aartsovu metodu kategorizace pak Croft (2007, s. 413) označuje za metodologický oportunistus: Aarts si vybere jednu konstrukci (např. atributivní konstrukci u adjektiv), kterou chápe jako postačující pro zařazení prostředku do dané kategorie, a pokud se tento prostředek nemůže účastnit některé z dalších konstrukcí charakteristických pro danou kategorii (např. predikativní konstrukce), označí Aarts tento jev za gradienci. Problém je v tom, že výběr „postačující“ konstrukce je arbitrární, kdyby byla za postačující zvolena jiná konstrukce, hranice kategorií by byly jiné. Croft (2007) proto představuje model, který vůbec nepočítá s existencí celojazykově platných kategorií. Jazyk podle něj sestává z konstrukcí a každá z konstrukcí si definuje své vlastní kategorie (kategorie prostředků účastnících se atributivní konstrukce je např. jiná než kategorie prostředků účastnících se predikativní konstrukce). Úkolem lingvistů je detailně popsat distribuci jednotek v rámci jednotlivých konstrukcí, v rámci kteréhožto popisu se pojem gradience stává redundantním (Croft, 2007, s. 420).

Croftovo pojetí, v němž si každá konstrukce vymezuje své vlastní kategorie, pokládáme za v zásadě správné, souhlasíme ovšem na druhou stranu s Aartsem (2007, s. 224), že „certain degree of idealization is necessary in order for a description of a language to be possible at all“. Pokud jde např. o adjektiva, je pravda, že každá z konstrukcí chápaných Aartsem jako rysy adjektiv (konstrukce atributivní, predikativní, intenzifikační, gradační apod.) vymezuje kategorii s jinými hranicemi, je ovšem také pravda, že tyto kategorie se navzájem z velké části překrývají. Je proto otázka, zda je nutné a zda je vhodné vzdávat se konceptu celojazykově platných kategorií. Dle našeho soudu je tento koncept užitečný a není potřeba jej opouštět, pokud budeme kategorie chápat jako zobecnění nad distribucí jazykových prostředků v rámci jednotlivých konstrukcí. Je však samozřejmě třeba počítat s gradiencí tam, kde dochází pouze k částečnému překryvu této distribuce. Dále je, jak jsme již naznačili, třeba opustit Aartsem obhajovaný koncept ostrých kategoriálních hranic, a vzhledem k tomu, že každá konstrukce je spojením formy a významu, je též nutné neomezovat se při kategorizaci pouze na formální vlastnosti jazykových prostředků. Předpokládáme proto, že za základ modelu kategorií je možné vzít model Aartsův (2007), který je ovšem nutno doplnit o prostupnost kategorií a nejasné hranice mezi nimi a o významový aspekt jazykových prostředků.

Domníváme se, že názorným příkladem prostupnosti kategoriálních hranic je právě oblast reflexivity v češtině, konkrétně to, jak kategorizovat české reflexivum *se*. Na jeho kategorizaci totiž v české lingvistice nepanuje shoda. Někteří autoři (např. Šmilauer, 1966; Panevová, 2008) předpokládají, že se v kontextech, kde je možné reflexivum substituovat

tvarem *sebe*, jedná o zájmeno, další předpokládají možnost zájmenné kategorizace pouze v užším rozsahu kontextů (např. Havránek, 1928), jiní pak vylučují možnost kategorizovat tvar *se* jako zájmeno úplně, přičemž pokládají tento tvar ve všech kontextech za částici, případně volný slovesný morfém (např. Oliva, 2001; Veselý, 2013). Jak ukazujeme v Pergler (2016b), reflexivum *se* má v současné češtině jak rysy zájmena, tak i rysy částice (případně morfému), a proto jej není možné jednoznačně kategorizovat, neboť „tvrzení ‚*se* je zájmeno‘ ignoruje jeho chování charakteristické pro morfémy/částice a tvrzení ‚*se* je morfém/částice‘ ignoruje jeho chování charakteristické pro zájmena“ (Pergler, 2016b, s. 115). V jiné souvislosti se o nemožnosti jednoznačné kategorizace v doméně reflexivity zmiňuje (z hlediska typologického) také Geniušienė ve své podrobné monografii o typologii reflexiv (1987, s. 59): „RVs [= reflexive verbs] of a given language constitute a semantic continuum and discrete RV types distinguished are only points along this continuum, with a number of intermediate cases“. Jak ukážeme v následující kapitole, předpoklad neostrých hranic mezi kategoriemi hraje důležitou roli i obecně v rámci teorie gramatikalizace, neboť tato teorie počítá s postupnými přechody mezi jazykovými kategoriemi.

II.2.5 Průběh aktualizace a pojetí reanalýzy

Jak jsme zmínili v kapitole II.2.1, za mechanismus gramatikalizační změny bývá tradičně pokládána reanalýza existující formy a následné analogické rozšíření, tzv. aktualizace, při které se příslušná struktura šíří do nových kontextů, čímž se dosud skrytá změna formálně manifestuje, tj. stává se overtní. Aktualizace přitom zpravidla neprobíhá najednou, nýbrž dochází k postupnému šíření dané struktury do jednotlivých kontextů. Je proto třeba si klást otázku, jaký je průběh tohoto šíření a čím je motivován. V této souvislosti pokládáme za inspirativní článek De Smetův (2012), který se na zmíněnou otázku snaží odpovědět a jenž je zajímavý i svými dalšími teoretickými přesahy.

De Smet (2012) předpokládá, že hlavním kritériem průběhu aktualizace je podobnost příslušného užití k již existujícím strukturám. Čím více se potenciální nové užití podobá strukturám, které se již v jazyce vyskytují, tím snáze se toto užití stává přijatelným a tím dříve se v jazyce rozšíří. Klíčovým pro průběh aktualizace je proto lokus reanalýzy, tj. kontext, ve kterém dochází k reanalýze, protože právě tento kontext může v procesu aktualizace sloužit jako „vzorová“ struktura, jíž se potenciální nová užití mohou do různé míry podobat, a může tak ovlivňovat míru přijatelnosti těchto nových struktur. Kromě reanalyzované formy může mít ovšem na průběh aktualizace vliv i původní analýza dané struktury (tj. interpretace dané formy před reanalýzou), stejně jako jakékoli jiné v jazyce existující struktury, jimž se nově vznikající užití mají potenciál podobat.

Podobnosti mezi novými a stávajícími užitími mohou vykazovat různou míru abstrakce, De Smet v této souvislosti zdůrazňuje, že větší roli než abstraktní syntaktické generalizace (tj. např. o jaký jde slovní druh, syntaktickou funkci a podobně) často hrají čistě povrchové

formální podobnosti mezi strukturami: „surface similarities can sometimes overrule more abstract layers of structural organization in determining a new pattern’s range of use [...], indicating that usage is not exclusively guided by ‚deep‘ analysis but is sensitive, among other things, to considerations of superficial formal acceptability“ (De Smet, 2012, s. 604). Dále je třeba zdůraznit, že při popisu průběhu aktualizace nejde ani tak o první výskyt příslušného užití, nýbrž spíše o to, jak se dané užití postupně stává přijímaným, tj. jak roste jeho frekvence v komunikaci, neboť mnohdy se první doložená užití mohou nacházet přibližně ve stejném časovém období, ale vývoj frekvence jejich užívání může být velmi odlišný. Jak proto De Smet (2012, s. 609) uvádí, „steps in the actualization process are not necessarily to be seen as the abrupt introduction of surface innovations, one after the other, but can also manifest themselves as gradual and potentially overlapping probabilistic shifts in the acceptability of an item’s various new uses“. To je velmi důležitý teoretický předpoklad, který je třeba zohlednit i při popisu vývoje české reflexivní deagentní konstrukce.

De Smetovým příkladem aktualizacího procesu je mj. vývoj anglického výrazu *all but*, který se z původního spojení zájmena a prepozice reanalyzoval na příslovecný výraz s významem „téměř“ (De Smet, 2012, s. 611 – 621). Lokusem reanalýzy je v tomto případě spojení *BE + all but + NP*, které umožňuje jak analýzu původní, tak analýzu novou, postupně pak docházelo k šíření tohoto prostředku do nových kontextů na základě jejich podobnosti s existujícími užitími. Nejprve se *all but* rozšířilo do kontextů s predikativním adjektivem, který se podobá lokusu reanalýzy v tom, že řídicí člen má stejnou syntaktickou funkci (jmenná část predikátu) a je zde navíc zachována povrchová formální sekvence *BE + all but*. Díky podobnosti k tomuto novému užití se pak *all but* rozšířilo do kontextů s atributivním adjektivem (podobnost je dána zachováním sekvence *all but + adjektivum*) a kontextů s pasivním tvarem slovesa (který je formálně podobný konstrukci s predikativním adjektivem). Dále se *all but* šířilo ke slovesům v perfektu vzhledem k podobnosti tvarů perfekta s tvary pasiva (oba typy tvarů mají strukturu pomocné sloveso + participium), následně ke slovesům v minulém čase, neboť slovesa v minulém čase mají často stejný tvar jako participia (zde stojí za pozornost, že u sloves, která mají tuto tvarovou homonymii, se *all but* rozšířilo do minulého času rychleji než u ostatních sloves, což celou De Smetovu interpretaci průběhu aktualizace zřetelně podporuje). Nejpozději došlo k rozšíření *all but* u prezntních tvarů, neboť zde je formálních podobností s dříve existujícími užitími nejméně. Zajímavé je, že první výskyt je ve všech kontextech doložen přibližně ve stejné době, k nárůstu frekvence ovšem docházelo postupně v pořadí předpokládaném teorií.

Jiným zajímavým příkladem průběhu aktualizace je vývoj výrazů *fun* a *key*, které byly reanalyzovány ze substantiv na adjektiva (De Smet, 2012, s. 621–628). U těchto výrazů předpokládá autor různý lokus reanalýzy – zatímco *fun* se podle něj reanalyzovalo v predikativním kontextu (*that’s fun*), u *key* k reanalýze došlo v kontextu atributivním (*key phrase*). Z tohoto důvodu byl u těchto výrazů i jiný průběh aktualizace – zatímco *fun* se jako

adjektivum dříve rozšířilo v predikativní pozici, až následně v atributivní, u *key* byl vývoj pravděpodobně obrácený.

Příklad aplikace popsaného modelu šíření jazykové inovace na oblast českého reflexiva *se* uvádíme v Pergler (2016b), kde se zabýváme doklady typu *už se mám plné zuby*, které Veselý (2013, s. 313) zmiňuje jako problematické, neboť se zde reflexivum *se* vyskytuje v kontextu vyžadujícím genitivní tvar.²⁸ Předpokládáme, že se tvar *se* do tohoto kontextu mohl dostat mimo jiné právě s oporou o svou povrchovou formální podobnost s již existující strukturou, a sice s reflexivním slovesem *mít se*, neboť kombinace slovesa *mít* s reflexivem *se* je s tvary tohoto reflexivního slovesa formálně identická (klíčovým faktorem je zde však pochopitelně analogie s nereflexivními klitickými formami *mě, tě* apod., u nichž v současné češtině existuje pádový synkretismus).

Při aktualizaci se tedy jazykové inovace šíří nejdříve do těch kontextů, které jsou nejpodobnější existujícím jazykovým strukturám. Pokud jde o motivaci tohoto průběhu aktualizace, zmiňuje De Smet (2012, s. 607) metaforu rafinovanosti (*sneakiness*), spočívající v tom, že jazyková změna se obecně „snaží“ být co nejméně nápadná. Jazykové inovace jsou přitom pochopitelně tím méně nápadné, čím větší je jejich podobnost s existujícími strukturami. Z toho důvodu je ostatně prvním krokem gramatikalizačního procesu reanalýza – jelikož při ní nedochází k žádné změně formy, je reanalýza nejméně nápadnou myslitelnou změnou. Popsaný koncept rafinovanosti pak autor (neteleologicky) vysvětluje jako důsledek jazykového chování mluvčích, kteří postupně na základě analogie posouvají hranice využití stávajících jazykových prostředků: „[a] change appearing to worm its way into the grammar of a language is epiphenomenal to speakers exploiting the linguistic resources at their disposal within the limits of the conceivable and acceptable as determined by their previous linguistic experience“ (De Smet, 2012, s. 608). V souladu s funkčně orientovanou lingvistikou (a v protikladu k pojetím generativistickým) tedy autor předpokládá, že motivaci jazykové změny je třeba hledat v performanci, nikoli v jazykové akvizici, neboť jím podané vysvětlení zahrnuje mechanismy synchronně fungující v užívání jazyka.

Nastíněný průběh aktualizace vyvolává otázky ohledně povahy reanalýzy, jež je tradičně pojímána jako diskretní, náhlá změna s předem danými důsledky (které aktualizace následně pouze zviditelňuje). De Smetovy závěry diskretnost a náhlou reanalýzy zásadně zpochybňují. Kdyby totiž v případě reanalýzy šlo skutečně o náhlou změnu, bylo by jen obtížně možné vysvětlit, proč k aktualizaci dochází postupně. Vrátime-li se k příkladu *all but*, v případě náhlé reanalýzy tohoto spojení na příslovečný výraz by bylo lze předpokládat, že tento výraz začne být ihned po reanalýze užíván ve všech příslovečných kontextech, tedy u predikativních a atributivních adjektiv i u všech slovesných tvarů. Skutečnost, že se do těchto kontextů šíří pouze postupně, tak zpochybňuje, že by došlo k náhlé kategoriální

²⁸ Lingvisté, kteří interpretují *se* jako zájmeno, přitom předpokládají, že se jedná o tvar pouze akuzativní, neboť se zpravidla (pomineme-li verbální substantiva) vyskytuje pouze v kontextech vyžadujících akuzativ. Výjimkou jsou mj. právě doklady, které uvádí Veselý (2013).

změně. Diskrétnost reanalýzy navíc podřívá již naznačený fakt, že „an item’s behavior subsequent to reanalysis is codetermined by its behavior on its original analysis“, a tudíž „uses before and after reanalysis [...] may remain connected in the eyes of the language user“ (De Smet, 2012, s. 603). Příkladem existence propojení mezi původní a novou analýzou jsou podle autora hybridní užití typu *you were not very far from right* (De Smet, 2012, s. 620): v případě spojení *far from* sice došlo (podobně jako u výrazu *all but*) k reanalýze na příslovečný výraz, který zde rozvíjí adjektivum *right*, zároveň se zde ale vyskytuje rozvíjení adverbium *very*, které může být vysvětleno pouze pomocí původní analýzy *far* jako adjektiva. Vliv původní analýzy na novou je někdy patrný i na kolokačních preferencích – reanalyzované adjektivum *fun* se např. pojí častěji s intenzifikátorem *really* než s (jinak obvyklejším) *very*, což De Smet (2012, s. 625–626) vysvětluje tím, že adverbium *really* (na rozdíl od *very*) může rozvíjet také sloveso, takže je ho možné užít i při původní analýze výrazu *fun* jako substantiva v predikační pozici.

Z uvedených důvodů není možné vnímat reanalýzu jako náhlou, diskrétní změnu. Vzhledem k tomu, že reanalýza je podobně jako aktualizace založena na analogii (srov. De Smet, 2004, s. 604), navrhuje autor chápat reanalýzu jako součást aktualizace, resp. jako její první fázi. Toto pojetí plně odpovídá jeho teorii postupného průběhu aktualizace na základě podobnosti s existujícími strukturami, neboť jak jsme již zmínili, při reanalýze nedochází k žádné změně formy, její výsledek proto vykazuje maximální myslitelnou míru podobnosti s existující strukturou (tj. původní analýzou), a je proto logické, že je reanalýza v tomto smyslu první fází aktualizace.

K představě náhlé reanalýzy jako mechanismu gramatikalizace se kriticky staví rovněž Haspelmath (1998), který se snaží „to challenge a view [...] that syntactic changes involving grammaticalization are best accounted for by invoking the notion of diachronic reanalysis“ (s. 315). Autor pokládá gramatikalizaci a reanalýzu za dva různé typy změn, které se od sebe zásadně liší. Zatímco gramatikalizace je změnou postupnou, plynulou, reanalýza je pro něj změnou náhlou; v užším smyslu je navíc pojem reanalýza omezen jen na oblast jazykové akvizice (z tohoto důvodu se jedná o prominentní pojem zvláště v teoretickém rámci generativní gramatiky),²⁹ motivaci gramatikalizace je však naopak třeba vidět v performanci, tedy v užívání jazyka (nikoli v jeho akvizici). Další rozdíl spočívá v tom, že gramatikalizace je na rozdíl od reanalýzy unidirekcionální.

Hlavním Haspelmathovým argumentem proti chápání reanalýzy jako součásti (mechanismu) procesu gramatikalizace je právě protiklad náhlost vs. postupnost – vzhledem k tomu, že autor chápe reanalýzu jako náhlou změnu, pro něj reanalýza v zásadě nemůže být součástí postupného, graduálního procesu gramatikalizace; jedinou možností, jak by bylo

²⁹ „Reanalysis thus fits particularly well into the Chomskyan perspective on language, and generative studies of syntactic change have generally operated with this notion“ (Haspelmath, 1998, s. 317). Jak autor uvádí, v generativistické literatuře se naopak téměř vůbec nepracuje s pojmem gramatikalizace. Ten je tak omezen spíše jen na funkcionalistickou lingvistiku (kde se ovšem za jeden z jejích mechanismů obvykle pokládá reanalýza).

hypoteticky možné do tohoto procesu takto chápanou reanalýzu zahrnout, by bylo předpokládat, že ačkoliv je reanalýza náhlá, k její manifestaci dochází graduálně (srov. pojetí popsané v kapitole II.2.1). Toto řešení není pro Haspelmatha plausibilní z několika důvodů, především proto, že „it seriously waters down the notion of reanalysis, because it allows one to posit non-manifested reanalysis as one pleases. Real gradual changes and real abrupt changes become indistinguishable“ (Haspelmath, 1998, s. 341). Navíc by toto pojetí předpokládalo, že až do dovršení graduální manifestace reanalýzy (tj. procesu aktualizace) mají mluvčí v hlavě obě analýzy příslušné formy (původní i novou), přičemž „[i]t is quite unclear how it would be possible to acquire both analyses, to distinguish them, and to assign aspects of overt syntactic behavior to one or the other analysis. And it is hard to believe that such an ambiguity could be stable for 700 years“ (Haspelmath, 1998, s. 341).

Jediným řešením, jak koncept reanalýzy do procesu gramatikalizace zapojit, by tedy bylo předpokládat, že je reanalýza procesem graduálním, tedy že jde o postupnou změnu interpretace nějaké formy. S takovým pojetím by Haspelmath v zásadě neměl problém, avšak uvádí, že mu přijde užitečnější vyhradit termín reanalýza pouze pro změny náhlé.³⁰ Graduální pojetí reanalýzy je ovšem dobře kompatibilní s modelem kategorií počítajícím s gradiencí, nejasnými hranicemi a postupnými přechody mezi kategoriemi (viz kapitolu II.2.4) – pouze v rámci takového modelu lze totiž popsat postupnou změnu kategoriální interpretace dané formy, k níž při procesu gramatikalizace dochází. Zda pro tuto postupnou změnu kategorie používat termín reanalýza, nebo zda tento termín společně s Haspelmathem (1998) vyhradit pro změny náhlé, nepokládáme za podstatné. Společně s De Smetem (2012) budeme každopádně předpokládat existenci plynulého procesu, kdy se forma postupně šíří do nových kontextů s ohledem na podobnost k existujícím strukturám. Počáteční fází tohoto procesu je přitom obvykle pouhá změna interpretace beze změny samotné formy, neboť v tomto případě je formální podobnost k existujícím strukturám maximální.

II.2.6 Vztah gramatikalizace a lexikalizace

V souvislosti s pojmem gramatikalizace pokládáme za užitečné se stručně zmínit o vztahu tohoto pojmu k souvisejícímu pojmu lexikalizace.

Vztahem mezi gramatikalizací³¹ a lexikalizací se podrobně zabývá Himmelmann (2004). V úvodu svého článku (s. 21) se autor zmiňuje o zavádějícím, ale přesto nezřídka uplatňovaném přístupu k těmto dvěma pojmům, který nazývá krabicovým (*box approach*). Tento přístup chápe gramatiku a lexikon metaforicky jako dvě krabice, z nichž jedna je plná gramatických prostředků, druhá je plná lexikálních prostředků. Vztah mezi gramatikalizací a

³⁰ Autoři, kteří uvažují o postupné reanalýze, „use the term reanalysis in a much broader way than I, meaning roughly ‚any change in the structural description of a phrase‘. I have no disagreement with these authors, but I would prefer to reserve the term for the narrower concept“ (Haspelmath, 1998, s. 330).

³¹ Jak jsme již uvedli, Himmelmann (2004) používá termín *grammaticization*.

lexikalizací je pak opozitní – gramatikalizace spočívá v přesunu jednotek z druhé krabice do první (případně v přesunu jednotek uvnitř první krabice), lexikalizace v přesunu z první krabice do druhé (případně v přesunu uvnitř druhé krabice).

Hlavní problém tohoto přístupu spočívá podle Himmelmann v tom, že předpokládá jasnou hranici mezi gramatikou a lexikonem. Jak jsme však již uvedli (srov. kapitolu II.2.1), je vztah gramatiky a lexikonu spíše kontinuální, a proto není často jasné, do které z krabic by měl příslušný jazykový prostředek patřit. Za příklad takové nejasnosti mohou sloužit derivační afixy – ty jsou někdy řazeny do lexikonu, což by v daném přístupu předpokládalo jejich vznik procesem lexikalizace, zatímco jindy se o jejich vzniku mluví jako o gramatikalizaci (Himmelmann, 2004, s. 23). Jiný problém krabicového přístupu je jasně patrný z výkladu Hopper – Traugott (2003, s. 134) o univerbizaci: pokud vznikají univerbizací lexikální prostředky (např. anglické *garlic* < *gar* + *leac*), jde v daném přístupu o lexikalizaci, pokud tak vznikají gramatické prostředky (*hafta* < *have to*), jde o gramatikalizaci (tedy o protiklad lexikalizace), přestože se jedná o velmi podobné procesy. Z těchto důvodů je dle Himmelmann (2004, s. 25) třeba zvolit jiný, opačný postup: nedefinovat gramatikalizaci a lexikalizaci pomocí toho, do jaké „krabice“ prostředek patří, nýbrž naopak posuzovat příslušnost prostředku ke gramatice či lexikonu pomocí toho, jakým procesem tento prostředek vznikl. Gramatikalizaci a lexikalizaci je proto třeba vymezovat jinak než pomocí „krabic“, je potřeba je chápat jako komplexní procesy a až z detailního popisu těchto procesů je možno usuzovat o jejich vzájemném vztahu.

Jak autor uvádí, spočívá problém termínu lexikalizace v tom, že je v literatuře užíván v řadě různých významů, Himmelmann (2004, s. 27) nejčastější z nich shrnuje. Jedná se o (1) univerbizaci, tj. vytvoření jednoho lexému z původních dvou (např. angl. *brainstorming*), (2) fosilizaci, tj. přehodnocení derivačního prostředku na součást kořene (např. něm. *Flucht*, kde koncové -t je původně sufix), (3) vznik derivačních prostředků (např. angl. sufixu *-hood*, jak již bylo zmíněno, někteří autoři tento proces pokládají za gramatikalizaci, jiní za lexikalizaci), (4) konverzi gramatických prostředků na substantiva či slovesa (např. již zmíněné angl. substantivum *ism*; autor tyto případy hodnotí jako typ lexikálního splitu) a konečně (5) tzv. lexikalizační vzorce, kde nejde o diachronní proces, nýbrž o vztah mezi kognitivními kategoriemi či rysy a jejich kódováním ve struktuře lexikonu. Himmelmann (2004, s. 31) navrhuje používat termín lexikalizace pouze pro první dvě popsání užití, která mají společné, že u nich dochází ke snížení produktivity a kompozicionality. Další význam termínu lexikalizace nabízí např. Fried (2010, s. 197), která ho vysvětluje jako „the loss of semantic predictability of the form in question vis-à-vis its internal structure“, toto pojetí se oproti pojetí Himmelmannově soustředí více na význam a je zřejmě bližší české lingvistické tradici, kde se za lexikalizaci považuje „přeměna morfémů či slov v ustálený komplex s jednotným významem“ (Hladká, 2002, s. 242).

Pro určení vzájemného vztahu gramatikalizace a lexikalizace je třeba vycházet z detailního porovnání vlastností těchto procesů. Himmelmannovo pojetí gramatikalizace

jsme popsali v části II.2.2, jedná se o proces, při němž dochází k expanzi třídy elementů uvnitř konstrukce, expanzi na úrovni syntaktického kontextu a především expanzi na úrovni kontextu sémantického a pragmatického. Pokud jde o lexikalizaci (srov. Himmelmann, 2004, s. 34–36, autor se zde ovšem omezuje pouze na první citovaný význam tohoto termínu, tj. univerbizaci), třída elementů uvnitř konstrukce je zde omezena pouze na jediný element (nejedná se však o opak expanze typické pro gramatikalizaci, protože u lexikalizace nedochází ke snížení počtu elementů, nýbrž pouze k tomu, že jen u jednoho z možných elementů k lexikalizaci dochází), syntaktický kontext se může i nemusí měnit, a co se týče kontextu sémantického a pragmatického, může zde dojít jak k expanzi, tak i ke snížení počtu možných kontextů (na rozdíl od gramatikalizace zde tedy není přítomna unidirekcionálnost). V průběhu lexikalizačního procesu také postupně dochází k formálnímu splnutí elementů tvořících danou konstrukci.

Z uvedeného výčtu vlastností je zřejmé, že v případě gramatikalizace a lexikalizace nelze mluvit o vzájemné protikladnosti. Jde o dva různé procesy, které mají stejné východisko (tj. produktivní kombinaci jednotek v diskurzu), ale liší se svým průběhem. Lze u nich konstatovat některé společné rysy a některé rozdíly. Hlavním společným rysem obou typů jazykové změny je, že v obou případech dochází k procesu konvencionalizace, při němž se z produktivní kombinace jednotek postupně stává konvenční vyjádření (Himmelmann, 2004, s. 38), oba procesy jsou podobné, i pokud jde o formální vývoj – v obou případech obvykle dochází k formální erozi a fúzi. Hlavní rozdíl mezi oběma procesy pak spočívá v míře lexikální obecnosti, tj. v tom, jakou třídu elementů daný proces zasahuje. Zatímco v případě lexikalizace je míra lexikální obecnosti minimální, protože se proces týká pouze jedné individuální lexikální jednotky, v případě gramatikalizace je tato míra relativně vysoká (proces zasahuje celou třídu lexikálních jednotek) a v průběhu gramatikalizace se ještě zvyšuje (dochází k *host-class expansion*). Míra lexikální obecnosti není ovšem vlastností dichotomickou, nýbrž skalární: „lexical generality is not a matter of all or none [...]. Instead, there are number of intermediate possibilities, i.e. patterns which are more general than a fixed lexicalized phrase but less general than the typical grammatical pattern“ (Himmelmann, 2004, s. 37). Změna tedy může zasahovat různě široké třídy elementů; čím větší je tato třída, tím spíše se jedná o gramatikalizaci, zatímco čím je menší, tím spíše jde o lexikalizaci. Mezi gramatikalizací a lexikalizací proto neexistuje zřetelná hranice, což je plně v souladu s představou existence gramaticko-lexikálního kontinua a neostrých kategoriálních hranic.

II.2.7 Role kontextu v gramatikalizačním procesu

Jak jsme již naznačili, při modelování gramatikalizačního procesu je třeba počítat s tím, že v tomto procesu hraje důležitou roli kontext, srov. např. následující citát: „[r]ecent grammaticalization studies show an increasing interest in the impact of contextual factors in

linguistic changes“ (Diewald, 2006, s. 1).³² Zmínili jsme, že důraz na kontextové faktory klade ve svém pojetí gramatikalizace již Himmelmann (2004), který explicitně odmítá tzv. elementový pohled na gramatikalizaci, tj. takové pojetí, které se soustředí především na gramatikalizující se element, nikoli na jeho širší kontext: „[t]he element-based view on grammaticization is a sometimes harmless, but often quite problematic fiction“ (Himmelmann, 2004, s. 31).

Svébytný model gramatikalizace založený na detailní analýze a klasifikaci jednotlivých typů kontextů představuje Diewald (2006), která vychází z předpokladu, že „a new grammatical function does not arise homogeneously in all uses of the linguistic item concerned, but is bound in its origin to specific linguistic ‚contexts‘“ (Diewald, 2006, s. 3). Autorka představuje tři typy kontextů, které je možné v průběhu gramatikalizačního procesu identifikovat a pomocí nichž je možné vymezit jednotlivá stádia tohoto procesu.

Prvním typem jsou tzv. kontexty netypické, které představují nutný předpoklad (následného) gramatikalizačního procesu. Jedná se o užití daného prostředku v dříve neuplatňovaných kontextech, v nichž se nový význam (k jehož gramatikalizaci může následně dojít) vyskytuje v podobě konverzační implikatury (srov. podobnou roli konverzační implikatury v modelu Hopper – Traugott, 2003). Jak v této souvislosti uvádí Smirnova (2015), ke vzniku těchto netypických kontextů dochází v jazyce neustále, ovšem pouze v malém počtu případů tyto nové kontexty vyústí v gramatikalizační změnu. Druhým typem jsou kontexty kritické, které představují vlastní počátek gramatikalizačního procesu. Kritický kontext je charakteristický formální i významovou neprůhledností (víceznačností), má tedy více formálních i významových interpretací (srov. již zmíněnou /II.2.1/ víceznačnost jako předpoklad reanalýzy), přičemž jedním z jeho potenciálních významů je i příslušný nový význam, tj. ten, který byl ve fázi netypického kontextu přítomen v podobě konverzační implikatury. Kritický kontext funguje jako katalyzátor gramatikalizačního procesu, neboť se vyskytuje pouze v počáteční fázi gramatikalizace a následně mizí.³³ Třetím typem jsou kontexty izolační, jejichž přítomnost v jazyce signalizuje završení gramatikalizačního procesu. V této fázi už má příslušný jazykový prostředek dva od sebe odlišené významy: původní, více lexikální, a nový, více gramatický. Vzájemná odlišenost těchto významů se přitom projevuje právě v izolačních kontextech, tj. konfiguracích, v nichž je možné

³² Důraz na zkoumání kontextu ovšem není v lingvistice samozřejmý. Aarts (2007), který má, jak vyplývá z výše uvedených výkladů (srov. kapitulu II.2.4), blízko k formálním lingvistickým směrům (zejména ve svém předpokladu autonomie syntaxe a důrazu na formu na úkor sémantiky), chápe ohledy na kontext při lingvistické analýze jako nežádoucí a předpokládá, že model jazyka by měl umožňovat posuzovat jazykové jednotky izolovaně, tj. bez ohledu na kontext, srov. následující citaci: „In Taylor's framework it is not possible to look at a sentence in isolation and determine whether it is a prototypical structure or not, precisely because of the need to make reference to the context. [...] the syntax of a construction cannot be prised apart from its semantics. I find this undesirable“ (Aarts, 2007, s. 197).

³³ Důvody, proč je předpokládána nutnost kritického kontextu v průběhu následujícího vývoje mizet, autorka neuvádí.

jednoznačně určit, o který z obou významů jde (neboť druhý z nich je v daném kontextu nepoužitelný).

Za příklad aplikace popsaného modelu slouží v Diewald (2006) gramatikalizace modálních sloves v němčině. Tato slovesa mají v současné němčině (podobně jako v češtině) dva významy – původní (méně gramatický), kdy vyjadřují modalitu deontickou, zaměřenou na agens, a nový (více gramatický), kdy vyjadřují modalitu epistémickou (tj. jistotní, vyjadřující pravděpodobnost) a mají širší (propoziční) skopus. Autorka předpokládá, že nový význam se nejprve vyskytoval jako konverzační implikatura v netypických kontextech. Následně došlo (kolem roku 1200) ke vzniku kontextu kritického, který měl podobu sekvence modálního slovesa s dentálním sufixem, fakultativního objektu, pomocného slovesa a participia plnovýznamového slovesa (Diewald, 2006, s. 20). Tento kontext lze strukturně interpretovat několika způsoby a zároveň mohl mít též několik významů, mimo jiné též nový význam epistémické modalidy. V současné němčině pak již pro oba dva zmíněné významy existují kontexty izolační³⁴ – izolační kontext deontické modalidy obsahuje modální sloveso v perifrastickém čase (které nemůže mít význam epistémický), naopak izolačním kontextem epistémické modalidy je spojení modálního slovesa s perfektivním infinitivem (které nemůže mít význam deontický). Výsledkem gramatikalizačního procesu je tedy vznik nového (epistémického) významu modálních sloves, který koexistuje s významem původním (srov. výše zmíněný pojem vrstvení, který používají Hopper – Traugott, 2003).

Kontextové faktory je třeba vzít v úvahu také při popisu vzniku a vývoje reflexivní deagentní konstrukce v češtině. Domníváme se, že při tomto popisu lze využít i právě popsaný model gramatikalizace a jednotlivé typy kontextů. Lze například předpokládat, že deagentní význam byl u reflexivních konstrukcí přítomen nejprve v podobě konverzační implikatury, z čehož plyne úkol identifikovat příslušné netypické kontexty; zároveň je třeba v textech identifikovat kontexty izolační, tj. takové, u nichž je již deagentní sémantika závazná.

Jedním z cílů Diewald (2006) je ukázat, že její výše popsaný model gramatikalizace je možné integrovat do teoretického rámce konstrukční gramatiky (CxG, srov. např. Fried – Östman, 2004), totiž že jednotlivé typy kontextů je možné chápat jako konstrukce ve smyslu CxG. V následující kapitole se proto budeme věnovat právě vztahům mezi teorií gramatikalizace a konstrukční gramatikou.

II.2.8 Konstrukční pohled na gramatikalizaci a konstrukcionalizaci

Jak jsme již naznačovali, existuje mezi teorií gramatikalizace a konstrukční gramatikou řada společných rysů, které umožňují tyto dva teoretické směry vzájemně propojit. V této kapitole se proto zmíníme o přístupech, které o takové propojení usilují.

³⁴ Tyto izolační kontexty se vyvinuly již ve střední horní němčině (Diewald, 2006, s. 19).

Některé argumenty poukazující na kompatibilitu obou směrů a na užitečnost jejich vzájemného propojení zmiňuje Diewald (2006, s. 5–12). Prvním z nich je vzájemná shoda obou směrů na tom, co je pokládáno za základní jednotku lingvistické analýzy. V konstrukční gramatice je touto základní analytickou jednotkou konstrukce,³⁵ chápána jako komplexní „conventionalized form-meaning correspondence“ (Diewald /2006, s. 6/; k pojmu konstrukce v konstrukční gramatice viz např. Fried /2013a/), což dobře odpovídá situaci v teorii gramatikalizace, kde je, jak již bylo řečeno, často kladen důraz na kontext, nikoli na izolované jazykové elementy. Konstrukční gramatika dále počítá s existencí gramaticko-lexikálního kontinua,³⁶ díky čemuž „the architecture of CxG does not require us to impose any arbitrary boundaries“ (Fried, 2013b, s. 424), což je, jak vyplývá z výše uvedených výkladů, rovněž v souladu s teorií gramatikalizace, mezi jejíž nejdůležitější východiska patří právě „the gradience between lexicon and syntax and the intermediate stages that continuously arise while (more) grammatical items develop out of (more) lexical ones (Diewald, 2006, s. 7). Důležitou vlastností konstrukční gramatiky také je, že se zabývá nejen jevy centrálními, ale i periferními (srov. např. Fried – Östman, 2004, s. 15–16) – to je přitom nezbytný předpoklad úspěšného popisu jakékoli jazykové změny (včetně gramatikalizace), neboť každá inovace je ve svých počátcích jevem periferním. Jako důležitý rys konstrukční gramatiky uvádí Diewald (2006, s. 8–11) rovněž předpoklad existence vzájemných vztahů mezi konstrukcemi, jako je např. vztah dědění (*inheritance*, srov. Fried – Östman, 2004, s. 71–72), jehož prostřednictvím je možné modelovat analogickou změnu. Dále autorka zmiňuje (Diewald, 2006, s. 11–12) též otevřenost formalismu konstrukční gramatiky, který umožňuje specifikovat pouze některé z rysů konstrukce, zatímco jiné mohou být ponechány nespecifikované; jedním z problémů diachronního popisu přitom často bývá skutečnost, že jsou poznatky o starších vývojových fázích jazyka neúplné, tj. lingvisté nemají informace o všech rysech zkoumané konstrukce – v těchto případech je tedy otevřenost formalismu užitečná z toho důvodu, že nenutí lingvisty „vnucovat“ příslušným konstrukcím nerelevantní interpretace. Jako poslední důležitý rys konstrukční gramatiky uvádí Diewald (2006, s. 12) její nemodulárnost³⁷ (srov. např. Fried – Östman, 2004, s. 24), tj. skutečnost, že syntaktické, morfologické, fonologické, sémantické, pragmatické a další rysy konstrukce od sebe nejsou principiálně oddělovány, což je pro popis gramatikalizace klíčové, neboť v gramatikalizačním procesu dochází k postupným přechodům mezi těmito rovinami jazyka (srov. např. proces morfologizace jako realizaci postupné změny syntax > morfologie či konvencionalizaci konverzačních implikatur jakožto změnu pragmatika > sémantika).

³⁵ Srov. Fried (2013a, s. 13): „konstrukce nejsou jen základní analytickou jednotkou konstrukční analýzy, ale jsou vnímány také jako hypotézy o jazykové kompetenci mluvčích“.

³⁶ Srov. např. Fried (2013a, s. 12): „KG [= konstrukční gramatika] nepočítá s binárním dělením na gramatiku a lexikon, čímž nastavuje dostatečnou flexibilitu analytických a reprezentačních možností“.

³⁷ Termín nemodulárnost sice Diewald (2006) přímo nepoužívá, nicméně uvádí, že „constructional approaches do not make a sharp distinction between syntactic, semantic and pragmatic features, but postulate a ‚gestaltlike interaction of formal, semantic and pragmatic constraints‘“ (s. 12).

K uvedeným argumentům ve prospěch konstrukční gramatiky jakožto přístupu vhodného k modelování gramatikalizačních procesů lze přidat ještě některé další. Jedním z nich je opozice mezi konstrukcemi, tj. abstraktními jednotkami jazyka, a konstrukty, tj. konkrétními řečovými projevy, které jsou konstrukcemi licencovány (srov. Fried – Östman, 2004, s. 18–19). Tato opozice umožňuje zachytit skutečnost, že jazyková změna začíná vždy v úrovni konstruktů (Fried, 2013b, s. 423), srov. zmíněný fakt, že za doménu jazykové změny je v teorii gramatikalizace pokládáno užívání jazyka. Důležitou roli hraje v konstrukční gramatice také předpoklad nekompozicionality konstrukce (srov. Fried, 2013b, s. 423), při gramatikalizaci totiž obvykle dochází právě ke snížení míry kompozicionality, neboť nový, gramatikalizující se význam se týká nikoli izolované jednotky, nýbrž celého příslušného kontextu. Klíčovou vlastností rovněž je, že konstrukční gramatika počítá s neostrými hranicemi mezi kategoriemi, srov. Fried (2013a, s. 12), která mluví o „empiricky doložené prostupnosti lingvistických kategorií a jejich škálovitosti“,³⁸ což tomuto lingvistickému směru umožňuje „easily accommodate categorial underspecification or indeterminacy“ (Fried, 2013b, s. 424).

Konstrukční přístupy ke gramatikalizaci obvykle pracují s pojmem konstrukcionalizace, jeho vymezení u různých autorů však není jednotné, což odráží skutečnost, že „systematic and sufficiently detailed explorations of the relationship between grammaticalization research and Construction Grammar (and how they can inform each other) are only in their beginning stages“ (Fried, 2013b, s. 420).³⁹ V následujících odstavcích proto zmíníme tři různé modely konstrukcionalizace, tj. tři různé přístupy, jak v rámci konstrukční gramatiky modelovat gramatikalizaci (či jazykovou změnu obecně), přičemž ukážeme, jak se tyto přístupy vypořádávají s dosud zmíněnými vlastnostmi gramatikalizačních procesů.

Jeden z těchto přístupů představuje Traugott (2015). Autorka rozlišuje mezi dvěma typy změn: konstrukční změnou a konstrukcionalizací. Zatímco konstrukční změna zasahuje individuální rysy nějaké konstrukce, konstrukcionalizace je vytvořením nové konstrukce pomocí série dílčích modifikací formy a významu; mezi oběma typy změn je ovšem plynulý přechod, tj. neexistuje mezi nimi jasná hranice. Podle Traugott přitom konstrukční změna (na rozdíl od konstrukcionalizace) může zasahovat pouze tzv. mikrokonstrukce, tj. konstrukce, které jsou alespoň částečně lexikálně obsazeny, tedy nemůže zasahovat abstraktnější konstrukce bez konkrétního lexikálního obsazení (tzv. schémata), toto tvrzení ovšem Traugott (2015) blíže neupřesňuje, ačkoli důvody pro něj nejsou zcela zřejmé.⁴⁰

³⁸ Fried (2013a, s. 12) v této souvislosti odkazuje na Aartse (2007), který ovšem, jak jsme vyložili v kapitole II.2.4, s prostupností kategorií ve smyslu neostrých kategoriálních hranic nepočítá.

³⁹ Srov. také Traugott (2015, s. 52): „A coherent and restrictive account from a construction grammar perspective of the development of grammatical and lexical constructions over time is beginning to be articulated“.

⁴⁰ Navíc se zdá, že z tohoto tvrzení vyplývají určité problémy, je např. otázkou, jak v rámci tohoto pojetí popsat konstrukcionalizaci schémat, když (jak vyplývá z dalšího výkladu) proces konstrukcionalizace předpokládá provedení dílčích konstrukčních změn.

Jazyková změna v tomto modelu předpokládá minimálně následující fáze: *inovaci*, kdy posluchač interpretuje projev jinak než mluvčí (= reanalýza konstruktů), *užití* tohoto konstruktů tímto posluchačem (v novém, reanalyzovaném smyslu), *konvencionalizaci*, kdy ostatní uživatelé jazyka postupují stejně, dojde k sémanticizaci dosud jen pragmatických inferencí a tudíž ke konstrukční změně, *konstrukcionalizaci*, spočívající v tom, že (po změně významu) dojde i ke změně formy, a následně *další konstrukční změny* po provedené konstrukcionalizaci. Konstrukcionalizace je tedy jednou z fází jazykové změny a jejím výsledkem je konstrukce, která se od dříve existujících konstrukcí liší jak formálně, tak významově (pokud jde např. o anglickou konstrukci *be going to*, došlo při vzniku temporální interpretace příslušné formy pouze ke konstrukční změně, zatímco konstrukcionalizace proběhla až po provedení změn formálních, tj. po aktualizaci). Jedním z typů konstrukcionalizace je tzv. konstrukcionalizace gramatická, při níž vzniká konstrukce spadající do oblasti tradičně vymezené gramatiky; gramatická konstrukcionalizace přitom zahrnuje mimo jiné také změny slovosledné, takže pokrývá širší oblast jevů než gramatikalizace v obvyklém vymezení (srov. např. popsané Himmelmannovo pojetí gramatikalizace, kde je nutnou podmínkou přítomnost gramatikalizujícího se elementu).

Jazyková změna v popsaném pojetí probíhá postupně, Traugott (2015) v této souvislosti mluví o její graduálnosti. Důsledkem diachronní graduálnosti je pak synchronní gradience. Ve shodě s výše popsaným pojetím gramatikalizace autorka zdůrazňuje, že doménou jazykové změny je užívání jazyka, nikoli jazyková akvizice: „I assume that change is change in usage, not grammars. This means that change is thought to result from what speakers of any age do with language [...] rather than from relatively passive language acquisition by children whose innate parameters are set by experience with input“ (Traugott, 2015, s. 53).

Jiný konstrukční model jazykové změny předkládá Smirnova (2015),⁴¹ která částečně vychází z typů kontextů podle Diewald (2006) (srov. kapitulu II.2.7). Smirnova využívá především pojem kritický kontext, tedy ten kontext, v němž dochází k reanalýze, při níž je konstrukt založený na kombinaci (unifikaci) existujících konstrukcí reanalyzován na realizaci nové, tzv. kritické konstrukce. Kritický kontext je tedy dvojznačný, zatímco kritická konstrukce, která v něm reanalýzou vzniká, je významově jednoznačná. Vyznačuje se ovšem nízkou mírou analyzovatelnosti (není zřejmé, jak interpretovat její strukturu) a také nízkou mírou kompozicionality významu, neboť při reanalýze došlo k sémanticizaci pragmatických implikatur, které jsou součástí konstrukce jako celku. Po vzniku kritické konstrukce dochází následně k procesu aktualizace, kdy se nová struktura šíří do nových kontextů, což si lze představit jako postupné odstraňování kontextových omezení nově vzniklé konstrukce. Celý tento proces označuje Smirnova (2015) jako konstrukcionalizaci. Zjednodušeně řečeno tak konstrukcionalizace spočívá v nárůstu a následném ústupu kontextových omezení: kritický

⁴¹ Autorka uvádí, že tento model „focuses on the new construction right after its ‘birth’“ (Smirnova, 2015, s. 87), a že proto není kompatibilní s pojetím Traugott (2015).

kontext, v němž dochází k reanalýze, vzniká nahromaděním kontextových omezení, následně dochází k postupnému odstraňování těchto omezení v rámci procesu aktualizace. Zdá se, že popsaný model je dobře kompatibilní s výše popsaným pojetím gramatikalizace, neboť podobně jako ono zahrnuje sémantickou reanalýzu (pomocí sémantizace pragmatických implikatur) a následnou postupnou aktualizaci, tyto procesy ovšem interpretuje v teoretickém rámci konstrukční gramatiky.

Třetí model jazykové změny, který zde představíme, popisuje Fried (2013b), která vymezuje konstrukcionalizaci jako proces vzniku nových konstrukcí z dříve nezávislých prvků nebo proces reorganizace již existujících konstrukcí. Autorka především zdůrazňuje, že na proces konstrukcionalizace je třeba se dívat dvojí optikou. Jde jednak o pohled holistický, při kterém se díváme na konstrukci jako celek, jednak o pohled procesuální, při kterém se soustředíme na jednotlivé individuální rysy dané konstrukce. Konstrukce má přitom jednak rysy interní, které se týkají jejích jednotlivých složek, jednak rysy externí, které zachycují její nekompozicionální aspekty a vztahy k jejímu okolí. Při popisu konstrukcionalizace je třeba kombinovat oba dva pohledy. Pohled holistický je užitečný v tom smyslu, že lze v jeho rámci zachytit celkový vývoj konstrukce a její funkce, zároveň odráží již mnohokrát zmíněnou skutečnost, že jazyková změna se netýká izolovaných jazykových jednotek, nýbrž celých příslušných kontextů. Zároveň je ovšem třeba uplatnit i pohled procesuální, tj. zachytit dílčí posuny jednotlivých (interních i externích) rysů dané konstrukce, neboť celková změna, pozorovaná v rámci pohledu holistického, sestává právě z těchto jednotlivých dílčích změn, které teprve ve svém součtu dávají dohromady změnu celkovou. Podrobná analýza jednotlivých dílčích rysů konstrukce přitom zároveň umožňuje zachytit vztahy mezi navzájem příbuznými konstrukcemi a detailně tak popsat jev vrstvení (srov. kapitolu II.2.1), k němuž při konstrukcionalizaci dochází. Motivaci jednotlivých dílčích změn je pak třeba hledat v úzu, tedy v rovině konstruktů, v tomto smyslu je tak nutné zpřesnit obvyklé tvrzení, že doménou gramatikalizačních změn jsou konstrukce – konstrukce jsou pouze výsledkem těchto změn, zatímco jejich východisko se nachází v konstruktech (Fried, 2013b, s. 434).

II.2.9 Dílčí shrnutí

V kapitole II.2 jsme představili nejdůležitější obecná teoretická východiska, o něž se budeme v následujících částech práce průběžně opírat. Zaměřili jsme se zejména na teorii gramatikalizace, různé vlastnosti gramatikalizačních procesů a různé pohledy na ně a také na možnosti, které pro analýzu gramatikalizačních změn nabízí konstrukční gramatika. Podrobně jsme se věnovali též problematice kategorií a jejich hranic, neboť teorie gramatikalizace zásadně problematizuje tradiční diskrétní přístup ke kategorizaci. Cílem této kapitoly přitom nebylo definovat ucelený model jazykové změny, nýbrž spíše upozornit na různé její aspekty a problémy s ní spojené, diskutovat jejich možná řešení a především představit některé

používané pojmy tak, aby na ně v následujícím textu bylo možné odkazovat a zasadit tak výzkum české reflexivní deagentizace do širšího teoretického kontextu.

V následujícím textu se již budeme věnovat konkrétnějším otázkám spojeným s reflexivní deagentní konstrukcí. Na tuto konstrukci se lze dívat ve dvojitým kontextu – vycházíme-li z formy, nabízí se nám kontext dalších konstrukcí obsahujících reflexivum *se*, vyjdeme-li z funkce, nabízí se nám kontext dalších konstrukcí, u nichž dochází k odsunutí agentu z pozice syntaktického subjektu. V následující kapitole II.3 se budeme věnovat prvnímu z těchto dvou kontextů.

II.3 Reflexivní deagentizace v kontextu konstrukcí s reflexivem *se*

Reflexivní deagentizaci pojmáme jako jednu z mnoha funkcí českého reflexiva *se*, resp. jako jednu z konstrukcí, v nichž se toto reflexivum v češtině realizuje. Kromě deagentní konstrukce *se* totiž reflexivum *se* v češtině účastní řady konstrukcí dalších, je tedy výrazně polyfunkční, tuto polyfunkčnost přitom chápeme jako projev vrstvení, popsaného výše v části II.2.1. V této kapitole se proto na reflexivní deagentizaci podíváme právě v kontextu ostatních konstrukcí obsahujících reflexivum *se*.⁴²

Ke zmíněné polyfunkčnosti reflexiva *se* je ovšem možné přistupovat různým způsobem, Geniušienė (1987, s. 12–17) v této souvislosti rozlišuje mezi dvěma základními přístupy k reflexivitě. Prvním z nich je přístup taxonomický, který je založený na předpokladu sémantické heterogenosti reflexiva a který se jednotlivá jeho užití snaží rozčlenit na různý počet typů (případně podtypů) a tyto typy následně izolovaně popsat. Druhý přístup, netaxonomický, vychází naopak z předpokladu, že reflexivum musí mít nějaký invariantní význam společný všem jeho užitím, a tento invariantní význam se snaží nalézt. Domníváme se společně s Geniušienė (1987, s. 17), že uvedené dva přístupy „are not incompatible and that they complement rather than compete with each other“, neboť na jednu stranu se sice jednotlivé konstrukce s reflexivem *se* od sebe různými svými vlastnostmi navzájem odlišují, zároveň se ale (na stranu druhou) v mnoha ohledech sobě navzájem podobají. Při jejich popisu je proto třeba se soustředit jak na rozdíly mezi nimi, tak na jejich rysy společné. Společné rysy nicméně nemusejí mít nutně podobu invariantního významu charakteristického pro všechna užití reflexiva, nýbrž může jít o organizaci na principu rodinných podobností (srov. např. Fried, 2013a, s. 22n.), kdy se některé z konstrukcí sobě navzájem některými svými vlastnostmi vzájemně podobají, aniž by však bylo nutné předpokládat existenci invariantního významu společného jim všem.

Tato kapitola má dvě hlavní části. V části II.3.1 se budeme zabývat dosavadní odbornou literaturou věnující se reflexivu *se* v češtině, v části II.3.2 pak obrátíme pozornost k literatuře typologické a ukážeme, jak může být reflexivita popisována a interpretována v pohledu kroslingvistickém. Tento typologický pohled je dle našeho názoru užitečný proto, že umožňuje zasadit situaci v konkrétním jazyce (v tomto případě v češtině) do širšího kontextu

⁴² Tento kontext by bylo možné rozšířit ještě o konstrukce s reflexivem *si*, neboť toto reflexivum se svými formálními i funkčními vlastnostmi v současné češtině v mnoha ohledech reflexivu *se* podobá; jeho popis by však bylo třeba zapojit též do širšího kontextu fungování kategorie dativu v češtině, což pochopitelně výrazně přesahuje možnosti této práce. Chceme však na tomto místě upozornit na skutečnost, že problematika reflexiva *si* v diachronním pohledu představuje mimořádně zajímavé lingvistické téma, neboť ve staré češtině byl téměř výhradním dativním tvarem osobního reflexivního zájmena tvar *sobě*, zatímco tvar *si* se zde zřejmě prakticky vůbec nevyskytoval (viz např. Komárek /2012, s. 185/ a srov. též skutečnost, že Gebauer /1960, s. 527/ nemá na tvar *si* ze staré češtiny ani jediný doklad) – rozšíření tohoto tvaru v současné češtině je tak výsledkem vývoje probíhajícího již v historické době, což lingvistům dává možnost tento proces detailně popsat (okrajově se této problematice věnuje Gutiérrez Rubio /2015/, srov. též naši recenzi této monografie v Pergler /2016a/).

toho, co je v jazycích obecně obvyklé a co nikoli, což dává lingvistům možnost příslušnou jazykově specifickou situaci lépe popsat a porozumět jí, srov. např. Croft (2003, s. 9): „[a]wareness of cross-linguistic variation allows the linguist describing a particular language to provide a more fine-grained description of the phenomenon in question“.

II.3.1 Lingvistická zpracování českého reflexiva *se*

V této části se budeme zabývat fungováním reflexiva *se* v češtině, resp. tím, jak je toto reflexivum reflektováno v relevantní odborné literatuře, která formě *se* věnuje poměrně značnou pozornost. V následujících podkapitolách probereme a vzájemně porovnáme různé přístupy, které jsou při popisu reflexivity v češtině uplatňovány.

II.3.1.1 Taxonomický přístup

V české lingvistice se při popisu fungování reflexiva *se* nejčastěji a tradičně uplatňuje přístup taxonomický, což odpovídá předpokladu Geniušiené (1987, s. 12), že taxonomický přístup převládá „in the grammar of languages with developed systems of RVs [= reflexive verbs], in particular in the grammar of Slavic [...] languages“.

Příklad uplatnění tohoto přístupu představuje např. Kopečný (1954, s. 235), srov. následující citaci: „se nám útvar ‚sloveso + se‘ dělí na oblast reflexivní formy (t. j. zvláštního mluvnického tvaru, tvořeného ke slovesu nereflexivnímu a odlišeného od něho mluvnickým, ne slovním významem), na oblast reflexivního slovesa – a konečně na oblast, kde oba komponenty (sloveso a zájmeno zvrtné) zůstávají samostatné, kde tedy máme výraz dvoučlenný“. Kopečný tedy rozděluje užití reflexiva na 3 typy. V prvním případě je *se* součástí slovesného tvaru jinak nereflexivního slovesa, tj. součástí takzvané reflexivní formy slovesné (příkladem tohoto typu je především reflexivní deagentní konstrukce), ve druhém případě je *se* součástí slovesného lexému (jako je tomu např. u reflexiv tantum nebo u sloves jako *chovat se*), ve třetím případě je *se* zájmenem a ze syntaktického hlediska jde o samostatný větný člen (např. ve struktuře *vidí se v zrcadle*).

Z novější literatury je taxonomický přístup možné pozorovat např. u Panevové (2008), jejíž taxonomie se té Kopečného výrazně podobá. Autorka opět rozlišuje tři základní typy reflexiva *se* – toto reflexivum může být buď součástí lexikální jednotky, nebo větným členem (tj. zájmenem), nebo tvarotvorným formantem. V případě součásti lexikální jednotky přitom může jít buď o reflexivum tantum (bez nereflexivního protějšku), nebo o tzv. odvozené reflexivum, mající nereflexivní protějšek s odlišným lexikálním významem. Dále rozčlenit je možné také kategorii *se* jako tvarotvorného formantu, a to na konstrukci deagentní a konstrukci dispoziční, která se vyznačuje přítomností hodnotícího adverbia a potenciální přítomností dativního vyjádření konatele/proživatele děje (Panevová uvádí příklad *odborné články se jí píší nesnadno*). Stranou této klasifikace autorka ponechává další typy, které pokládá za okrajové: tzv. podníčené pasivum (*léčí se na I. interně*) a typ *hodně se*

napracoval, kde je vyjadřována vysoká intenzita děje. Panevová zmiňuje také reciproční užití *se*, která chápe jako podtypy výše zmíněných typů a řadí je buď k reflexivům tantum (*prát se*), nebo k odvozeným reflexivům (*objímat se*), nebo chápe *se* jako zájmeno (*pomlouvají se*).

Podobný taxonomický přístup je uplatňován také ve standardních českých mluvnicích. V *Příruční mluvnici češtiny* (Karlík et al., 1995) se např. zdůrazňuje rozdíl mezi *se* jako samostatnou jednotkou a *se* jako nesamostatnou součástí komplexního lexému: „Plní-li [*se*] ve větě konstrukci funkci větného členu předmětu [...], je skutečným zvrtným zájmenem,⁴³ a tudíž samostatnou lexikální jednotkou. Je-li však součástí zvrtného slovesa [...], jde jen o nesamostatný morfém [...] formálně dvoučlenné lexikální jednotky“ (s. 69). Pokud jde o kategorii tzv. odvozených reflexiv, je zde *se* chápáno jako slovotvorný formant (s. 214–215), a to buď jako formant samostatný,⁴⁴ nebo jako spolufornant v kombinaci s prefixy. Reflexivní deagentní konstrukce je pak opět chápána jako reflexivní forma slovesná, tj. jako „spojení diskretního morfému *se* + 3. os. slovesa“ (s. 523). Podobně přistupuje k reflexivu *se* i akademická *Mluvnice češtiny*, srov. Komárek et al. (1986, s. 412): „reflexivní tvary [tj. zejména deagentní konstrukce] je třeba odlišovat od reflexivních sloves, kde *se* [...] nemá úlohu gramatického morfému, nýbrž je součástí lexému [...] nebo zvrtným objektem“.⁴⁵

Popsaný taxonomický přístup odráží výraznou polyfunkčnost českého reflexiva *se*, domníváme se ovšem, že trpí řadou nedostatků. První z těchto nedostatků vychází z toho, že tento přístup rozčleňuje jednotlivá užití reflexiva do několika diskretních kategorií. Mezi jednotlivými typy ovšem nelze stanovit jasné hranice, což ostatně připouští i Panevová (2008), když uvádí, že při analýze dat vznikají „reálné problémy“, „v jejichž důsledku jsou hranice [...] neostře“ (s. 153), a když dále (s. 158–160) podává strukturovaný výčet případů, které nelze jednoznačně klasifikovat.

Neexistenci ostré hranice mezi kategorií *se* jako zájmena a kategorií tzv. odvozených reflexiv názorně demonstruje skutečnost, že různí lingvisté umisťují tuto předpokládanou hranici různě – Panevová (2008, s. 157) např. pokládá *se* za zájmeno tehdy, pokud je ho možné substituovat tvarem *sebe*, toto kritérium přitom paradoxně pokládá za „osvědčené“, ačkoli ho „neuplatňují ani rodilí mluvčí jednotně“, naproti tomu Kopečný (1954, s. 237) pokládá spojení *mýt se* (kde zmíněná substituce možná je) nikoli za spojení slovesa s objektem, nýbrž za reflexivní sloveso, přičemž sám existenci jasné hranice zpochybňuje slovy, že „existuje celý antiklimax co do pocitu této předmětovosti reflexiva *se*“.

Podobně nelze předpokládat existenci jasné hranice ani mezi tzv. odvozenými reflexivy a reflexivní formou slovesa (deagentizací), srov. např. věty (1) a (2):

⁴³ O *se* jako zvrtném zájmenu je v této mluvnici pojednáno v morfologickém oddílu na s. 287–288.

⁴⁴ O *se* jako samostatném slovotvorném formantu tato mluvnice uvádí (s. 214), že jeho funkce je „povýtee syntaktická“, totiž intransitivizační, čímž ovšem ignoruje důležité sémantické aspekty předpokládaného slovotvorného procesu, nehledě na skutečnost, že ne vždy je utvořené reflexivní sloveso intransitivní (srov. např. tranzitivní odvozené reflexivum *učit se*).

⁴⁵ Termín reflexivní sloveso je zde tedy užít širěji, než je obvyklé (srov. např. Kopečný, 1954), takže zahrnuje nejen reflexivní lexémy, ale i spojení nereflexivních slovesných lexémů se zájmeným *se*.

- (1) *Světla se rozsvítila.*
- (2) *Venku se suší prádlo.*

Ve větě (1) může v rámci taxonomického pohledu jít jednak o reflexivní formu slovesa *rozsvítit* v deagentní funkci, jednak o reflexivní sloveso *rozsvítit se*. Rozdíl mezi těmito dvěma interpretacemi spočívá v sémantice, totiž v tom, zda je u dané události předpokládán agens – zatímco první interpretace existenci agentu předpokládá (tj. světla *někdo* rozsvítil), ve druhé interpretaci je naopak přítomen rys samovolnosti, tj. neagentnosti. Popsaný rozdíl ovšem oslabuje skutečnost, že rys samovolnosti ve druhé interpretaci nemusí nutně znamenat, že v realitě, kterou věta popisuje, žádný agens neexistuje a že jde skutečně o děj spontánní. Ačkoli je událost v rámci druhé interpretace podávána jako spontánní, světla mohl někdo (tj. nějaký agens) aktivně rozsvítit (což je na základě naší znalosti světa dokonce pravděpodobnější, než že by šlo o „skutečně“ spontánní událost) – v obou interpretacích tak může stejná forma popisovat stejnou situaci reálného světa, taxonomický přístup nás přitom nutí paradoxně předpokládat, že jde v těchto případech o dva různé lexémy. Podobně je tomu v případě věty (2), kterou je rovněž možné interpretovat dvěma způsoby, buď jako deagentizaci (tj. „venku někdo suší prádlo“), nebo jako odvozené reflexivum *sušit se* (tj. „venku schne prádlo“). Obě interpretace přitom opět mohou popisovat stejnou situaci reálného světa.

Vybranými doklady tohoto typu (tj. doklady připouštějícími více interpretací) z češtiny staré se zabýváme rovněž v Pergler (2014), jedním z nich je např. doklad (3), který opět umožňuje jak interpretaci deagentní („co lidé nedopečou“), tak interpretaci odvozeného reflexiva („co se na té pánvičce spontánně, tj. samo od sebe nedopeče“), tento rozdíl přitom opět spočívá pouze v úhlu pohledu na daný děj, nikoli v jeho rozdílném průběhu (srov. Pergler, 2014, s. 39). Zvláštní skupinu nejednoznačných staročeských dokladů pak představuje typ reprezentovaný větou (4), který ve staročeských textech slouží k signalizaci začátku nějakého souvislého celku (např. kapitoly nebo celé památky, srov. zde kap. II.5.2.4): ve větě (4) je spojení *sě počíná* možné opět považovat buď za odvozené reflexivum („zde začíná skladba Pláč svaté Maříe“), nebo za deagentizaci („zde někdo začíná skladbu Pláč svaté Maříe“). Úskalí taxonomické představy o ostrých hranicích zde pak názorně demonstruje Staročeský slovník (1996), který ty doklady, které obsahují syntaktický subjekt (tj. např. doklad 4), chápe jako realizace odvozeného reflexiva *počínati se*, zatímco doklady bezpodměté (např. doklad 5) jsou zde považovány za deagentní formy nereflexivního lexému *počínati*. Toto řešení pochopitelně nelze pokládat za adekvátní, neboť odhlíží od víceznačnosti dokladů typu (4), navíc je předpoklad realizace dvou různých lexémů v rozporu s praktickou formální i funkční totožností obou typů, nehledě na to, že doklady typu (5) lze analyzovat i tak, že se zde jedná o elipsu subjektu.

- (3) *pekáčky teničké dělají a ty vloziec na pánvičku a pod tu pánvičku naklade kravich lajn a to jest jich pec. A jiných sem pecí neviděl u nich. A což se tiem ohněm nedopeče, ostatek na slunci dosuší* CESTKABK,⁴⁶ 187 r–v
- (4) *tuto se počíná Pláč svatě Mařie* HRADMAR, 51b (Staročeský slovník, 1996, s. 318)
- (5) *tuto se počíná o žilách a o pulsu* LÉKFRANTA, 32b (Staročeský slovník, 1996, s. 316)

Skutečnost, že mezi jednotlivými typy užití reflexiva neexistují ostré hranice, dle našeho názoru zřetelně hovoří ve prospěch pojetí kategorií popsaného v kapitole II.2.4, které počítá s gradencí, prostupností kategorií a neostrými přechody mezi nimi. Pro popsání taxonomický přístup tato skutečnost kromě problému praktického (mnohé doklady reflexiva *se* nelze jednoznačně kategorizovat) představuje také problém teoretický – existence pomezních případů ukazuje na skutečnost, že spolu jednotlivé typy užití reflexiva *se* navzájem souvisejí, a snahy analyzovat tyto jednotlivé typy užití izolovaně proto nemohou vést k adekvátnímu popisu fungování reflexiva.

Další problémy popsaného přístupu se týkají jednotlivých typů užití reflexiva, které jsou v rámci tohoto přístupu obvykle předpokládány. Pokud jde např. o kategorii zájmeného *se*, mnozí autoři popírají samotnou existenci této kategorie, srov. zejm. Oliva (2001), L. Veselý (2013) či nejnověji V. Veselý (2018); jejich hlavním argumentem je přitom skutečnost, že ve větách s údajným zájmeným *se* obvykle nemůže mít doplněk formu akuzativu, což má vylučovat, že by reflexivum *se* v těchto větách plnilo funkci syntaktického objektu. Náš pohled na tuto problematiku jsme zformulovali v Pergler (2016b) – jak jsme již naznačili v kapitole II.2.4, reflexivum *se* v současné češtině některé rysy zájmena má, v jiných ohledech se však jako zájmeno nechová.⁴⁷ Mezi zájmené rysy reflexiva patří zejména kompozicionální sémantika (příslušné sloveso má v těchto případech stejný lexikální význam jako v nereflexivním užití, rozdíl spočívá pouze v přítomnosti koreference, jejíž vyjadřování je typickým rysem /některých/ zájmen), substituovatelnost tvarem *sebe* (a souvškyt obou reflexivních forem v blízkém kontextu, srov. Fried, 2007, s. 747), paradigmaticnost užití (možnost užití *se* nezáleží na konkrétním lexikálním obsazení slovesa, nýbrž pouze na jeho valenci) a také skutečnost, že (navzdory výše uvedenému) doplněk mít formu akuzativu v některých případech může.⁴⁸ Mezi rysy hovořící proti jeho zájmenosti pak patří zejména to, že ve většině kontextů doplněk mít formu akuzativu naopak nemůže, dále ztráta pádového významu (srov. možný výskyt formy *se* u verbálních substantiv, tj. v kontextu genitivním),⁴⁹

⁴⁶ Seznam použitých zkratk staročeských a středněčeských pramenů a jejich vysvětlení je zařazen na konci práce.

⁴⁷ Diachronním vysvětlením tohoto synchronního stavu se zabýváme níže v kapitole II.5.1.4.

⁴⁸ Srov. zejm. Kettnerová – Lopatková – Panevová (2015), příp. též Kopečný (1954, s. 237), dále srov. věty typu *Namaloval se tlustýho*, které uvádí (a pokládá za přijatelné) Veselý (2013, s. 310–311).

⁴⁹ Jasně genitivní je tento kontext v češtině současné, jinak je tomu ovšem v češtině staré a střední, kde zřejmě, jak ukazuje Gebauer (2007, s. 633), mohla mít verbální substantiva derivovaná z tranzitivních sloves okrajově rovněž akuzativní valenci, srov. též Karlík (2012) či Pergler (2017).

nemožnost stát po předložkách či v koordinaci⁵⁰ apod. Toto dvojaké chování reflexiva *se* jednak opět potvrzuje nutnost počítat s neostroší kategoriálních hranic (*se* se chová částečně jako zájmeno, částečně jako volný morfém či částice), jednak ukazuje, že rozdíl mezi předpokládaným zájmenným užitím *se* a jeho užitími ostatními není tak velký, jak by vyplývalo z jeho taxonomického popisu.

Problematická v rámci taxonomického přístupu je rovněž kategorie tzv. odvozených reflexiv. Je totiž velmi různorodá, přičemž se zdá, že jde o jakousi zbytkovou kategorii, kam je zařazováno vše, co není možné kategorizovat jinak (tj. jako zájmené *se*, reflexivní formu nereflexivního slovesa ani reflexivum tantum); v kontextu představy o existenci diskrétní opozice mezi gramatikou a lexikonem je pak tato různorodost vysvětlována tím, že daná kategorie spadá do oblasti lexikonu,⁵¹ který je svou povahou idiosynkratický. Jak jsme však již uvedli, pokládáme za vhodné pracovat namísto toho s představou gramaticko-lexikálního kontinua, v jehož rámci mají různé konstrukce různou míru paradigmatickosti (tj. lexikální obecnosti) – i v rámci kategorie tzv. odvozených reflexiv lze potom vymezit některé typy užití, které jsou relativně více paradigmatické (tj. relativně méně omezené na konkrétní lexémy) než jiné a které je možné popsat pomocí jejich obecných syntaktických a syntaktickosémantických rysů. Jedním z těchto typů jsou např. tzv. reflexiva spontánních událostí (*spontaneous-event reflexives*), která popisuje Fried (2007, s. 738–743), tj. výrazy jako *rozbít se*, které lze obecně popsat tak, že syntaktický subjekt v nich má sémantickou roli pacientu, zatímco sémantická role agentu tu není (na rozdíl od příslušných nereflexivních protějšků) vůbec realizována (děj probíhá spontánně), a tudíž není nutné předpokládat, že zde kombinací sloves s reflexivem vznikají nové idiosynkratické lexémy. Představený taxonomický přístup přitom na popis těchto případů rezignuje a nijak je neodděluje od jiných tzv. odvozených reflexiv, jako je např. sloveso *chovat se*, které se svým vztahem k příslušnému nereflexivnímu protějšku od případů typu *rozbít se* na první pohled zřetelně liší.

Za problematický pokládáme taxonomický přístup také ve vztahu ke kategorii reflexiv tantum: tento přístup totiž nijak nevysvětluje, čím je v těchto případech přítomnost reflexiva *se* motivována. Zatímco v případě zájmeného *se* a reflexivní formy slovesa je tato přítomnost motivována gramaticky a v případě tzv. odvozených reflexiv slovotvorně, v případě reflexiv tantum je *se* „sémanticky nefunkční morfém, tj. není motivován lexikálněsémanticky (slovotvorně) ani gramaticky“ (Karlík – Panevová, 2002, s. 415). Jak ukážeme v následující kapitole, v rámci přístupu netaxonomického je možné motivaci reflexiv tantum naopak snadno vysvětlit.

⁵⁰ Nemožnost reflexiva stát po předložkách a v koordinaci souvisí též s jeho klitičností.

⁵¹ Srov. Panevová (2008, s. 154): „Lexikální jednotkou odražející se ve slovníku je rovněž třída tzv. odvozených reflexiv.“

II.3.1.2 Netaxonomický přístup

Příkladem netaxonomického přístupu k reflexivu *se* v češtině (resp. obecněji v jazycích slovanských)⁵² je Schenker (1988). Autor jednoznačně odmítá rozdělovat užívání tohoto reflexiva na různé kategorie (srov. kapitolu II.3.1.1), přičemž se explicitně pozastavuje nad tím, že „such avowed structuralists as Kopečný [míněn Kopečný (1954)] and Isačenko found themselves at liberty to split a single formant into two different grammatical categories“ (Schenker, 1988, s. 364). Schenker vychází z formy, která je u všech jednotlivých užití stejná, resp. podobná (tj. vždy jde o spojení sloveso + *se*), z čehož vyvozuje, že není možné posuzovat např. struktury *Petr se myje* a *nádobí se myje* jako realizace dvou různých kategorií. Pracuje přitom s principem izomorfismu, podle nějž „formal and semantic aspects of a linguistic sign form an isomorphic entity“, a tudíž každá gramatická kategorie charakterizovaná určitým formálním příznakem „must have [...] its own invariant meaning“ (s. 367). Autorovým cílem je proto identifikovat právě tento jeden invariantní význam reflexiva *se*.

Jak Schenker (1988, s. 365–367) zmiňuje, dřívější pokusy lingvistů o identifikaci tohoto invariantního významu vedly obvykle ke konstatování, že invariantní funkcí reflexiva je intranzitivizace příslušného slovesa. Tento závěr autor odmítá s poukazem na to, že jednak existují tranzitivní užití reflexiva, srov. česká slovesa *dozvědět se* či *učit se*, jednak se forma *se* může produktivně pojit i se slovesy intranzitivními, srov. např. zkoumanou reflexivní deagentní konstrukci v současné češtině.

Schenker předpokládá, že jedním z problémů dosavadních přístupů k reflexivitě je skutečnost, že je pojem reflexivity kladen na stejnou úroveň jako pojmy aktivum a pasivum. Autor (s. 369–371) představuje vlastní pojetí vztahu mezi těmito pojmy, pracuje přitom s hierarchickou organizací slovesných kategorií *genus*, *rekce* a *voice*.⁵³ Nejvýše stojí v této organizaci kategorie *genus*, v jejímž rámci se slovesa dělí na reflexivní a nereflexivní, níže stojí kategorie *rekce*, která se týká pouze sloves nereflexivních a dělí je na slovesa tranzitivní a intranzitivní, nejniže se pak nalézá kategorie *voice*, uplatňující se jen u sloves tranzitivních, v rámci níž se rozlišuje aktivum a pasivum.⁵⁴

Invariantní význam reflexiva chápe Schenker v navrženém modelu jako příznak, který mají slovesa reflexivní navíc oproti slovesům nereflexivním. Tímto příznakem je podle něj skutečnost, že gramatický subjekt je u reflexivního slovesa plně zahrnut do příslušného děje/stavu, „[t]he subject is the pivot of the action or state, it is enveloped or interiorized by it; it functions as the focus of the speech act, as its main point of reference“ (Schenker, 1988,

⁵² Autor se tedy věnuje nejen české formě *se*, ale i jejím kognátům v jiných slovanských jazycích. V následujícím výkladu budeme pro stručnost zmiňovat pouze českou formu *se*.

⁵³ Vzhledem k tomu, že autor prezentuje inovativní chápání pojmů *genus* a *voice*, tyto termíny nepřekládáme do češtiny, neboť bychom to pokládali za matoucí.

⁵⁴ Navržená klasifikace není dle našeho názoru neproblematická, nicméně vzhledem k zaměření kapitoly se jí nebudeme podrobněji zabývat a soustředíme pozornost pouze na kategorii *genus*, resp. na způsob, jak je v rámci této kategorie vymezena slovesná reflexivita.

s. 370). Jedním z projevů této skutečnosti je pak neutralizace (gramatické) opozice mezi agentem a patientem v tom smyslu, že pozice subjektu nesignalizuje žádnou z těchto sémantických rolí, subjekt může tedy mít jak roli agentu (srov. české *vrátit se*), tak roli patientu (*myje se nádobí*), tak i tyto role obě (*vidí se v zrcadle*), přičemž identifikace jeho role je vždy možná pouze na základě příslušného kontextu. Tato charakteristika je podle autora společným, invariantním významem všech užití reflexiva *se*, která tak představují jedinou kategorii reflexivních sloves.

Schenker (1988) dále ukazuje, že v popsaném pojetí je kategorie slovanských reflexivních sloves funkčně prakticky shodná⁵⁵ s kategorií média (*middle*), jak je tato kategorie rekonstruována pro indoevropský prajazyk (srov. např. Bičovský, 2012, s. 106–107),⁵⁶ a také s kategoriemi vymezenými v rámci mnoha současných i minulých indoevropských jazyků, např. s řeckým médiem, latinskými tzv. r-formovými paradigmaty, reflexivními slovesy v románských jazycích či slovesy s prefixem *ym-* v současné velštině. Z toho autor vyvozuje, že „the development of a morphological opposition between a verbal category focusing upon the subject vs. one which is not so focused, is one of the most perdurable tendencies in the Indo-European family of languages“ (Schenker, 1988, s. 377–378), a s ohledem na tuto skutečnost pokládá tuto opozici za diachronně starší a také synchronně důležitější než opozici mezi aktivem a pasivem (jejíž větší prominenci v lingvistice připisuje vlivu gramatické tradice a generativní gramatiky). V souvislosti s vývojem ve slovanských jazycích pak autor (s. 378) připomíná stanovisko Meilletovo, že ve slovanských jazycích došlo k nahrazení původního indoevropského média reflexivními slovesy, tj. že byl realizován proces obnovení, jak jsme jej popsali v kapitole II.2.1.

Za přínos Schenkerova netaxonomického přístupu je třeba pokládat, že zdůrazňuje existenci společných rysů mezi jednotlivými užitími reflexiva *se*. Vzájemná souvislost těchto užití, kterou přístup taxonomický naopak opomíjí, když zde předpokládá existenci několika různých kategorií, je přitom jasně potvrzena srovnáním s dalšími jazyky, kde má sice daná kategorie různou formální realizaci, ale velmi podobné funkční rozpětí (jak ukážeme v kapitole II.3.2, paralely lze nalézt i v jiných jazycích než indoevropských). Zároveň je v rámci tohoto přístupu možné vysvětlit také existenci reflexiv tantum, neboť je u těchto sloves možné očekávat stejnou (popsanou) motivaci pro užití reflexiva jako u reflexivních sloves ostatních.

Nevýhodou netaxonomického přístupu je ovšem skutečnost, že na rozdíl od přístupu taxonomického, který umožňuje relativně detailní popis jednotlivých typů užití, je zde

⁵⁵ Kromě ne zcela identické distribuce slovesných lexémů se indoevropské médium podle Schenkera (1988, s. 374–375) liší od slovanských reflexivních sloves tím, že u něj může docházet také k neutralizaci opozice mezi agentem a beneficentem. Pokud by ovšem autor do kategorie reflexivních sloves zahrnul také slovesa s reflexivem *si*, byl by tento rozdíl odstraněn. Reflexivum *si* nicméně Schenker pokládá za samostatné zájmeno, tj. příslušná slovesa do kategorie reflexivních sloves nezahrnuje.

⁵⁶ Bičovský (2012, s. 106–107) pro tuto kategorii používá termín *mediopasivum*.

předpokládaná invariantní funkce reflexiva nutně charakterizována pouze velmi obecně. S tím souvisí, že se tato charakterizace opírá o ne zcela jasně vymezené pojmy, není např. nijak zřejmé, co je přesně míněno formulacemi jako „subjekt je plně zahrnut do děje“, „the subject is the pivot of the action“, „it is enveloped or interiorized by it“ a podobně. Za jasnou součást definice tak lze pokládat pouze neutralizaci opozice agens – patiens, jejíž motivaci by ovšem bylo třeba podrobně vysvětlit, neboť je nutné vzít v úvahu, že tato neutralizace je v rozporu s maximou jasností zmíněnou v kapitole II.2.3.

Dalším problémem tohoto přístupu je, že tzv. invariantní funkce reflexiva zřejmě neodpovídá všem jeho užitím – pokud Schenkerovo vymezení předpokládá, že je středem pozornosti u reflexivních sloves subjekt (srov. jeho chápání subjektu jako „the focus of the speech act“, „its main point of reference“ a podobně), pak je otázka, zda je do tohoto vymezení možné zakomponovat např. užití deagentní konstrukce s intranzitivními slovesy, když jsou tato užití nutně bezpodmětá. Autor (s. 371) taková užití vysvětluje tak, že „the interiorization of the subject in the action or state [...] may lead to the subject’s total absorption by the verb and to a tendency for the verb to become subjectless“, tedy jako vystupňování příslušné funkce. Vzhledem k výše zmíněným formulacím o centrální roli subjektu se ovšem zdá, že se spíše než o vystupňování této funkce jedná o její popření, neboť pokud má být invariantní funkcí reflexiva zdůraznit centrální povahu subjektu, pak je těžké tuto funkci předpokládat tam, kde žádný subjekt není. Domníváme se proto, že popsanou funkci reflexiva *se* nelze považovat za invariantní.

Jak jsme již zmínili, pokládáme netaxonomický a taxonomický přístup za vzájemně komplementární, neboť mezi jednotlivými užitími reflexiva lze najít jak vzájemné shody, tak vzájemné rozdíly, přičemž pro adekvátní popis je třeba zohlednit obojí. Shody mezi jednotlivými užitími přitom nemusejí mít nutně povahu invariantního významu, jak Schenker (1988) apriorně (na základě principu izomorfismu) předpokládá, nýbrž mohou mít, jak jsme již rovněž uvedli, podobu tzv. rodinných podobností, tj. může se jednat o řadu pouze dílčích podobností mezi některými z těchto užití.

II.3.1.3 Generativistický přístup

V souvislosti s lingvistickým výzkumem reflexiva *se* v češtině je zapotřebí se zmínit také o přístupu generativistickém, který reprezentuje např. Hudousková (2009).⁵⁷ Autorka se zabývá dvěma typy užití tohoto reflexiva, tzv. sémanticky reflexivními slovesy, tj. těmi slovesy, u nichž dochází ke koreferenci sémantických rolí agentu a patientu (např. *mýt se*), a tzv. reflexivní formou slovesnou, jíž rozumí (zde zkoumanou) deagentní konstrukci. Oba tyto typy užití autorka pojímá jako syntaktické derivace; jejím cílem je popsat tyto derivace v rámci generativního modelu jazyka a zároveň podat jejich explanaci.

⁵⁷ Další, rozsáhlou generativistickou prací o reflexivu *se* v češtině (i dalších jazycích) představuje Medová (2009).

Teoreticky vychází Hudousková z minimalistického programu, který doplňuje o teorii tzv. pozdního vložení (*late insertion*). Tato teorie vychází z předpokladu, že do syntaktické derivace mohou jednotky vstupovat jednak z lexikonu, jednak z tzv. syntaktikonu. Syntaktikon přitom obsahuje „jednotky, které jsou gramatikalizované, tj. nemají vlastní význam ani idiosynkratické vlastnosti a plní ve struktuře čistě gramatické funkce“ (Hudousková, 2009, s. 299). Syntaktická derivace má přitom dvě fáze – v první fázi do derivace vstupují jednotky z lexikonu a teprve po jejím dovršení dochází k fázi druhé, kdy do derivace vstupují jednotky ze syntaktikonu (pozdní vložení). Reflexivum *se* autorka pokládá právě za jednotku syntaktikonu, a předpokládá tedy, že u ní dochází k tomuto pozdnímu vložení.

Pokud jde o sémanticky reflexivní slovesa, není podle autorky v první fázi syntaktické derivace obsazena pozice komplementu VP,⁵⁸ tedy pozice sestry lexikální hlavy V (neboť k jejímu obsazení reflexivem *se* dochází až následně ve fázi druhé). Z toho důvodu nemůže sloveso udělit akuzativ, protože v příslušné pozici není v první fázi derivace žádná DP, které by tento akuzativ mohl být udělen. Tímto průběhem derivace autorka vysvětluje některé formální vlastnosti dané struktury: struktura je podle ní intransitivní, protože nedošlo k udělení akuzativu, vzhledem k nepřítomnosti akuzativu pak není možná akuzativní shoda případného doplňku (srov. kapitolu II.3.1.1). Pokud jde o možnou substituci tvaru *se* tvarem *sebe*, tvar *sebe* není považován za gramatikalizovaný, tudíž je součástí lexikonu, proto do derivace vstupuje už v první fázi derivace, a chová se tedy jako běžné zájmeno ve funkci syntaktického objektu (struktura je tranzitivní, doplněk může mít akuzativní tvar).

Jinak probíhá derivace tzv. reflexivní formy slovesné. Pozice komplementu VP je zde v první fázi obsazena úplnou DP, nedochází ovšem k obsazení pozice specifikátoru vP (který tak nemůže přijmout theta roli agentu). Akuzativ by tedy tentokrát bylo komu udělit (v komplementu VP je přítomna DP), ovšem vzhledem k neobsazenosti specifikátoru vP sloveso nemá schopnost udělovat pád. V následném derivačním procesu se pak do pozice specifikátoru TP dostává jediná dostupná DP, tj. komplement VP, která tak ve větě plní úlohu gramatického subjektu. K vložení reflexiva *se* opět dochází až ve druhé fázi derivace, kdy toto reflexivum obsazuje volnou pozici specifikátoru vP.⁵⁹ Touto podobou derivace autorka vysvětluje mj. skutečnost, že v deagentní konstrukci není v současné češtině možné vyjádřit agens pomocí adjunktu – pozice vyhrazená pro agens (tj. specifikátor vP) je totiž obsazena reflexivem *se*.⁶⁰

⁵⁸ Zkratky: VP, vP = verb phrase, V = verb, DP = determiner phrase, TP = tense phrase, LF = logical form.

⁵⁹ Podobně probíhá derivace u sloves intransitivních, kde ovšem pochopitelně není obsazen komplement VP, který se tak nemůže přesunout do pozice specifikátoru TP, takže tato pozice je obsazena „nulovým expletivním zájmenem s rysy 3. osoby singuláru neutra, se kterým se shoduje sloveso v pozici hlavy“ (Hudousková, 2009, s. 302).

⁶⁰ Autorka tedy předpokládá, že realizací agentu v deagentní konstrukci je reflexivum *se*, srov. následující citaci: „Agens ve struktuře v okamžiku *spell-out* (a na úrovni LF) přítomen je, pouze jeho realizace je foneticky

Domníváme se, že popsaný model trpí řadou problémů, z nichž většina je charakteristická pro generativistický přístup k jazyku obecně. Především nelze pokládat za náhodu, že se zde Hudousková věnuje právě zmíněným dvěma reflexivním užitím. Tato užití reflexiva se totiž výrazně blíží gramatickému pólu gramaticko-lexikální kontinuální škály, což autorce umožňuje je analyzovat jako syntaktické derivace. Problém je ovšem v tom, že velké množství užití se na zmíněné škále nachází dále od jejího gramatického pólu, a proto by je v generativistickém pojetí, které předpokládá jasnou hranici mezi gramatikou a lexikonem, jako syntaktické derivace možné popsat nebylo, tj. bylo by je nutné pokládat za idiosynkratické jednotky lexikonu.

Za hlavní problém generativního přístupu ovšem pokládáme jeho pojetí explanace. Jedná se o tzv. explanaci interní, kdy se za vysvětlení určité jazykové formy (v rámci tzv. e-jazyka)⁶¹ pokládá popis její mentální reprezentace (náležející do i-jazyka), cílem generativistů je tedy popsat jazykovou kompetenci, která by vysvětlovala příslušnou podobu e-jazyka. Problém přitom spočívá v tom, že příslušný popis jazykové kompetence je pouhou hypotézou, kterou není možné testovat, a tudíž není možné potvrdit její platnost. Není např. prokázáno, že by derivační proces měl právě takovou podobu, s jakou Hudousková (2009) počítá, že by součástí mentální reprezentace jazyka byly kategorie VP, vP, TP apod., že by fráze musely mít nutně binární strukturu, že by derivační proces probíhal ve dvou fázích a podobně. Za důkaz platnosti popsaného modelu derivace přitom nelze pokládat skutečnost, že tomuto modelu příslušná jazyková data vyhovují, neboť stejná jazyková data mohou vyhovovat více různým modelům.⁶² Generativní analýzu je tedy možné za explanaci považovat pouze do té míry, do jaké věříme tomu, že tato analýza odráží mentální reprezentaci jazykové struktury. Vzhledem k tomu, že Hudousková (2009) ve prospěch platnosti své analýzy neuvádí žádné relevantní argumenty, nelze ji pokládat za explanaci fungování reflexiva *se*, nýbrž pouze za neprokázanou hypotézu o jazykové kompetenci mluvčích.

Uvedené pojetí explanace přitom v rámci generativní gramatiky vyplývá z předpokladu autonomie jazyka, tj. předpokladu, že jazyková kompetence je nezávislá na tzv. vnějších faktorech, např. na faktorech komunikačních. To se v přístupu Hudouskové (2009) plně projevuje, neboť se v textu nijak nezohledňuje komunikační funkce, kterou analyzované

a morfologicky defektivní v důsledku toho, že vstoupil do struktury ze syntaktikonu“ (Hudousková, 2009, s. 303).

⁶¹ E-jazykem se v generativní gramatice zjednodušeně řečeno rozumí jazyk jakožto výsledek jazykové produkce, i-jazykem naproti tomu mentální reprezentace jazyka v lidské mysli.

⁶² Srov. obvyklý generativistický postup explanace, jak jej charakterizuje Haspelmath (2008, s. 42): „(i) observing a language-particular generalization, (ii) making claims about the mental grammar underlying it, (iii) deriving much of the language-particular grammar from a restrictive model of Universal Grammar (UG), (iv) observing new language-particular facts inconsistent with the model of UG, (v) proposing a revised model of UG that allows for all known grammars (but not more), and (vi) repeating steps (iv) and (v) over and over (hoping that the model of UG will remain restrictive)“. Dalším problémem generativistického pojetí explanace tedy je, že si u žádné navržené podoby explanace nemůžeme být jisti, že nebude nutné znovu opakovat kroky (iv) a (v), tj. že nebude nutné danou podobu explanace revidovat.

struktury v diskurzu plní. Jak jsme ovšem uvedli v kapitole II.2, předpokládáme, že motivaci jazykových změn, a tudíž i synchronního fungování jazyka (jakožto výsledku těchto změn) je třeba hledat právě v užívání jazyka, a jelikož jsou jazykové prostředky užívány k vyjadřování určitých komunikačních funkcí, měly by komunikační funkce hrát při explanaci jazykové reality klíčovou roli. I z tohoto důvodu nelze výklad Hudouskové (2009) pokládat za explanaci fungování reflexiva *se* v češtině.

Za další problém popsaného modelu pokládáme jeho zjednodušující předpoklad ostrých hranic mezi jednotlivými kategoriemi. Příkladem může být způsob, jakým Hudousková (2009) pracuje s pojmem tranzitivity. Autorka apriorně předpokládá existenci diskrétních kategorií tranzitivnost vs. intranzitivnost, a klade si proto otázku, do které z těchto dvou kategorií sémantická reflexivní slovesa patří. Jako kritérium jí přitom slouží pouhé dva formálněsyntaktické testy (shoda doplňku a struktura se slovesem *nechat*), z nichž druhý je navíc převzatý z románských jazyků a autorka sama přiznává, že „není bezvýhradně převoditelný na češtinu“ (s. 296). Jak jsme uvedli kapitole II.2.4, pokládáme za vhodné počítat při modelování kategorií s neostrými hranicemi a s různou mírou prototypičnosti jejich členů. Na oblast tranzitivity takové pojetí kategorií aplikují Hopper – Thompson (1980), kteří popisují tranzitivní prototyp pomocí celé řady sémantických rysů (např. přítomnost dvou participantů, dějovost, dokonavý vid, afirmativnost, zasaženost pacientu a podobně) a předpokládají, že různé konstrukce se tomuto prototypu do různé míry blíží. Ve světle tohoto pojetí tedy nemá smysl se ptát, zda nějaká struktura je, nebo není tranzitivní, jak to činí Hudousková (2009), nýbrž jaká je míra její tranzitivity a jakými z rysů se projevuje. Toto pojetí tranzitivity aplikuje na oblast reflexivity Kemmer (1994), podle níž mají reflexivní konstrukce obvykle (v kroslingvistickém pohledu) jak některé rysy tranzitivní, tak některé rysy intranzitivní. Kemmer (1994, s. 219) přitom kritizuje obvyklý generativistický přístup k této otázce, kdy je pomocí arbitrárně zvoleného syntaktického testu odhalena „pravá“ podstata dané konstrukce (např. její intranzitivnost), přičemž přítomnost rysů opačných (tranzitivních) není chápána jako protiargument, nýbrž tak, že tyto rysy „merely make the discovery of its ‚true‘ nature more surprising and interesting“. Jak vyplývá z výše uvedeného, právě takový postup volí Hudousková (2009), a proto její argumentaci nemůžeme přijmout.

Za problematický pokládáme konečně způsob, jakým Hudousková (2009) pracuje s jazykovými daty, neboť se zdá, že tato data v některých případech poněkud upravuje tak, aby vyhovovala její teorii. Jak jsme uvedli, Hudousková předpokládá, že v rámci derivace sémantických reflexiv nedochází k udělení akuzativu (neboť v první fázi derivace není obsazena pozice komplementu VP), z čehož vyplývá důsledek, že u těchto sloves není možný akuzativní tvar doplňku. V souladu s tímto teoretickým předpokladem pak Hudousková s explicitní jednoznačností tvrdí, že ačkoli akuzativní shodu Havránek (1928) pokládá „s výhradami za přijatelnou, v současném jazyce je však zcela negramatická“ (s. 296). Jak jsme ovšem již zmínili v kapitole II.3.1.1, možnost akuzativní formy doplňku v některých kontextech připouští nejen Havránek (1928), ale také Kopečný (1954, s. 237), v novější době

rovněž Veselý (2013, s. 310–311)⁶³ a materiálově ji bohatě dokládají Kettnerová – Lopatková – Panevová (2015), takže tvrzení, které Hudousková (2009) uvádí, je třeba považovat za zavádějící.

Z výše uvedeného výčtu problémů je zřejmé, že popsany generativistický přístup k reflexivu *se* nemůžeme pokládat za inspirativní.

II.3.1.4 Konstrukční přístup

Teoretický rámec konstrukční gramatiky (CxG) aplikuje na oblast reflexiva *se* v současné češtině Fried (2007; příp. též 2004). Autorka se věnuje některým typům užití tohoto reflexiva, které popisuje jako konstrukce ve smyslu CxG, kde se konstrukcí rozumí „particular cluster of both formal and semantic or functional properties united in a conventionalized grammatical pattern“ (Fried, 2007, s. 726). Gramatika jazyka je v tomto teoretickém rámci „seen as consisting of networks of constructions, related through shared properties“ (Fried, 2007, s. 727).

Fried (2007) analyzuje čtyři typy užití českého reflexiva *se*. Prvním z nich je zde zkoumaná deagentní konstrukce, označovaná v textu jako *anonymous-agent reflexive* (AR) a zahrnující jak užití s podmíněm (který má sémantickou roli patientu), tak užití bezpodmětá (oba tyto podtypy jsou podle autorky funkčně identické). Druhým užitím je tzv. *spontaneous-event reflexive* (SR), této konstrukce se účastní tranzitivní sloveso, jehož děj je ovšem pojat jako spontánní, tj. vyznačuje se nepřítomností sémantické role agentu, přičemž pozici syntaktického subjektu obsazuje patiens slovesa (příkladem je věta 6). Dalším popisovaným užitím je *dispositional reflexive* (DR, srov. příklad 7), které má zvláštní modální význam, agens, potenciálně vyjádřený dativem, je zde pojímán spíše jako proživatel děje a součástí konstrukce je hodnotící adverbium (které je vypustitelné, resp. nahraditelné příznakovou intonací). Čtvrtým užitím je pak tzv. reflexivum zájmenné, *pronominal reflexive* (PR), kde dochází ke koreferenci sémantických rolí agentu a patientu. Označení zájmenné reflexivum přitom signalizuje, že *se* má v této konstrukci některé zájmenné vlastnosti, autorka ovšem netrvá na jeho striktní zájmenné kategorizaci, srov. Fried (2007, s. 748): „*se* can be treated as a pronoun based on its referential status [...]; or we may simply be unable to tell what *se* is“.

(6) *Okno se v průvanu zavíralo.* (Fried, 2007, s. 740)

(7) *sem rád, že, že nekouřím, protože se mi dýchá daleko líp* (Fried, 2004, s. 638)

V konstrukční gramatice jsou konstrukce charakterizovány výčtem všech svých relevantních rysů, formálních i významových, autorka se tedy při popisu jednotlivých užití reflexiva neomezuje pouze na jejich rysy syntaktické (či syntaktickosémantické), nýbrž

⁶³ V případě Veselého (2013) je ovšem pozoruhodné, že ačkoli autor v některých kontextech připouští přijatelnost akuzativního tvaru doplňku, popírá, že by reflexivum *se* mohlo být akuzativním tvarem zájmena. Otázkou, jak jinak (než shodou s reflexivem) akuzativní tvar doplňku vysvětlit, se autor nezabývá.

zahrnuje do popisu také rysy další, např. rysy sémantické a pragmatické, morfologické, prozodické apod. Mezi rysy AR tak kromě nevyjádření agentu a nominativního značení pacientu patří mimo jiné také „lidskost“ agentu, tendence k nedokonavému vidu, tendence slovesa ke třetí osobě a především pragmatický význam distance (k němu viz dále). Konstrukce SR je charakterizována např. sémantickým rysem spontánnosti (případně náhlosti), omezením na tranzitivní slovesa, nemožností vyjádřit určení nástroje či kompatibilitou s lexikálními prostředky vyjadřujícími samovolnost (např. *sám od sebe*). Mezi rysy DR patří např. evaluativní sémantika, nepřítomnost omezení na syntaktickou tranzitivitu, tendence k nedokonavému vidu či častá přítomnost příznakové intonace; pro PR je konečně charakteristická životnost podmětu, možnost reciproční interpretace nebo omezení na tranzitivní slovesa.

Díky této detailní analýze všech relevantních rysů zkoumaných konstrukcí umožňuje konstrukční přístup přesněji popsat také některé jemnější rozdíly uvnitř jednotlivých popsaných typů užití. V rámci deagentních užití (AR) je tak např. možné vyčlenit případy, u nichž je vyjadřována epistémická modalita (srov. např. doklad 8, vyjadřující děj pojatý jako pravděpodobný), případy s modalitou deontickou (doklad 9 vyjadřuje zákaz kouření) či případy s performativním významem (10). Fried (2007, s. 737–738) tyto případy chápe jako zvláštní, samostatné konstrukce, jejichž vztah ke konstrukci AR lze popsat pomocí principu dědění (srov. Fried – Östman, 2004, s. 71–72): tyto konstrukce přejímají (dědí) rysy konstrukce AR, k nimž přidávají navíc některé rysy vlastní (např. jednotlivé modální významy).

(8) *dobrej se najde i tam i tam* (Fried, 2007, s. 734)

(9) *tady se nekouří* (Fried, 2007, s. 736)

(10) *odsuzujete se k pěti letům vězení* (Fried, 2007, s. 734)

Za další pozitivum konstrukčního přístupu pokládáme skutečnost, že tento přístup usiluje nejen o popis jazykových fakt, nýbrž také o jejich explanaci. Na rozdíl od formální (interní) explanace, představené a kriticky zhodnocené v kapitole II.3.1.3, přitom usiluje o explanaci funkční, tj. pracuje s předpokladem, že jazykové formy jsou přizpůsobeny svým komunikačním funkcím (tj. jazyk, resp. syntax není autonomní), jimž je proto při explanaci třeba věnovat primární pozornost. Pokud jde např. o deagentní konstrukci AR, uvádí Fried (2007, s. 733), že jednou z funkcí této konstrukce je vyjadřování distance: „the pattern commonly serves as a ‚distancing‘ device, allowing the speaker to refer to discourse participants in an indirect way.“ Tato funkce se nejzřetelněji realizuje v případech, kdy je nějaký diskurzivní participant (mluvčí nebo adresát) zahrnut v agentu slovesa, neboť užití AR umožňuje referovat k osobám v roli agentu pouze nepřímou. Tím je možné vysvětlit jednak to, že se v současné češtině v AR agens zpravidla nevyjadřuje (cílem je nepřímá reference),

jednak skutečnost, že se AR zpravidla⁶⁴ neužívá v 1. a 2. osobě, neboť by v tomto případě šlo o přímou referenci k účastníkům komunikace. Funkčně je možné vysvětlit i další popsané vlastnosti této konstrukce, např. tendenci k nedokonavému vidu – vzhledem k tomu, že v konstrukci není vyjádřen agens, užívá se AR často k vyjádření habituálních dějů (v případech, kde je habituálnost dána generalizací nad množinou různých agentů), přičemž s habituálností je sémanticky kompatibilnější právě imperfektivum.

Klíčovou vlastností konstrukčního přístupu je skutečnost, že umožňuje zachytit jak rozdíly mezi jednotlivými užitími reflexiva, tak jejich společné rysy, čímž spojuje výhody taxonomického i netaxonomického přístupu. Díky detailní analýze všech relevantních rysů jednotlivých konstrukcí totiž na jednu stranu umožňuje podrobně zachytit všechna jejich specifika, na stranu druhou přitom umožňuje popsat i vzájemné vztahy mezi jednotlivými konstrukcemi. Tyto vztahy mají v některých případech povahu dědění (srov. zmíněný vztah mezi AR a jejími modálními variantami), ve většině případů však jde spíše o vztahy rodinných podobností, kdy se sobě jednotlivé konstrukce dílčím způsobem podobají na úrovni svých jednotlivých rysů. Strukturu těchto vztahů je možné zachytit např. pomocí konstrukční mapy, srov. Fried (2007, s. 755), na níž je možné názorně zobrazit distribuci jednotlivých rysů v rámci sledovaných konstrukcí. Lze tak např. konstatovat, že deagentní konstrukce AR se shoduje s DR mimo jiné „lidskostí“ agentu, tendencí k imperfektivu či absencí vidového omezení, což jsou rysy, kterými se obě tyto konstrukce odlišují od SR, a podobně. Díky konstrukčnímu chápání jednotlivých užití reflexiva umožňuje popsaný přístup začlenit do popisu i princip izomorfismu (zmíněný v souvislosti s netaxonomickým přístupem, srov. II.3.1.2), který vyžaduje, aby jedné formě odpovídal jeden význam – vzhledem k tomu, že za základní jednotku analýzy je v konstrukční gramatice považována konstrukce, je třeba tento princip uplatňovat právě na konstrukční úrovni: každá z popsaných konstrukcí (AR, SR, DR, PR) je konvencionalizovaným spojením formy a významu, a proto je v tomto případě princip izomorfismu dodržen (Fried, 2007, s. 758).⁶⁵

Za výhodu konstrukčního přístupu rovněž pokládáme, že tento přístup nepracuje s apriorním předpokladem ostrých kategoriálních hranic. Jak Fried (2007, s. 725) uvádí, „[t]he present analysis rejects the absolutist view of invariance in favor of a prototype-based model“, jednotlivé konstrukce (charakterizované soubory svých rysů) jsou tedy chápány jako prototypy licencující užívání reflexiva v reálné komunikaci, přičemž toto užívání se může jednotlivým prototypům do různé míry blížit (vzhledem k preferenci imperfektivního vidu u AR jsou např. imperfektivní deagentní doklady prototypičtější než doklady perfektivní). Jasně hranice nejsou předpokládány ani mezi lexikonem a gramatikou, díky čemuž např.

⁶⁴ Výjimku představují mimo jiné výše zmíněná užití s performativním významem, srov. též poznámku 91 v kapitole II.4.1.

⁶⁵ „If we concentrate only on the morpheme *se*, we continue to face the problem of ‚one form – many meanings‘. If, however, we accept the possibility that the ‚form‘ in question is actually a construction, and not a morpheme, the problem disappears“ (Fried, 2007, s. 758).

v případě konstrukce SR není nutné arbitrárně rozhodovat, zda se jedná o samostatné reflexivní slovesné lexémy, nebo zda jde o syntaktická spojení příslušných nereflexivních sloves s formou *se*: „there is no need to determine whether a given token instantiating this construction is to count as a case of lexicalization or as a purely syntactic use“, neboť „[s]ince [...] the distinction between lexicon and grammar is seen as a continuum, the constructional model sees no justification for, nor explanatory advantage in, forcing this notoriously elusive distinction into a binary mold“ (Fried, 2007, s. 743). Řešení, kdy je SR detailně popsáno jako svébytná konstrukce, je přitom evidentně adekvátnější než tradiční řešení taxonomického přístupu, v jehož rámci jsou tato užití situována do lexikonu a zařazena do nehomogenní třídy odvozených reflexiv.

Z dosavadního výkladu je patrné, že popsaný konstrukční přístup k reflexivitě má řadu výhod; je ovšem třeba upozornit, že reflexivum *se* má v češtině podstatně širší funkční spektrum, než představuje konstrukční popis podaný u Fried (2007), která se zaměřuje pouze na čtyři typy jeho užití, a lze proto říci, že české reflexivum *se* na svůj komplexní lingvistický popis dosud teprve čeká. Vzhledem k výše uvedeným pozitivům popsaného přístupu se domníváme, že konstrukční gramatika by pro tento popis mohla představovat jedno z vhodných teoretických východisek.

V souvislosti s popsaným přístupem lze ještě zmínit, že podobný pohled aplikujeme v Pergler (2014) na češtinu starou,⁶⁶ kde identifikujeme podobné konstrukce, jaké popisuje Fried (2007) pro češtinu současnou: konstrukci, kde je *se* možné považovat za zájmeno (srov. výše zmíněný typ PR), konstrukci spontánnostní (SR) a konstrukci deagentní (AR). Je ale třeba upozornit, že se tyto staročeské konstrukce od svých novočeských protějšků v některých svých rysech odlišují: *se* v zájmenné funkci se např. ve staré češtině mohlo používat i v předložkových frázích a mohl se s ním běžně shodovat doplněk, v konstrukci deagentní zase bylo možné vyjadřovat agens předložkovou frází. V datech, s nimiž jsme pracovali, jsme přitom nenalezli žádný doklad odpovídající konstrukci typu DR, zdá se tedy, že tato konstrukce ve staré češtině ještě neexistovala, což potvrzuje i náš aktuální materiál (srov. část III.2.2.1). Vzhledem k předpokladu neostrých kategoriálních hranic věnujeme v Pergler (2014, s. 36–39) speciální pozornost též případům pomezím, tedy těm, které nelze jednoznačně klasifikovat a jejichž existence tak správnost zmíněného předpokladu potvrzuje.

II.3.1.5 Dílčí shrnutí

Jak vyplývá z výše uvedené reflexe různých přístupů k popisu českého reflexiva *se*, dosavadní stav tohoto popisu nelze pokládat za uspokojivý. Nejvíce zastoupen je v bohemistice tradiční přístup taxonomický, který mezi jednotlivými typy užití reflexiva jednak uměle stanovuje neadekvátní hranice, jednak v rámci striktního oddělování gramatiky

⁶⁶ Je třeba říci, že reflexivu *se* ve starších vývojových fázích češtiny je věnováno podstatně méně odborné literatury než reflexivu v češtině současné. Pozornost je zde přitom soustředěna především na problematiku slovosledu, srov. např. Lešnerová (2002) či Kosek (2011).

a lexikonu řadí stěžejní část těchto užití do oblasti lexikonu, aniž by se podrobněji zabýval jejich dalším popisem (jenž je ovšem, jak dokazuje Fried /2007/, možný a žádoucí). Přístup netaxonomický zase neumožňuje jednotlivá užití reflexiva detailně popsat a přístup generativní pracuje s neakceptovatelnými teoretickými východisky. Jako nejvhodnější z popsaných přístupů se tak jeví přístup konstrukční, avšak ani v rámci tohoto přístupu dosud nebyl úplný popis fungování reflexiva *se* v češtině podán.

V následující kapitole proto obrátíme pozornost ke zpracování reflexivity v pracích typologických – jak ukážeme, je možné celou řadu závěrů, k nimž tyto práce dospívají, na situaci v češtině aplikovat, pročež se domníváme, že by bylo vhodné se o ně při vytváření adekvátnějšího popisu fungování českého reflexiva *se* opřít.

II.3.2 Reflexivita v pohledu typologickém

Typologický pohled zkoumá jazykové jevy kroslingvisticky, tj. porovnává realizaci těchto jevů v různých jazycích bez ohledu na jejich genealogickou příbuznost, což mu umožňuje popsat, co je v jazycích obecně preferované (obvyklé) a co nikoli (srov. např. Croft, 2003); pro popis situace v jednotlivých konkrétních jazycích jsou pak typologické poznatky užitečné v tom, že tuto situaci umožňují zasadit do kroslingvistického kontextu a lépe jí tak porozumět. V oblasti reflexivity je tak např. možné ukázat, že polyfunkčnost reflexivního markeru (v češtině tedy reflexiva *se*) je v jazycích obecně zcela běžná, a co je především zajímavé, že panuje výrazná shoda mezi jazyky i v konkrétním rozsahu funkcí, které v nich reflexivum plní. Tato skutečnost jasně ukazuje na to, že mezi jednotlivými užitími českého reflexiva *se* existuje zřetelná souvislost, tj. že jeho polyfunkčnost není náhodná, a že tedy není vhodné od sebe jednotlivé typy reflexivních užití striktně oddělovat ani předpokládat jejich rozdílný diachronní původ.⁶⁷

V následujících dvou kapitolách se budeme podrobněji věnovat dvěma různým typologickým popisům reflexivity, podaným v obsáhlých monografiích Geniušiené (1987) a Kemmer (1993), které obě pokládáme za velmi inspirativní i pro analýzu reflexivity v češtině. První přístup se na reflexivní podoby sloves dívá především ve vztahu k jejich nereflexivním protějškům a soustředí se zvláště na změny ve valenci (na rovině formální i významové), ke kterým v rámci tohoto vztahu dochází, lze jej proto nazvat přístupem více syntaktizujícím; druhý přístup je pak možné označit za více sémantický, protože se zaměřuje především na sémantické typy sloves, u nichž je reflexivní⁶⁸ značení přítomné. Oba tyto přístupy zde představíme a ukážeme jejich možnou aplikaci na jazykově specifickou oblast českého reflexiva *se*.

⁶⁷ Srov. např. Kopečný (1954, s. 242n.), který mluví o dvojím různém zdroji reflexivních sloves: oslabeném vlastním reflexivním významu a tzv. dynamickém (zmocňovacím) významu.

⁶⁸ Jak vysvětlíme v kapitole II.3.2.2, v terminologii Kemmer (1993) nejde přesněji řečeno o značení reflexivity, nýbrž o značení kategorie middle.

II.3.2.1 Přístup syntaktizující: Geniušienė (1987)

Geniušienė (1987) se podrobně věnuje teoretickým a metodologickým aspektům výzkumu reflexivity a následně podává popis fungování reflexivity v širokém vzorku indoevropských jazyků i jazyků z řady dalších jazykových rodin.⁶⁹

Abychom mohli tento popis shrnout a ukázat možnosti jeho aplikace na češtinu, je třeba nejprve představit některé pojmy, které autorka v monografii užívá. Na prvním místě jde o pojem *reflexive marker* (RM), tedy element, který nese nebo v dřívějších fázích jazykového vývoje nesl význam tzv. sémantické reflexivity, tj. koreference dvou sémantických rolí. Z hlediska této definice je přitom lhostejné, zda a případně kolik dalších významů tento element má nebo měl – jako RM je proto hodnoceno mj. např. i latinské r-formové paradigma (typ *laudor*), které je v tradičních gramatikách často uváděno jako paradigma pasivní (pasivum je jedním z jeho významů, ovšem mezi jeho další významy patří i význam sémantické reflexivity). Z formálního hlediska může být RM slovesným morfémem (např. sufixem, prefixem, postfixem aj.), samostatným slovem (zájmenem, substantivem, částicí apod.) či zvláštním slovesným paradigmatickým. Jako reflexivní slovesa (*reflexive verbs*, RV) jsou pak chápána všechna slovesa či slovesné tvary, u nichž je přítomen RM. Adjektivum „reflexivní“ (*reflexive*) je užíváno ve dvou významech – ve významu formálním, kdy označuje přítomnost RM (v jakékoli funkci), a ve významu sémantickém, kdy se vztahuje k funkci sémantické reflexivity, tj. koreference sémantických rolí. Sloveso, u kterého není přítomen RM, je slovesem nereflexivním (NV).

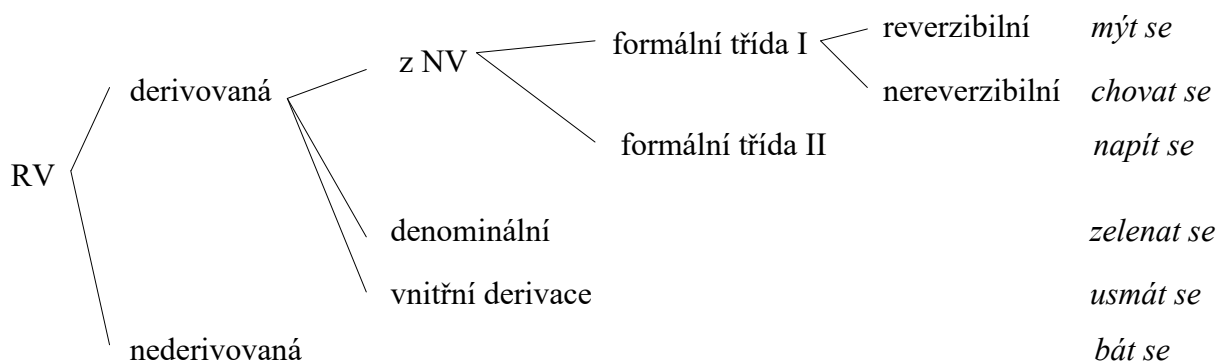
Popis reflexivity je u Geniušienė (1987) založen na konceptu třírovinné diateze, která na třech rovinách charakterizuje valenční argumenty jakéhokoli slovesa (RV i NV). První rovinou je rovina referenční, která se týká referentů těchto argumentů, rozlišují se referenty potentní (mající „vnitřní sílu“, která jim umožňuje způsobovat akční děje; jde o entity životné, případně o neživotné entity jako vítr, stroj apod.) a nepotentní (neživotné entity bez vnitřní síly), zvláštní status pak mají tzv. referenty partitivní, které představují předměty (kvazi)nezczitelného vlastnictví, zejména části těla a oblečení (Geniušienė, 1987, s. 44–47). Druhou rovinou je rovina sémantická, kde jsou zachyceny role slovesných argumentů (s. 37–44), autorka rozlišuje mezi dvěma úrovněmi těchto rolí, jednak jde o konkrétnější role sémantické, jednak o (pro reflexivitu relevantnější) tzv. hyperrole (zejména sémantický subjekt, sémantický objekt a sémantický dativ), chápáné jako abstrakce nad rolemi sémantickými (např. hyperroli sémantického subjektu odpovídají sémantické role agentu, aktoru, kauzátoru, iniciátoru a proživatele). Třetí rovinou je rovina syntaktická, kde jde o formálněsyntaktické funkce argumentů, tvořící hierarchii subjekt (S) > přímý objekt (DO) > nepřímý objekt (IO) > jiný objekt (ObIO) > (nesubjektové) vyjádření agentu (AO). Tyto

⁶⁹ Pro přehled jazyků ve vzorku viz Geniušienė (1987, s. 237 a s. 302). V samostatných kapitolách pak autorka věnuje zvláštní pozornost reflexivitě v baltských jazycích a v angličtině.

syntaktické funkce přitom odrážejí jednak hyperrole slovesných argumentů, jednak jejich komunikační důležitost (prominenci) – platí, že umístění argumentu výše na hierarchii syntaktických funkcí zajišťuje jeho vyšší prominenci. Diateze určitého slovesa je tedy tvořena charakteristikou jeho jednotlivých argumentů na všech třech popsáných rovinách.

Popis reflexivních sloves (RV) je v autorčině pojetí založen na jejich vztahu k nereflexivním protějškům (NV), resp. na vztahu jejich diatezí. Geniušiené předpokládá, že funkcí RM je ve většině případů diatezi slovesa modifikovat, a to tak, že dochází ke snížení počtu argumentů či změně jejich sémantických rolí nebo syntaktických funkcí, tyto změny autorka souhrnně označuje jako recesi diateze. Diateze RV je tak vzhledem k diatezi příslušného NV označována jako recesivní.

Klíčovou částí monografie je klasifikace typů reflexivních sloves, které se v jazycích světa vyskytují, již, jak ukážeme, je z velké části možné aplikovat také na situaci v češtině. Tato klasifikace má několik rovin. Jako první vychází Geniušiené z roviny formální (s. 67–69), kde jsou reflexivní slovesa v první řadě rozlišena derivovaná a slovesa nederivovaná (tj. slovotvorně nemotivovaná reflexiva tantum, srov. české sloveso *bát se*). Slovesa derivovaná se pak dělí na RV derivovaná z NV, RV denominální (tj. derivovaná ze substantiv či adjektiv, srov. např. č. *zelenat se*) a RV derivovaná z jiných RV (tzv. vnitřní derivace, např. č. *zasmát se* derivované z RV *smát se*). Zde je ovšem třeba upozornit na obtíž, že u sloves jako *umýt se* nemusí být zřejmé, zda jsou derivována z NV (*umýt*), nebo z RV (*mýt se*). Nejdůležitějším z popsáných typů je přitom typ první (RV derivovaná z NV), který autorka rozděluje ještě na tzv. formální třídu I (RV derivovaná pomocí samotného RM, např. *mýt se* derivované z *mýt*) a formální třídu II (RV derivovaná pomocí RM a dalšího formantu, např. prefixu, srov. č. *napít se z pít*). Zde spatřujeme opět jistý teoretický problém, týkající se případů, jako je české RV *rozběhnout se* – toto sloveso má sice nereflexivní protějšek *rozběhnout*, nicméně s ohledem na jeho zpracování ve slovnících češtiny se zdá, že toto NV bylo vytvořeno až sekundárně k RV *rozběhnout se* – ze synchronního hlediska tak RV *rozběhnout se* funguje v rámci formální třídy I, nicméně diachronně pravděpodobně vzniklo v rámci formální třídy II. U formální třídy I rozlišuje autorka ještě mezi RV reverzibilními, která mají k příslušným NV pravidelný sémantický vztah (např. *mýt se* – *mýt* stejně jako *přikrýt se* – *přikrýt* a mnoho dalších sloves), a RV nereverzibilními, která takový vztah nemají (např. *chovat* – *chovat se*). Popsanou formální klasifikaci lze přehledně znázornit následujícím schématem:



Výrazně největší pozornost věnuje Geniušienė (1987) reverzibilním RV formální třídy I, tj. těm reflexivním slovesům, která mají nereflexivní protějšky lišící se od nich pouze nepřítomností RM a která mají k těmto svým protějškům pravidelný sémantický vztah. Tuto skupinu RV autorka dále klasifikuje (s. 69–74) podle kritéria syntaktického na čtyři typy: subjektivní RV, pro něž platí, že jejich subjektivní argument odpovídá subjektivnímu argumentu příslušných NV, objektivní RV, jejichž subjektivní argument odpovídá přímému objektu NV, dativní, u nichž změny diateze zasahují nepřímý objekt, a konečně RV s nulovou změnou syntaktické roviny diateze. Podle konkrétní podoby recese třírovinné diateze pak autorka tyto čtyři typy dále rozčleňuje na jednotlivé sémantické typy RV.⁷⁰ Tyto typy RV (tj. sémantické typy pouze reverzibilních RV formální třídy I) a jejich případnou realizaci v češtině nyní představíme podrobněji, ještě předtím je však třeba zmínit důležité autorčino upozornění, že mezi těmito typy neexistují jasné hranice, tedy že jednotlivá reflexivní užití tvoří kontinuum, srov. již zmíněný citát, že „RVs of a given language constitute a semantic continuum and discrete RV types distinguished are only points along this continuum, with a number of intermediate cases“ (Geniušienė, 1987, s. 59).

Začněme nejprve subjektivními typy RV. Subjektivní RV jsou vždy derivovány ze sloves syntakticky tranzitivních, přičemž recese diateze zasahuje jejich přímý objekt. Prvním typem jsou tzv. **sémantická (vlastní) reflexiva** (Geniušienė, 1987, s. 245–246), kde se diateze mění (oproti diatezi příslušných NV) následujícím způsobem: v referenční rovině je snížen počet referentů, takže namísto dvou referentů je přítomen pouze referent jeden, v rovině syntaktické pak dochází k odstranění přímého objektu. Beze změny zůstává pouze rovina sémantická, je tedy zachována opozice hyperrolí Sb (sémantický subjekt) a Ob (sémantický objekt), oběma těmito rolím však odpovídá pouze jeden referent (realizuje se koreference sémantických rolí) a jedno formálněsyntaktické vyjádření (subjekt). Příkladem z češtiny jsou např. RV jako *přikrýt se (dekou)* či *vidět se (v zrcadle)*, tj. jedná se o ty případy, které jsou v rámci taxonomického přístupu obvykle pokládány za spojení nereflexivního slovesa se

⁷⁰ Autorka v této souvislosti mluví o sémantické klasifikaci a sémantických typech, ačkoli přísně vzato se zde neuplatňují pouze kritéria sémantická, ale také syntaktická, neboť se za relevantní pokládají všechny tři roviny diateze.

zájmenem *se*.⁷¹ Autorka předpokládá, že v jazycích, kde má RM zájmenný zdroj (jako je tomu v češtině), odpovídá právě tento typ původní funkci RM.

Druhý typ představují **reflexiva s partitivním objektem** (s. 246–249), při recesi jejich diateze dochází pouze k odstranění DO v syntaktické rovině, ostatní roviny zůstávají beze změny (tj. je zachována opozice dvou referentů i dvou hyperrolí). Klíčové ale je, že referent s hyperrolí Ob je partitivní, tj. představuje předmět (kvazi)nezczitelného vlastnictví ve vztahu k referentu s hyperrolí Sb, nejčastěji část jeho těla nebo oblečení. Příkladem z češtiny může být např. sloveso *zapsnout se* (ve významu zapsnout si nějaký kus oblečení, např. kabát či kalhoty), případně *balit se* (ve významu balit si věci). Tento typ RV je podobný prvnímu typu v tom smyslu, že v obou případech se obě hyperrole vztahují k jedinému referentu, rozdíl je ale v tom, že zatímco u sémantické reflexivity dochází přímo ke koreferenci, u tohoto typu jde o vztah meronymie (člověk a část jeho těla), případně o vztah vlastnictví. Neexistenci jasné hranice mezi oběma typy demonstrují případy jako č. *česat se*, kde je možné hyperrolí Ob připsat jak vlasům, tak člověku jako takovému.⁷² Z tohoto příkladu je také patrné, že druhý typ mohl vzniknout z typu prvního na základě metonymického rozšíření.

Třetím typem jsou tzv. **absolutní reflexiva** (s. 249–251). Recese diateze je zde stejná jako u typu předchozího, rozdíl je v tom, že referent s hyperrolí Ob není partitivní. Sloveso tedy má (stejně jako příslušné NV) dva různé argumenty – sémantický subjekt a sémantický objekt, ovšem druhý z nich není formálně vyjádřen. Funkcí tohoto reflexivního užití je tedy nevyjádřit sémantický objekt (např. v případě, kdy je jeho vyjádření u NV obligatorní). Geniušienė (1987, s. 250) tvrdí, že v češtině „only a few RVs with the human subject [...] are registered“ (příkladem může být věta *Valenta se strká*, kterou uvádí Medová /2009, s. 24/), zatímco v případě, že je subjektivním referentem zvíře, je v podobné funkci obvykle užíváno NV (*kůň kope*).

Důležitý typ představují (začtvrté) **reflexiva autokauzativní** (s. 251–253), u nichž dochází k odstranění druhého argumentu na všech třech rovinách diateze. Výsledkem jsou tedy RV, která mají pouze jeden argument (vyjádřený subjektem a mající hyperrolí Sb) a u nichž vzhledem k příslušnému NV dochází k významové modifikaci, důsledkem níž se z (nereflexivního) slovesa kauzativního stává (reflexivní) sloveso akční.⁷³ Příkladem z češtiny jsou RV jako *vrátit se*, *zvednout se*, *schovat se* apod. Tento typ má opět blízko k sémantickým reflexivům, rozdíl mezi nimi spočívá v tom, zda je u subjektivního referentu implikována pouze hyperrole Sb, nebo role dvojí (Sb i Ob); hranice mezi oběma typy přitom není přesná,

⁷¹ Geniušienė (1987) v těchto případech nepředpokládá, že by byl RM samostatným větným členem (v syntaktické rovině recesivní diateze tak není přítomen DO), což v bohemistice odpovídá přístupům, které představují Oliva (2001) či Hudoušková (2009). Toto pojetí je dáno tím, že (jak bylo zmíněno) kroslingvisticky nemusí mít RM pouze podobu samostatného slova, nýbrž může jít také o slovesný afix či slovesné paradigma.

⁷² Tuto dvojí možnost potvrzuje užívání nereflexivního protějšku daného slovesa: existují jak struktury typu *česat někomu vlasy*, tak struktury typu *česat někoho*.

⁷³ K pojmům kauzativní a akční sloveso, resp. obecně k sémantické komponentové struktuře sloves viz Geniušienė (1987, s. 32–37).

jako pomocné kritérium zde může sloužit obvyklá nemožnost určení nástroje u autokauzativních RV (např. **zvednout se kleštěmi*). Oba typy lze zřetelněji rozlišit u dějů fyzických než u dějů psychických, na pomezí mezi oběma typy tak stojí např. č. RV *seznámit se (s fakty)*.

Pátým typem jsou **reflexiva reciproční** (s. 253–5), u kterých dochází ke zdvojení hyperrolí (oba argumenty mají role Sb i Ob) a k odstranění DO (oba argumenty jsou syntakticky vyjádřeny subjektem). V češtině je u tohoto typu vysoká paradigmaticnost (lexikální obecnost) tvoření: jedná se o případy, které Panevová (2008, s. 155–157) označuje jako syntaktickou reciprocitu, příkladem jsou RV *objímat se* či *pomlouvat se*.

Šestým a posledním typem subjektivních reflexiv jsou **reflexiva deakuzativní** (s. 256). U tohoto typu dochází k syntaktické změně přímého objektu na jiný typ doplnění (ObIO), přičemž jeho hyperrole se buď nemění, nebo se modifikuje (např. na určení místa). Příkladem z češtiny jsou RV *držet se koho/čeho* (srov. NV *držet koho/co*) či *rýt se (v záhoně* – srov. NV *rýt záhon*). Funkcí tohoto užití je snížit prominenci objektového argumentu, Geniušienė (1987, s. 256) dále uvádí, že tato RV „usually constitute a limited set which may vary considerably across languages in the lexical range“.

Obraťme nyní pozornost k reflexivům objektivním, tedy těm, jejichž syntaktický subjekt odpovídá objektovému argumentu (DO) příslušného NV. Prvním typem jsou zde **reflexiva dekauzativní** (s. 257–261). U tohoto typu dochází k úplnému odstranění původního subjektového argumentu (na všech rovinách diateze), RV tohoto typu tak mají pouze jeden argument s hyperrolí Ob, který má syntaktickou funkci subjektu, přičemž hyperrole Sb není u těchto RV realizována (děj vyjádřený slovesem je chápán jako spontánní). V češtině se tedy jedná o typ, který Fried (2007) popisuje jako SR (srov. kapitolu II.3.1.4), příkladem jsou RV jako *přetřhnout se (lano se přetřhlo)* či *rozbít se (sklenice se rozbila)*. Jak Geniušienė (1987, s. 260) upozorňuje, tento typ se v jazycích obvykle výrazně překrývá s reflexivy autokauzativními, rozdíl mezi nimi totiž spočívá pouze v hyperrolí (jediného) slovesného argumentu (Sb vs. Ob), přičemž interpretace RV mnohdy závisí jen na životnosti příslušného referentu, srov. č. autokauzativní *muž se přiblížil* (*muž* má hyperrolí Sb) vs. dekauzativní *jaro se přiblížilo* (*jaro* má hyperrolí Ob). Důležitou vlastností dekauzativních RV rovněž je, že je někdy lze použít i v případech, kde je na základě sémantiky slovesa referent s rolí Sb logicky implikován (srov. již zmiňovaný příklad *světla se rozsvítila*) – v těchto případech děj není reálně spontánní, nicméně je jako spontánní ztvárněn (srov. Geniušienė, 1987, s. 99).

Druhým objektivním typem RV je tzv. **kvazipasivum** (s. 261–266). V tomto případě je zachována opozice hyperrolí Sb – Ob, ovšem argument s rolí Sb není formálně vyjádřen, zatímco argument s rolí Ob je vyjádřen syntaktickým subjektem; sloveso má přitom u tohoto typu modální význam: může vyjadřovat buď potenciálnost příslušného děje, nebo výsledný stav. Tento typ autorka vyčleňuje jako samostatný (tj. nezahrnuje jej pod pasivum) z toho důvodu, že se realizuje i v jazycích, kde jinak reflexivní pasivum (bez zvláštního modálního významu) neexistuje (např. v jazycích baltských). Domníváme se, že předpokládat jej pro

češtinu jako samostatný typ je do určité míry problematické – jako příklad z češtiny uvádí Geniušienė (1987, s. 262) větu *drát se ohýbá* ve významu ‚je ohebný‘, zdá se přitom, že sem zahrnuje i případy jako *drát se snadno ohýbá*, které však v češtině úzce souvisejí s případy typu *drát se mi snadno ohýbá* (odlišujících se formálním vyjádřením argumentu s rolí Sb), jež autorka chápe jako RV modálně deagentní (viz dále).

Třetím typem objektivních RV je (reflexivní) **pasivum** (s. 266–271), u kterého je argument s rolí Ob vyjádřen syntaktickým subjektem. V jazycích se rozlišuje mezi pasivem agentním, kde je možný argument s rolí Sb vyjádřit pomocí AO, a neagentním, kde to možné není, oba typy ovšem tvoří kontinuum „with no strict borderline between them“ (Geniušienė, 1987, s. 266), neboť i v jazycích s agentním pasivem se obvykle příslušný argument ve většině případů nevyjadřuje a u některých jazyků panují mezi různými gramatickými příručkami i neshody na tom, zda je vyjádření tohoto argumentu gramatické (v srbochorvatštině např. preskriptivní gramatiky počítají s možností tohoto vyjádření, ačkoli v reálných textech se údajně vůbec nevyskytuje, srov. Geniušienė, 1987, s. 266–267). Takto pojaté reflexivní pasivum odpovídá české reflexivní deagentní konstrukci v těch případech, kdy se jí účastní tranzitivní sloveso s vyjádřeným argumentem s rolí Ob, tj. kdy jde o strukturu s podmíněním, srov. např. větu *staví se dům* (jak ovšem ukazuje Fried /2007, s. 731/, v současné češtině není namísto struktury s podmíněním oddělovat od struktury bez podmíněním, neboť jsou funkčně identické). V souvislosti s reflexivním pasivem je třeba ještě zmínit jeho obvyklou blízkost s dekauzativními RV, vzhledem k níž je „difficult to draw a borderline between them in a number of languages, e. g. in Spanish, Italian, and Slavic“ (Geniušienė, 1987, s. 270).

Čtvrtým typem je okrajový tzv. **typ Δ_{10}** (s. 271), u kterého je zachována opozice hyperrolí, argument s rolí Ob si zachovává syntaktickou funkci přímého objektu⁷⁴ a mění se tak pouze forma argumentu s rolí Sb, který je namísto subjektu vyjádřen pomocí ObIO. Na tento typ má autorka z celého vzorku jazyků pouze několik ojedinělých dokladů, navíc mají příklady, které uvádí, argumenty s rolí Ob ve formě genitivu, takže je otázka, zda je vůbec možné je pokládat za realizaci DO. V češtině tento typ pravděpodobně neexistuje.

Zajímavější jsou ovšem (zapáté) tzv. **reflexiva konverzní** (s. 271–273). Tento typ se podobá (agentnímu) pasivu tím, že se při recesi diateze mění původní DO na S a původní S na ObIO, na rozdíl od pasiva je ovšem tato změna provázena také změnou sémantických rolí a hyperrolí, kdy argument RV s funkcí syntaktického subjektu nemá (tak jako v pasivu) roli Ob, nýbrž roli Sb, tj. je vnímán jako agentivnější, zatímco argument realizovaný ObIO je chápán jako méně agentivní. Příkladem z češtiny je dvojice *voda odráží měsíc* vs. *měsíc se odráží ve vodě*. Zatímco v první větě (s NV) má měsíc hyperrolí Ob, v derivovaném RV má tento argument roli Sb, oba případy přitom denotují stejnou situaci, mění se pouze uplatněná perspektiva. Za původně konverzní RV by v češtině mohlo být pokládáno také např. sloveso

⁷⁴ V této souvislosti se nabízí otázka, proč tento typ autorka řadí mezi objektivní reflexiva.

narodit se, které mělo ještě ve staré češtině tranzitivní protějšek *naroditi koho/co*. Konverzní reflexiva jsou pragmaticky podobná pasivu v tom smyslu, že zvyšují prominenci druhého argumentu slovesa (tj. sémantického objektu příslušného NV), ovšem je třeba je od pasiva odlišovat mimo jiné (tj. kromě rozdílu v hyperrolích) i na základě té skutečnosti, že se vyskytují i v jazycích, kde reflexivní pasivum neexistuje.

Šestým typem jsou **reflexiva modálně deagentní** (s. 273–275), u kterých dochází ke změnám v syntaktické rovině diateze, kdy se opět z původního DO stává S, zatímco původní S je v RV vyjádřen jinak, obvykle pomocí dativu; hyperrole zůstávají zachovány, ovšem pokud jde o méně abstraktní role sémantické, získává argument s hyperrolí Sb v RV sémantickou roli proživatele. RV má přitom modální význam, vyjadřuje obvykle děj potenciální nebo vztah proživatele k ději; tímto modálním významem se modálně deagentní RV podobají kvazipasivu, liší se od něj ovšem tím, že u kvazipasiva není žádný argument s hyperrolí Sb vyjádřen. V češtině tomuto typu odpovídá typ, který Fried (2007) popisuje jako DR (srov. kap. II.3.1.4), tj. struktury jako *kniha se mi čte dobře* (které ovšem zřetelně souvisejí s užitími bez příslušného dativního doplnění, jež Geniušienė zřejmě interpretuje jako kvazipasivum). Modálně deagentní reflexiva se na rozdíl od dosud probraných typů mohou derivovat také od NV intranzitivních.

Sedmým typem jsou **reflexiva impersonální** (s. 275–280). U nich si DO ponechává svou formu, zatímco původní S (tj. argument s hyperrolí Sb) zde není vyjádřen, obligatorně má přitom rys lidskosti. I tento typ lze tvořit také od NV intranzitivních. V češtině se impersonální reflexivum tvoří výhradně od NV intranzitivních nebo intranzitivně užitých,⁷⁵ jedná se o bezpodmětá deagentní užití typu *plavalo se*. Od sloves tranzitivních impersonální RV v češtině tvořit nelze (**stavělo se stodolu*), úlohu impersonálu zde plní pasivum (*stavěla se stodola*), což odpovídá typologickým poznatkům Geniušienė (1987, s. 280), podle nichž se v některých jazycích reflexivní pasivum používá právě ve funkci (chybějícího) impersonálního reflexiva.⁷⁶ Jak jsme již uvedli, vzhledem k této funkční podobnosti není pro češtinu vhodné uvažovat o deagentní konstrukci jako o dvou různých reflexivních typech (pasivu a impersonálu).

Osmým a posledním typem objektivních reflexiv je typ **reflexivně kauzativní** (s. 280–282). Jedná se o typ, u kterého dochází ke zdvojení sémantických rolí a hyperrolí: referent vyjádřený syntaktickým subjektem tu má jednak sémantickou roli pacientu (tj. hyperroli Ob), jednak sémantickou roli iniciátoru (tj. hyperroli Sb), druhý referent pak má sémantickou roli agentu a je syntakticky vyjádřen pomocí ObIO. Tento typ se používá zpravidla u těch dějů,

⁷⁵ Intranzitivním užitím tranzitivního slovesa rozumíme takové jeho užití, kde není vyjádřeno doplnění s hyperrolí Ob, srov. např. RV *zpívalo se*.

⁷⁶ „As the common pragmatic function of all the types of constructions with Δ_{13} [tj. impersonálních reflexiv] is to imply a generalized or unspecified agent by deleting it, agentless passive constructions can also be used for this purpose, the difference in the degree of prominence of the Patient expression being irrelevant in some cases“ (Geniušienė, 1987, s. 280).

kteře jsou vykonávány jako profese, příkladem z češtiny je věta *holí se u holiče*, tj. jedná se o typ, který je pro češtinu tradičně popisován jako tzv. podnícené pasivum (srov. Kopečný, 1954; Panevová, 2008).

Jak jsme zmínili, ze syntaktického hlediska existují kromě typů subjektivních a objektivních ještě **typ dativní** a **typ beze změny syntaktické roviny diateze**. Pokud jde o typ dativní, jedná se podle Geniušienė (1987, s. 290–296) vždy o sémantickou reflexivitu, tj. dochází zde ke koreferenci hyperrolí, a to sice hyperrolí sémantického subjektu a sémantického dativu. Tento typ je možné třídit podle konkrétní sémantické role, kterou sémantický dativ nese, touto rolí může být beneficent (srov. č. *koupím si knihu*), recipient (*obouvám si boty*) nebo posesor (*zlomil si nohu*). V současné⁷⁷ češtině se u dativního typu uplatňuje RM *si* (případně *sobě*), nikoli *se*, ovšem v řadě jiných jazyků (např. ve španělštině) je RM u dativního typu formálně shodný s RM u typů subjektivního a objektivního. U typu beze změny syntaktické roviny diateze nedochází k žádné změně formálního vyjádření slovesných argumentů, význam slovesa se přitom buď vůbec nemění, nebo se do určité míry modifikuje. Pro češtinu Geniušienė (1987, s. 282) uvádí RV *vzpomínat si a pamatovat si*, kde k modifikaci významu dochází. Jako příklady RV beze změny významu lze uvést staročeské RV jako *blščieti se, lsknúti se, pukati se* či *dotknúti se* apod., která snad mají stejný význam a valenci jako jejich nereflexivní protějšky (*blščieti, lsknúti, pukati, dotknúti*).

Kromě popsané podrobné klasifikace RV se Geniušienė (1987, s. 341–352) věnuje také typologii reflexivních systémů, tj. zkoumá, jaké kombinace popsaných typů RV se v přirozených jazycích vyskytují (ne ve všech jazycích se pochopitelně realizují všechny popsané typy). Vycházíme-li ze tří hlavních syntaktických typů RV, tj. RV subjektivních, objektivních a dativních, existuje celkem 8 (tj. 2^3) logicky možných kombinací jejich zastoupení; jak ovšem ukazuje Geniušienė, z těchto osmi logicky možných kombinací se v jazycích jejího vzorku realizují pouze kombinace tři – buď jsou v jazyce pouze reflexiva subjektivní, nebo reflexiva subjektivní a objektivní, nebo všechny tři typy (což je, jak vyplývá z výše uvedeného, i případ češtiny). Je tedy možné formulovat synchronní implikační hierarchii, podle níž platí, že má-li jazyk RV dativní, má také RV objektivní, a má-li RV objektivní, má také RV subjektivní; zároveň lze z této skutečnosti vyvozovat rovněž závěry diachronní – autorka předpokládá, že diachronně vznikají objektivní reflexiva až po reflexivech subjektivních a dativní až po objektivních.

Podobný přístup Geniušienė aplikuje také na jednotlivé sémantické typy RV v rámci reflexiv subjektivních a objektivních. V rámci reflexiv subjektivních autorka stanovuje hierarchii sémantická reflexiva > reflexiva s partitivním objektem a autokauzativa > absolutní reflexiva a reciproční reflexiva, z níž lze opět vyvodit jak závěry synchronní (implikace), tak diachronní (směr vývoje od sémantických reflexiv doprava dle hierarchie). V případě reflexiv objektivních je pak uváděna hierarchie dekauzativum > pasivum > impersonální reflexivum,

⁷⁷ Jak jsme již zmínili, ve staré češtině byl zřejmě jediným dativním RM tvar *sobě*.

kteřá mimo jiné potvrzuje skutečnost, že nejbliže k subjektivním reflexivům (z nichž objektivní reflexiva vznikla) mají RV dekauzativní (srov. jejich zmíněnou podobnost s autokauzativy).

Jak z výše uvedeného vyplývá, typologický přístup, který Geniušienė (1987) uplatňuje, je na češtinu v mnoha aspektech aplikovatelný. Ačkoli v některých případech popsaná klasifikace vzhledem ke svému kroslingvistickému zaměření samozřejmě nereflektuje některá specifika situace české (jak jsme zmínili, pro češtinu např. zřejmě není adekvátní rozlišovat mezi kvazipasivem a modálně deagentními RV či mezi pasivem a impersonálním reflexivem), přesto lze tuto klasifikaci z větší části na češtinu použít, přičemž je třeba konstatovat, že její případné uplatnění by představovalo výrazně detailnější analýzu české reflexivity, než jaká je uplatňována v tradiční bohemistice; kromě toho je na situaci v češtině možné aplikovat rovněž popsanou typologii reflexivních systémů a zvláště její diachronní důsledky. Z těchto důvodů představuje popsaný přístup dle našeho názoru jeden z vhodných inspiračních zdrojů pro úplný popis fungování reflexiva *se* v češtině.

II.3.2.2 Přístup sémantičtější: Kemmer (1993)

Druhý typologický přístup, který zde představíme, reprezentuje Kemmer (1993, příp. též 1994); tento přístup označujeme jako sémantičtější, neboť při analýze výrazně zohledňuje lexikální sémantiku sloves. Široké funkční rozpětí, které v češtině pokrývá zkoumané reflexivum *se* a které v kroslingvistickém pohledu Geniušienė (1987) popisuje jako doménu reflexivity, rozděluje Kemmer na dvě různé (byť související) kategorie – kategorii reflexivity, vymezenou úzce, a kategorii middle, kam spadá většina užití popsaných v Geniušienė (1987), resp. většina užití českého *se*.

Úzce vymezená kategorie reflexivity se podle Kemmer (1994, s. 191–193) může realizovat u takových sloves, která obvykle (tj. v nereflexivním užití) popisují dvouparticipantovou událost, tj. událost mající dva argumenty; tyto argumenty Kemmer charakterizuje podobně jako Geniušienė (1987) pomocí hyperrolí, autorka přitom pracuje s termíny iniciátor (kterým je prototypicky agens, v méně prototypických případech např. prožítel) a cíl (tím je prototypicky patiens). U reflexivity pak dochází k tomu, že iniciátorem i cílem je pouze jediná entita namísto očekávaných entit dvou, srov. např. č. *vidět se* (vs. *vidět někoho*) či *nenávidět se* (vs. *nenávidět někoho*).

Všechna ostatní užití tradičně chápaná jako reflexivní jsou podle Kemmer (1993) manifestací kategorie middle (nikoli tedy manifestací reflexivity). Autorka chápe middle jako jednu kategorii, která se ovšem manifestuje různými typy užití, charakterizovanými především sémanticky, pro tato užití používá autorka termín situační typ middle.

Z těchto situačních typů věnuje autorka největší pozornost tzv. **middle tělesných akcí** (*body action middle*, zkráceně *BA middle*), což je typ, který má sémanticky ze všech situačních typů middle nejbliže ke kategorii reflexivity. Spadají do něj slovesa popisující děje vykonávané životnou entitou na vlastním těle, autorka jej přitom dále člení ještě na několik

podtypů. Do prvního podtypu patří slovesa popisující **péči o tělo** (*grooming*), příkladem z češtiny jsou např. slovesa *mýt se, česat se, holit se, oblékat se, koupat se, malovat se* apod. Druhým podtypem jsou slovesa **netranslačního pohybu**, tj. slovesa popisující takový pohyb těla, při kterém nedochází k celkovému přemístování těla v prostoru (z místa na místo), srov. např. č. *otočit se, uklonit se, ohnout se, protáhnout se* aj. Tento podtyp má blízko k podtypu třetímu, totiž ke slovesům **změny tělesného postoje**, vyjadřujícím děj, při kterém tělo zaujímá nějakou charakteristickou pozici, srov. č. *sednout si, lehnout si, položit se, zvednout se, kleknout si* apod. Čtvrtý a poslední podtyp pak představují slovesa **translačního pohybu**, u kterého dochází k přemístění těla v prostoru, příkladem z češtiny jsou slovesa *vrátit se, ubírat se* či *vyšplhat se*.

Kromě BA middle rozlišuje Kemmer ještě řadu dalších situačních typů middle. Jednu skupinu představují typy týkající se emocí a kognice, konkrétně **middle emoční** (č. *vyděsit se, rozhněvat se, bát se, radovat se, zoufat si*), **middle emotivní komunikace** (č. *stěžovat si*), **middle kognitivní** (*rozmyslet si, rozmyslet se*) a **middle percepční** (*dívat se*). Dalšími typy middle jsou pak **middle nepřímé**, kde má iniciátor děje zároveň roli beneficentu (např. *vzít si, vybrat si*) a **middle reciproční** (*objímat se, prát se, setkat se*). Za periferní typy middle dále Kemmer pokládá **middle spontánních událostí** (*roztrhnout se, zvětšit se, zakulatit se, třpytit se, rozbít se* apod.) a **middle pasivní**, kam spadá jednak česká deagentní konstrukce, jednak struktury typu *knihy se dobře čte/prodává* (tj. typ DR podle Fried, 2007; viz II.3.1.4).

Kemmer chápe middle jednak jakožto kroslingvistickou kategorii sémantickou, kterou lze charakterizovat jako soubor výše uvedených situačních typů, jednak jako jazykově specifickou kategorii formální, která se vyskytuje v mnoha (ovšem ne všech) jazycích a je charakterizována přítomností zvláštního značení, tzv. middle markeru (MM). Rozsah funkcí tohoto markeru se ovšem může v různých jazycích lišit, a to jednak na úrovni situačních typů (v některých jazycích např. MM může vyjadřovat pouze BA middle, v jiných i další typy), jednak i na úrovni distribuce konkrétních lexémů (srov. např. španělské sloveso *levantarse*, kde je MM přítomen, a jeho český protějšek *vstát*, u kterého MM přítomen není, ačkoli u jiných sloves změny tělesného postoje se MM v češtině uplatňuje, např. *lehnout si*).

Jazyky světa lze přitom rozdělit na ty, které formální kategorii middle mají, a na ty, které ji nemají. Jazyky charakterizované přítomností této kategorie pak Kemmer (1994, s. 188–190) dělí na tři skupiny podle vztahu mezi MM a formálním příznakem značícím kategorii reflexivity (*reflexive marker*, RM).⁷⁸ Ve většině těchto jazyků podle Kemmer existuje tzv. jednoformový systém, kdy jsou MM a RM formálně identické, tj. existuje společný formální prostředek pro značení jak reflexivity, tak kategorie middle. Příkladem

⁷⁸ Autorka formuluje implikační univerzálii, že pokud v jazyce existuje MM, existuje v něm i RM, srov. Kemmer (1993, s. 231): „if a language overtly marks a collection of middle situation types, it marks reflexive ones as well“. (RM je tedy v tomto pojetí výrazně užším pojmem než v pojetí Geniušienė.)

jednoformového systému je situace v češtině, kde je v rámci popsaného pojetí třeba tvar *se*⁷⁹ pokládat jak za RM, tak za MM (zároveň je však zapotřebí dodat, že v češtině plní funkci RM vedle tvaru *se* také tvar *sebe*). Naopak dvouformový systém existuje v těch jazycích, kde jsou MM a RM formálně různé; oba tyto markery přitom mohou být navzájem buď příbuzné, pak jde o (dvouformový) systém kognátní (srov. např. situaci v ruštině, kde je MM *-sja* a RM *sebja*),⁸⁰ nebo nepříbuzné, pak se jedná o systém nekognátní (např. v latině, kde jako RM slouží paradigma zájmena *se*, zatímco jako MM slouží již zmíněné paradigma r-formové). V obou podtypech dvouformového systému přitom platí, že RM je vždy „těžší“ (tj. fonologicky komplexnější) než MM.

Popsané pojetí vyvolává důležitou teoretickou otázku po vzájemném vztahu mezi kategorií reflexivity a kategorií middle. Typologickým argumentem pro odlišování těchto dvou kategorií je pro autorku existence jazyků s dvouformovým systémem, neboť zde je každá z těchto kategorií značena pomocí jiných formálních prostředků – toto různé značení podle Kemmer ukazuje, že mezi oběma kategoriemi musí existovat i rozdíl sémantický. Jak nyní ukážeme, tento rozdíl autorka popisuje pomocí pojmu relativní odlišitelnost participantů a jemu nadřazeného pojmu relativní elaborace události.

Jak vyplývá z výše uvedeného přehledu, z popsaných situačních typů má k reflexivitě sémanticky nejbližší typ BA middle, např. slovesa péče o tělo (srov. č. *oblékat se*). Společným rysem těchto sloves a sloves reflexivních (srov. č. *nenávidět se*) je to, že tato slovesa na rozdíl od svých bezpříznakových protějšků (tedy sloves bez MM/RM, tj. *oblékat* a *nenávidět*), označujících dvouparticipantové události s iniciátorem a cílem, označují děje s participantem jediným, který má jak roli iniciátoru, tak roli cíle. Rozdíl mezi oběma typy přitom podle Kemmer spočívá v rozdílné míře relativní odlišitelnosti participantů, tj. v „the degree to which a single psycho-mental entity is conceptually distinguished into separate participants“ (Kemmer, 1994, s. 206). Autorka předpokládá, že tato míra je vyšší u reflexiv, kde „the Initiator and Endpoint participants are to some extent distinct“, tj. kde „some separation of initiating and endpoint entities is maintained despite the essential coreference of the participants“ (Kemmer, 1994, s. 207). U BA middle je naopak tato relativní odlišitelnost nižší, což je dáno skutečností, že zatímco u reflexivních situací „the Initiator acts on itself just as it would act on another entity“ (Kemmer, 1994, s. 207), u BA middle se příslušný děj od děje vyjadřovaného slovesem bez MM výrazněji odlišuje, např. při oblékání sebe sama vykonává osoba jiné pohyby, než kdyby oblékala někoho jiného, možnost konceptuálního rozlišení mezi iniciátorem a cílem je přitom omezená i vzhledem k tomu, že oblékané části těla jsou při oblékání aktivní. Kemmer (1994, s. 209) v této souvislosti mluví o škále relativní odlišitelnosti participantů – na jednom konci této škály se nalézají dvouparticipantové

⁷⁹ Jak vyplývá z příkladů uvedených výše, za MM je v češtině třeba pokládat nejen formu *se*, ale také formu *si*. Také pro tuto formu platí, že plní kromě funkce MM rovněž funkci RM.

⁸⁰ Rozdíl mezi situací v češtině a v ruštině je tedy v tom, že české *se* na rozdíl od ruského *-sja* plní kromě funkce MM i funkci RM.

události, pojmenovávané tranzitivními slovesy a charakterizované dvěma participujícími entitami a dvěma rolemi (např. *rozbít koho/co*), na druhém konci jsou události jednoparticipantové, pojmenovávané intranzitivními slovesy a charakterizované jednou entitou a jednou rolí (např. *spadnout*). Mezi oběma těmito póly se pak nacházejí události reflexivní i události BA middle, pro něž je charakteristická přítomnost dvou rolí, ale pouze jedné entity. Reflexivní události jsou přitom na této škále blíže událostem dvouparticipantovým, neboť zúčastněná entita je zde konceptuálně více rozlišitelná na dva participanty, zatímco BA middle je blíže událostem jednoparticipantovým, protože možnost takového rozlišení je zde nižší.

Souvisejícím rozdílem mezi reflexivitou a BA middle je pak skutečnost, že slovesa patřící k typu BA middle na rozdíl od reflexiv označují děje, které iniciátor obvykle vykonává sám na sobě. Z tohoto důvodu je zde koreference rolí a přítomnost pouze jedné zúčastněné entity prediktabilnější než u reflexivity, kde jde o děje, u nichž se v komunikaci častěji vyskytují entity dvě. Tím lze vysvětlit zmíněnou skutečnost, že RM je v jazycích s dvouformovým systémem vždy „těžší“ než MM – je tomu tak proto, že u reflexivity je koreference rolí méně prediktabilní, a proto je zde kódována více (stejně vysvětlení distribuce „těžších“ a „lehčích“ markerů podává Haspelmath /2008, s. 44–48/, který ovšem popsanou opozici chápe nikoli jako protiklad reflexivita vs. middle, nýbrž jako protiklad tzv. extrovertních a introvertních reflexivních sloves). V této souvislosti je zajímavé, že podle Kemmer (1994, s. 203n.) je v jazycích s dvouformovým systémem u sloves typu BA middle možné v kontrastním kontextu, tj. tehdy, je-li hyperrole cíle ve výpovědi zdůrazněna, použít RM namísto MM. Kontrastní kontext přitom implikuje, že je zdůrazněný výraz neprediktabilní, což potvrzuje popsání pojetí funkčního rozdílu mezi RM a MM; tuto situaci lze přitom pozorovat i v češtině, kde je u sloves typu BA middle možné (resp. nutné) při zdůraznění nahradit MM *se* tvarem *sebe*, který v češtině funguje jako RM.⁸¹ Další rozdíl mezi BA middle a reflexivou pak spočívá v tom, že zatímco BA middle je omezeno na relativně malou, sémanticky vymezenou skupinu sloves, RM je výrazně produktivnější, tj. je ho možné kombinovat s podstatně větším množstvím slovesných lexémů (srov. Kemmer, 1994, s. 202).

Jak jsme již naznačili, pojem relativní odlišitelnosti participantů je možné zařadit pod obecnější koncept relativní elaborace události, který autorka chápe jako „the degree to which different schematic aspects of a situation are separated out and viewed as distinct by the speaker“ (Kemmer, 1994, s. 211), tedy jako míru, do jaké je událost chápána jako komplexní, tj. do jaké je možné ji rozložit na jednotlivé části, mj. i na jednotlivé participanty. BA middle má tedy nižší míru relativní elaborace události než reflexiva, neboť příslušné události je možné obtížněji rozčlenit na jednotlivé složky. Právě nízkou míru elaborace události přitom Kemmer pokládá za klíčovou vlastnost kategorie middle – za vlastnost, která všechna užití

⁸¹ Situace v češtině je ovšem specifická v tom, že jak jsme již uvedli, roli RM zde plní nejen tvar *sebe*, ale i tvar *se* (tj. v češtině existuje jednoformový middle systém, kdy forma *se* má jak funkci MM, tak funkci RM).

middle spojuje. U middle týkajícího se emocí a kognice se tato nízká míra projevuje tím, že je zde přítomna pouze jedna role namísto rolí dvou, u nepřímého middle a spontánních dějů je (podobně jako u BA middle) dána nízkou mírou rozlišitelnosti participantů, u recipročního middle nízkou mírou separovatelnosti jednotlivých složek komplexního děje⁸² a konečně u pasivního middle se nižší míra elaborace realizuje tím, že je pragmaticky defokalizován (srov. kap. II.4.2.2) jeden z argumentů slovesa (iniciátor děje).

Jak z dosud uvedeného vyplývá, na rozdíl od klasifikace podané v Geniušiené (1987), která reflektuje především vztah reflexivních sloves s jejich bezpříznakovými protějšky, se pojetí Kemmer (1993; 1994) zakládá spíše na sémantice jednotlivých sloves s RM/MM značením. Díky tomu může tento přístup snadno popsat a vysvětlit i existenci těch typů, které stojí v pojetí Geniušiené (1987) poněkud stranou; jsou jimi MM slovesa bez nepříznačového protějšku (Kemmer je nazývá deponentními slovesy, v české tradici jde o reflexiva tantum), MM slovesa, jejichž nepříznačový protějšek je intransitivní (v terminologii Geniušiené jde o reflexivní slovesa beze změny syntaktické roviny diateze), či MM slovesa derivovaná od adjektiv (v pojetí Geniušiené jde o denominální reflexiva). Jejich existenci Kemmer (1993, s. 244) vysvětluje pomocí „functional coherence of the middle system in a given language, which can override the general transitivity correspondences between the marked and the unmarked classes of verbs“. Přítomnost českého *se* lze tedy např. u slovesa *bát se* vysvětlit tím, že toto sloveso vyjadřuje emoce a je tedy u něj přítomen MM podobně jako u dalších sloves tzv. emočního middle, u slovesa *prát se* tím, že jde o vyjádření recipročního děje apod.

Podobně jako Geniušiené (1987) se i Kemmer (1993) věnuje typologii diachronní – představuje několik podrobných případových studií (s. 151–200), na jejichž základě následně formuluje zajímavé kroslingvistické generalizace. Autorka předpokládá, že ve většině případů je v jazycích diachronním zdrojem middle markeru marker reflexivní, tj. že MM obvykle v jazycích vzniká z RM.⁸³ Proces tohoto vzniku autorka považuje za gramatikalizaci, při níž dochází především k vývoji sémantickému (původní RM rozšiřuje svůj význam), ale zpravidla také k vývoji formálnímu (zejména k fonologické redukci a ztrátě samostatnosti), ten ovšem nemusí s vývojem sémantickým přímo korelovat. Jakožto gramatikalizační proces se uvedená změna vyznačuje unidirekčností (srov. kapitolu II.2.3), neboť zatímco změna RM > MM je procesem v jazycích obvyklým, změna opačná není podle autorky vůbec doložena. Zároveň se jedná o změnu postupnou, kdy se gramatikalizující se MM (< RM) začíná užívat postupně v různých situačních typech, tuto situaci Kemmer (1993, s. 202) modeluje pomocí sémantické mapy, chápané jako univerzálně platné omezení na možný

⁸² Např. u děje popisovaného middle slovesem *objímat se* je relativně obtížné odlišit tu dějovou složku, kdy jeden objímá druhého, od té složky, kdy druhý objímá prvního. Tím se reciproční middle liší od reciproční reflexivity (např. č. *pomlouvat se*), kde jsou obě složky rozlišitelné snadno.

⁸³ „In most cases where comparative or historical evidence for an earlier function of the MM exists, that function is reflexive“ (Kemmer, 2003, s. 197). Jako další možné (ovšem okrajové) diachronní zdroje MM autorka dále (s. 198–200) uvádí např. pasivum, intenzifikační marker, reciproční marker či sloveso s významem „koupit“.

vývoj, kdy se užití MM může přímo šířit pouze mezi těmi situačními typy, které jsou v mapě bezprostředně propojeny.⁸⁴ Lze tak například formulovat hierarchii, kdy se původní RM šíří nejprve ke slovesům netranslačního pohybu, následně ke slovesům změny tělesného postoje a až následně ke slovesům pohybu translačního, přičemž se předpokládá, že nemůže existovat situace, kdy by bylo některé ze stádií tohoto procesu „přeskočeno“.

Popsaný vývoj vede v jazycích ke vzniku jednoformového systému, neboť vznikající MM je formálně shodný se zdrojovým RM. Jako příklad uvádí Kemmer (1993, s. 151–182) vývoj v románských jazycích: zatímco v latině existoval systém dvouformový (RM představovalo paradigma zájmena *se*, MM pak r-formová paradigmata sloves), následně se zájmeno *se* postupně rozšířilo do funkce middle a r-formy zanikly, takže ve většině současných románských jazyků existuje systém jednoformový. Pokud jde o situaci v češtině, lze předpokládat, že současný jednoformový systém rovněž vznikl rozšířením původně jen reflexivního markeru *se* do domény middle.

Druhým diachronním procesem, kterým se autorka zabývá, je vznik systému dvouformového ze systému jednoformového, tedy proces, který vede ke vzniku rozdílných prostředků pro vyjádření reflexivity a middle. Tento proces může probíhat dvojím způsobem. Zaprvé může dojít k tzv. repartici (*repartition*), tj. splitu, kdy u daného prostředku dojde ve funkci middle k formální redukci, zatímco ve funkci reflexivity k této redukci nedochází,⁸⁵ příkladem je vývoj ve staré skandinávštině (Kemmer, 1993, s. 185–189). Druhou možností je vývoj zasahující vyjadřování reflexivity, při kterém bývá původní RM (shodný s MM) buď nahrazen markerem používaným původně jen při emfázi (např. v holandštině či surselvánském dialektu rétorománštiny), nebo obnoven (srov. kapitolu II.2.1) pomocí jiného (původně lexikálního) prostředku. V češtině ke vzniku dvouformového systému nedošlo, neboť RM *sebe* je v adverbálním postavení omezen pouze na emfázi, zatímco mimo emfatické kontexty se užívá RM *se* (shodný s MM); situace v holandštině (tj. rozšíření emfatického markeru do všech reflexivních kontextů) nicméně ukazuje na jeden z možných směrů budoucího vývoje v češtině (předpovědět jeho realizaci s jistotou ovšem pochopitelně možné není).

V závěru své monografie se autorka zabývá otázkou, zda je middle možné pokládat za jednu ucelenou jazykovou kategorii. Tvrdí přitom, že je „preferable not to make the structuralists’ sharp distinction between synchrony and diachrony“ (Kemmer, 1993, s. 237), a argumentuje, že je vhodné middle vymezovat dynamicky, neboť to umožňuje lépe pochopit fungování MM ve zkoumaném jazyce.⁸⁶ Stupeň kategoriality se přitom může v čase měnit –

⁸⁴ Ke konceptu sémantických map a jejich aplikaci na oblast reflexivity srov. zejm. Haspelmath (2003), příp. též Croft et al. (1987).

⁸⁵ Srov. výše zmíněnou skutečnost, že ve dvouformových jazycích je MM formálně „lehčí“ než RM.

⁸⁶ „From a synchronic point of view it may appear that a marker which we on cross-linguistic grounds might want to call an MM is the formal exponent of a kind of „garbage can“ category, only possible to define negatively by referring to the few intransitive verbs the marker does not appear on. However, knowing what we know about the diachronic development of middle systems, we can simply say that the marker is in the late

čím více situačních typů MM pokrývá, tím méně je jeho užití jednotné a tím méně je možné v daném jazyce hovořit o ucelenosti kategorie middle.

S tímto pojetím se plně ztotožňujeme, za problematictější ovšem považujeme otázku, zda je vhodné od sebe kategorie middle a reflexivity oddělovat. Jak jsme uvedli, autorka pro toto oddělení uvádí jednak argument sémantický, jednak argument typologický, oba tyto argumenty nicméně pokládáme za problematické. Pokud jde o argument sémantický, autorka sice prokazuje, že mezi BA middle a reflexivitou existují sémantické rozdíly, je ovšem třeba uvést, že mezi např. BA middle a pasivním middle existují sémantické rozdíly podstatně větší, takže je namístě se ptát, jak je možné, že zatímco menší rozdíly (mezi BA middle a reflexivitou) představují důvod pro oddělení dvou kategorií, větší rozdíly (mezi BA middle a pasivním middle) takový důvod nepředstavují. A pokud jde o argument typologický, je sice pravda, že v řadě jazyků jsou obě kategorie vyjadřovány různými prostředky, nicméně Kemmer (1994, s. 188) sama uvádí, že nejčastější je v jazycích systém jednoformový, kde jsou obě kategorie vyjadřovány stejně. Zároveň přitom platí, že MM se v jazycích často neuplatňuje ve všech situačních typech, tj. některé situační typy jsou zde vyjadřovány pomocí jiných formálních prostředků, takže je otázka, zda existence dvouformových jazyků je relevantním argumentem pro oddělení obou kategorií. Z uvedených důvodů se domníváme, že je vhodnější od sebe kategorie reflexivity a middle neoddělovat, jako je neodděluje např. Geniušienė (1987), a tedy předpokládat, že jde o kategorii jednu, která se ovšem manifestuje různými typy užití (situačními typy). Reflexivitu, jak ji vymezuje Kemmer, tak pokládáme za jeden z typů užití této kategorie.

Podobně jako přístup Geniušienė (1987), představuje podle našeho názoru i přístup Kemmer jeden z vhodných inspiračních zdrojů pro analýzu fungování reflexiva *se* v češtině. Jeho přínos spatřujeme v tom, že upozorňuje na relevanci lexikální sémantiky sloves u některých situačních typů (zejména u BA middle a middle spojeného s emocemi a kognicí), dalším pozitivem je pak popis sémantických rozdílů mezi BA middle a reflexivitou (ačkoli tyto rozdíly, jak plyne z předchozího odstavce, považujeme za přeceněné). Uvedené sémantické rozdíly jsou sice formálně manifestovány především v jazycích s dvouformovým systémem, ovšem v menší míře se zřejmě formálně odrážejí také v češtině, která má systém jednoformový – Kopečný (1954, s. 237; podobně Havránek, 1928) například uvádí, že zatímco u slovesa *umývat se* (BA middle) není možný akuzativní doplněk, u slovesa *vidět se* (reflexivum) akuzativní doplněk stát může. Konečně považujeme za inspirativní rovněž autorčino dynamické vymezení kategorie a bohaté typologické poznatky diachronní, které jsou pro porozumění situace v češtině, jejíž reflexivita je z diachronního pohledu popsána jen velmi mizivě, nadmíru důležité.

stages of its development as an MM. Its precise synchronic status is less important than its overall development; it is the development itself which gives us insight into the nature of the marker and the category“ (Kemmer, 1993, s. 237).

II.3.3 Dílčí shrnutí

Reflexivní deagentní konstrukci pokládáme za jednu z mnoha funkcí českého reflexiva *se*, resp. za jednu z konstrukcí, v nichž se toto reflexivum v češtině vyskytuje; z toho důvodu je tuto konstrukci nutné vnímat mimo jiné v kontextu ostatních funkcí tohoto reflexiva. V kapitole II.3 jsme se proto zaměřili na celkové funkční spektrum české reflexivní formy *se*: v části II.3.1 jsme shrnuli, porovnali a zhodnotili různé existující popisy českého *se*; ty se ovšem jeví jako nedostatečné, a proto jsme následně v části II.3.2 podrobněji popsali dva významné typologické přístupy k reflexivitě, které jsou, jak jsme ukázali, na češtinu dobře aplikovatelné a je možné se jimi při výzkumu i interpretaci českého reflexiva *se* vhodně inspirovat.

Při pohledu na reflexivní deagentní konstrukci jsme tedy vycházeli z její formy a zkoumali jsme, v jakých dalších funkcích se tato (nebo podobná) forma v češtině užívá. Pro zasazení dané konstrukce do širšího kontextu je ovšem možné postupovat též opačným způsobem, který uplatníme v následující kapitole II.4: zaměříme se na funkci, kterou daná konstrukce plní, a budeme zkoumat, které další formy mohou takovou (případně podobnou) funkci plnit, co mají tyto různé formy společné a čím se jejich užívání v komunikaci naopak liší.

II.4 Reflexivní deagentizace v kontextu konstrukcí pasivních a deagentních

V reflexivní deagentní konstrukci dochází k odsunutí agentu z pozice syntaktického subjektu; touto vlastností se zkoumaná konstrukce podobá některým českým konstrukcím dalším, např. tzv. opisnému pasivu (*dům byl postaven*), konstrukci se slovesem ve třetí osobě plurálu (*v obchodě prodávají zeleninu*), dalším konstrukcím s transpozicí slovesné osoby (*za větou píšeme tečku*) apod. Všechny tyto konstrukce mají společné, že v nich na rozdíl od primární diateze⁸⁷ není agens vyjádřen syntaktickým subjektem, v řadě jiných aspektů se ovšem tyto konstrukce od sebe navzájem liší. V této kapitole se proto podíváme na zkoumanou reflexivní deagentní konstrukci právě v kontextu tohoto spektra navzájem souvisejících konstrukcí, zaměříme se na shody a rozdíly mezi nimi a pokusíme se ukázat na jejich možnou funkční motivaci.

V souvislosti se zmíněnými konstrukcemi je v literatuře obvykle zmiňována problematika kategorie slovesného rodu. U opisného pasiva se přitom typicky hovoří o rodu trpném (pasivním), u konstrukcí s transpozicí slovesné osoby o rodu činném (aktivním), u reflexivní deagentní konstrukce je pak otázka jejich rodu předmětem sporů (někdy je řešena v závislosti na tom, zda struktura obsahuje podmět, čímž dochází k ignorování četných společných rysů struktur podmětých a bezpodmětých). Navzdory této rozdílné rodové kategorizaci jsou však zmíněné konstrukce funkčně podobné, domníváme se proto (společně např. s Greplem, 1973, s. 143), že při jejich analýze je třeba jít za hranice kategorie slovesného rodu, která je v bohemistice tradičně vymezována pouze na základě vlastností (formálně) syntaktických, a zkoumat, jaké funkce jednotlivé konstrukce v diskurzu plní.

Tato kapitola sestává z několika částí. V části II.4.1 představíme nejdůležitější české deagentní konstrukce a shrneme dosud popsané shody a rozdíly mezi nimi; následně se v části II.4.2 podíváme na zpracování problematiky pasivnosti a deagentizace v literatuře typologické a obecnělingvistické, neboť ji (opět) pokládáme za inspirativní pro adekvátní modelování jazykově specifické situace v češtině. V části II.4.3 se pak zaměříme na kontext slovanský, resp. na to, jaké jsou ve zkoumané oblasti shody a rozdíly mezi češtinou a některými dalšími slovanskými jazyky – ukážeme, že ačkoli je repertoár formálních prostředků v těchto jazycích vzhledem k jejich blízké příbuznosti navzájem podobný, funkčně se od sebe tyto prostředky mohou v mnoha ohledech lišit. Konečně v části II.4.4 se vrátíme k situaci v češtině a s přihlédnutím k popsanému kontextu slovanskému a typologickému se budeme věnovat komunikačním funkcím deagentních konstrukcí, pomocí nichž je možné jednotlivé formální shody a rozdíly mezi nimi vysvětlit, resp. popsat jejich motivaci.

⁸⁷ K pojmu primární diateze srov. např. Daneš et al. (1987, s. 234).

II.4.1 České deagentní konstrukce a jejich vlastnosti

Reflexivní deagentní konstrukci a konstrukcím funkčně příbuzným je podrobně věnována pozornost např. v akademické Mluvnici češtiny III (Daneš et al., 1987, s. 237–246), tyto konstrukce jsou zde chápány jako prostředky hierarchizace propozice, které slouží k vyjádření sekundární diateze, konkrétně k vyjádření deagentizace typu *agens – patiens*.⁸⁸ Největší pozornost je zde věnována čtyřem formálním prostředkům: reflexivní konstrukci, opisnému pasivu, konstrukci s transponovanou třetí osobou plurálu a konstrukcím s transponovaným užitím první a druhé osoby singuláru a plurálu.

Pokud jde o distribuci uvedených konstrukcí, hovoří mluvnice o šesti syntaktických a sémantických podmínkách, na které je užití těchto konstrukcí vázáno. První podmínkou je osobovost (rys [+ person]) participantu s rolí agentu. Zatímco u reflexivní konstrukce a konstrukce s transponovaným užitím všech osob má *agens* vždy rys [+ person], u opisného pasiva není tento rys nutný (srov. např. větu *les byl napaden kůrovcem*). Druhou podmínkou je možnost vyjádření agentu – participant s rolí agentu je možné vyjádřit pouze u opisného pasiva, v ostatních konstrukcích to možné není. Je ovšem třeba uvést, že v případě reflexivní deagentní konstrukce toto pravidlo zřejmě neplatí zcela bezvýjimečně (srov. např. Kopečný, 1958, s. 117) a dále že se týká pouze češtiny současné, zatímco v češtině staré a střední *agens* vyjádřit možné bylo, srov. kapitolu II.5.2.2. Třetí podmínka se týká možnosti agentu referenčně zahrnovat mluvčího nebo (diskurzního) adresáta. Zatímco u reflexivní konstrukce a opisného pasiva *agens* zahrnovat adresáta může i nemusí,⁸⁹ u transpozice slovesné osoby je situace jiná: při užití třetí osoby plurálu *agens* mluvčího ani posluchače závazně nezahrnuje, naopak v případě první a druhé osoby (obou čísel) mluvčí i posluchač zahrnutí jsou, neboť se jedná o *agens* generalizovaný (všeobecně platný).

Čtvrtou distribuční podmínkou je rys osobovosti pacientu. V případě této podmínky u všech konstrukcí platí, že pacientem může být jak osoba, tak neosoba, u konstrukce reflexivní však u osobových pacientů může v některých případech vzniknout nežádoucí homonymie s konstrukcí vyjadřující sémantickou reflexivitu (tj. typem PR, který popisuje Fried, 2007, srov. kapitolu II.3.1.4), v těchto případech je podle citované mluvnice užití reflexivní deagentní konstrukce vyloučeno.⁹⁰ Důležitou podmínkou je zapáté skutečnost, zda

⁸⁸ Termín *deagentizace typu agens – patiens* je motivován skutečností, že se do pozice obsazené v primární diatezi agentem (tj. do pozice subjektu) dostává *patiens* příslušného slovesa. To ovšem platí pouze u některých konstrukcí (reflexivní konstrukce a opisného pasiva), nikoli u konstrukcí dalších, a to ještě navíc pouze v případě, že se jedná o tranzitivní sloveso s vyjádřeným pacientem. Je proto namístě se ptát, zda by nebylo vhodnější uvažovat o termínu jiném.

⁸⁹ Fried (2006, s. 89) ovšem uvádí, že opisné pasivum „excludes the speaker or hearer as possible agents“. To se nicméně týká zřejmě jen těch případů, kdy by byl agentem pouze mluvčí nebo adresát, nikoli těch, kde *agens* mluvčího či adresáta pouze zahrnuje jako svou vlastní podmnožinu.

⁹⁰ Tato formulace se může jevit jako příliš striktní, její relativní striktnost nicméně oslabuje rozvíti slova „homonymie“ přívlastkem „nežádoucí“.

se deagentizace týká slovesa objektového, nebo bezobjektového, tato podmínka je relevantní pro opisné pasivum, které lze zpravidla tvořit pouze od sloves objektových (ovšem bez ohledu na jejich syntaktickou tranzitivitu), ostatní konstrukce se uplatňují jak u sloves objektových, tak u sloves bezobjektových. Poslední (šestá) podmínka spočívá v tom, zda patiens může referenčně zahrnovat mluvčího nebo adresáta. Tato možnost je připouštěna u všech konstrukcí kromě konstrukce reflexivní, kde jsou oba účastníci komunikace z účasti na této roli vyloučeni, neboť sloveso v reflexivní deagentní konstrukci obvykle⁹¹ nemůže stát v jiné než třetí osobě (srov. též kapitolu II.3.1.4).

Kromě popsaných distribučních podmínek uvádí akademická mluvnice ještě některé další rozdíly mezi popsanými konstrukcemi. Jde např. o závazný rys neaktuálnosti děje u transpozice 1. a 2. osoby, vzhledem k níž se sloveso v těchto konstrukcích často vyskytuje v přítomku (případně se může vyskytovat i v imperativu: *takovému člověku půjč peníze, a už je neuvidíš*); u ostatních konstrukcí může být vyjadřovaný děj jak aktuální, tak neaktuální. Opisné pasivum je pak charakteristické tím, že kromě dějové interpretace může mít také interpretaci rezultativní, tj. kromě děje může vyjadřovat také výsledný stav; u reflexivní konstrukce se naproti tomu obvykle předpokládá, že rezultativní (stavový) význam nikdy mít nemůže.⁹² Tento předpoklad je sice možné poněkud problematizovat níže uvedenou větou (1), kde má spojení „se píše“ (tj. užití slovesa *psát* v reflexivní deagentní konstrukci) rezultativní (stavový) význam („je napsáno“), nikoli význam dějový, na druhou stranu je ovšem třeba uvést, že sloveso *psát* může mít rezultativní význam i v primární diatezi (v uvedené větě tak lze spojení „se píše“ při zachování rezultativního významu nahradit spojením „autor píše“), z čehož lze usuzovat, že rezultativnost ve větě (1) souvisí spíše s lexikální sémantikou daného slovesa než se sémantikou reflexivní deagentní konstrukce. K uvedeným rozdílům mezi jednotlivými konstrukcemi je třeba doplnit ještě skutečnost, že reflexivní deagentní konstrukce se obvykle účastní pouze slovesa nereflexivní (srov. např. Komárek et al., 1986, s. 177).⁹³

(1) *V té knize se píše, že chození naboso má blahodárné účinky.*

⁹¹ Jako výjimku uvádí mluvnice použití druhé osoby ve funkci performativní (Daneš et al., 1987, s. 240), v další literatuře se lze ovšem setkat i s výjimečnými případy užití osoby první, srov. Kopečný (1958, s. 117) či Panevová – Karlík (2016, s. 1537).

⁹² Srov. např. Grepl – Karlík (1998, s. 135): „Věty s RFS [tj. reflexivní formou slovesnou] mají vždy význam dějový, zatímco věty s OP [tj. opisným pasivem] mohou mít význam dějový i stavový“. Dále např. Komárek et al. (1986, s. 178): „[r]eflexivní tvary nikdy nevyjadřují výsledný stav, nýbrž vždy děj“, Karlík et al. (1995, s. 525): „[v]ěty s RFS mají vždy význam dějový“, případně Fried (2004, s. 631): „their interpretation [tj. interpretace tzv. reflexivního pasiva] is never stative“.

⁹³ Lze se ale setkat i s výjimkami, tj. s deagentním užitím sloves reflexivních, a to zvláště tehdy, vyskytují-li se tato slovesa v blízkém kontextu sloves nereflexivních, která jsou rovněž užitá v reflexivní deagentní konstrukci, srov. např. doklad z internetu: *[t]ančilo se, zpívalo se, smálo se, bavilo se, jedlo se, pilo se [...] až do druhé hodiny ranní.*

Různé české deagentní konstrukce analyzuje rovněž Panevová (1973), která se zabývá tzv. větami se všeobecným konatelem. Za problém jejího článku přitom pokládáme skutečnost, že se autorka podrobněji nevěnuje vymezení pojmu všeobecný konatel, obsah a rozsah tohoto pojmu totiž není ani zdaleka samozřejmý – autorka např. za jednu z konstrukcí vyjadřujících děj se všeobecným konatelem pokládá konstrukci se slovesem v (transponované) třetí osobě plurálu, o které Mluvnice češtiny III zcela explicitně⁹⁴ uvádí, že se v tomto případě o věty se všeobecným konatelem nejedná; důvodem této neshody je přitom rozdílné chápání pojmu všeobecný konatel: autoři mluvnice na rozdíl od Panevové (1973) předpokládají, že všeobecný konatel může referovat potenciálně ke komukoli, což v případě třetí osoby plurálu není splněno, neboť jak jsme uvedli, tato konstrukce vylučuje z role agentu mluvčího i posluchače. Jako problematickou dále v autorčině přístupu vidíme rovněž tu skutečnost, že zde mezi zkoumané konstrukce není zařazeno opisné pasivum⁹⁵ – jak např. upozorňují Daneš et al. (1987, s. 240), u opisného pasiva může jít o všeobecného konatele rovněž, srov. např. větu (2); je sice pravda, že opisné pasivum může vyjadřovat (a často také vyjadřuje) i děje s konatelem individuálním, konkrétním a známým, takové děje může ovšem (jak autorka sama na s. 142 uvádí) vyjadřovat i reflexivní konstrukce, kterou Panevová mezi věty se všeobecným konatelem zahrnuje.

(2) *Zákony musí být dodržovány.* (Daneš et al. 1987, s. 240)

Mezi věty se všeobecným konatelem Panevová řadí jednak některé struktury zmíněné výše (reflexivní konstrukce a transponovaná užití různých slovesných osob), jednak také konstrukce se subjektem *lidé, člověk a jeden*. Autorka pracuje s binárním rozdělením gramatika–lexikon, do nějž se snaží jednotlivé zkoumané konstrukce situovat; jako o gramatických prostředcích vyjádření všeobecného konatele mluví přitom pouze o reflexivní formě slovesa a transponované třetí osobě plurálu, ostatní prostředky označuje za prostředky lexikální, tj. předpokládá, že všeobecnost konatele je zde dána lexikálním významem slov *lidé, člověk, jeden* a (ne nutně formálně vyjádřených) zájmen *my* a *vy*.⁹⁶ Toto řešení vidíme pochopitelně jako problematické, neboť předpokládá jasnou hranici mezi gramatikou a lexikonem, v případě konstrukce s transpozicí druhé osoby plurálu je navíc problém v tom, že užití zájmena *vy* v jeho běžné funkci vylučuje z reference mluvčího, což je v rozporu s výše uvedeným předpokladem, že u transponovaného užití druhé osoby plurálu agens mluvčího zahrnuje. Panevová (1974) zkoumá, v čem se od sebe uvedené prostředky vyjadřování všeobecného konatele vzájemně liší, kromě rozdílů již uvedených upozorňuje mj. na

⁹⁴ Srov. Daneš et al. (1987, s. 242): „deagentní konstrukce s transponovaným užitím formy 3. os. pl. nelze použít pro generalizaci konatele. Nejde tedy v češtině v těchto případech o věty s tzv. všeobecným konatelem“.

⁹⁵ Opisné pasivum autorka zmiňuje pouze jako okrajový prostředek uplatňující se namísto reflexivní konstrukce v těch případech, kdy reflexivní konstrukci není možné z formálních důvodů tvořit (např. u reflexiv tantum).

⁹⁶ Konstrukce s transpozicí slovesné osoby v singuláru autorka hodnotí jako okrajové, a proto se jimi podrobněji nezabývá.

skutečnost, že při užití kvantifikátorů má agens v konstrukci s výrazy *jeden* a *člověk* vždy individuální interpretaci, zatímco u konstrukcí ostatních (včetně konstrukce reflexivní) může mít interpretaci jak individuální, tak kolektivní, srov. např. věty (3) a (4): ve větě (3) se velké množství piva vztahuje k jednotlivcům, zatímco ve větě (4) může být vztaženo buď k jednotlivcům, nebo ke kolektivu jako celku.

(3) *V Praze člověk vypije hodně piva.* (Panevová, 1973, s. 139)

(4) *V Praze se vypije hodně piva.* (Panevová, 1973, s. 139)

V souvislosti s českými deagentními konstrukcemi je třeba ještě zmínit, že v češtině staré existovala kromě dosud popsaných konstrukcí ještě konstrukce s transpozicí třetí osoby singuláru, srov. např. Trávníček (1956, s. 32–33). V této konstrukci se sloveso užívalo v nereflexivní podobě, ve třetí osobě singuláru a (vyjadřoval-li příslušný slovesný tvar jmenný rod) v mužském rodě; pokud šlo o tranzitivní sloveso s vyjádřeným patientem, stál tento *patiens* v pozici syntaktického objektu (příkladem je věta 5, kde se tento typ deagentizace realizuje u slovesa *rozřezati*). V současné češtině se tato deagentní konstrukce již obvykle neužívá, jako relikv staršího stavu se dochovala pouze ve větách srovnávacích typu *jako když bičem mrská* (srov. Daneš et al., 1987, s. 244), případně v dialektech (Chloupek, 1962, s. 58–59), lze přitom formulovat hypotézu, že její ústup byl způsoben mimo jiné nárůstem frekvence (konkurenční) konstrukce reflexivní, k němuž zřejmě došlo především v průběhu 16. století (viz II.5.1.3).

(5) *stromové, na nichž sú jabka veľmi krásná, a když je rozřeže, tehda sú plna popela* CESTMANDM, 138v

V této části jsme představili několik různých českých konstrukcí, u nichž dochází k odsunutí agentu z pozice syntaktického subjektu (a jednou z nichž je zkoumaná deagentní konstrukce reflexivní); ukázali jsme, že mezi těmito konstrukcemi existují některé funkční i formální rozdíly. V této souvislosti je nyní třeba položit si otázku, čím jsou tyto popsané rozdíly motivovány – vzhledem k tomu, že sdílíme funkcionalistický pohled na jazyk, v jehož rámci je podoba jazykových struktur motivována jejich užíváním v komunikaci, předpokládáme, že motivaci těchto rozdílů je třeba hledat v různých komunikačních funkcích, které dané konstrukce plní (nesdílíme tedy předpoklad akademické mluvnice /srov. Daneš et al. 1987, s. 244–245/, že při splnění příslušných distribučních podmínek jsou jednotlivé konstrukce funkčně ekvivalentní). Pro formulaci adekvátního popisu těchto komunikačních funkcí přitom pokládáme za užitečné přihlídnout jednak k typologickým a obecnělingvistickým pracím o deagentnosti a pasivu, jednak k širšímu kontextu jazyků slovanských, v jehož rámci je možné mezi geneticky příbuznými konstrukcemi pozorovat zajímavé funkční rozdíly – k těmto otázkám proto obrátíme pozornost v následujících dvou podkapitolách.

II.4.2 Deagentnost/pasivum v pohledu typologickém a obecnělingvistickém

Prostředkům vyjádření deagentnosti, a zvláště pak pasivu je v typologické a obecnělingvistické literatuře věnována mimořádná pozornost, jejíž úplná reflexe pochopitelně podstatně přesahuje možnosti této práce. Podrobněji se zde proto podíváme alespoň na tři vlivné (často citované) texty, které se problematice pasiva a deagentnosti věnují, které pokládáme za inspirativní a které na sebe navzájem reagují, takže je na nich možné sledovat zajímavý myšlenkový vývoj. Těmito texty jsou Comrie (1977), který se věnuje v zásadě jen (formálně) syntaktickým aspektům pasiva, Shibatani (1985), který představuje pohled funkcionalistický, pasivum popisuje v rámci teorie prototypů a zapojuje do tohoto popisu hledisko pragmatické, a konečně Sansò (2006), jenž věnuje klíčovou pozornost faktorům diskurzivním a jehož předností je zároveň důkladná empirická analýza jazykového materiálu.

II.4.2.1 Formální syntax: promoce, democe a impersonální pasivum

Comrie (1977) se ve svém textu zabývá formálněsyntaktickými vlastnostmi pasiva a tím, jaké mají tyto vlastnosti důsledky pro teoretický rámec relační gramatiky.⁹⁷ Východiskem je mu situace v angličtině, srov. následující struktury:

(6) *Mary kissed John.* (Comrie, 1977, s. 47)

(7) *John was kissed by Mary.* (Comrie, 1977, s. 47)

Při porovnání pasivní struktury (7) s jejím aktivním protějškem (6) je možné konstatovat, že rozdíl mezi nimi spočívá (kromě odlišného slovesného tvaru) ve formálním vyjádření agentního a patientního participantu. Autor v této souvislosti zmiňuje hierarchii subjekt > přímý objekt > nepřímý objekt > jiný (*oblique*) objekt, přičemž změny ve vyjádření zmíněných participantů charakterizuje jako posuny na této hierarchii. Pasivní struktura typu (7) tak vzhledem ke struktuře aktivní zahrnuje jednak posun ve vyjádření patientu směrem vzhůru na této hierarchii (změna z přímého objektu na subjekt), tedy tzv. promoci patientu, jednak posun ve vyjádření agentu směrem dolů na hierarchii (ze subjektu na *oblique* objekt), tedy tzv. democi agentu.

Jak autor uvádí, v relační gramatice se objevovaly názory, že democe agentu nemůže existovat samostatně a že její realizace je vždy pouhým důsledkem promoce patientu tak, aby bylo zabráněno existenci vět se dvěma syntaktickými subjekty. Cílem Comrieho je ukázat, že toto pojetí je sice v souladu s jazykově specifickou situací v angličtině, nicméně v kontextu kroslingvistickém nemůže obstát, neboť v řadě jazyků existuje také pasivum bez promoce, tedy takové, které z obou zmíněných operací zahrnuje pouze democi agentu, přičemž forma případného patientu zůstává zachována (democe zde tedy nemůže být chápána jako důsledek promoce patientu, neboť k promoci nedochází). Takové případy nazývá autor pasivem

⁹⁷ K relační gramatice a jejímu vztahu ke gramatice konstrukční srov. Östman – Fried (2004, s. 2–3).

impersonálním a uvádí jeho příklady z řady jazyků, např. ze španělštiny, latiny, němčiny či velštiny. V jazycích přitom může existovat různá distribuce pasiva promočního a pasiva impersonálního – v němčině či latině se impersonální pasivum může tvořit pouze od intransitivních sloves, zatímco od tranzitiv lze tvořit jen pasivum promoční, ve španělštině je možné impersonální (reflexivní) pasivum tvořit také od sloves tranzitivních, v jejichž doméne tak existuje konkurence mezi oběma typy pasiva (naopak v angličtině existuje, jak již bylo naznačeno, pouze pasivum promoční, impersonální pasivum zde vůbec tvořit nelze).

Autor dále zmiňuje, že v řadě jazyků není možné u impersonálního pasiva vyjádřit agens, tj. namísto democe tu jde přímo o (závazné) odstranění formálního vyjádření tohoto participantu. Příkladem této situace je mj. impersonální reflexivní pasivum ve španělštině. V řadě jiných jazyků toto omezení ovšem neplatí, srov. např. situaci v latině či němčině, kde je možné agens vyjádřit jak u pasiva promočního, tak u pasiva impersonálního.

Lze tedy shrnout, že u pasiva je možno kroslingvisticky vymezit dvě různé operace (ve vztahu k příslušným aktivním protějškům), promoci patientu a democi (případně nevyjádření) agentu, a dále dva různé typy pasiva: pasivum promoční, u kterého se realizuje jak promoce, tak democe, a pasivum impersonální, u něhož se realizuje pouze democe (příp. nevyjádření agentu).

Aplikujeme-li popsané pojetí na situaci v češtině, vidíme, že zde existují oba dva typy pasiva, promoční i impersonální. Jejich distribuce je u opisného pasiva i reflexivní deagentní konstrukce podobná zmíněné distribuci v latině či němčině: od tranzitivních sloves (resp. sloves tranzitivně užitých, tj. těch, kde je vyjádřen patiens) je možné tvořit pouze pasivum promoční (srov. příklad 8 a negramatičnost příkladu 9), zatímco pasivum impersonální je zde vyhrazeno pro slovesa intransitivní (nebo slovesa tranzitivní užitá intransitivně, tj. bez vyjádření patientu). Tranzitivně užitá slovesa se tak v češtině mohou bez promoce patientu vyskytovat pouze u jiných formálních typů deagentizace, než je opisné pasivum a reflexivní konstrukce: u transpozice slovesné osoby (10) či konstrukcí s výrazy typu *člověk* (11) – v těchto případech není promoce patientu možná.

(8) *Byla postavena / postavila se stodola.*

(9) ** Bylo postaveno / postavilo se stodolu.*

(10) *V sousední vesnici postavili stodolu.*

(11) *Když člověk staví stodolu, nezbyvá mu čas na nic jiného.*

Pokud jde o možnost vyjádřit v českých pasivních/deagentních konstrukcích agens, tato možnost nezávisí v češtině na tom, zda jde o strukturu promoční, nebo impersonální, nýbrž na volbě konkrétního formálního prostředku: u opisného pasiva agens vyjádřit možné je, a to jak u pasiva promočního (12), tak i u impersonálního (13), naopak u reflexivní konstrukce (stejně jako u transponovaných užití slovesné osoby) agens vyjádřit nelze, a to bez ohledu na přítomnost promoce (o výjimkách viz kapitolu II.5.2.2). Jak jsme již zmínili, ve staré a střední češtině ovšem u reflexivní konstrukce agens možné vyjádřit bylo, tato možnost se přitom opět

(stejně jako v případě opisného pasiva) týkala jak struktur promočních, tak struktur impersonálních, srov. příklady (14)–(15).

(12) *Léčba tuberkulózy byla vědci úspěšně vyřešena již v minulém století.* (Daneš et al., 1987, s. 241)

(13) *Účastníky zasedání bylo o těchto problémech dlouho diskutováno.* (Daneš et al., 1987, s. 241)

(14) *těmi [...] ctnostmi onen Ulysses od Homéra [...] se vychvaluje* CESTPREF (Štícha, 1988, s. 25)

(15) *ráno [...] k modlení se od kněží volalo* CESTMITRD (Štícha, 1988, s. 26; Meyer, 2010, s. 297)

Jak vyplývá z uvedeného výkladu, pojmy promoce a democe i oba popsané typy pasiva (promoční a impersonální) Comrie (1977) vymezuje na základě čistě formálních, morfosyntaktických kritérií. Autor se přitom nijak nezabývá komunikační motivací promoce a democe ani tím, zda a případně jaké existují mezi popsanými typy pasiva funkční rozdíly. Těmto otázkám se naopak ve svém textu věnuje Shibatani (1985), který v kroslingvistické analýze pasiva obrací stěžejní teoretickou pozornost od syntaxe k pragmatice, když uvádí, že „concepts such as (syntactic) promotion or demotion are too narrow; a much broader pragmatic notion is required in order to account for the use of a passive morphology in a variety of constructions“ (Shibatani, 1985, s. 822).

II.4.2.2 Pragmatika: defokalizace agentu a prototypické pojetí pasiva

Shibatani (1985) se věnuje problematice pasiva v kroslingvistickém kontextu, vychází přitom z funkcionalistického pohledu na jazyk a z teorie prototypů, která reflektuje předpoklad, že „linguistic structures are not isolated, but rather tend to show partial resemblances among themselves“ (Shibatani, 1985, s. 821), a která tedy vnímá gramatiku jako nediskrétní. Jazykové kategorie jsou v tomto pojetí charakterizovány pomocí prototypů, k nimž se jednotlivé elementy do různé míry blíží, zároveň mezi kategoriemi nejsou ostré hranice.

V rámci tohoto pojetí autor hovoří o existenci aktivně-pasivního kontinua (s. 821; 844n.), na kterém jsou různé konstrukce v jazyce situovány na základě míry své aktivity/pasivity. Z tohoto důvodu nemá smysl otázka, zda daná konstrukce je aktivní, nebo pasivní, nýbrž je třeba se ptát, do jaké míry (jakými svými vlastnostmi) se podobá tomu či onomu (aktivnímu či pasivnímu) prototypu, srov. Shibatani (1985, s. 822): „the familiar controversy [...] over whether a given construction should be considered a passive is pointless; rather, a description must be offered in terms of how such a construction is similar to or different from the prototypical passive“. V řadě jazyků přitom existují konstrukce, které se podobají jak prototypu aktivnímu, tak prototypu pasivnímu (např. forma slovesných argumentů odpovídá pasivu, ovšem tvar slovesa je aktivní), Shibatani (1985, s. 845–846) v této souvislosti mluví též o diachronním procesu, při kterém dochází k postupné reanalýze aktiva na pasivum, přičemž zdůrazňuje, že „[a]t any rate, it is clear that a discrete analysis of grammatical structure does not allow us to capture the change in progress“ (s. 846). Domníváme se, že adekvátnost tohoto nediskrétního pojetí je plně podpořena také situací

v češtině, kde (jak bylo uvedeno v úvodu ke kapitole II.4) na diskrétní rodové kategorizaci reflexivní deagentní konstrukce nepanuje shoda.⁹⁸

Jak již bylo řečeno, obrací Shibatani (1985) při interpretaci pasiva pozornost k pragmatice, pasivum je podle něj třeba charakterizovat především na základě jeho pragmatické funkce, přičemž za nejdůležitější pragmatickou funkci pasiva pokládá autor tzv. defokalizaci agentu. Všechny entity, o nichž se v textu mluví, jsou do jisté míry fokalizovány, tj. „they are singled out as essential elements, requiring the listener’s attention in decoding the message; they are highlighted against the background of all other entities which may be in the consciousness of the speech-act participants“ (Shibatani, 1985, s. 832); míra jejich fokalizace je přitom různá – fokalizovanější jsou ty entity, které jsou komunikačně důležitější (prominentnější), výraznější (mají vyšší míru individuace, srov. např. Hopper – Thompson, 1980, s. 252–253) a vyžadují tedy v rámci diskurzu vyšší pozornost.⁹⁹ Defokalizace agentu u pasiva pak spočívá v tom, že zde má agens relativně nižší míru fokalizace (prominence) než v aktivu; pokud jde o formální ztvárnění této nižší míry, pracuje autor s již zmiňovanou hierarchií subjekt > přímý objekt > nepřímý objekt > jiný (*oblique*) objekt, která odpovídá různé míře fokalizace příslušné entity (čím více vlevo, tím je daná entita fokalizovanější): je-li v pasivní konstrukci agens vyjádřen pomocí *oblique* objektu, je míra jeho fokalizace relativně nižší než u aktiva (kde je vyjádřen subjektem), ještě menší je pak jeho fokalizace tehdy, není-li ve struktuře vyjádřen vůbec. Popsaná pragmatická defokalizace je podle autora stěžejní funkcí pasiva a je společná jak pasivu promočnímu, tak i pasivu impersonálnímu (v tom smyslu, jak tyto typy vymezuje Comrie, 1977).

Kategorii pasiva vymezuje Shibatani (1985, s. 837) pomocí pasivního prototypu, jež charakterizuje výčtem jeho vlastností na různých jazykových rovinách, funkčních i formálních (tímto přístupem se autorovo pojetí podobá přístupu konstrukční gramatiky). Nejdůležitější vlastností pasivního prototypu je pragmatická funkce defokalizace agentu. Z hlediska sémantického je prototyp dále charakterizován přítomností predikátu s agentním a patientním (zasaženým) participantem; na rovině syntaktické je *patiens* prototypicky vyjádřen subjektem, zatímco agens vyjádřen není (valence slovesa je tak o jeden člen valenčního rámce nižší než u aktivního protějšku); na rovině morfologické je konečně pasivum značeno na slovese pomocí nenulového formálního prostředku. Tomuto popsanému prototypu se pak jednotlivé konstrukce a jejich užití do různé míry blíží. Vzhledem k tomu, že ve vymezeném prototypu je *patiens* vyjádřen subjektem, je tak např. impersonální pasivum (tvořené jak od tranzitivních, tak od intransitivních sloves) méně prototypické než pasivum promoční (neboť u impersonálního pasiva není přítomen syntaktický subjekt), co do prototypičnosti mezi nimi

⁹⁸ Jedná se tedy o další případ, kdy je fungování českého reflexiva *se* možné pokládat za argument proti diskrétnímu pojetí gramatických kategorií. Jiným takovým případem je již zmíněná neshoda lingvistů na kategorizaci tzv. akuzativního *se*.

⁹⁹ Pojmy fokus a fokalizace v tomto pojetí tedy přímo nesouvisejí s aktuálním větným členěním, kde se dané termíny také užívají, avšak v jiném významu, srov. např. Sgall et al. (1980).

pak stojí pasivum s promocií jiného participantu než patientu (srov. anglickou strukturu *I was given a book*). Podobně je pasivum bez vyjádřeného agentu prototypičtější než to, kde agens vyjádřen je, a to z toho důvodu, že při nevyjádření agentu se pragmatická defokalizace agentu uplatňuje více (zajímavé je, že se zřetelem k této vlastnosti je v tomto pojetí česká reflexivní deagentní konstrukce prototypičtějším pasivem než pasivum opisné, neboť u ní není možné agens vyjádřit).

Kromě existence aktivně-pasivního kontinua spatřuje Shibatani (1985) nediskrétnost gramatiky také v tom, že v jazycích pasivum často koreluje s některými dalšími typy konstrukcí, s nimiž sdílí stejné či podobné formální prostředky; tyto korelace je možné v rámci přístupu založeného na prototypech vysvětlit pomocí shody některých vlastností těchto konstrukcí s prototypem pasiva, jak byl vymezen výše. Těmito konstrukcemi jsou jednak konstrukce honorifikační, spontánnostní a potenciální, u nichž se podobně jako u pasivního prototypu realizuje pragmatická defokalizace agentu, jednak konstrukce reflexivní, která má s pasivním prototypem společný rys zasaženosti subjektu¹⁰⁰ (srov. Shibatani, 1985, s. 837n.). Většinu těchto korelací je přitom možné pozorovat i v češtině, kde lze pomocí reflexivní podoby slovesa vyjádřit jak pasivum (*dům se staví*), tak spontánnost (*ucho se utrhlo*), potenciálnost (*kudy se jde na nádraží?*) či reflexivitu (*v tom článku se citoval*), srov. kapitolu II.3.¹⁰¹

Za přínos Shibataniho (1985) přístupu je třeba považovat, že obrací pozornost k pragmatice, když pasivum kroslingvisticky vymezuje pomocí jeho pragmatické funkce. Problém ale spočívá v tom, že jazykově specifické situace v jednotlivých jazycích se od sebe mohou navzájem lišit, což se zpravidla děje. Jak autor sám uvádí,¹⁰² v řadě jazyků existuje pro vyjádření pasiva více než jen jedna konstrukce, přičemž je odůvodněné předpokládat, že se tyto koexistující konstrukce od sebe navzájem liší nejen formálně, ale též funkčně (srov. např. situaci v češtině, kde mají opisné pasivum a reflexivní deagentní konstrukce různé distribuční podmínky). Nabízí se tedy otázka, jak případné funkční rozdíly mezi jednotlivými konstrukcemi modelovat. Bez ohledu na to, jak se tyto funkční rozdíly dotýkají autorem předpokládané stěžejní pragmatické funkce pasiva, tj. defokalizace agentu, je přitom zřejmé, že popis této funkční rozdílnosti musí jít nad rámec této defokalizace.

II.4.2.3 Diskurz: situační typy a distribuce defokalizačních konstrukcí

Za mimořádně inspirativní pokládáme text Sansò (2006), který se věnuje distribuci různých konstrukcí defokalizujících agens ve vybraných (indo)evropských jazycích. Podobně jako Shibatani (1985) klade Sansò důraz na pragmatickou funkci konstrukcí, na rozdíl od něj

¹⁰⁰ Existuje ovšem i společný rys konstrukce reflexivní a spontánnostní, který naopak není přítomen u prototypického pasiva, tímto rysem je neexistence externího agentu.

¹⁰¹ Další konstrukce kroslingvisticky korelující s pasivem uvádí Haspelmath (1990).

¹⁰² Shibatani (1985, s. 835): „It is not uncommon for a language to have two or more types of passives, but it is doubtful that they have the same distribution and function.“

ovšem věnuje podstatně větší pozornost faktorům diskurzním, přičemž své závěry opírá o důkladnou empirickou analýzu jazykového materiálu.

Autor zaujímá kritický postoj k obvyklému užívání pojmu defokalizace agentu v dosavadní funkcionalistické literatuře – tento pojem podle něj sice jde správným směrem, pro plné porozumění jazykovým faktům je ovšem nedostatečný: „[t]his notion is generally taken to be self-explanatory, and earlier work on this topic (e.g., [...] Shibatani 1985) has paid little attention to the discourse conditions under which agent defocusing comes into play“ (Sansò, 2006, s. 233). Problém spočívá v tom, že v jednotlivých jazycích existuje různý inventář konstrukcí, u nichž se defokalizace agentu uplatňuje, a tuto distribuci tedy pomocí tohoto pojmu samotného není možné vysvětlit, srov. Sansò (2006, s. 233): „the notion of agent defocusing [...] is somewhat rudimentary, and does not do justice to the variety of specific circumstances associated with the use of passive and impersonal constructions across languages“.

Autor používá v textu termíny konstrukce pasivní a konstrukce impersonální, které v zásadě odpovídají Comrieho (1977) vymezení pasiva s pomocí patientu a pasiva bez této promoce. Jak ovšem Sansò (2006, s. 236) uvádí, mezi oběma typy konstrukcí neexistuje ostrá hranice a lze tak hovořit o pasivně-impersonálním kontinuu konstrukcí: „the more the patient is coded as object-like, the more likely is the construction in question to be labelled as impersonal, and, conversely, the more it is coded as subject-like, the more likely is the construction to be labelled as passive. Between these two poles, a number of intermediate cases are possible“.

Ve svém textu Sansò (2006) zkoumá distribuci různých pasivních/impersonálních konstrukcí v pěti jazycích: italštině, španělštině, polštině, dánštině a (současné) řečtině, materiálem je mu italský román *Il nome della rosa* (*Jméno růže*) a jeho překlady do ostatních zmíněných jazyků. Autor pracuje s pojmem situačního typu – situačním typem je míněn určitý typ kontextu v diskurzu, v němž je vyjadřovaný význam (v tomto případě událost pojmenovaná slovesem) konceptualizován charakteristickým způsobem; každý situační typ je možné charakterizovat pomocí výčtu jeho funkčních, sémantických a pragmatických rysů. Autor nejprve vymezuje tři základní situační typy, v nichž ve všech je jako jeden z relevantních rysů přítomna defokalizace agentu, a následně zkoumá, jaká je v jednotlivých jazycích distribuce různých konstrukcí vzhledem k těmto situačním typům.

První situační typ slouží k vyjádření tzv. procesů orientovaných na patiens (POP, anglicky *patient-oriented processes*), kde je děj vyjadřovaný slovesem nahlížen z hlediska patientu,¹⁰³ a uplatňuje se zejména tehdy, když je patientem entita, o níž se právě pojednává v širším diskurzním kontextu. Agens je v tomto situačním typu obvykle identifikovatelný z kontextu nebo přímo vyjádřený, je ovšem méně centrální než patiens, tj. má nižší míru

¹⁰³ Autor používá termíny agens a patiens jako označení pro hyperrole (resp. v jeho terminologii jde o makro-role), srov. Sansò (2006, s. 237).

fokalizace, naopak *patiens* má vysokou míru fokalizace a individuace a je pro něj charakteristické, že se příslušná entita opakovaně vyskytuje v řadě po sobě následujících klauzích. Pro děj jako celek je typický relativně vysoký stupeň elaborace (byť nižší, než bývá u primární diateze, kde je *agens* vyjádřen subjektem), tj. děj je chápán jako relativně komplexní, dobře rozčlenitelný na jednotlivé participanty, případně dílčí dějové složky.¹⁰⁴ Druhým situačním typem je tzv. prosté dění (PD, *bare happening*), kde je příslušná událost koncipována jako prostý fakt, pozornost je přitom soustředěna na samotnou událost, nikoli na její participanty. Jak *agens*, tak *patiens* mají tedy nízkou míru fokalizace, událost má pak nízký stupeň elaborace, tj. je chápána jako celek, přičemž její potenciální rozložitelnost na jednotlivé participanty a složky je upozaděna. Třetím typem je konečně neagentní generická událost (NGU, *agentless generic event*), charakteristická přítomností nevyjádřeného generického agentu.¹⁰⁵ Vyjadřovaný děj je zde generický, což je komplexní vlastnost zahrnující prototypicky gnómičnost propozice, generický *agens*, imperfektivní vid a zejména skutečnost, že se událost časově nekryje s jedním konkrétním existujícím časovým úsekem (tj. jde např. o habituálnost, potenciálnost, deontickou modalitu aj.); u děje je dále často vyjádřeno určení místa, času nebo způsobu a generický *agens* má podobně jako *patiens* nízkou míru fokalizace. Popsané situační typy jsou chápány jako prototypy, tj. nejsou mezi nimi předpokládány ostré hranice (Sansò, 2006, s. 245; 270), svými vlastnostmi jsou přitom od sebe nejvíce vzdáleny typy POP a NGU, s nimiž naopak typ PD sdílí některé své vlastnosti a lze tak uvažovat o kontinuu POP – PD – NGU, v rámci něž je možné očekávat existenci případů na pomezí mezi sousedícími typy.

Po vymezení situačních typů se autor věnuje funkční distribuci různých konstrukcí v jednotlivých jazycích, přičemž prokazuje, že popsané situační typy jsou pro tuto distribuci vysoce relevantní. Konkrétní distribuce konstrukcí je přitom v různých jazycích různá. V italštině se realizují dvě deagentní konstrukce – opisné pasivum a konstrukce reflexivní. V POP se přitom téměř vždy uplatňuje opisné pasivum (se slovosledem SV), v NGU naopak téměř vždy konstrukce reflexivní; v PD se vyskytují obě konstrukce relativně rovnoměrně, je přitom zajímavé, že opisné pasivum zde má cca v polovině případů příznakový slovosled VS. Italská distribuce tedy zřetelně podporuje popsáný model kontinua, kde PD stojí uprostřed, tj. mezi ostatními dvěma (krajními) typy. Stejný repertoár konstrukcí jako italština má rovněž španělština, jejich distribuce je však jiná, neboť ve španělštině se reflexivní konstrukce uplatňuje více než v italštině. Opisné pasivum je zde omezeno téměř jen na typ POP, v ostatních případech se užívá téměř vždy konstrukce reflexivní, která navíc pokrývá i cca čtvrtinu zkoumaných užití POP. Zajímavá je rovněž situace v polštině, kde autor vymezuje tři

¹⁰⁴ Pojem *relativní elaborace události* (stejně jako termín *situační typ*) přebírá autor od Kemmer (1993). Vlivem Kemmer (1993) také Sansò používá pro reflexivní konstrukce pojem *middle*. Zde se budeme držet tradičního termínu *reflexivní*, neboť jak jsme uvedli v kapitole II.3.2.2, pojem *middle* nepovažujeme za neproblematický.

¹⁰⁵ Termín *neagentní (agentless)* tedy neodkazuje k neexistenci agentu (*agens* existuje), nýbrž k závazné nepřítomnosti jeho formálního vyjádření.

konstrukce, jejichž užití je mezi popsané situační typy jasně rozděleno – v POP se užívá opisné pasivum, v NGU reflexivní konstrukce a v PD tzv. *-no/-to* konstrukce (srov. kapitulu II.4.3).

Tři konstrukce jsou popsány také pro dánštinu, kde se kromě opisného pasiva a reflexivní konstrukce jedná ještě o tzv. *man*-konstrukci; v POP a obvykle též v PD se přitom užívá zvláště opisné pasivum, v NGU pak ostatní dvě konstrukce. Za pozornost zde ovšem stojí právě tato distribuce dvou konstrukcí v rámci NGU – jak autor uvádí, typ NGU by bylo možné rozdělit ještě na dva podtypy: podtyp s tzv. impersonálním agentem, kde se obvykle uplatňuje zvláštní modalita a agentem je potenciálně kdokoli (jako v č. *zde se nekouří*), a podtyp s tzv. vágním agentem, který mívá zpravidla habituální interpretaci a agens tu představuje pouze kontextuálně vymezenou vlastní podmnožinu lidí (např. *na Moravě se mluví česky*). V dánštině je přitom u typu s impersonálním agentem užívána spíše reflexivní konstrukce, zatímco u typu s vágním agentem spíše *man*-konstrukce, nicméně tato distribuce není statisticky signifikantní, takže hypotézu o vlivu typu generického agentu na distribuci konstrukcí nepokládá autor za potvrzenou. Pokud jde o situaci v řečtině, u všech typů se užívá především morfologická kategorie média, v typu NGU má přitom médium zastoupení nejmenší (kolem 50 %), alternativou jsou zde konstrukce se zájmeny pro druhou osobu singuláru a třetí osobu plurálu, u kterých opět existuje jistá tendence k distribuci dle typu agentu (u vágního agentu spíše 3. pl., u impersonálního spíše 2. sg.), nicméně tato tendence opět není statisticky signifikantní.

Lze tedy shrnout, že díky pečlivé analýze jazykového materiálu autor jasně prokazuje relevantnost jím vymezených situačních typů pro distribuci jednotlivých konstrukcí ve zkoumaných jazycích, čímž názorně demonstruje, že při popisu distribuce konstrukcí nelze vystačit s abstraktním konceptem defokalizace agentu, nýbrž je třeba detailně a z různých hledisek zkoumat diskurzní kontexty, v nichž se jednotlivé konstrukce vyskytují. Ukazuje se přitom, že mezi formální strukturou konstrukce a jejím užíváním existuje jistý vztah (např. opisné pasivum se často užívá u POP, neboť se u něj realizuje formální promoce agentu), nicméně tento vztah není zdaleka přímočarý, jelikož v různých jazycích je distribuce konstrukcí různá, a to přesto, že jde o jazyky genealogicky i typologicky navzájem relativně blízké (srov. zejména situaci ve španělštině a italštině, tedy blízkce příbuzných románských jazycích, jejichž konstrukce jsou kognátní, ale mají různou distribuci). Funkci ani distribuci jednotlivých konstrukcí tedy nelze přímo vyvozovat z jejich formy a ani z jejich diachronního původu (který je např. v italštině a španělštině stejný).

Domníváme se, že přístup uplatněný v Sansò (2006) by bylo možné a žádoucí aplikovat rovněž na situaci v češtině, tj. zkoumat, v jakých situačních typech se jednotlivé české deagentní konstrukce užívají, případně jak se jejich užívání v těchto typech vyvíjelo v čase (vzhledem k tomu, že jednou z nejčastějších deagentních konstrukcí je v současné češtině konstrukce reflexivní, která se, jak jsme opakovaně zmínili, ještě v češtině staré užívala jen velmi málo, lze v této oblasti očekávat vývoj velmi výrazný). Konkrétní podoba jednotlivých

situačních typů přitom může vycházet z pojetí Sansò (2006), nicméně může být také na základě analýzy jazykově specifického českého materiálu do různé míry modifikována.

II.4.3 Slovanský kontext

Pasivem a prostředky jeho vyjadřování ve slovanských jazycích se podrobně zabývá Siewierska (1988). Autorka se věnuje čtyřem různým konstrukcím, které je potenciálně možné pokládat za konstrukce pasivní: opisnému pasivu, reflexivní konstrukci, impersonálnímu participiu (tzv. *-no/-to* konstrukci, srov. kapitolu II.4.2.3) a konstrukci se slovesem ve třetí osobě singuláru neutra. Zkoumá přitom, jak jsou tyto konstrukce užívány a zvláště jaké existují mezi jejich užíváním v různých slovanských jazycích rozdíly.

Při analýze užívání jednotlivých konstrukcí se autorka zabývá především otázkou, zda (případně do jaké míry) je vhodné tyto konstrukce v jednotlivých jazycích považovat za pasivní, nebo za aktivní; zásadním kritériem pasivnosti je pro autorku skutečnost, zda k dané konstrukci existuje synonymní aktivní protějšek. Za silný argument proti pasivnosti tak Siewierska považuje mj. závaznost rysu [+ human] u agentu, neboť u případného aktivního protějšku tato závaznost přítomna není; závazná přítomnost tohoto rysu u nějaké konstrukce tedy podle autorky podporuje interpretaci této konstrukce jako konstrukce aktivní, Siewierska předpokládá, že je v takové konstrukci lidský agens inherentně přítomen a že to je důvod, proč jej není možné formálně vyjádřit. Možnost formálního vyjádření agentu je pro autorku naopak argumentem pro pasivní chápání příslušné konstrukce, čímž se toto pojetí liší od pojetí Shibatani (1985), který (jak jsme uvedli v kapitole II.4.2.2) za prototypičtější pasivní považuje ty konstrukce, v nichž agens vyjádřen není.

První konstrukcí, jíž se autorka věnuje, je opisné pasivum (Siewierska, 1988, s. 247–256). Opisné pasivum je zpravidla (s výjimkou polštiny) tvořeno častěji od sloves perfektivních než imperfektivních (tak je tomu i v češtině), tato tendence se nejvíce projevuje v ruštině, kde je od perfektiv tvořeno výhradně. Další vlastností opisného pasiva je skutečnost, že může příslušný tvar ve slovanských jazycích kromě děje vyjadřovat i výsledný stav (rezultativ), často je přitom u jedné formy možná obojí interpretace (dějová i rezultativní). Rezultativ přitom nelze pokládat za pasivum, neboť k němu neexistuje synonymní aktivní protějšek, navíc je zde sloveso *byť* možné substituovat jiným slovesem (např. *dům byl dostavěný – dům vypadal dostavěný*). Specifická je situace v polštině, kde lze tvořit opisné pasivum pomocí dvou různých sloves, *być* a *zostać*: pasivum se slovesem *zostać* může vyjadřovat pouze děj a používá se jen se slovesy perfektivními, pasivum s *być* může vyjadřovat jak děj, tak výsledný stav a tvoří se jak od sloves perfektivních, tak od imperfektivních. U opisného pasiva je možné formálně vyjádřit agens (pomocí bezpředložkového instrumentálu nebo předložkové fráze), ačkoli v textech je agens častěji ponechán nevyjádřený; toto formální vyjádření je přitom často možné interpretovat nejen jako

agens, ale též jako vyjádření příčiny či nástroje, v takových případech mají příslušné pasivní konstrukce dva aktivní protějšky, srov. příklady (16)–(17).

(16) *Pole je oráno traktorem.*

(17) a. *Traktor orá pole.*

b. *Někdo orá pole traktorem.*

Druhou analyzovanou konstrukcí je tzv. pasivum reflexivní (Siewierska, 1988, s. 256–269). Za jasné pasivum lze podle autorky tuto konstrukci považovat pouze v ruštině, kde je její tvoření omezeno jen na tranzitivní a zároveň imperfektivní slovesa a kde je možné v této konstrukci vyjádřit agens. Ve většině ostatních slovanských jazyků existuje u reflexivní konstrukce k imperfektivitě pouhá tendence (tj. jsou připouštěna i perfektiva, byť nejsou tak častá) a je možné tuto konstrukci tvořit od tranzitiv i intranzitiv, přičemž agens má vždy rys [+ human] a není ho možné vyjádřit, což je podle autorky argument pro aktivní chápání dané konstrukce. Specifická je opět situace v polštině, kde má při užití tranzitivních sloves *patiens* formu akuzativu,¹⁰⁶ nedochází tedy k promoci patientu na subjekt (jako např. v češtině) a aktivnost těchto konstrukcí je tak zcela zřetelná.¹⁰⁷ Popsanou situaci Siewierska (1988, s. 266) interpretuje tak, že lze ve většině slovanských jazyků pozorovat reanalýzu reflexivního pasiva na konstrukci aktivní, která spočívá v přidání agentu s rysem [+ human]. Tuto reanalýzu je přitom třeba vnímat v širším kontextu pasivních konstrukcí a jejich distribuce – v češtině a dalších jazycích (slovenštině, srbochorvatštině, bulharštině či makedonštině) proběhla popsaná reanalýza pouze částečně (*patiens* má formu nominativní, což je charakteristické pro pasivum), neboť zde reflexivní konstrukce slouží k pasivizaci imperfektiv, od nichž se obvykle netvoří pasivum opisné, v polštině byla naopak tato reanalýza dovršena (nedochází zde k promoci patientu), neboť zde užití opisného pasiva není vidově omezeno; v ruštině pak k této reanalýze nedošlo vůbec, což odráží skutečnost, že u ruského opisného pasiva má preference perfektiv povahu závazného omezení (od imperfektiv ho tvořit nelze), takže zde reflexivní konstrukce funguje jako výhradní prostředek pasivizace imperfektiv.

Třetí konstrukcí je konstrukce s impersonálním participiem, tzv. *-no/-to* konstrukce (s. 269–275), která je charakteristická především pro polštinu. Tato konstrukce diachronně vznikla oddělením z opisného pasiva (*splitem*) na základě rozdílného vývoje jmenných a složených tvarů pasivních participií. U opisného pasiva se totiž v současné polštině používají pouze tvary složené, zatímco tvary jmenné se uplatňují pouze u *-no/-to* konstrukce, kde jsou navíc omezeny jen na singulár neutra a kde se užívají bez přítomnosti pomocného slovesa. Podobně jako u reflexivní konstrukce je zde závazně přítomen agens s rysem [+ human], i zde

¹⁰⁶ Konstrukce s *patientem* v nominativu podle Grepla (1973, s. 148) v polštině „rychle mizí nebo mají stylistické zabarvení hovorové“, podle Meyera (2010, s. 288) může stát *patiens* v nominativu pouze u dispoziční konstrukce typu *ta powieść przyjemnie się czyta*.

¹⁰⁷ Podle Geniušienė (1987, s. 277; 354) existuje nepromoční reflexivní konstrukce s *patientem* v akuzativu rovněž v srbochorvatštině, nicméně ohledně její gramatičnosti údajně nepanuje shoda.

tedy došlo k reanalýze z pasiva na aktivum, od konstrukce reflexivní se přitom *-no/-to* konstrukce liší v tom, že agens nemůže zahrnovat mluvčího a že tato konstrukce může vyjadřovat pouze minulé děje. Jak jsme uvedli v kapitole II.4.2.3., podle Sansò (2006) se obě konstrukce liší rovněž svou komunikační funkcí, neboť se zpravidla užívají v různých situačních typech (reflexivum v NGU, *-no/-to* v PD). Popsaná konstrukce se vyskytuje též v ruštině a dalších východoslovanských jazycích, kde ovšem vývoj nedospěl tak daleko jako v polštině, takže se zde tato konstrukce více podobá opisnému pasivu – je v ní zachováno pomocné sloveso, lze vyjádřit agens a připouštěna jsou jen tranzitivní perfektiva (navíc se jmenné participiální tvary vyskytují i u ruského opisného pasiva); lze tedy konstatovat, že na rozdíl od polštiny zde k reanalýze na aktivum nedošlo. Siewierska (1988, s. 269–270) uvádí, že se popsaná konstrukce vyskytuje „very rarely“ také v češtině, neuvádí ovšem žádné příklady; domníváme se, že pro současnou češtinu nelze tento typ jako samostatnou konstrukci přepokládat.

Čtvrtou konstrukcí, jíž se autorka zabývá, je konstrukce se slovesem ve třetí osobě singuláru neutra (s. 275–279). Tato konstrukce se tvoří ve všech slovanských jazycích od intransitivních sloves vyjadřujících přírodní či nadpřirozené jevy a duševní či tělesné stavy, srov. č. *v tom zámku straší* nebo *hučelo mu v uších*, a je obvykle považována za konstrukci aktivní. V polštině a v jazycích východoslovanských se ovšem tato konstrukce tvoří rovněž od sloves tranzitivních, srov. např. pol. *las zasnuło mgłą*, *patiens* tranzitivního slovesa (*las*) zde stojí v akuzativu, nedochází tedy k jeho promoci. Otázku aktivity vs. pasivity těchto konstrukcí ponechává autorka otevřenou.

Z podaného výkladu lze vyabstrahovat následující popis situace v češtině: Jedinou jednoznačně pasivní konstrukcí je zde opisné pasivum, které je ovšem formálně shodné s (aktivním) rezultativem; agens zde není omezený co do lidskosti a je možné ho vyjádřit, dále je možné konstatovat, že se opisné pasivum tvoří častěji od perfektivních než od imperfektivních sloves. U konstrukce reflexivní došlo v češtině k částečné reanalýze z pasiva na aktivum, spočívající v přidání anonymního lidského agentu, pročež tu agens nelze vyjádřit; tato konstrukce se uplatňuje jak u sloves tranzitivních, tak u intransitivních, zároveň u ní existuje tendence k imperfektivnímu vidu. Kromě těchto dvou konstrukcí se v češtině realizuje též konstrukce s tvarem třetí osoby singuláru neutra, která se uplatňuje u některých intransitivních sloves zvláště k vyjádření dějů, jejichž agentem je přírodní či nadpřirozená síla.

Popsanou situaci v češtině je možné zasadit do kontextu dalších slovanských jazyků: Situace v polštině se od té české liší především v tom, že u polského opisného pasiva neexistuje tendence k perfektivu, díky čemuž dále postoupila reanalýza konstrukce reflexivní, která je zde tak plně aktivní (nedochází k promoci pacientu); další odlišnost polštiny spočívá v existenci deagentní *-no/-to* konstrukce, u které je podobně jako u konstrukce reflexivní implikován anonymní lidský agens. Za pozornost stojí rovněž situace v ruštině, kde reanalýza reflexivní konstrukce na aktivum neproběhla a distribuce pasivních konstrukcí zde závisí na

opozici slovesného vidu – od imperfektiv je tvořeno reflexivní pasivum, od perfektiv pasivum opisné, u obou typů lze přitom vyjádřit agens, který nemusí být nutně lidský; kromě toho je v ruštině reflexivní konstrukce na rozdíl od většiny ostatních slovanských jazyků (včetně češtiny) tvořena pouze od tranzitivních sloves.

Na kontext slovanských jazyků se zaměřuje rovněž Grepl (1973), který se zabývá obecně prostředky vyjádření deagentnosti, díky čemuž se na rozdíl od Siewierské věnuje rovněž těm deagentním konstrukcím, u nichž se obvykle neuvažuje o jejich pasivním statusu, především transponovanému užití třetí osoby plurálu. Grepl (1973, s. 147) uvádí, že v češtině je tato konstrukce hovorová, důvodem je podle něj skutečnost, že opisné pasivum a reflexivní konstrukce pokrývají celé funkční spektrum deagentní domény; zároveň autor upozorňuje, že v češtině je tato konstrukce homonymní s běžným (tj. netransponovaným) užitím třetí osoby plurálu aktiva, čímž se tato situace liší např. od situace ruské. V polštině je konstrukce s třetí osobou plurálu užívána podobně jako v češtině, ve slovenštině se pak používá „s nepoměrně větší frekvencí“ (Grepl, 1973, s. 147); specifickou úlohu plní tato konstrukce v ruštině, kde je ve vztahu komplementarity s opisným a reflexivním pasivem, neboť je jedinou z těchto tří konstrukcí použitelnou u imperfektivních intranzitiv a u první a druhé osoby imperfektivních tranzitiv.

Grepl (1973) dále upozorňuje ještě na některé další, dosud nezmíněné rozdíly mezi užitím deagentních konstrukcí v rámci různých slovanských jazyků. Rozdíl mezi slovenštinou a češtinou spočívá kromě již zmíněné frekvence užití třetí osoby plurálu rovněž v tom, že se ve slovenštině jen velmi málo používá bezpodměté opisné pasivum, které je, jak bylo zmíněno, v češtině běžné u předmětových intranzitiv. V souvislosti s polštinou je zase třeba uvést ještě skutečnost, že reflexivní konstrukce se zde (na rozdíl od češtiny)¹⁰⁸ tvoří rovněž od kopulativních sloves, srov. např. *było się tu i ówdzie*, což odpovídá zmíněnému zjištění, že vývoj v oblasti reflexivní deagentní konstrukce dospěl v polštině dále než v češtině.

V této části jsme se zaměřili na deagentizaci a její vyjadřování v širším slovanském kontextu, neboť tento kontext umožňuje (díky porovnání s ostatními slovanskými jazyky) lépe pochopit situaci v češtině a její motivaci. Ukázali jsme, že podobně jako v případě italštiny a španělštiny (srov. kapitolu II.4.2.3) jsou i v jazycích slovanských prostředky vyjadřování deagentizace sice formálně podobné, ovšem funkčně se od sebe mohou do různé míry odlišovat. V případě zkoumané reflexivní deagentní konstrukce je největší rozdíl patrný při porovnání s polštinou, kde se od tranzitivních sloves tvoří bezpodměté struktury s akuzativní formou patientu, a s ruštinou, kde tato konstrukce funguje jako prostředek pasivizace imperfektivních sloves a je zde možné vyjádřit agens. Vzhledem k tomu, že jsou

¹⁰⁸ Podobně jako v případě nemožnosti vyjádřit v české reflexivní deagentní konstrukci agens nebo v případě nutnosti slovesa stát v této konstrukci ve třetí osobě, i v případě nemožnosti tvořit v češtině reflexivní formu od kopulativních sloves lze nalézt výjimku u Kopečného (1958), který (na s. 116) cituje Šmilauerův doklad *tady se není na pastvě* (srov. Šmilauer, 1966, s. 124; Kopečný ovšem pochopitelně vychází z prvního vydání Šmilauerovy monografie z roku 1947).

reflexivní deagentní konstrukce v jednotlivých slovanských jazycích navzájem příbuzné (reflexivní značení je zde kognátní), nastiňuje představené porovnání i různé možnosti jejich diachronního vývoje, o němž souhrnně pojednáme v kapitole II.5.

II.4.4 Reflexivní deagentní konstrukce v češtině a její funkce

Po představení obecnělingvistického, typologického a slovanského kontextu se nyní vrátíme zpět k situaci v češtině a budeme se zabývat otázkou, jak se tato situace jeví ve světle těchto právě popsaných kontextů. Různé spíše formální vlastnosti české reflexivní deagentní konstrukce a dalších prostředků vyjádření deagentizace jsme popsali v části II.4.1, nyní se (v souladu zvláště s funkcionalistickými pojetími Shibatani /1985/ a Sansò /2006/) zaměříme na jejich komunikační funkce a na to, jak jsou zmíněné formální vlastnosti těmito komunikačními funkcemi motivovány.

Funkčními aspekty užívání reflexivní deagentní konstrukce v současné češtině se podrobně zabývá Fried (2006), která se zaměřuje především na vzájemné porovnání dvou nejdůležitějších českých deagentních konstrukcí – reflexivní konstrukce a opisného pasiva (navíc současně českou situaci ještě porovnává se situací v ruštině). Obě tyto konstrukce v češtině sice podle autorky náležejí do funkční domény tzv. *agent-backgrounding* (tento pojem chápe Fried jako pojem pragmatický, tedy zhruba odpovídající Shibataniho pojmu defokalizace agentu), při bližším pohledu se však mezi nimi ukazují zásadní funkční rozdíly.

Stěžejní funkční rozdílnost mezi opisným pasivem a reflexivní konstrukcí spočívá podle Fried (2006) v tom, že zatímco funkcí opisného pasiva je soustředit pozornost na participant s rolí pacientu, funkcí reflexivní konstrukce je soustředit pozornost na samotný děj, a to na úkor jeho participantů. S ohledem na pojetí Shibatani (1985) lze tedy konstatovat, že zatímco u opisného pasiva je defokalizace agentu kombinována s fokalizací pacientu (tj. se zvýšením jeho prominence), v reflexivní konstrukci ke zvýšení prominence pacientu nedochází a fokalizován je tak pouze děj vyjádřený slovesem (zatímco prominence obou jeho participantů je nízká). Uvedený rozdíl je zřejmě možné popsat rovněž pomocí situačních typů, které vymezuje Sansò (2006) – opisné pasivum by se v tomto pojetí mělo v současné češtině vyskytovat především u typu POP, reflexivní konstrukce pak u typů PD a NGU. Z podaného popisu funkcí obou konstrukcí je zřejmé, že se v češtině potvrzuje předpoklad Sansò (2006), že vztah mezi funkční distribucí konstrukce a její formální strukturou není přímočarý – u reflexivní konstrukce totiž na rovině syntaktické dochází k promoci pacientu (je vyjádřen pomocí syntaktického subjektu, samozřejmě pouze v případě, že jde o užití tranzitivního slovesa s vyjádřeným pacientem), na rovině funkční/pragmatické ovšem nedochází k jeho

fokalizaci (zvýšení prominence); Fried (2006) tento nesoulad popisuje tak, že je tato konstrukce v současné češtině formálně promoční, ale funkčně demoční.¹⁰⁹

Fried (2006) ukazuje, že pomocí popsaných (rozdílných) funkčních charakteristik obou konstrukcí je možné vysvětlit řadu jejich formálních rysů. Jedním z výše zmíněných rozdílů mezi oběma konstrukcemi je např. skutečnost, že se opisné pasivum tvoří pouze od sloves objektových, zatímco konstrukci reflexivní je možné tvořit jak od sloves objektových, tak i od sloves bezobjektových – tuto situaci je přitom možné snadno vysvětlit funkčně: funkcí reflexivní konstrukce není fokalizovat předmět, a proto není potřeba, aby příslušné sloveso předmět mělo, opačná je naproti tomu situace u opisného pasiva, jehož funkcí je naopak předmět (ve smyslu předmět primární diateze, tj. *patiens*) fokalizovat (zvýšovat jeho prominenci), a tudíž je zde jeho přítomnost nezbytná. Fried (2006) v této souvislosti u opisného pasiva mluví o tendenci k tranzitivitě, jak jsme však již zmínili v části II.4.1, je opisné pasivum možné tvořit i od předmětových sloves intranzitivních, srov. větu (18).¹¹⁰ Teoreticky by se přitom bylo lze domnívat, že je fokalizace předmětu přítomna i zde – pokud tomu tak je, pak jsou případy tohoto typu dalším projevem zmíněné asymetrie mezi formou a funkcí: k formální promoci zde nedochází, ovšem k funkční fokalizaci ano.

(18) *O těchto problémech bylo dlouho diskutováno.* (srov. Daneš et al., 1987, s. 241)

Jedním z nejpatrnějších rozdílů mezi opisným pasivem a reflexivní konstrukcí je dále (ne)možnost vyjádření agentu – u opisného pasiva je toto vyjádření možné, u reflexivní konstrukce obvykle nikoliv. V kontextu popsaného funkčního rozdílu mezi oběma konstrukcemi lze toto chování opět snadno vysvětlit: nejdůležitější funkcí reflexivní konstrukce je defokalizovat agens, této defokalizace lze přitom nejvýrazněji dosáhnout právě tím, že se agens nevyjádří; u opisného pasiva naopak defokalizace agentu ustupuje do pozadí – klíčovou funkcí je zde fokalizace patientu, která s vyjádřením agentu nijak nekoliduje. Jak jsme již naznačili, nemožností vyjádřit agens se reflexivní konstrukce v současné češtině podobá konstrukci s transponovaným užitím třetí osoby plurálu a dalším konstrukcím se všeobecným konatelem (Panevová, 1973), na rozdíl od nich však agens reflexivní konstrukce nemusí být nutně všeobecný, může být také individuální, konkrétní a známý. Z tohoto důvodu je třeba pokládat za problematické vysvětlení rozdílu mezi opisným pasivem a reflexivní konstrukcí, které uvádí Štícha (1988, s. 23): „[j]estliže funkcí neosobního zvrátého tvaru je

¹⁰⁹ Srov. Fried (2006, s. 99): „the Czech [...] *be*-passive can be classified as promotional both formally and functionally [...], whereas the Czech AR [tj. reflexivní deagentní konstrukce] [...] presents a more complicated picture: formally it can be promotional [...], but *functionally* falls squarely in the demotional category, without placing any particular expectations on the (potential) patient as coming into greater focus.“ (Autorčino pojetí pojmů *promoce* a *democe* je tedy širší než pojetí Comrieho /1977/, na něž Fried v citované pasáži odkazuje a který s těmito pojmy pracuje pouze na formálněsyntaktické rovině.)

¹¹⁰ S tím souvisí, že autorce jde spíše o tranzitivitu sémantickou (srov. Hopper – Thompson, 1980) než o formálněsyntaktickou.

představit dějovou situaci směrem od konajícího subjektu pojatého (vše)obecně, je funkcí konstrukce s trpným participiem představit dějovou situaci směrem od objektu postihovanému dějem“. Toto chápání se sice popsanému pojetí Fried (2006) do jisté míry podobá („představení směrem od objektu“ má snad vyjadřovat fokalizaci patientu, všeobecnost agentu pak implikuje jeho nízkou prominenci), nebere ovšem v úvahu ty případy, kdy agens všeobecný není.

Závazné nevyjádření agentu motivuje i další aspekty užívání reflexivní konstrukce. Díky němu je např. tato konstrukce vhodným prostředkem vyjadřování dějů s agentem generickým, díky čemuž se (jak jsme již zmínili) v současné češtině často používá u dějů neaktuálních, zvláště habituálních a těch, u nichž je vyjadřována modalita možnosti či nutnosti (rozkazu nebo zákazu). Nevyjádření agentu rovněž umožňuje užívat reflexivní konstrukci v situacích, kdy je z pragmatických důvodů žádoucí referovat k agentu děje nepřímou, tato konstrukce tak může fungovat mimo jiné jako prostředek vyjádření zdvořilosti v případech, kdy je agentem příslušného děje adresát projevu, případně tehdy, je-li agentem mluvčí, který nechce svou zodpovědnost za příslušný děj explicitně tematizovat (viz též část II.3.1.4).

Funkčně lze vysvětlit rovněž rozdílné vidové preference obou probíraných konstrukcí. V reflexivní konstrukci se častěji užívají slovesa imperfektivní, která vyjadřují děj v jeho průběhu, a proto jsou kompatibilnější s její komunikační funkcí, která spočívá v zaměření pozornosti na samotný děj (nikoli na jeho participanty), imperfektivum je navíc sémanticky kompatibilní také se zmiňovanou neaktuálností slovesného děje (srov. např. též Sansò, 2011). Opačná je situace u opisného pasiva – vzhledem k tomu, že zde stojí v centru pozornosti patiens, je děj vyjadřovaný slovesem komunikačně relevantní především z hlediska svého efektu na patiens, tedy z hlediska svého výsledku,¹¹¹ čímž lze vysvětlit, že u něj převládá perfektivum, jež je obecně charakteristické „zaměřením děje k určitému bodu uzavírajícímu jeho průběh“ (Komárek et al., 1986, s. 181). Předpoklad, že u opisného pasiva spočívá komunikační důraz na výsledku děje, je přitom podpořen výše zmíněnou skutečností, že spojení pomocného slovesa s pasivním participiem často v daném kontextu umožňuje vedle interpretace pasivní také čtení rezultativní (kde je vyjadřován výsledný stavu), neboť skutečnost, že se obě tyto interpretace mohou vyskytovat ve stejných komunikačních kontextech, potvrzuje jejich vzájemnou funkční příbuznost.

Často zmiňovaným formálním rysem reflexivní konstrukce je dále skutečnost, že je v této konstrukci tvar slovesa omezen pouze na třetí osobu, tj. že v ní sloveso až na výjimky (viz poznámku 91 v části II.4.1) nemůže stát v osobě první ani druhé. Tato skutečnost bývá někdy vysvětlována nežádoucí homonymií s konstrukcí vyjadřující sémantickou reflexivitu, což je ale vysvětlení do jisté míry problematické, neboť taková homonymie může vznikat i

¹¹¹ Srov. Fried (2006, s. 88): „the quintessential pragmatic function of the passive is to draw attention to the endpoint/result of a transitive event“.

v osobě třetí, kde ovšem gramatičnosti příslušných struktur nebrání, srov. např. větu (19), kterou Daneš et al. (1987, s. 239) hodnotí jako přijatelnou, ačkoli zde zmíněná homonymie evidentně nastává.¹¹² Omezení na třetí slovesnou osobu u reflexivní konstrukce (v kontrastu s opisným pasivem) je přitom opět možné vysvětlit pomocí komunikačních funkcí obou konstrukcí – u reflexivní konstrukce je pozornost soustředěna na děj, nikoli na jeho participanty, což s užitím první či druhé osoby koliduje, neboť *patiens* referující k mluvčímu či adresátovi má typicky vysokou míru prominence, srov. Fried (2006, s. 95): „highly individuated patients give too much prominence to the endpoint of the reported situation and thus clash with the event-focused semantics of the reflexive“. (Ze stejného důvodu nemůže být podle autorky subjektem reflexivní deagentní konstrukce *proprium*, neboť *propria* rovněž zajišťují svým referentům vysokou míru prominence.) V případě opisného pasiva naopak první a druhá slovesná osoba (ani *proprium*) v pozici subjektu žádný problém nepředstavují, neboť u opisného pasiva je vysoká míra prominence patientu předpokládána.

(19) *Cizinci se obsluhují přednostně.* (Daneš et al., 1987, s. 239)

Funkčně vysvětluje Fried (2006, s. 99) rovněž výrazný rozdíl ve frekvenci obou zkoumaných konstrukcí v mluveném jazyce – zatímco frekvence reflexivní konstrukce je v mluvené češtině „very high“, frekvence opisného pasiva je naopak velmi nízká. Funkci opisného pasiva, tedy fokalizaci patientu, je totiž možné realizovat i prostřednictvím samotného slovosledu (např. iniciální pozicí patientu), takže v komunikaci není potřeba sahat ke zvláštnímu morfologickému značení; naproti tomu funkci reflexivní konstrukce, tj. defokalizaci agentu, jinak než pomocí zvláštních morfosyntaktických prostředků realizovat nelze – je sice možné v aktivní konstrukci subjekt (s rolí agentu) nevyjádřit, toto nevyjádření je ovšem v češtině automaticky interpretováno jako anafora, takže je nelze pokládat za prostředek pragmatické defokalizace. Jak navíc autorka doplňuje, nízký stupeň prominence agentu má v komunikaci nízkou míru prediktability, takže existence zvláštního morfologického prostředku k jeho vyjádření je z typologického hlediska předvídatelná.

Skutečnost, že *patiens* má u reflexivní deagentní konstrukce (na rozdíl od opisného pasiva) skutečně nízkou míru prominence, se autorka kromě dosud uvedených argumentů snaží doložit ještě pomocí dvou zajímavých empirických pozorování. Prvním z nich je existence dokladů typu (20), u kterých má sice *patiens* nominativní formu, avšak sloveso se s ním neshoduje a je v defaultním tvaru. Tyto případy lze sice z hlediska gramatických

¹¹² Nesdílíme tedy pohled akademické mluvnice, podle nějž u věty (19) k homonymii nedochází kvůli tomu, že konatel nemůže vyjadřovaný děj vykonávat sám sobě. Za přesnější považujeme interpretaci, že daná věta potenciálně homonymní je, avšak z komunikačního hlediska tato homonymie nepředstavuje problém, neboť účastníci komunikace dokážou náležitou interpretaci identifikovat díky svým zkušenostem s fungováním světa. Ze stejného důvodu by ovšem homonymie nemusela představovat problém ani u slovesa v první nebo druhé osobě, přesto jsou tyto slovesné formy z reflexivní konstrukce vyloučeny. Příčinu jejich negramatičnosti je tedy zřejmě třeba hledat jinde než v potenciálně nežádoucí homonymii.

pravidel současné standardní češtiny označit jako chybu,¹¹³ nicméně i jazykové projevy chápané jako chybné mohou být pro lingvisty cenným zdrojem informací. Absenci shody ve struktuře (20) je zřejmě třeba interpretovat tak, že jmenná fráze *ňáká díra* byla do věty doplněna až „dodatečně“, v průběhu jejího pronášení. To přitom jednak ukazuje, že v tomto případě rozhodně nemůže být řeč o fokalizaci patientu (pokud by byl *patiens* v centru pozornosti, nebylo by možné ho doplňovat až dodatečně), a zároveň to potvrzuje důležitý teoretický předpoklad, že nominativní forma doplnění automaticky neimplikuje zvýšenou prominenci příslušného výrazu. Proti této autorčině argumentaci je sice zapotřebí namítnout, že se v uvedeném dokladu (20) nejedná o reflexivní deagentní konstrukci, nýbrž jde spíše o užití reflexivního modálního slovesa *dát se* (srov. von Waldenfels, 2012), ovšem podobná struktura se slovesem v defaultním tvaru a patientem v nominativu je korpusově doložena i pro reflexivní deagentní konstrukci, srov. větu (21), kterou uvádí Půda (2018, s. 57).

(20) *možná by se tam dalo udělat ňáká díra* (Fried, 2006, s. 96)

(21) *dokonce mě napadlo, že by se mohlo jako u vodárny udělat fotokomora* (Půda, 2018, s. 57)

(22) *bohužel se týrá* (Fried, 2006, s. 101)

Druhé pozorování se týká případů typu (22), kde je v bezpodmětě struktuře použito bez vyjádření svého patientu takové syntakticky tranzitivní sloveso, u něhož je v primární diatezi (tj. mimo reflexivní konstrukci) vyjádření patientu naopak obligatorní (sloveso *týrat* v primární diatezi zpravidla vyžaduje formálně vyjádřené doplnění s rolí patientu). Tato možnost nevyjádřit v reflexivní konstrukci *patiens* i u těch sloves, kde je mimo tuto konstrukci jeho vyjádření obligatorní, přitom názorně demonstruje, že je komunikační pozornost u reflexivní deagentní konstrukce soustředěna na samotný děj, nikoli na jeho participanty, a tedy že funkcí této konstrukce není fokalizace patientu.¹¹⁴

Jak vyplývá z dosavadního výkladu, Fried (2006) jasně ukazuje, že distribuce jednotlivých vlastností reflexivní deagentní konstrukce i opisného pasiva není v žádném případě nahodilá, nýbrž že tato distribuce zřetelně souvisí s komunikačními funkcemi, které dané konstrukce plní. Celou popsanou situaci pak autorka (s. 103) graficky znázorňuje pomocí konstrukční mapy funkčního prostoru, z níž zřetelně vyplývá, jak obě konstrukce pokrývají celkovou doménu označenou jako *agent-backgrounding*, jaké jsou jejich společné vlastnosti a čím se tyto konstrukce od sebe navzájem liší. (Zároveň autorka pomocí grafického zobrazení názorně demonstruje rozdíly mezi českou situací a situací v ruštině, která je, jak bylo zmíněno v kapitole II.4.3, od situace české diametrálně odlišná – v ruštině slouží reflexivní konstrukce jako prostředek pasivizace imperfektiv, a proto má s opisným

¹¹³ Srov. ale situaci v dialektech, viz Chloupek (1962, s. 59).

¹¹⁴ Jak autorka (s. 100–101) upozorňuje, užití typu (22) vykazují jistou funkční podobnost se slovesy, která Geniušienė (1987) označuje jako absolutní reflexiva (srov. kapitolu II.3.2.1 a tam zmíněnou větu *Valenta se strká*), neboť v obou typech případů přítomnost RM umožňuje nevyjádřit jinak obligatorní *patiens*. (Rozdíl ovšem spočívá v tom, že u absolutních reflexiv je přítomen syntaktický subjekt s rolí agentu.)

pasivem více společných rysů.) Pomocí zmíněné konstrukční mapy by přitom bylo možné a žádoucí zachytit i funkční distribuci dalších konstrukcí, o nichž byla řeč v části II.4.1.

II.4.5 Dílčí shrnutí

Aktuální kapitolu uzavíráme následujícím shrnutím: Zkoumaná reflexivní deagentní konstrukce je v současné češtině jednou z několika deagentních konstrukcí, jejichž společným rysem je odsunutí agentu z pozice syntaktického subjektu, mezi těmito konstrukcemi ovšem existuje řada funkčně motivovaných formálních rozdílů.

Reflexivní konstrukce může být buď bezpodmětá, pokud je v ní užito intranzitivní sloveso nebo tranzitivní sloveso bez vyjádřeného patientu, nebo může obsahovat podmět, pokud jde o tranzitivní sloveso s vyjádřeným patientem. V takovém případě dochází závazně k formálněsyntaktické promoci patientu, který tak obsazuje pozici syntaktického subjektu, tato syntaktická promoce však neimplikuje pragmatickou fokalizaci (zvýšení prominence) patientu, čímž se reflexivní konstrukce zásadně liší od opisného pasiva. Bez ohledu na přítomnost syntaktického subjektu je totiž komunikační funkcí reflexivní deagentní konstrukce defokalizovat agens a soustředit pozornost na samotný děj, nikoli jeho participanty, touto funkcí jsou také motivovány její formální rysy (např. závazné nevyjádření agentu, tendence k imperfektivnímu vidu apod.).

Popsaná situace je jazykově specifická, v ostatních jazycích (včetně genealogicky blízkých jazyků slovanských) může být situace do různé míry odlišná – jednotlivé konstrukce zde sice mohou mít podobnou formu, avšak tato formální podobnost neimplikuje podobnost funkční. Zároveň se popsaná situace týká pouze češtiny současné, a nelze z ní proto vyvozovat závěry o starších vývojových fázích tohoto jazyka.

II.5 Reflexivní deagentizace v pohledu diachronním

Dosavadní výklady o české reflexivní deagentní konstrukci jsme zatím vedli takřka výhradně v rovině synchronní, zajímal nás tedy především stav existující v současné češtině, případně typologický kontext stavů existujících v horizontu kroslingvistickém. V této kapitole již obrátíme pozornost k diachronii, tedy k aspektům vývojovým – zajímat nás bude, jak reflexivní deagentní konstrukce vznikla a jak se její (formální i funkční) vlastnosti vyvíjely v čase.

Je třeba konstatovat, že diachronním aspektům české reflexivní deagentní konstrukce byla dosud v lingvistice věnována pozornost spíše malá, za zmínku v této souvislosti stojí (kromě obvyklých historických mluvnic) především text Štíchův (1988), a zejména pak podnětný článek Meyerův (2010), věnující se vývoji reflexivní deagentní konstrukce v několika slovanských jazycích včetně češtiny; kromě toho se (ovšem ve výrazně menší míře) zabýváme reflexivní deagentní konstrukcí v češtině staré rovněž v Pergler (2014), souvisejícím diachronním otázkám pak v Pergler (2016b). Podstatně větší je naproti tomu pozornost věnovaná diachronnímu vývoji reflexivních konstrukcí v pracích typologických, tj. v kroslingvistickém kontextu, srov. zejména Geniušienė (1987), Croft et al. (1987), Kemmer (1993) či Haspelmath (1990; 2003) – o tyto práce se proto budeme v následujícím výkladu výrazně opírat. Za inspirativní pokládáme v neposlední řadě také některé studie týkající se jazykově specifické situace v jiných jazycích, než je čeština – v této souvislosti zmíníme především texty Sansò (2011) a Giacalone Ramat – Sansò (2011), které se z diachronního hlediska věnují reflexivní deagentní konstrukci v italštině (a okrajově též v dalších románských jazycích), jejíž situace je češtině do značné míry podobná (pochopitelně si ovšem musíme být vědomi i příslušných rozdílů mezi oběma jazyky, resp. mezi jejich reflexivními konstrukcemi).

Tato kapitola sestává ze dvou částí. V části II.5.1 se zaměříme na původ reflexivní deagentní konstrukce a proces jejího vzniku, v části II.5.2 se pak budeme věnovat diachronnímu vývoji této konstrukce, který po jejím vzniku následoval, zajímat nás tedy budou změny jednotlivých rysů dané konstrukce v čase.

II.5.1 Původ a vznik reflexivní deagentní konstrukce

V této podkapitole se zaměříme na otázku, jaký je původ české reflexivní deagentní konstrukce, tj. z jakých zdrojových užití tato konstrukce vznikla a jak k tomuto vzniku došlo. V části II.5.1.1 se podíváme na to, jak je vznik deagentních reflexivních konstrukcí popisován v literatuře typologické; v části II.5.1.2 se budeme zabývat možnostmi uchopení tohoto procesu v rámci různých teoretických modelů gramatikalizace, které byly nastíněny v kapitole II.2; v části II.5.1.3 se zaměříme na chronologii předpokládaného vývoje v češtině a konečně

v části II.5.1.4 se podrobněji zmíníme o procesu obnovení, jež pokládáme za jeden z projevů popsané gramatikalizace a vzhledem k němuž dochází v diachronním rozměru k postupnému ústupu české formy *se* z pozice akuzativního tvaru osobního reflexivního zájmena.

II.5.1.1 Vznik deagentní konstrukce v pohledu typologickém

Diachronnímu vývoji v doméně reflexivity, v jehož rámci dochází v jazycích ke vzniku deagentních konstrukcí, je ve funkční typologii věnována relativně značná pozornost, v této části se proto zaměříme na to, jak je tento vznik v typologické literatuře obvykle popisován; předpokládáme přitom, že příslušný popis je možné z velké části aplikovat rovněž na situaci v češtině.

Jak jsme již naznačili v kapitole II.3.2.1, zabývá se diachronními aspekty užívání reflexivních konstrukcí v indoevropských i neindoevropských jazycích např. Geniušienė (1987). Autorka předpokládá, že původní funkcí reflexivního markeru (RM) je vyjadřovat sémantickou reflexivitu, tj. identitu referentů při zachování opozice sémantických rolí, a dále že objektivní typy RV vznikají v jazycích později než typy subjektivní.¹¹⁵ Deagentní konstrukce, označovaná (v závislosti na přítomnosti syntaktického subjektu) jako reflexivní pasivum či reflexivní impersonál, pak podle Geniušienė (1987, s. 269, 305, 350 aj.) v jazycích vzniká z užití dekauzativního, tj. z typu, který zde budeme označovat jako konstrukci spontánnostní¹¹⁶ (např. *lano se přetrhlo*), což autorka dokládá mj. tím, že existují jazyky s dekauzativními RV a bez pasivních RV, ale neexistují jazyky s pasivem a bez dekauzativu. Dekauzativní RV jsou přitom prvním objektivním reflexivním typem, který v jazycích vzniká, neboť mají blízký sémantický vztah k některým typům subjektivním, především k sémantickým reflexivům (např. *přikrýt se dekou*) a k autokauzativům (*vrátit se domů*). Vznik dekauzativního užití ze sémanticky reflexivních RV popisuje Geniušienė (1987, s. 260) jako sekundární dekauzativizaci, při které dochází u příslušného participantu ke ztrátě hyperrole sémantického subjektu, a pokud jde o autokauzativa, zmínili jsme se již o jejich výrazném překryvu s kategorií dekauzativ, který se projevuje tím, že v mnoha případech záleží interpretace příslušného RV (autokauzativní vs. dekauzativní) pouze na životnosti

¹¹⁵ K termínům subjektivní a objektivní typy RV a dalším termínům užívaným v Geniušienė (1987) viz kapitolu II.3.2.1.

¹¹⁶ Lingvistická terminologie je v případě tohoto užití nejednotná. Termín *spontánnostní* používáme v Pergler (2014; 2016b; 2018), jeho anglický ekvivalent lze najít např. v Shibatani (1985), srov. též zmíněný termín *spontaneous-event reflexive*, s nímž pracuje Fried (2004; 2007). Termín *dekauzativní* používá kromě Geniušienė (1987) rovněž Meyer (2010), dalším často užívaným výrazem je pak termín *antikauzativní* (Haspelmath, 1990; 2003; Siewierska, 1988; Sansò, 2011). (Synonymie těchto termínů není ovšem vždy úplná, pro jemnější rozlišení viz poznámku 167 v kapitole III.2.2.1.10.) Terminologická nejednotnost zde zřejmě souvisí se skutečností, že tento typ reflexivního užití často nebývá v rámci tradičních gramatik vůbec popisován, srov. Haspelmath (1990, s. 35–37): „[o]ften grammars fail to mention the anticausative use because in traditional grammar it is not recognized as a separate entity and there is no widely accepted term“, a srov. zmíněnou situaci v češtině, kde je v rámci tradičního taxonomického přístupu tento typ zahrnován do nehomogenní skupiny tzv. odvozených reflexiv (II.3.1.1).

subjektového participantu (srov. uvedený příklad *muž se přiblížil vs. jaro se přiblížilo*). Lze tedy shrnout, že Geniušienė (1987) předpokládá následující vývoj: z původních sémantických reflexiv vznikají v jazycích autokauzativa, z obou těchto typů následně vzniká spontánnostní konstrukce (dekauzativní RV) a z ní nakonec konstrukce deagentní (pasivní a impersonální RV).

Diachronními procesy v oblasti reflexivity¹¹⁷ se zabývají rovněž Croft et al. (1987), kteří hovoří o dvou složkách popisu příslušného jazykového vývoje: teorii původu a teorii šíření. Pokud jde o teorii původu, za zdrojové užití reflexivních konstrukcí je ve shodě se závěry Geniušienė (1987) pokládáno přímé reflexivum, tj. užití charakterizované koreferencí dvou sémantických rolí. Pokud jde o teorii šíření, předpokládají autoři, že v průběhu vývoje dochází k postupnému šíření příslušné formy do nových užití: „[n]ew uses are gradually acquired by a form over time, and the order of acquisition of new uses is governed by the degree of semantic relatedness of those uses“ (Croft et al., 1987, s. 188); vhodným nástrojem k zachycení tohoto procesu je podle autorů sémantická mapa, na níž jsou vztahy sémantické příbuznosti jednotlivých užití znázorněny graficky.

Na toto teoretické pojetí navazuje Kemmer (1993), která, jak jsme zmínili v kapitole II.3.2.2, pokládá většinu reflexivních užití za manifestaci kategorie middle. Autorka předpokládá, že middle marker (MM) vzniká v jazycích postupným funkčním rozšířením původně jen reflexivního markeru (RM) do nových užití, přičemž „semantic constraints disappear which had been associated with the reflexive source, specifically constraints on animacy of the Initiator, the volitionality/agentivity of the Initiator and the requirement that the event described be a basically two-participant event“ (Kemmer, 1993, s. 240). Užití reflexivní přitom v tomto pojetí s jistou mírou zjednodušení¹¹⁸ odpovídá sémantické reflexivitě vymezené v Geniušienė (1987), a lze proto konstatovat, že se obě autorky shodují v tom, že právě sémantická reflexivita představuje užití původní. Pokud jde o jednotlivá vznikající užití middle, věnuje Kemmer (1993) pozornost především jednotlivým typům BA middle, když např. uvádí, že middle translačního pohybu vzniká až po middle změny tělesného postoje, middle tělesného postoje vzniká až po middle netranslačního pohybu apod. Ostatním užitím middle včetně užití deagentního ovšem autorka věnuje jen malou pozornost, a jak navíc ukážeme v kapitole II.5.2.1, některé její závěry v této oblasti je třeba pokládat za zásadně problematické.

Původu reflexivní deagentní konstrukce v typologickém pohledu se podrobně věnuje rovněž Haspelmath (1990), který se zabývá vznikem morfologické kategorie pasiva v kroslingvistickém kontextu; reflexivita je zde chápána jako jeden ze zdrojů, z nichž pasivum

¹¹⁷ Autoři ovšem pracují s pojmem *middle voice*, a to ve stejném rozsahu jako Kemmer (1993; 1994), srov. kap. II.3.2.2.

¹¹⁸ Ve skutečnosti se jedná o užší pojem, než je sémantická reflexivita v pojetí Geniušienė (1987), která k sémantickým reflexivům řadí také některé případy chápané v Kemmer (1993) jako manifestace kategorie middle.

v jazycích vzniká. Ve shodě s Geniušiené (1987) autor předpokládá, že mezistupněm mezi sémantickou reflexivitou a pasivem je konstrukce spontánnostní, pro niž Haspelmath používá termín antikauzativní. Při vzniku spontánnostní konstrukce přitom podle autora (s. 44) dochází ke ztrátě omezení na agentnost (syntaktický subjekt nemá u spontánnostní konstrukce na rozdíl od sémantické reflexivity roli agentu), při vzniku pasiva (deagentní konstrukce) pak dochází ke ztrátě omezení na spontánní děje (děj u deagentizace není na rozdíl od spontánnostní konstrukce spontánní, tj. předpokládá existenci participantu s rolí agentu).

Popsaný vývoj autor podrobněji rozpracovává v Haspelmath (2003), kde jej modeluje pomocí sémantické mapy, na níž jsou vztahy mezi jednotlivými reflexivními užitími znázorněny pomocí orientovaných hran představujících omezení na směr možného vývoje. Jeho sémantická mapa vypadá takto:

EMPHATIC REFLEXIVE → FULL REFLEXIVE → GROOMING / BODY MOTION → ANTICAUSATIVE → POTENTIAL PASSIVE → PASSIVE (Haspelmath, 2003, s. 235)

Kategorie grooming / body motion přitom velmi zhruba odpovídá autokauzativům v pojetí Geniušiené (1987) a BA middle v pojetí Kemmer (1993), potenciální pasivum je pak zjednodušeně řečeno pasivum se zvláštním modálním významem, srov. kategorii kvazipasiva u Geniušiené (1987), která stejně jako Haspelmath předpokládá vznik tohoto typu ještě před pasivem. Rozdíl mezi Haspelmathovým pojetím a pojetími výše popsány tak prakticky spočívá jen v tom, že za užití původní Haspelmath nepokládá sémantickou reflexivitu, nýbrž užití emfatické, z něhož sémantická reflexivita (*full reflexive*) teprve vzniká, srov. anglické *the mayor herself opened the exhibition* (Haspelmath, 2003, s. 234).

Z další relevantní literatury, která se o původu reflexivního pasiva zmiňuje, lze zmínit např. ještě text Sansò (2011). Autor se zde zabývá situací v italštině, tuto situaci nicméně zapojuje do kontextu kroslingvistického, o kterém uvádí, že „[t]here is a common grammaticalization process whereby reflexive constructions, i.e. constructions involving some sort of co-referentiality between the subject and the (in)direct object of a verb, give rise to anticausative constructions and eventually to passive and impersonal constructions“ (s. 221), a toto tvrzení následně doplňuje schématem reflexive > middle > anticausative > passive > impersonal (s. 222).

Z uvedeného přehledu literatury je zřejmé, že odhlédneme-li od některých detailů, panuje mezi jednotlivými autory ohledně původu a vzniku reflexivní deagentní konstrukce v kroslingvistickém kontextu shoda: deagentní konstrukce v jazycích vzniká z konstrukce spontánnostní, spontánnostní konstrukce pak vzniká z konstrukce vyjadřující sémantickou reflexivitu, přičemž je třeba vzít v úvahu také existenci užití autokauzativních (BA middle), která rovněž vznikají ze sémantické reflexivity a která mají ke spontánnostním užitím sémanticky blízko. Takto pojatý proces je přitom v literatuře předpokládán i pro jazykově specifickou situaci v češtině, kde je reflexivum *se* od původu zájmenem, které vyjadřuje

koreferenci, tj. signalizuje obvykle význam sémantické reflexivity; srov. např. Fried (2006), která se, jak bylo zmíněno, zabývá funkcí české (a ruské) reflexivní deagentní konstrukce a jejím vztahem k opisnému pasivu a která v této souvislosti zmiňuje, že „[g]rammaticization of the reflexive pronoun into a marker of passive (through other stages, such as anticausative) is, of course, a common evolutionary path“ (s. 100), dále srov. Meyer (2010), který s popsáním vývojovým procesem pracuje při diachronní analýze deagentní konstrukce v několika slovanských jazycích včetně češtiny, příp. též Půda (2018), podle nějž „the decausative reflexive verbs [...] form the immediate historical-genetic starting point for the RVF [= reflexive verbal form]“ (s. 41). Nezávisle na moderním typologickém výzkumu pak tímto způsobem předpokládá vznik reflexivní deagentní konstrukce v češtině již Kopečný (1954, s. 237–240), byť pouze na základě synchronní lingvistické analýzy.

II.5.1.2 Vznik deagentní konstrukce jako gramatikalizační proces

Právě popsáný (II.5.1.1) proces vedoucí ke vzniku reflexivní deagentní konstrukce je v literatuře obvykle označován za proces gramatikalizační, srov. např. citáty z Kemmer (1993), Haspelmath (1990), Fried (2006) či Sansò (2011) uvedené výše v kapitole II.5.1.1 či v úvodních pasážích kapitoly II.2; v nadcházející kapitole se proto zaměříme na to, jak je možné předpokládaný vývoj modelovat v rámci teorie gramatikalizace. Již jsme ovšem uvedli, že teorie gramatikalizace nepředstavuje zcela jednotný směr, nýbrž v ní lze naopak narazit na řadu různých pojetí, která kladou důraz na různé aspekty zkoumaných procesů. Některá z těchto pojetí jsme přitom nastínili v kapitole II.2, v následujících částech se proto budeme zabývat možnostmi, jak by bylo lze tato pojetí aplikovat na proces vzniku reflexivní deagentní konstrukce v češtině.

Z důvodu přehlednosti výkladu si sledovaný proces pracovně rozdělíme na dvě fáze: jako fázi první budeme označovat vznik konstrukce spontánnostní (jehož východiskem je konstrukce vyjadřující sémantickou reflexivitu), jako fázi druhou pak následný vznik konstrukce deagentní (s východiskem v konstrukci spontánnostní).

II.5.1.2.1 Pojetí Hopper – Traugott (2003)

Přístup ke gramatikalizaci formulovaný v monografii Hopper – Traugott (2003) jsme z teoretického hlediska popsali v kapitole II.2.1; gramatikalizace v tomto pojetí zahrnuje mechanismus reanalýzy, spočívající ve skryté (formálně nemanifestované) změně strukturní nebo sémantické interpretace nějaké jazykové formy (přičemž nová sémantická interpretace vzniká konvencionalizací pragmatických inferencí), a mechanismus následné aktualizace, spočívající v analogickém rozšíření nově interpretované struktury do dříve se neuplatňujících formálních kontextů, čímž se příslušná jazyková změna stává overtní. Při modelování gramatikalizačních procesů je tedy třeba identifikovat typy kontextů, v nichž mohlo k reanalýze dojít (lokus reanalýzy), charakterizovat tuto reanalýzu pomocí popisu původní a

nové interpretace a následně ukázat, do jakých typů kontextů byla nově interpretovaná struktura v průběhu předpokládaného aktualizačního procesu rozšířena.

Pokud jde o lokus reanalýzy v první fázi uvažovaného gramatikalizačního procesu, tj. lokus reanalýzy sémanticky reflexivních užití na užití spontánnostní, je třeba zde předpokládat kontext s životným subjektem (neboť u sémanticky reflexivní konstrukce je implikován životný agens, srov. např. kapitolu II.3.1.4), zároveň se v tomto kontextu nemohou vyskytovat slovesa, která závazně obsahují sémantický rys záměrnosti, tj. která nutně implikují přítomnost záměrně jednajícího agentu, neboť „[v]erbs whose lexical meaning incorporates the sense of a deliberate action cannot be easily used in SR [= spontaneous-event reflexive]“¹¹⁹ (Fried, 2007, s. 740). Klíčový rozdíl mezi sémanticky reflexivní konstrukcí a konstrukcí spontánnostní spočívá v sémantické roli entity vyjádřené syntaktickým subjektem: u sémantické reflexivity má subjekt roli agentu i roli patientu, zatímco u spontánnosti má pouze roli patientu. Reanalýza v první fázi gramatikalizačního procesu spočívá tedy v tom, že původní (sémanticky reflexivní) interpretace, v rámci níž má syntaktický subjekt obě sémantické role, je nahrazena interpretací novou (spontánnostní), v jejímž rámci má subjekt pouze roli patientu. Příkladem možného lokusu reanalýzy může být např. věta (1):

(1) *Jan se zranil.*

Původní, sémanticky reflexivní interpretace zde spočívá v tom, že Jan cílevědomě sám sebe zranil (tj. je agentem i patientem); interpretace nová, spontánnostní, pak vypadá tak, že ke zranění Jana došlo samovolně, nezávisle na Janově vůli či záměru (Jan se zranil nezáměrně, bezděčně, nesnažil se o to, není tedy agentem, nýbrž je pouze patientem děje). Lze předpokládat, že k této sémantické reanalýze došlo prostřednictvím konvencionalizace původně jen pragmatické inference – na základě naší znalosti světa je možno usuzovat, že je nepravděpodobné, aby se někdo záměrně zraňoval, tj. je možné očekávat, že ke zranění došlo spontánně (bezděčně). Popsaná sémantická reanalýza je dále doprovázena rovněž reanalýzou strukturní: zatímco v rámci původní (sémanticky reflexivní) analýzy (interpretace) je možné strukturu považovat za tranzitivní a reflexivum *se* za zájmeno, v rámci nové (spontánnostní) analýzy již taková interpretace možná není – formu *se* zde nelze považovat za zájmeno, jelikož událost implikuje jediný participant s jedinou sémantickou rolí a ten je vyjádřen syntaktickým subjektem, důsledkem čehož výraz *se* nemůže být referenční.

Popsaná reanalýza je přitom skrytá, tj. formálně nemanifestovaná, neboť forma vyjádřená v příkladu (1) se při ní nemění; k formální manifestaci změny tak dochází až v následném procesu aktualizace. Vzhledem k tomu, že v rámci nové analýzy již syntaktický subjekt nemá roli agentu, ztrácí se omezení na jeho životnost a struktura se tak může šířit i do

¹¹⁹ K pojmu *spontaneous-event reflexive* srov. kapitolu II.3.1.4. Jak Fried (2007, s. 740) uvádí, mezi slovesa se závazným rysem záměrnosti patří „in particular verbs of quintessentially human activities, whether physical or mental“, např. *slavit, potlačit, vymyslet, trestat, žehlit* apod.

kontextů se subjektem neživotným, srov. např. větu (2). V případech tohoto typu je již proběhnuvší změna jasně patrná i ze samotné formy: forma vyjádřená v příkladu (2) vzhledem k neživotnosti subjektu neumožňuje původní interpretaci, takže před provedením reanalýzy nebyla použitelná – její užití tedy samo o sobě ukazuje, že k příslušné reanalýze došlo.

(2) *Hrnec se náhle rozbil.*

Pomocí mechanismů reanalýzy a aktualizace lze modelovat i druhou fázi sledovaného gramatikalizačního procesu. Hlavní rozdíl mezi spontánností a deagentní konstrukcí spočívá v tom, že děj vyjadřovaný deagentní konstrukcí není realizován spontánně, nýbrž je aktivně vykonáván externím agentem (tj. referenčně odlišným od patientu); zatímco v konstrukci spontánnosti má tak děj pouze jeden participant (patiens), v konstrukci deagentní má děj participanty dva (agens a patiens). Předpokládaná reanalýza spontánnostních užití na užití deagentní musí tedy zahrnovat přidání participantu s rolí agentu. Srov. příklad (3):

(3) *Zisk se loni zvýšil.*

Ve starší, spontánnosti interpretaci tato forma vyjadřuje, že ke zvýšení zisku došlo samovolně, tj. bez záměrného působení nějaké entity, v interpretaci novější, deagentní je naopak implikována existence agentu, který zvýšení způsobil svou cílevědomou aktivitou. Při předpokládané reanalýze tedy děj přestal být chápán jako spontánní, a začal naopak být chápán jako děj způsobovaný externím agentem. U této sémantické reanalýzy lze opět předpokládat její provedení prostřednictvím konvencionalizace původně jen pragmatických inferencí: v uvedeném modelovém kontextu tak např. lze na základě obecné znalosti světa (ke zvýšení zisku obvykle samo od sebe nedochází) usuzovat, že je zvýšení ve skutečnosti výsledkem něčí záměrné aktivity, takový předpoklad se přitom mohl reanalýzou transformovat na závaznou součást sémantiky daného užití.

Popsaná reanalýza je opět skrytá, neboť nedochází ke změně formy (forma v příkladu 3 se reanalýzou nijak nemění); k formální manifestaci dochází opět až díky procesu aktualizace, v němž se nově interpretovaná struktura dostává do nových typů kontextů, které neumožňují starší (spontánnosti) interpretaci a v nichž se tudíž reflexivní užití před provedením reanalýzy nemohlo uplatňovat. Příkladem různých takových typů kontextů jsou věty (4)–(6): příklad (4) reprezentuje kontexty s vyjádřením určení nástroje/prostředku, které nelze interpretovat spontánnostně, neboť určení nástroje/prostředku implikuje existenci participantu s rolí agentu, který tento nástroj či prostředek používá; věta (5) zastupuje kontexty se slovesy závazně obsahujícími (výše zmíněný) sémantický rys záměrnosti, tento rys přitom opět implikuje přítomnost agentu, neboť příslušný děj (např. stavění domu) nemůže probíhat sám od sebe; věta (6) je konečně příkladem kontextů, v nichž je agens přímo vyjádřen (tyto kontexty se, jak již bylo zmíněno, uplatňovaly ve starších fázích vývoje češtiny), což pochopitelně (opět) implikuje jeho existenci. Všechny tyto kontexty umožňují pouze novou,

deagentní interpretaci, takže v nich před provedením reanalýzy nebylo možné reflexivní strukturu použít, jejich přítomnost v textech proto vznik deagentní konstrukce zviditelňuje.

(4) *Zisk se loni zvýšil pomocí nekalých prostředků.*

(5) *Ve vedlejší ulici se staví dům.*

(6) *tak se to od nich [tj. od kněží a kazatelů] opravdově, živě a vroucně koná* KOMLAB (Štícha, 1988, s. 25)

V této části jsme popsali, jak je možné modelovat vznik reflexivní deagentní konstrukce v pojetí gramatikalizace formulovaném v Hopper – Traugott (2003), které je založeno na mechanismech reanalýzy a následného aktualizacího procesu. V této souvislosti je třeba se zmínit ještě o otázce kategoriálních hranic – jak jsme již podrobně uvedli v rámci kritiky taxonomického přístupu k reflexivitě (srov. kapitulu II.3.1.1), mezi jednotlivými užitími reflexiva nelze vést ostré hranice, neboť existuje řada dokladů, které není možné jednoznačně kategorizovat (tato skutečnost odpovídá teoretickému předpokladu prostupnosti kategorií zmíněnému v kapitole II.2.4). Z dosavadního výkladu je přitom patrné, že tato neostrost kategoriálních hranic zřetelně souvisí s popsáním gramatikalizačním procesem: existence nejednoznačných dokladů je přímým důsledkem reanalýzy, neboť při reanalýze vzniká nová interpretace určité formy, která následně koexistuje s interpretací starší, důsledkem čehož se příslušná forma stává víceznačnou.

V souvislosti s popsáním modelem gramatikalizace se nabízí ještě otázka po průběhu aktualizacího procesu. Jak jsme uvedli (II.2.5), reanalyzovaná struktura se typicky nezačíná užívat ve všech nových kontextech najednou, nýbrž dochází obvykle k jejímu postupnému šíření na základě vztahů podobnosti se strukturami již existujícími, což představuje argument proti diskretnosti a náhlosti reanalýzy, neboť to ukazuje na vliv původní analýzy na vznikající nová užití. Průběh šíření reanalyzované struktury do nových kontextů by přitom bylo možné formulovat jako otázku pro materiálový výzkum zvláště v případě druhé fáze popisovaného gramatikalizačního procesu, neboť jak bude vysvětleno v části II.5.1.3, probíhala tato fáze již v době historické, z níž máme k dispozici autentické texty.

II.5.1.2.2 Pojetí Himmelmann (2004)

Himmelmannovu (2004) pojetí gramatikalizace jsme se teoreticky věnovali v kapitole II.2.2; připomínáme, že toto pojetí je primárně sémaziologické, tj. vychází z určité formy a sleduje, k jakému sémantickému a funkčnímu vývoji u této formy dochází. Tento přístup je pro popis gramatikalizace reflexivní deagentní konstrukce velmi vhodný, neboť u této konstrukce dochází především právě k vývoji sémantickému a funkčnímu, jak ukazuje existence řady různých sémantických typů užití reflexiva *se* (k nim viz kapitulu II.3). Doménou gramatikalizace jsou navíc podle Himmelmanna celé konstrukce, nikoli izolované jednotky (elementy), což je při popisu gramatikalizace reflexivních konstrukcí rovněž důležité, neboť samotný element (tvar *se*) má ve všech zmíněných typech užití stejnou formu.

Podstatou gramatikalizace je podle Himmelmana trojí expanze do nových kontextů, totiž (1) tzv. *host-class expansion*, (2) expanze syntaktických kontextů a konečně (3) (nejdůležitější) expanze kontextů sémantických a pragmatických. Při analýze gramatikalizačních procesů je tedy obecně zapotřebí popsat, jak tyto jednotlivé typy expanze probíhají; nyní se proto zaměříme na tento expanzní průběh u obou předpokládaných fází sledované gramatikalizace reflexivní deagentní konstrukce.

Začneme nejprve fází první, tj. vznikem konstrukce spontánnostní. *Host-class expansion*, tj. rozšíření třídy elementů uvnitř konstrukce, lze pozorovat jednak na množině sloves, jednak na množině jejich subjektivních doplnění. Množina potenciálních subjektivních doplnění se při vzniku spontánnostní konstrukce rozšiřuje o výrazy neživotné, neboť u spontánnostní konstrukce na rozdíl od sémantické reflexivity neexistuje omezení na životné subjekty; množina použitelných sloves se pak v souvislosti s tím rozšiřuje o taková slovesa, jejichž patientem může být za obvyklých okolností pouze entita neživotná, např. *skončit (něco)*, *rozpustit (něco)*, *rozšířit (něco)* či *přetřhnout (něco)* – tato slovesa zpravidla v sémanticky reflexivní konstrukci užít nelze, neboť tam existuje omezení na životnost patientu. Pokud jde o expanzi syntaktických kontextů, rozšiřuje se v první fázi struktura do kontextů s adverbialními určeními vyjadřujícími samovolnost, tj. např. s výrazy *sám od sebe*, *samovolně* apod.; nejdůležitějším typem expanze je ovšem expanze kontextů sémantických, kdy se struktura šíří do kontextů, v nichž jsou vyjadřovány děje spontánní, tj. děje probíhající bez záměrného působení agentu.

Popsané tři typy expanze lze předpokládat rovněž u druhé fáze uvažovaného gramatikalizačního procesu, tedy v případě vzniku samotné konstrukce deagentní. *Host-class expansion* zde spočívá především v rozšíření množiny sloves o slovesa se závaznou přítomností (zmíněného) rysu záměrnosti, tj. o slovesa jako *stavět*, *vymyslet*, *slavit* apod., která obvykle¹²⁰ ve spontánnostní konstrukci užít nelze. Expanze syntaktických kontextů se projevuje tím, že je v deagentní konstrukci na rozdíl od konstrukce spontánnostní možné formálně vyjádřit agens či určení nástroje/prostředku; konečně (klíčová) expanze kontextů sémantických se realizuje tím, že se struktura začíná užívat u dějů působených (externím) agentem (na rozdíl od užití spontánnostních, která jsou omezena na děje agentem nepůsobené, a také na rozdíl od užití sémanticky reflexivních, kde je agens závazně koreferenční s patientem).

Z uvedeného výkladu je zřejmé, že proces vzniku reflexivní deagentní konstrukce lze dobře modelovat i v rámci Himmelmannova pojetí gramatikalizace. V souvislosti s popsány procesy expanze pokládáme za vhodné zdůraznit ještě skutečnost, že při expanzi

¹²⁰ Výjimkou jsou tu ovšem případy, v nichž chtějí mluvčí zápornou větou vyjádřit právě nemožnost spontánní realizace těchto dějů, srov. např. větu *samo se to nepostaví*, případně aktualizovaná užití typu *ta práce se udělala úplně sama*, jejichž implikovaným významem je vyjádření nízké míry úsilí potřebného ze strany agentu. V těchto případech je ovšem spontánnostní interpretace závazně signalizována formálním prostředkem (zejména zájmenem *sám*).

do nových kontextů staré kontexty nezanikají, tj. že při vzniku spontánnostní konstrukce nezaniká konstrukce sémanticky reflexivní a při vzniku konstrukce deagentní nezaniká konstrukce spontánnostní. Jde o jev, který jsme v části II.2.1 charakterizovali jako vrstvení a který je typický pro gramatikalizační procesy obecně; jeho výsledkem je v případě reflexivity výrazná polyfunkčnost formy *se*, kterou jsme popsali v kapitole II.3.

II.5.1.2.3 Pojetí Haspelmath (1999)

V kapitole II.2 jsme se zmiňovali rovněž o pojetí gramatikalizace, které reprezentuje Haspelmath (1999; příp. 2004; 1998 aj.); klíčovou vlastností gramatikalizačních procesů je v tomto pojetí jejich unidirekcionality, totiž skutečnost, že v kroslingvistickém kontextu probíhají jednotlivé typy změn obvykle pouze jedním směrem (směrem k větší míře gramatikality), zatímco změny probíhající směrem opačným jsou v jazycích zpravidla doloženy jen velmi zřídka (srov. kapitolu II.2.3).

Unidirekcionality je přitom u typologicky popsaného procesu vzniku reflexivní deagentní konstrukce (srov. II.5.1.1) jasně patrná: vývoj zde v jazycích zpravidla postupuje od vlastní reflexivity ke spontánnosti a od spontánnosti k deagentizaci, zatímco existence procesů probíhající opačným směrem je v kroslingvistickém kontextu pouze výjimečná;¹²¹ tuto unidirekcionality zřetelně znázorňuje např. sémantická mapa, kterou podává Haspelmath (2003), či model stádií gramatikalizačního procesu uvedený v Sansò (2011) (obojí bylo citováno v kapitole II.5.1.1). Explicitně se k otázce unidirekcionality v doméně reflexivních (resp. middle) konstrukcí vyjadřuje např. Kemmer (1993, s. 229–233), která uvádí, že „the reflexive is [...] commonly a diachronic source for middle markers whereas the reverse diachronic development is not directly attested“ (s. 231), tedy že zatímco směr vývoje RM > MM je v mnoha jazycích doložen, směr opačný naopak přímo doložen není; s unidirekcionality počítá rovněž Geniušienė (1987), když hovoří o obvyklém vývoji ve směru subjektivní RV > dekauzativní RV > reflexivní pasivum. Zdá se tedy, že typologicky obvyklý proces vzniku reflexivní deagentní konstrukce lze považovat za argument ve prospěch unidirekcionality jakožto důležité vlastnosti gramatikalizačních procesů.

Jak jsme uvedli v kapitole II.2.2, lze Haspelmathův přístup ke gramatikalizaci pokládat za přístup primárně onomaziologický: autor vychází z určitého významu a zkoumá, jak se vyvíjejí formální prostředky sloužící k jeho vyjadřování; obvyklým vývojem při gramatikalizaci je přitom formální redukce těchto prostředků, projevující se typicky jako postupný proces morfologizace, tj. jako změna ze samostatného slova na vázaný morfém přes zprostředkující fázi klitickou. Jak jsme již zmínili v části II.2.1, právě tento proces morfologizace je možné u českého reflexiva *se* pozorovat, neboť zatímco ještě ve staré češtině

¹²¹ Příkladem tohoto výjimečného opačného procesu jsou pravděpodobně r-formová paradigmata v latině, u nichž se uvažuje o jejich vzniku z původního markeru třetí osoby plurálu. Zde zřejmě došlo nejprve ke vzniku funkce pasivní a až následně došlo k rozšíření do dalších middle situačních typů, srov. Kemmer (1993, s. 198), příp. Haspelmath (1990, s. 50).

mohl tvar *se* nést přízvuk, v češtině současné jde o klitikum; zmínili jsme již rovněž skutečnost, že vývoj směrem k větší klitičnosti je patrný i na změně slovosledného pořadí příklonek (změna *mi se* > *se mi*) a že v ruštině dospěl proces morfologizace dále, tj. až do stádia afixu. Zajímavé v této souvislosti je, že proces morfologizace českého reflexiva *se* zasahuje nejen gramatikalizovanější užití tohoto reflexiva (např. užití v deagentní konstrukci), nýbrž se týká jeho užití všech: stálým klitikem se reflexivum *se* stalo i ve své původní funkci sémantické reflexivity. Tento vývoj zdůrazňuje důležitost vzájemné souvislosti jednotlivých typů užití reflexiva *se* v češtině (čímž představuje argument proti striktně taxonomickému přístupu k jeho popisu) a zároveň odlišuje češtinu od těch jazyků, u nichž došlo u reflexiva k formálnímu splitu, srov. již zmíněnou situaci ve staré skandinávštině, kde se ve funkci RM zachovala původní forma *sik*, zatímco ve funkci MM vznikla procesy fonologické redukce a morfologizace afixální forma *-sk* (Kemmer, 1993, s. 185–189).

Menší pozornost než vývoji formálnímu věnuje Haspelmath vývoji sémantickému, kde se v obecné rovině zmiňuje především o jevu zvaném *semantic bleaching*, tj. o skutečnosti, že při gramatikalizaci získává příslušný jazykový prostředek obecnější význam (Haspelmath, 1999, s. 1062). *Semantic bleaching* přitom autor pokládá za příčinu formálních projevů gramatikalizace, neboť právě v důsledku toho, že prostředek získává obecnější význam, dochází k nárůstu jeho frekvence (srov. kapitolu II.2.2). Pokud pak jde přímo o gramatikalizaci reflexivní deagentní konstrukce, pokládá tento autor příslušné sémantické změny právě za projev *semantic bleaching*, srov. Haspelmath (1990, s. 44): „[t]he semantic mechanism of the transition from reflexive to passive via anticausative seems well-understood and is clearly an instance of semantic bleaching“. Tento *bleaching* má podle něj (Haspelmath, 1990, s. 44–46) podobu ztráty sémantických omezení, kdy v první fázi gramatikalizačního procesu dochází k odstranění omezení na agentnost a sebezasaženost, ve druhé fázi pak dochází ke ztrátě omezení na spontánní děje (srov. kapitolu II.5.1.1).

Z uvedeného výkladu je zřejmé, že vznik reflexivní deagentní konstrukce splňuje i ta kritéria, která na gramatikalizační procesy uplatňuje Haspelmath (1999).

II.5.1.2.4 Pojetí konstrukční

Konstrukčními přístupy ke gramatikalizaci (resp. konstrukcionalizaci) jsme se teoreticky zabývali v kapitole II.2.8, kde jsme vyložili, že tyto přístupy mohou vzhledem k řadě svých vlastností představovat vhodný teoretický rámec pro popis gramatikalizačních procesů, případně pro analýzu diachronního vývoje obecně. Za dobře kompatibilní s popsávanými pojetími gramatikalizace jsme označili zvláště pojetí Smirnova (2015), které vychází z typů kontextů představených v Diewald (2006).

Uvedené pojetí i jednotlivé typy kontextů předpokládané oběma autorkami lze snadno aplikovat na uvažovaný proces gramatikalizace reflexivní deagentní konstrukce v češtině, který je tak možné modelovat jako proces konstrukcionalizační. Pokud jde o první fázi tohoto procesu, lze výše uvedenou větu (1) (*Jan se zranil*) pokládat za příklad možného kritického

kontextu, který je charakteristický nahromaděním kontextových omezení (např. na životnost subjektu či neutralitu slovesa co do rysu záměrnosti) a v němž začíná být konstrukt založený na unifikaci stávajících konstrukcí nově interpretován jako textová realizace nové, kritické konstrukce, tj. konstrukce spontánnostní (v níž je rys spontánnosti závaznou součástí sémantické specifikace, a to na rozdíl od kontextů netytických, kde se tento rys mohl projevat pouze jako pragmatická inference). Po vzniku kritické konstrukce pak dochází k postupnému ústupu kontextových omezení (subjekt např. ztrácí omezení na životnost), což má za následek vznik kontextů izolačních, srov. výše uvedenou větu (2) (*hrnec se náhle rozbil*), u níž původní (sémanticky reflexivní) interpretace již nepřipadá v úvahu. Podobně je tomu v případě druhé fáze procesu, tj. u vzniku konstrukce deagentní. Kritickým kontextem zde může typově být např. uvedená věta (3) (*zisk se loni zvýšil*), představující konstrukt, který zde začíná být nově interpretován jako realizace kritické konstrukce, načež později dochází k ústupu kontextových omezení (kterými jsou zvláště nemožnost určení nástroje/prostředku, omezení na slovesa mající potenciálně rys nezáměrnosti či nemožnost vyjádřit agens) a tím ke vzniku kontextů izolačních (srov. výše uvedené věty 4–6, viz II.5.1.2.1), které je možné jednoznačně identifikovat jako struktury deagentní.

Je tedy zřejmé, že vznik reflexivní deagentní konstrukce je možné modelovat rovněž v rámci přístupů konstrukčních. Jak jsme již uvedli, zdůrazňují tyto přístupy, že hlavní doménou jazykové změny je užívání jazyka (tj. nikoli jazyková akvizice); toto užívání je tak pro porozumění jazykové změně třeba detailně popsat, a jak v této souvislosti zdůrazňuje Fried (2013b), příslušný popis se musí soustředit nejen na konstrukce jako celek, nýbrž musí zahrnovat také podrobnou analýzu jednotlivých dílčích rysů studovaných konstrukcí (tzv. procesuální pohled na konstrukce). Při analýze jazykového materiálu, který je v češtině k dispozici především pro druhou fázi zkoumaného gramatikalizačního procesu, je tento požadavek nepochybně třeba zohlednit, tj. pozornost je třeba zaměřit nikoli pouze na celkovou podobu konstrukce, charakterizovanou deagentností, ani pouze na změnu spočívající v přidání sémantické role agentu, nýbrž je třeba se soustředit také na řadu dalších relevantních rysů konstrukce, jako jsou např. slovesný vid, čas, osoba a číslo, životnost a osobovost jednotlivých participantů, jejich případná generičnost, aktuálnost slovesného děje, přítomnost negace či modálních výrazů, zvláštní rysy pragmatické a podobně.

II.5.1.3 Chronologie vzniku české deagentní konstrukce

Dosud jsme se zabývali průběhem vzniku reflexivní deagentní konstrukce a tím, jak tento průběh modelovat v rámci různých pojetí teorie gramatikalizace, nyní obrátíme pozornost na chronologii tohoto procesu v češtině, tedy na otázku, kdy jednotlivé fáze tohoto procesu v češtině probíhaly.

Začneme nejprve první fází předpokládaného procesu, tj. vznikem konstrukce spontánnostní. Jak ukazujeme v Pergler (2014, s. 31–34), byla tato konstrukce hojně užívaná již ve staré češtině, srov. např. doklady (7)–(10). Tuto skutečnost potvrzují mimo jiné i

relevantní slovníky staré češtiny, které zpravidla vycházejí z tradičního českého (taxonomického) přístupu k reflexivitě, takže spontánnostní konstrukci chápou jako množinu samostatných reflexivních slovesných lexikálních jednotek – v těchto slovnících lze totiž takových lexikálních jednotek nalézt celou řadu (srov. např. lexikografické zpracování lexémů *sbořiti se*, *splniti se*, *utrhnúti se* či *protrhnúti se*). Je tedy možné konstatovat, že gramatikalizace spontánnostní konstrukce proběhla v češtině (resp. praslovanštině) již v době předstaročeské, tj. v době, z níž nemáme k dispozici přímé jazykové doklady; tuto fázi popsaného gramatikalizačního procesu tedy v češtině není možné přímo zkoumat v jejím průběhu na autentickém jazykovém materiálu.

(7) *tak se zdáše, by v ty časy všecky se skály sbořily* ALXH, 1r

(8) *svatého Prokopa proročstvie se splni* HRADPROK, 25v

(9) *pozdě s čbánem po vodu, ano se řiedlo utrholo* PŘÍSLFLAŠ, 43r

(10) *mají proročstvie [...], to jezero že by se mělo někdy protrhnúti a vytopiti město* CESTKABK, 185r

Zajímavější je ovšem situace v případě druhé fáze zkoumaného procesu, tj. v případě vzniku samotné konstrukce deagentní – tato konstrukce byla totiž ve staré češtině pravděpodobně jen velmi řídká. Vývojem frekvence reflexivní deagentní konstrukce v diachronním pohledu se zabývá např. Štícha (1988), který zkoumá podíl reflexivní konstrukce na celkovém počtu pasivních tvarů¹²² ve vybraných památkách. Autor (s. 24) uvádí, že ve 14. století byl tento podíl průměrně 4 %, v 15. století 7 %, v 16. století 22,6 %, v 17. století 18,3 % a v 18. století 37 %. Je pochopitelně otázka, do jaké míry vypovídá stav ve Štíchou zkoumaných památkách o situaci v češtině jako celku, zvláště když sám autor (na s. 24) připouští, že i v rámci jednotlivých období se od sebe jednotlivé památky tímto podílem výrazně vzájemně odlišují, na druhé straně si nelze nevšimnout výrazného rozdílu v zastoupení reflexivní deagentní konstrukce mezi stoletím 14. a 15. na straně jedné a mezi stoletími následujícími na straně druhé: zdá se, že především v průběhu století 16. došlo u této konstrukce k výraznému nárůstu relativní frekvence. Vývojem relativní frekvence dokladů reflexivní deagentní konstrukce se dále zabývá rovněž Meyer (2010, s. 298), který však počet těchto dokladů nevztahuje k celkovému počtu pasivních tvarů (jako Štícha), nýbrž k celkovému počtu výskytů reflexiva *se*; jeho výsledek je přitom podobný: k výraznému nárůstu frekvence dochází v průběhu 16. století.¹²³ V souladu s uvedenými frekvenčními údaji jsou také poznatky, které jsme prezentovali v Pergler (2014), kde jsme konstatovali, že deagentní konstrukce byla v našich dokladech ze staré češtiny (tj. do konce 15. století)

¹²² Mezi pasivní tvary řadí Štícha (1988) kromě reflexivní deagentní konstrukce ještě struktury se slovesem *být* a pasivními participii, a to včetně struktur rezultativních. Domníváme se ovšem (společně s Siewierskou, 1988), že rezultativ není vhodné s (opisným) pasivem ztotožňovat (srov. kapitolu II.4.3).

¹²³ Jak Meyer (2010) dále zmiňuje, je u vývoje reflexivní deagentní konstrukce nutné rozlišovat mezi slovesy tranzitivními a slovesy intranzitivními, neboť k nárůstu frekvence užití s intranzitivními slovesy dochází později – až ve druhé polovině 16. století (o tomto rozdílu bude blíže pojednáno v kapitole II.5.2.1).

zastoupena výrazně méně než ostatní typy reflexivních užití (např. konstrukce spontánnostní), přičemž jednotlivé deagentní doklady nebyly v čase rozloženy rovnoměrně, nýbrž byly soustředěny především v mladších chronologických vrstvách (srov. Pergler, 2014, s. 34). Tuto situaci potvrzuje rovněž Trávníček (1956, s. 34), když uvádí, že reflexivní deagentní konstrukce se ve staré češtině vyskytuje „poměrně zřídka, a to hlavně až v textech pozdějších“.

Je tedy možné shrnout, že zatímco ještě ve staré češtině byla reflexivní deagentní konstrukce relativně řídká, v 16. století došlo k výraznému nárůstu její frekvence. Zvýšení frekvence je přitom charakteristickým projevem gramatikalizačního procesu obecně (srov. např. Hopper – Traugott, 2003, s. 126n.), neboť při gramatikalizaci získává jazykový prostředek obecnější význam, takže začíná být v komunikaci častěji používán. Jak jsme navíc zmínili v kapitole II.2.5, vývoj frekvence (její postupný nárůst) je z hlediska popisu aktualizace důležitějším chronologickým údajem než např. datace nejstaršího doloženého dokladu (De Smet, 2012), neboť z ojedinělého dokladu není možné usuzovat o obecné přijatelnosti daného jazykového prostředku. Zdá se tedy, že pokud jde o druhou fázi zkoumaného gramatikalizačního procesu, došlo k nejdůležitějšímu vývoji právě v 16. století, případně v době bezprostředně předcházející, tedy přibližně v období kolem rozhraní mezi tradičně vymezovanou češtinou starou a češtinou střední; z tohoto období přitom již máme k dispozici řadu doložených písemných památek, takže na rozdíl od vzniku spontánnostní konstrukce je možné (a potřebné) postupný vznik konstrukce deagentní přímo zkoumat na autentickém jazykovém materiálu.

Na gramatikalizaci reflexivní deagentní konstrukce je třeba se dívat mimo jiné též v kontextu dalších konstrukcí s podobnou funkcí, tj. v kontextu dalších deagentních prostředků (srov. část II.4); v souvislosti s popsanou chronologií přitom stojí za pozornost, že jak jsme již uvedli (II.4.1), existovala ve staré češtině jiná, dnes již (až na ustálené obraty) nepoužívaná deagentní konstrukce, totiž nereflexivní konstrukce s transponovaným užitím třetí osoby singuláru (typ *když je [= jablka] rozřeže*). Nabízí se zde tedy otázka, zda zánik této nereflexivní konstrukce nebyl motivován právě představeným zvýšením frekvence (ve staré češtině ještě řídké) konstrukce reflexivní, která by tak mohla nereflexivní konstrukci postupně nahradit, tuto hypotézu zmiňuje např. Meyer (2010, s. 298), který ji dává do souvislosti rovněž s vývojem transponované třetí osoby plurálu: „older stages of Pol[ish] and Cz[ech] made use of (non-reflexive) null subject impersonals in 3sg or 3pl, which were later replaced by SE-impersonals“. Odpověď na tyto otázky představuje dle našeho názoru další z úkolů pro materiálový výzkum, teoretickým a metodologickým východiskem pro tento výzkum by mohl být např. přístup uplatněný v Sansò (2006), srov. kapitolu II.4.2.3.

V souvislosti s chronologií vzniku reflexivní deagentní konstrukce je třeba se zmínit ještě o jedné důležité skutečnosti – reflexivní deagentní konstrukce tvořená od tranzitivních sloves existovala ve staroslověnštině a vyskytovala se zde hojně, srov. Meyer (2010, s. 290): „[t]he preserved OCS monuments contain numerous examples of SE-passives“. Nabízí se

tedy otázka, proč se ve staré češtině, ale i v dalších vernakulárních slovanských jazycích (srov. Meyer /2010/ o situaci v ruštině a polštině) tato konstrukce gramatikalizovala až o několik staletí později. Jednou z hypotéz je, že příslušná situace ve staroslověnětině neodrážela praslovanský stav, tj. že zde byla reflexivní konstrukce s deagentní funkcí vytvořena uměle, např. jako syntaktický kalk z řečtiny. Lze např. předpokládat, že v praslovanštině v příslušné době již existovala konstrukce spontánnostní, která začala být ve staroslověnětině užívána i v pasivním významu jako překlad řeckého mediopasiva. Touto možností se Meyer zabývá (2010, s. 290–292), nicméně na základě distribuce staroslověnských reflexivních konstrukcí ji spíše odmítá; predestinovaná otázka tak zřejmě zůstává otevřená.¹²⁴ Další otázkou, která se v této souvislosti nabízí, je pak otázka možného vlivu situace ve staroslověnětině a církevní slovanštině na příslušný vývoj v češtině.

II.5.1.4 Obnovení reflexivního značení: ústup reflexiva *se* z funkce zájmena

V souvislosti s gramatikalizačním procesem vedoucím ke vzniku reflexivní deagentní konstrukce v češtině pokládáme za vhodné se zmínit ještě o tzv. procesu obnovení, který z teoretického hlediska vymezují Hopper – Traugott (2003, s. 122–124) a který byl představen v kapitole II.2.1. Jak jsme uvedli, spočívá tento proces v tom, že vzhledem k formální redukci, k níž obvykle při gramatikalizaci dochází, začíná být gramatikalizovaný jazykový prostředek chápán jako nedostatečně expresivní, pročež dochází v jazyce k jeho nahrazení prostředkem jiným, zpravidla fonologicky komplexnějším, a tedy expresivnějším (komunikačně výraznějším).

Na oblast reflexivity aplikuje popsaný pojem obnovení v typologickém pohledu např. Haspelmath (2003, s. 235–236) – jak autor uvádí, „[w]hen a gram has taken on a certain number of abstract functions, chances are that speakers will prefer a novel expression for the more concrete or more emphatic functions that stand at the beginning of the slope“ (s. 235). V průběhu popsaného gramatikalizačního procesu tedy začíná reflexivum plnit řadu nových, abstraktnějších funkcí (např. funkci vyjadřovat spontánní děje či deagentizaci), důsledkem čehož může v jazycích dojít k tomu, že je ve své původní funkci toto reflexivum „obnoveno“, tj. nahrazeno jiným formálním prostředkem. Haspelmath pro tento typ vývoje, kdy určitý prostředek (například reflexivum) postupně získává nové funkce, přičemž zároveň původní funkce ztrácí, používá metaforu okna, jež se postupně posouvá v rámci sémantického prostoru, modelovaného sémantickou mapou: „A grammatical morpheme is like a window that opens the view onto part of semantic space. The window gradually moves in one direction over the map, and as new functions come into view on one side, some old functions disappear on the other side“ (Haspelmath, 2003, s. 236).

¹²⁴ Dalším možným vysvětlením je např. raná gramatikalizace deagentní konstrukce jen v některých (jižních) dialektech praslovanštiny.

O procesu obnovení reflexivního markeru se explicitně zmiňuje rovněž Kemmer (1993), která toto obnovení uvádí jako jeden z kroslingvisticky doložených způsobů vzniku dvouformového middle systému z původního systému jednoformového (srov. kapitolu II.3.2.2).¹²⁵ V jednoformovém systému plní jediná forma jak funkci reflexivního markeru (RM), tak funkci middle markeru (MM), přičemž při obnovení dochází k tomu, že jako marker reflexivity začne být používán prostředek nový; tímto novým prostředkem je přitom často prostředek používaný původně jen v kontextech emfatických (srov. holandský RM *zichzelf*). Toto obnovení RM je možné interpretovat jako důsledek jeho předcházející gramatikalizace, neboť vzhledem k této gramatikalizaci začal původní RM plnit rovněž funkci MM (tj. např. funkci spontánnostní či deagentní). Podobný diachronní vývoj v typologickém kontextu popisuje rovněž Geniušienė (1987, s. 246), když uvádí, že „if a language has two RMs¹²⁶ the older one loses the function of marking semantic reflexivity earliest, the newer RM gradually becoming the only (or preferable) means of expressing it“ – k obnovení (vzniku nového RM) tedy podle autorky opět dochází v původní funkci reflexiva, tj. ve funkci sémantické reflexivity.

V typologické literatuře zmiňovaný proces obnovení reflexivního markeru je přitom možné pozorovat rovněž v jazykově specifickém případě češtiny, kde v diachronním rozměru dochází k postupnému ústupu reflexiva *se* z jeho původní funkce, tj. z kontextů, v nichž je vyjadřována sémantická reflexivita, a k nahrazování tohoto reflexiva v těchto kontextech tvarem *sebe*. Tento proces se přitom bezprostředně dotýká rovněž kategoriální interpretace českého reflexiva *se*: jak jsme již uvedli, je toto reflexivum od původu zájmenem (vyjadřujícím zejména sémantickou reflexivitu), naopak v gramatikalizovanějších užitích (tedy např. v konstrukci spontánnostní a deagentní) se již o zájmeno nejedná, neboť zde tato forma nemá referenci (neodkazuje k žádné entitě) – v těchto případech bývá toto reflexivum interpretováno jako volný slovesný morfém (srov. např. Komárek et al., 1986, s. 175; Karlík et al., 1995, s. 69), případně jako reflexivizující částice (Oliva, 2001). Z hlediska kategoriální interpretace lze proto v diachronním měřítku mluvit o ústupu tvaru *se* z funkce zájmena, v níž je tento tvar nahrazován formou *sebe*.¹²⁷

Diachronní ústup tvaru *se* z funkce zájmena lze názorně demonstrovat porovnáním užívání tohoto tvaru v současné češtině se situací v češtině staré. Ve staré češtině totiž existovala řada kontextů, v nichž je *se* zřetelně zájmenem (a nikoli slovesným morfémem, příp. částicí) a v nichž v současné češtině již tento tvar nelze použít – v těchto kontextech tedy došlo k obnovení, tj. k nahrazení reflexiva *se* formou *sebe*. Mezi tyto kontexty patří např.

¹²⁵ Druhým doloženým způsobem vzniku dvouformového systému je formální split prostředku plnicího původně funkci RM i MM, při kterém dochází k formální redukci tohoto prostředku v middle kontextech, zatímco v kontextech reflexivních si tento prostředek zachovává původní formu.

¹²⁶ Připomínáme, že termín reflexive marker (RM) používá Geniušienė (1987) v širším významu než Kemmer (1993), neboť z domény reflexivity nevyčleňuje kategorii middle.

¹²⁷ Tímto ústupem se podrobněji zabýváme v Pergler (2016b), následující výklad proto představuje stručné shrnutí tam užitě argumentace.

kontext koordinační, kdy je *se* užito v koordinaci s jiným, substantivním či zájmenným výrazem, srov. doklad (11), neboť nelze předpokládat, že by v koordinaci s takovým výrazem mohl být slovesný morfém nebo částice. Dalším takovým kontextem jsou užití předložková, srov. příklad (12), která opět předpokládají zájmennou interpretaci *se*, neboť příslušné předložky *se* vždy pojí s pádovým tvarem substantiva nebo zájmena. Pro zájmennou interpretaci hovoří rovněž kontexty s akuzativní formou doplňku, srov. větu (13), případně zájmena *sám*, srov. příklad (14), protože akuzativní tvar doplňku i zájmena *sám* je dán shodou s řídicím výrazem, kterým v těchto kontextech může být pouze forma *se*, již je tak nutné interpretovat rovněž jako akuzativní tvar (kterým pochopitelně nemůže být částice, natož pouhý morfém). Zmínit je třeba také kontexty, v nichž stojí *se* v kontrastní pozici, srov. větu (15), v těchto případech je reflexivum zřetelně referenční (do kontrastu jsou postaveny referenty příslušných výrazů, v uvedeném příkladu referenty výrazů *jiné* a *sě*), takže opět jde jasně o zájmeno (morfémy ani částice referenční nejsou), a dále kontexty, v nichž *se* vyjadřuje určení srovnání (např. po spojkách *než* nebo *jako*), srov. doklad (16), kde je *se* opět zřetelně referenční a navíc jde jasně o větný člen.

(11) *nežli by měl se a lid v blud uvést, slúžiž raději mši obyčejně jako jiný den* JAKVEČV, 81v

(12) *blázen rukama svýma máchá [...], jednak je vtasí pod paži, jednak za se, jednak nad se, jednak před se, až je i v usta vtasí* TKADLB, 104v

(13) *ač hledíš počátku, uzříš se chuda a nedostatečna; když prostředního, nalezněš se bídného a smutného neb truchlého; a když konec, v zemi tě přijatého* GESTAM, 121r

(14) *budeš milovati Hospodina, Boha svého, ze všeho srdce svého [...] a bližního jako samého se* KRISTA, 63r

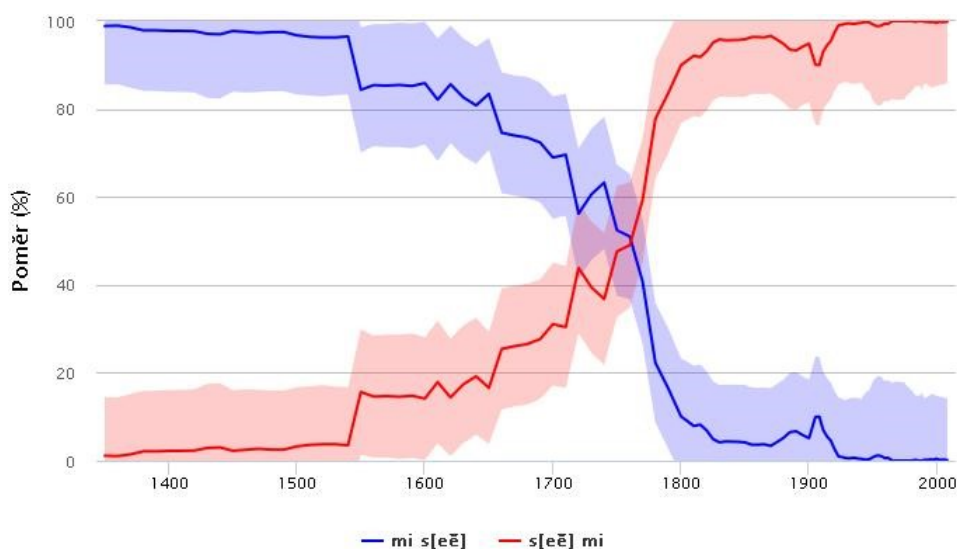
(15) *hříšný [...], jenž jiné hyzdí, a se schválí, zlost nalézá, a ctnost tupí* HUSZRCN, 109r

(16) *v tesknosti přebývám, miluje ji věrně více nežli se* LYRVIL, 39

Jako argument podporující tezi o ústupu reflexiva *se* z funkce zájmena lze zmínit také slovoslednou změnu *mi se* > *se mi*, kterou jsme se již zabývali v souvislosti s procesem morfologizace a jejíž průběh zachycuje níže uvedený graf.¹²⁸ Jak totiž upozorňuje Veselý (2013, s. 314–315), současněčeský slovosled *se mi* lze považovat za argument proti zájmenné (akuzativní) interpretaci reflexiva *se*, neboť akuzativní klitické zájmenné tvary stojí v češtině obvykle až za tvary dativními. Jak přitom ukazuje uvedený graf, ve staré češtině se reflexivum *se* v tomto směru chovalo jako běžný akuzativní klitický zájmenný tvar, neboť v příslušných kontextech za tvarem dativním skutečně stálo.¹²⁹

¹²⁸ Graf byl získán pomocí korpusové aplikace SyD, srov. Cvrček – Vondříčka (2011).

¹²⁹ V této souvislosti stojí za pozornost, že je na internetu možné dohledat několik dokladů na pořadí *mi se* i v češtině současné, a sice ve struktuře *je mi se líto*. Skutečnost, že se v těchto případech uplatňuje slovosled typický pro zájmenné tvary, je přitom v souladu s tím, že zde reflexivum *se* funguje zřetelně jako genitivní syntaktické doplnění adverbia *líto* (jedná se tak o další kontext /po užitích typu *mám se plné zuby*, zmíněných v části II.2.5/ dokumentující okrajovou přítomnost „genitivního *se*“ v současné češtině). Existence uvedených dokladů je mimochodem v rozporu s předpokladem K. Olivy (2001, s. 206), že je u spojení *být líto* reflexivizace „triviálně vyloučena“.



Graf 1: Vývoj distribuce slovosledných variant *mi se* a *se mi*

Na základě uvedených skutečností je tedy možné konstatovat, že v důsledku gramatikalizace reflexivních konstrukcí (včetně konstrukce deagentní) dochází v diachronním rozměru v souladu s typologicky obvyklým vývojem k procesu obnovení reflexivního značení v jeho původní funkci, tj. k ústupu reflexiva *se* z funkce zájmena a k jeho nahrazování v této funkci tvarem *sebe*. Tvar *sebe* je přitom fonologicky komplexnější, a tudíž expresivnější než tvar *se*, což odpovídá teoretickým očekáváním vyplývajícím z teorie gramatikalizace, zároveň se tento původně jen genitivní tvar jako prostředek obnovení v češtině přirozeně nabízel z toho důvodu, že v průběhu vývoje češtiny lze pozorovat obecnější tendenci k pronikání genitivních tvarů do funkce akuzativu, která kromě reflexiva *se* zasáhla řadu dalších zájmen (srov. původně jen genitivní tvary *mne*, *tebe*, *jeho* apod.) a stála také u zrodu morfologické kategorie životnosti u maskulinních substantiv (srov. např. Lamprecht et al., 1986, s. 134–135), popsany proces obnovení je proto třeba vnímat rovněž v kontextu této širší vývojové tendence.

Proces ústupu *se* z funkce zájmena a jeho nahrazování tvarem *sebe* je procesem postupným, neboť jak ukazujeme v Pergler (2016b), mělo nahrazení tvaru *se* tvarem *sebe* v popsáných kontextech podobu pozvolné změny frekvence užívání těchto výrazů (jak je patrné z výše uvedeného grafu, tato postupná změna frekvence se týkala rovněž slovosledné změny *mi se* > *se mi*), v různých popsáných kontextech navíc dochází k této změně v ne zcela identických časových obdobích. Popsaný postupný proces navíc nebyl v češtině dosud završen, neboť nedošlo dosud k úplnému ústupu *se* ze všech zájmenných kontextů: jak vyplývá z výše uvedeného výkladu, zasáhl tento ústup především kontexty emfatické, zatímco v kontextech neemfatických je tvar *se* (v souladu se svou klitickou povahou) obvykle dosud užíván (srov. *viděl se v zrcadle*).¹³⁰ Tato situace přitom opět odpovídá poznatkům

¹³⁰ Tuto situaci je třeba opět vnímat v kontextu dalších zájmen, u nichž vedle sebe existují tvary přízvučné a tvary klitické, srov. např. distribuci tvarů *tě* – *tebe*.

typologickým, tj. situaci doložené v řadě dalších jazyků: jak jsme již zmínili, podle Kemmer (1993) probíhalo v některých jazycích (např. holandštině či surselvánském dialektu rétorománštiny) obnovení reflexivního značení tak, že se nový RM používal nejprve pouze v kontextech emfatických. Dále než v češtině pak dospěl proces obnovení reflexiva např. v ruštině, srov. např. Kemmer (1994, s. 189), která uvádí, že v ruštině již existuje dvouformový systém: tvar *-sja* se užívá pouze ve funkci MM, zatímco ve funkci RM lze použít pouze tvar *sebja*.

Pokud jde o průběh popsaného ústupu reflexiva *se* z funkce zájmena, lze se inspirovat rovněž teoretickým pojetím De Smetovým (2012), srov. kapitolu II.2.5 – jak autor uvádí, při postupném šíření určité formy do nových kontextů se tato forma šíří nejprve do těch kontextů, které jsou nejpodobnější existujícím užitím, tj. které jsou nejméně „nápadné“. V případě tvaru *se* jde ovšem o proces opačný, tedy nikoli o šíření do nových kontextů, nýbrž o ústup z kontextů existujících, tento proces má tedy zřejmě průběh obrácený: *se* ustoupilo nejprve z těch zájmenných kontextů, kde je jeho zájmennost nejvíce patrná (tj. z kontextů ilustrovaných větami 11–16), zatímco v kontextech, kde pro zájmennou interpretaci *se* nejsou jasné formální signály, tj. kde je vedle zájmenné interpretace teoreticky možné chápat tvar *se* také jako morfém/částici (např. *viděl se v zrcadle*), k tomuto ústupu dosud nedošlo.

Jak jsme již zmínili, vedou se v české lingvistice spory ohledně otázky, zda je možné v současné češtině uvažovat u sémanticky reflexivní konstrukce o zájmenné platnosti reflexiva *se*: zatímco Panevová (2008) či Šmilauer (1966) připouštějí tuto zájmennou platnost všude tam, kde je možná substituce tvarem *sebe*, Oliva (2001) či Veselý (2013) naopak zájmennou interpretaci ve všech kontextech odmítají, další autoři pak připouštějí možnost zájmenné interpretace jen v omezenějším rozsahu kontextů, případně nezaujímají jednoznačné stanovisko, srov. zejména Havránek (1928), Kopečný (1954) či Komárek (2001). Tyto spory, resp. vůbec otázku kategorizace reflexiva *se* v současné češtině, je přitom dle našeho soudu třeba vnímat právě v kontextu popsaného diachronního vývoje, tj. v kontextu ústupu tvaru *se* z funkce zájmena: vzhledem k tomu, že tento proces v češtině probíhá, avšak není dosud završen, reflexivum *se* v současné češtině v sémanticky reflexivní konstrukci některé rysy zájmena má (jsou jimi např. kompozicionální sémantika, substituovatelnost jinými zájmeny či substantivy nebo paradigmaticnost užití), zatímco jiné rysy již nemá (např. nemožnost stát v koordinaci, po předložkách či v kontrastu nebo obvyklá nemožnost akuzativní kongruence doplňku). Snahy toto reflexivum v současné češtině jednoznačně kategorizovat buď jako zájmeno, nebo jako částici proto dle našeho názoru nemohou vést k adekvátnímu výsledku, neboť (jak jsme již uvedli) „tvrzení ‚*se* je zájmeno‘ ignoruje jeho chování charakteristické pro morfémy/částice a tvrzení ‚*se* je morfém/částice‘ ignoruje jeho chování charakteristické pro zájmena“ (Pergler, 2016b). Otázku, zda je současně české *se* v sémanticky reflexivní konstrukci zájmenem, nebo slovesným morfémem/částicí, je tak třeba nahradit otázkou, jaké má toto reflexivum rysy zájmena a jaké má rysy volného slovesného morfému, případně částice. Tato otázka přitom odpovídá pojetí kategorií založenému na

předpokladu jejich prostupnosti a neostrých hranic mezi nimi, které jsme popsali v kapitole II.2.4; domníváme se, že popsané chování reflexiva *se* je jasným argumentem ve prospěch tohoto pojetí.

II.5.2 Další vývoj reflexivní deagentní konstrukce

V kapitole II.5.1 jsme se věnovali původu a vzniku reflexivní deagentní konstrukce, případně otázkám s procesem jejího vzniku úzce souvisejícím. Tématem kapitoly II.5.2 naproti tomu bude diachronní vývoj, který u této konstrukce následoval po jejím vzniku, zaměříme se přitom na teoretické aspekty tohoto vývoje a upozorníme na otázky, které se v této souvislosti nabízejí pro materiálový výzkum.

V části II.5.2.1 se budeme věnovat otázce diachronního vztahu mezi deagentními užitími s podmětem a užitími bezpodmětými; v části II.5.2.2 se zmíníme o problematice formálního vyjadřování agentu. Vzhledem k tomu, že za klíčovou vlastnost reflexivní deagentní konstrukce pokládáme její komunikační funkci (srov. II.4.4), kterou lze chápat jako motivaci pro její jednotlivé (formální i sémantické) rysy, budeme se v části II.5.2.3 zabývat možným vývojem této komunikační funkce; konečně v části II.5.2.4 se zaměříme na existenci speciálních typů užití deagentní konstrukce, zejména na užití se zvláštním modálním významem.

II.5.2.1 Deagentní konstrukce s podmětem a bez podmětu

V kapitole II.5.1 jsme představili model, podle nějž reflexivní deagentní konstrukce vznikla reanalýzou užití spontánnostních; z uvedeného výkladu přitom vyplývá, že takto vzniklá deagentní konstrukce obligatorně obsahuje syntaktický subjekt, který v ní vyjadřuje participant se sémantickou rolí patientu. Jak jsme ovšem již opakovaně zmiňovali, reflexivní deagentní konstrukce se v současné češtině může realizovat i v podobě bezpodměté, a to tehdy, vystupuje-li zde intransitivní sloveso, které participant s rolí patientu ve svém valenčním rámci neobsahuje (např. *plavalo se*), případně sloveso tranzitivní v těch případech, kdy jeho patiens není specifikován (např. *zpívalo se*). V této souvislosti je tedy třeba se zabývat otázkou vzájemného diachronního vztahu mezi užitími s podmětem a bez podmětu, resp. ukázat, jak došlo v češtině ke vzniku struktur bezpodmětých.

Těmito otázkami se ve svém textu zabývá Meyer (2010), který struktury s podmětem označuje jako pasivum, struktury bezpodměté jako impersonál a který zkoumá diachronní vývoj těchto konstrukcí v češtině a dalších slovanských jazycích. Autor v této souvislosti uvádí, že impersonální konstrukce se v těchto jazycích objevuje později než konstrukce pasivní, a předpokládá proto, že konstrukce impersonální (bezpodmětá) diachronně vznikla z konstrukce pasivní (s podmětem). Pokud jde o chronologii tohoto procesu v češtině, zdůrazňuje Meyer (2010, s. 297–298), že je třeba rozlišovat mezi užitími se slovesy tranzitivními a se slovesy intransitivními: zatímco bezpodměté doklady se slovesy

tranzitivními se podle něj vyskytují již v dokladech ze 14. století, „[t]rue SE-impersonals based on intransitive verbs [...] remain rare exceptions even in the *Kniha Rožmberská*, and show up more frequently in our samples only since the middle of the 16th century (Meyer, 2010, s. 297). Příslušný vývoj si lze tedy v češtině představit tak, že chronologicky nejdříve vznikají deagentní struktury s podmětem (z užití spontánnostních), následně deagentní struktury bez podmětu se slovesy tranzitivními a nakonec deagentní struktury bez podmětu se slovesy intransitivními, jejichž frekvence začíná podle Meyera výrazněji růst až ve druhé polovině 16. století.

Domníváme se, že takto pojatý vznik bezpodmětých deagentních užití je opět možné modelovat mj. pomocí mechanismu reanalýzy a následné analogicky motivované aktualizace, jak jsou tyto procesy popsány v Hopper – Traugott (2003), srov. kapitulu II.2.1. Vzhledem k tomu, že je v češtině obecně možné formálně nevyjadřovat syntaktický subjekt věty (jde o vlastnost označovanou jako *pro-drop*), mohly v případě této předpokládané změny fungovat jako lokus reanalýzy právě deagentní užití s tranzitivním slovesem a se subjektem (patientem) nevyjádřeným, srov. např. modelovou strukturu (17):

(17) *Přinesli text té písně a teď se zpívá.*

Původní analýza spočívá u tohoto modelového příkladu v tom, že klauze *teď se zpívá* má nevyjádřený subjekt s rolí patientu, který je koreferenční s výrazem *písně* (příp. *text*) v první klauzi, v rámci analýzy nové se pak jedná o strukturu bezpodmětou, tj. o intransitivní užití tranzitivního slovesa. Předpokládaná reanalýza má přitom jak stránku sémantickou (došlo k odstranění implikace specifického patientu), tak stránku syntaktickou (byla odstraněna syntaktická pozice subjektu a forma slovesa začala být interpretována nikoli jako realizace shody se subjektem, nýbrž jako defaultní tvar), přičemž se opět jedná o změnu skrytou, která nezasahuje samotnou formu.

Formální manifestace změny je pak až záležitostí následného procesu aktualizace, při němž se struktura analogicky šíří do nových kontextů, které již neumožňují původní analýzu; tyto nové kontexty reprezentuje např. potenciální struktura (18), kde sloveso vzhledem k préteritní formě vyjadřuje jmenný rod, takže je zřejmé, že jde o tvar defaultní, neboť se (s ohledem na rod potenciálních antecedentů) nemůže jednat o projev shody, dále struktura (19), kde nemožnost shody s hypotetickým nevyjádřeným subjektem vyplývá z plurálové formy jeho možných antecedentů, a konečně věta (20), kde je užito intransitivní sloveso, které participant s rolí patientu vůbec nepředpokládá. Představený model přitom vysvětluje i zmíněnou skutečnost, že se bezpodměté deagentní struktury s intransitivními slovesy začaly v češtině užívat až později než bezpodměté struktury se slovesy tranzitivními: struktury typu (20) jsou dříve existujícím užitím (tj. strukturám obsahujícím subjekt) formálně méně podobné než struktury typu (18)–(19), neboť se u nich na rozdíl od struktur (18)–(19) závazně vyskytují jiné slovesné lexémy než u struktur se subjektem, a proto k analogickému rozšíření

do těchto kontextů došlo v průběhu aktualizačního procesu až později, srov. kapitolu II.2.5, resp. De Smet (2012).¹³¹

(18) *Přinesli text té písně a pak se zpívalo.*

(19) *Přinesli texty těch písní a teď se zpívá.*

(20) *Plavalo se proti proudu.*

Pokud jde o další slovanské jazyky, kterými se Meyer (2010) zabývá, zajímavá je především situace v polštině, kde vývoj v oblasti deagentní konstrukce dospěl dále než v případě češtiny. Jak jsme již uvedli v kapitole II.4.3, v současné polštině existuje tranzitivní reflexivní deagentní konstrukce, v níž má *patiens* tranzitivního slovesa akuzativní tvar, tj. nedochází k jeho promoci na subjekt; tato konstrukce přitom vznikla v polštině později než bezpodmětá konstrukce od sloves intransitivních: jak Meyer uvádí (s. 299–300), formálně promoční reflexivní pasivum (tj. deagentní konstrukce s podmětem) se v polštině vyskytuje cca od 15. století, bezpodmětá konstrukce s intransitivními slovesy od druhé poloviny 16. století a tranzitivní konstrukce s *patientem* v akuzativu od konce století 17. V souvislosti s tímto vývojem zmiňuje Meyer (2010, s. 301–302) následující hierarchii reflexivních konstrukcí, která reflektuje jednak synchronní distribuci těchto konstrukcí v jazycích, jednak obvyklý směr diachronního vývoje: promoční pasivum od tranzitivních sloves (tj. deagentní konstrukce s podmětem) > impersonální konstrukce s intransitivními slovesy > impersonální konstrukce tranzitivní (tj. bezpodmětá konstrukce s tranzitivními slovesy a *patientem* v akuzativu). Zatímco v češtině dospěl vývoj do druhého stádia této hierarchie, v polštině dospěl až do stádia třetího, naopak v ruštině se vývoj zastavil ve stádiu prvním (jak jsme opakovaně zmiňovali, lze v ruštině tvořit pouze promoční reflexivní deagentní konstrukci od tranzitivních sloves).

Popsaný typ vývoje odpovídá rovněž poznatkům typologickým, srov. např. Geniusiené (1987, s. 350), která uvádí kroslingvistickou hierarchii *decausative* > *passive* > *impersonal*, kterou dokládá skutečností, že „[l]anguages with the reflexive impersonal invariably display the other two objective functions of RMs, and languages with the reflexive (personal) passive display *decausative* RVs, but not necessarily the reflexive impersonal“, z níž vyplývá, že „the impersonal function in the RM is secondary to the personal passive and develops later than the latter“. Stejný vztah mezi konstrukcí s podmětem a konstrukcí bezpodmětou v kroslingvistickém kontextu předpokládá např. Sansò (2011), srov. již zmíněné jím uváděné schéma *reflexive* > *middle* > *anticausative* > *passive* > *impersonal* (viz kapitolu II.5.1.1).

¹³¹ V souvislosti s rozšířením na intransitivní slovesa Meyer (2010, s. 302–303) uvádí, že k tomuto rozšíření došlo k celé této třídě sloves najednou, tj. nikoli postupně po jednotlivých slovesných lexémech nebo skupinách lexémů. Autor dále (s. 303) podává generativistickou, tj. interní, formální explanaci tohoto rozšíření, které je podle něj způsobeno tím, že „a T⁰, unspecified for agreement features, entered the lexicon of Cz[ech]“ (k problematičnosti explanací tohoto typu srov. kapitolu II.3.1.3).

Situaci v češtině a dalších slovanských jazycích je možné porovnat např. se situací v jazycích románských, která je, pokud jde o reflexivní konstrukce, té české do značné míry podobná a které je věnováno i značné množství odborné literatury; v dané souvislosti je možné zmínit např. studii Giacalone Ramat – Sansò (2011), která se věnuje vzniku bezpodměté deagentní konstrukce v italštině. Podobně jako v češtině a polštině, i v italštině vznikla bezpodmětá (impersonální) konstrukce později než konstrukce s podmětem, a podobně jako v polštině, i zde existuje rovněž reflexivní konstrukce tranzitivní, v níž *patiens* tranzitivního slovesa obsazuje pozici syntaktického objektu. Italský diachronní vývoj je ovšem od toho polského do jisté míry odlišný: zatímco v polštině vznikla tranzitivní deagentní užití až výrazně později než užití se slovesy intranzitivními, v italštině vznikly oba tyto typy užití přibližně ve stejném období. Důvodem je, že lokus reanalýzy podmětové konstrukce na konstrukci bezpodmětou je v italštině jiný, než jak jsme ho modelovali výše pro vývoj v češtině (kde jsme za lokus reanalýzy pokládali užití s tranzitivním slovesem bez vyjádřeného pacientu): podle Giacalone Ramat – Sansò (2011) proběhla v italštině příslušná reanalýza v kontextech s vyjádřeným singulárovým pacientem stojícím ve slovosledné pozici za slovesem.¹³² Vzhledem k tomu, že v italštině nejsou morfologicky vyjadřovány pády a že tu vzájemné postavení slovesa a subjektu není pevně dáno, je v uvedených kontextech možné pokládat vyjádření pacientu jak za syntaktický subjekt (původní analýza), tak za syntaktický objekt (nová analýza); z těchto kontextů se pak nově analyzovaná (bezpodmětá) struktura rozšířila do kontextů dalších, např. do kontextů s intranzitivními slovesy či do kontextů s pacientem v plurálu (v nichž *patiens* nelze interpretovat jako subjekt, protože s ním sloveso nevyjadřuje shodu v čísle). K podobnému vývoji by v polštině (stejně jako v češtině) pravděpodobnému nemohlo dojít z toho důvodu, že opozice subjektu a objektu je zde (až na případy pádového synkretismu) signalizována rozdílným morfologickým pádovým značením. Lze tedy shrnout, že v italštině podobně jako v češtině vznikla deagentní užití bez podmětu z deagentních užití s podmětem, ale reanalýza zde probíhala v jiných kontextech; podobně jako v italštině přitom probíhal vývoj i v některých dalších románských jazycích, např. v portugalštině (srov. Haspelmath, 1990, s. 58, příp. Geniušienė, 1987, s. 350) a španělštině.

V souvislosti s diachronním vztahem mezi strukturami s podmětem a strukturami bez podmětu je třeba ještě zmínit, že v příkrém rozporu s dosud uvedenými autory i argumenty modeluje příslušný vztah Kemmer (1993, s. 177–180), která předpokládá, že v románských jazycích včetně italštiny vznikla nejprve deagentní konstrukce tranzitivní (s pacientem v pozici objektu) a z ní se teprve následně vyvinula užití promoční s pacientem v pozici subjektu. Předpokládán je zde tedy přesně opačný vývoj, než jaký popisují Giacalone Ramat – Sansò (2011), tito autoři ovšem na rozdíl od Kemmer (1993) zakládají svůj popis na důkladné analýze dat ze staré italštiny; Kemmer navíc zřejmě předpokládá, že v současné italštině existuje pouze konstrukce s pacientem v pozici subjektu, což je evidentně v rozporu s realitou

¹³² Tento kontext autoři považují za kritický kontext ve smyslu Diewald, srov. kapitolu II.2.7.

(srov. Giacalone Ramat – Sansò, 2011, s. 209n.). Zdá se proto, že model popsáný v Kemmer (1993), počítající se vznikem konstrukce s podmětem z konstrukce bezpodměté, je mylný. Kemmer (1993, s. 179) sice ke svému modelu vývoje uvádí paralelu z masajštiny, v tomto jazyce ovšem, jak autorka sama připouští, není diachronním zdrojem deagentních užití konstrukce reflexivní, nýbrž konstrukce s transponovanou třetí osobou plurálu; diachronní zdroj je přitom v této souvislosti vysoce relevantním faktorem, neboť jak uvádí Haspelmath (1990, s. 57–58), vývoj od konstrukce bezpodměté ke konstrukci s podmětem je obvyklý v jazycích, kde je zdrojovou strukturou konstrukce se všeobecným podmětem (*generalized-subject construction*), tj. např. konstrukce s transponovanou slovesnou osobou, zatímco v jazycích, kde je zdrojem těchto konstrukcí reflexivita, je třeba předpokládat vývoj opačný (od konstrukce s podmětem ke konstrukci bezpodměté), protože deagentní konstrukce zde bezprostředně vzniká z konstrukce spontánnostní, kde *patiens* obsazuje pozici syntaktického subjektu.¹³³

Tuto kapitolu lze tedy shrnout konstatováním, že bezpodmětá deagentní užití v češtině diachronně vznikla z deagentních užití s podmětem, přičemž nejprve se v těchto bezpodmětých užitích mohla uplatňovat pouze slovesa tranzitivní (bez vyjádřeného patientu), následně došlo k rozšíření na slovesa intransitivní; tento vývojový proces má kromě jazyků slovanských paralely také v dalších jazycích, např. jazycích románských, kde může být ovšem příslušný diachronní vývoj v některých aspektech odlišný.

II.5.2.2 Agens a možnost jeho vyjádření

Jak jsme již zmínili, v současné češtině není možné v reflexivní deagentní konstrukci (na rozdíl např. od opisného pasiva) formálně vyjádřit participant s rolí agentu. Kopečný (1958, s. 117) sice jako protipříklad tohoto pravidla uvádí věty (21)–(22), sám nicméně tyto případy označuje jako pouhé výjimky, které se objevují „[p]ro velmi těsné funkční sousedství s passivem opisným“.¹³⁴

(21) *pak se toho mnohými pacienty zneužívá* (Kopečný, 1958, s. 117)

(22) *pak se na to od různých lidí poukazuje* (Kopečný, 1958, s. 117)

Jiná byla ovšem situace ve starších vývojových fázích češtiny, kde naopak (jak jsme již rovněž zmiňovali) vyjádření agentu v reflexivní deagentní konstrukci možné bylo. Řadu takových dokladů uvádí Štícha (1988, s. 25–26); jak z jeho výčtu vyplývá, mělo vyjádření agentu nejčastěji formu předložkové fráze s předložkou *od*, srov. např. doklady (23)–(27),

¹³³ Vzhledem k tomu, že je v jazycích doložen tento obojí směr vývoje, nepovažuje Haspelmath (1990) uvedené procesy (tj. vznik bezpodměté konstrukce z konstrukce s podmětem a proces opačný) za gramatikalizaci, neboť jak jsme uvedli výše, pro Haspelmatha je jedním z klíčových rysů gramatikalizace její unidirekcionálnost.

¹³⁴ Další doklad tohoto typu uvádí Štícha (1988, s. 28): *záležitost se probírala nakupujícími maminkami v samoobsluze*. O vyjádření (plurálového) agentu by ovšem bylo možné uvažovat též ve strukturách s předložkou *mezi* (typ *mezi studenty se říká, že...*).

dalšími formálními možnostmi pak byl bezpředložkový instrumentál (28) a předložková fráze s předložkou *skrze* (29). Z uvedených dokladů je dále patrné, že vyjadřovaný agens mohl být jak specifický (23), tak generický (24), mohl referovat k mluvčímu nebo ho zahrnovat, tj. být vyjádřen zájmenem pro první osobu singuláru (28) nebo plurálu (26), dále mohl být vyjádřen vlastním jménem (29) a také tázacím zájmenem (25). Za pozornost stojí rovněž doklad (27), který ukazuje, že agens mohl být vyjádřen nejen ve struktuře s podmíněním, ale rovněž ve struktuře bezpodměté (srov. též Meyer, 2010, s. 297), což z kroslingvistického hlediska není zcela obvyklé, neboť jak uvádí např. Comrie (1977, s. 48–49), „[i]n a number of languages with impersonal passives, it is in fact impossible to give overt expression to the underlying subject“ (na druhou stranu se ovšem Comrie zmiňuje i o jazycích, v nichž agens v těchto strukturách vyjádřit lze).

(23) *komu spravedlivě náležitosti bude, tomu se to od knížete [...] dá* CESTPREF (Štícha, 1988, s. 25)

(24) *že se to od nerozumných za natahování práv ... pokládá* KOMLAB (Štícha, 1988, s. 25)

(25) *nevědomo bylo, kde se a od koho dělaly* DAČPAM (Štícha, 1988, s. 25)

(26) *od nás že se neдрží slovo* SATSTAV (Štícha, 1988, s. 26)

(27) *ráno [...] k modlení se od kněží volalo* CESTMITRD (Štícha, 1988, s. 26)

(28) *mnůt se již to nikterakž děle nebude trpěti* HYN, 228r (Štícha, 1988, s. 25)

(29) *to se také potvrzuje skrze Davida* POVOL (Štícha, 1988, s. 25)

Popsaná situace vyvolává řadu otázek pro materiálový výzkum. Zprv je otázkou, jak často byl agens v deagentní konstrukci v komunikaci vyjadřován, a jak často byl naopak ponechán nevyjádřený (v datech, s nimiž pracujeme v Pergler /2014/, agens v drtivé většině případů vyjádřen nebyl), přičemž je třeba především zkoumat, za jakých podmínek (tj. v jakých kontextech) k jeho vyjadřování, resp. nevyjadřování docházelo. Vzhledem k nemožnosti vyjádření agentu v češtině současné je z diachronního hlediska třeba prozkoumat rovněž proces ztráty možnosti tohoto vyjadřování, tj. popsat, jak a za jakých podmínek k této ztrátě došlo. Pokud jde o chronologii tohoto procesu, uvádí Štícha (1988, s. 25), že bylo agens možné vyjadřovat až do 2. poloviny 19. století, jak jsme přitom již zmínili, důležitější než datace prvního, případně posledního doloženého dokladu je spíše popis postupného vývoje frekvence daného jevu.

Pokud jde o typologický kontext nastíněné ztráty možnosti vyjadřování agentu, je zajímavé, že Geniušienė (1987, s. 269–270) pokládá za kroslingvisticky obvyklý proces opačný, tj. takový, že v jazyce nejprve v reflexivní deagentní konstrukci agens vyjádřit možné není (neboť nevyjádřením agentu se deagentní konstrukce více podobá zdrojové konstrukci spontánnostní), přičemž následným vývojem dochází ke vzniku této možnosti, srov. Geniušienė (1987, s. 269): „[t]he agentive passive is most likely a later development cross-linguistically than the non-agentive passive [...], the latter being more similar to decausative RVs syntactically“. Autorka se nicméně následně zmiňuje i o případech postupného zániku možnosti agens vyjádřit, jako příklad tohoto vývoje přitom zmiňuje slovenštinu (s. 270), kde

ovšem evidentně vychází z mylně pochopené citace Kopečného (1954), který v citované pasáži nemluví o (staré) slovenštině, nýbrž o staroslověnštině, když uvádí, že ve staroslověnštině bylo běžné agens v reflexivní konstrukci vyjadřovat.

V souvislosti se ztrátou možnosti vyjádřit v reflexivní deagentní konstrukci agens je ještě třeba zmínit, že k podobné ztrátě této možnosti došlo rovněž v italštině, kde je, jak jsme již uvedli, reflexivní deagentní konstrukce obecně v řadě aspektů podobná konstrukci české; procesem této ztráty se přitom podrobně zabývá Sansò (2011). Autor uvádí, že ve staré italštině bylo vyjadřování agentu v deagentní konstrukci relativně běžné, zatímco v italštině současné v této konstrukci (stejně jako v češtině) agens vyjádřit nelze; proces ztráty možnosti tohoto vyjadřování přitom Sansò podrobně popisuje, v rámci tohoto popisu mimo jiné ukazuje, že nejprve došlo ke ztrátě této možnosti u agentů specifických, teprve následně u agentů generických, tento proces měl přitom podobu postupného snižování frekvence dokladů s agentem vyjádřeným. Jak jsme již uvedli v kapitole II.2.3, pokládá Sansò popsany proces za tzv. retrakci, tj. změnu, při níž dochází k zániku nejvíce gramatikalizovaného užití daného jazykového prostředku (srov. Haspelmath, 2004), v tomto případě tedy k zániku deagentního užití s vyjádřeným agentem. Jak autor uvádí, má tento proces paralely i v dalších románských jazycích, kde lze ovšem pozorovat některé rozdíly – ve španělštině např. možnost formálního vyjádření agentu vznikla později než v italštině a pozdější je tak i proces jejího zániku: v současné španělštině agens v deagentní konstrukci dosud vyjádřit lze, ovšem tato možnost je zde již (na rozdíl od španělštiny 15. či 16. století) omezena zpravidla jen na agenty generické.

Za pozornost stojí rovněž způsob, jakým Sansò (2011) popsanou ztrátu možnosti vyjadřování agentu interpretuje. Autor totiž tuto změnu zasazuje do obecnějšího kontextu italských deagentních konstrukcí, kde vedle konstrukce reflexivní existuje (podobně jako v češtině) rovněž opisné pasivum. Sansò uvádí, že zatímco ve staré italštině byly tyto dvě konstrukce funkčně synonymní, tj. byly užívány ve stejných typech kontextů, v průběhu diachronního vývoje došlo k jejich polarizaci, tedy k jejich funkčnímu rozrůznění, takže v současné italštině se každá z konstrukcí prototypicky pojí s jiným typem kontextů (srov. též kapitolu II.4.2.3, resp. Sansò, 2006): zatímco pro reflexivní konstrukci je charakteristický generický agens, prézens, imperfektivum a ireálná modalita, u opisného pasiva jde nejčastěji o agens negenerický a singulárový, préteritum, perfektivum a reálnou modalitu a zároveň zde má vysokou prominenci patiens. K této polarizaci docházelo ve vývoji italštiny postupně, přičemž za její projev je možné pokládat např. skutečnost, že ve staré italštině se v reflexivní konstrukci uplatňoval minulý čas a perfektivum více než v italštině současné; jako jeden z projevů této polarizace přitom autor chápe i popsanou ztrátu možnosti vyjadřování agentu: v současné italštině (na rozdíl od italštiny staré) je agens v reflexivní konstrukci (na rozdíl od opisného pasiva) vždy generický, a proto zde není (na rozdíl od opisného pasiva) formálně vyjadřován.

Vrátíme-li se nyní opět k situaci v češtině, je třeba v souvislosti s nevyjadřováním agentu upozornit na skutečnost, že na rozdíl od současné italštiny nemusí být v současné češtině agens v reflexivní deagentní konstrukci vždy generický, takže při hledání motivace pro jeho nevyjadřování nelze (na rozdíl od italštiny) se samotným konceptem generičnosti agentu vystačit. Jak jsme ovšem uvedli v kapitole II.4.4, předpokládáme, že i v (současné) češtině je možné nevyjadřování agentu vysvětlit funkčně a že funkční hledisko je třeba uplatnit i na další důležitý aspekt, kterým se situace v češtině podobá té italské, a sice na koexistenci reflexivní deagentní konstrukce s opisným pasivem. V následující kapitole se proto u reflexivní deagentní konstrukce zaměříme na problematiku jejího funkčního vývoje.

II.5.2.3 Funkční vývoj reflexivní deagentní konstrukce

Komunikační funkcí reflexivní deagentní konstrukce v současné češtině jsme se podrobně zabývali v kapitole II.4.4, kde jsme prezentovali stanovisko Fried (2006), jež předpokládá existenci následujícího funkčního rozdílu mezi reflexivní konstrukcí a opisným pasivem: zatímco stěžejní funkcí prototypického opisného pasiva je v současné češtině fokalizovat patiens tranzitivního slovesa (zvýšit jeho prominenci), u reflexivní konstrukce k této fokalizaci nedochází, realizuje se zde především defokalizace agentu a komunikační pozornost je soustředěna na samotný děj, nikoli na jeho participanty (tento funkční rozdíl podle citované autorky motivuje řadu formálních odlišností mezi oběma konstrukcemi). Nyní je třeba si položit otázku, zda tento předpokládaný stav existoval v češtině již od samého vzniku reflexivní deagentní konstrukce, nebo zda je výsledkem až pozdějšího vývoje, tedy otázku, jakou komunikační funkci měla reflexivní deagentní konstrukce ve starších vývojových fázích češtiny a jak se tato funkce případně vyvíjela. V této souvislosti stojí za připomenutí funkční vývoj, k němuž došlo podle Sansò (2011) u reflexivní deagentní konstrukce v italštině a který jsme zmínili v předchozí kapitole: Sansò předpokládá, že byla italská reflexivní konstrukce s opisným pasivem nejprve funkčně synonymní, zatímco současný stav, kdy tyto dvě konstrukce plní různé komunikační funkce v různých diskurzích kontextech, je výsledkem až pozdějšího vývoje, totiž tzv. procesu polarizace (srov. též Giacalone Ramat – Sansò, 2011).

Pokud jde o situaci v češtině, vyjadřuje se k diachronnímu vývoji komunikační funkce reflexivní deagentní konstrukce Štícha (1988), přičemž je zajímavé, že zde autor předpokládá v zásadě stejný typ vývoje, jaký zmiňuje Sansò (2011) v případě italštiny. V kapitole II.4.4 jsme již uvedli, že pro současnou češtinu hovoří Štícha (1988) o existenci funkčního protikladu mezi reflexivní konstrukcí a opisným pasivem, který zhruba odpovídá našemu pojetí a který autor poněkud metaforicky popisuje tak, že opisné pasivum představuje děj směrem od objektu (myšleno patientu), zatímco u reflexivní konstrukce je děj představen směrem od konajícího subjektu. Pokud jde o pohled diachronní, tvrdí autor, že uvedená „významová různost mající charakter protikladu [...] se ovšem vyvinula v češtině jako funkce protikladu příslušných slovesných forem [...] zřejmě až v údobí několika desetiletí kolem

přelomu 19. a 20. století“ (Štícha, 1988, s. 23), přičemž „v minulých fázích vývoje spisovné češtiny nešlo o dvojí funkční jazykový prostředek, jak je tomu v češtině současné, nýbrž o synonymní formy funkčního jazykového prostředku [...] jediného; tento prostředek lze nazývat pasivem“ (s. 28). Štícha se tedy domnívá, že byly původně v češtině obě konstrukce funkčně identické, načež posléze došlo k jejich vzájemné funkční diferenciaci (srov. proces polarizace v italštině), což implikuje, že ve starších vývojových fázích češtiny mohla reflexivní konstrukce sloužit mimo jiné rovněž jako prostředek fokalizace patientu. Štíchův (1988) text je nicméně třeba pokládat za do značné míry problematický: autor sice předpokládá, že v článku uváděná fakta popsaný typ vývoje pro češtinu potvrzují, je ovšem otázka, zda se jedná o předpoklad odůvodněný – Štíchův text je totiž založen především na klasifikaci staro- a středněčeských dokladů reflexivní deagentní konstrukce na základě toho, jaký prostředek by byl v daném kontextu v souladu s normou užit v dnešní češtině,¹³⁵ autorův pohled na normu je přitom vždy velmi vyhraněný (Štícha dokáže u všech dokladů jednoznačně identifikovat, který z množiny formálních prostředků je dnes v daném kontextu noremní), ovšem v celém textu není nijak specifikováno, z čeho jsou údaje o noremnosti čerpány ani na základě jakých kritérií je v daném kontextu ten či onen prostředek (a ne jiný) za noremní považován.

Štíchou (1988) předpokládaný funkční vývoj deagentních užití je přitom zřejmě v souladu s již zmíněným pojetím vývoje reflexivní deagentní konstrukce v kontextu slovanském, jak ho interpretuje Siewierska (1988), srov. kapitolu II.4.3. Jak jsme zmínili, autorka v kontextu slovanských jazyků hovoří o postupném procesu reanalýzy z původního pasiva na aktivum, která v různých jazycích proběhla do různé míry: v ruštině je tato míra minimální (reflexivní konstrukce zde funguje jako prostředek pasivizace imperfektiv), v polštině naopak maximální (týká se nejen funkce, ale i formy, neboť zde nedochází k formální promoci patientu), čeština se pak mírou provedení této reanalýzy nalézá mezi těmito dvěma extrémy (funkčně jde v zásadě o aktivum, formální promoce patientu je ovšem rysem pasivním). Z toho lze vyvodit, že by ve starších fázích vývoje češtiny měla být reflexivní deagentní konstrukce více pasivem a méně aktivem než v češtině současné, což odpovídá Štíchově (1988) hypotéze o postupném funkčním odlišení této konstrukce od opisného pasiva a zároveň je to v souladu s vývojem popsaným pro italštinu.

Na základě dosud uvedeného je tedy možno formulovat hypotézu, že se komunikační funkce reflexivní deagentní konstrukce v češtině v čase vyvíjela, tedy že současný stav není původní a že původně bylo funkcí této konstrukce mj. zvyšovat prominenci patientu; související otázkou pak je, do jaké míry byla tato funkce relativně důležitá (např. vzhledem

¹³⁵ Srov. např. následující citace: „[č]asto ovšem stává ve starší češtině reflexivní pasivum tam, kde by dnes bylo normou [...] pasivum participiální“ (Štícha, 1988, s. 24), „[a]ktivní formou přísudku bychom dnes noremně vyjádřili obsah některých takových výpovědí, u nichž je užit reflexivního pasiva“ (s. 26), „reflexivní forma se někdy vyskytne v téže výpovědi spolu s výrazem [...], jenž je v češtině současné za jistých podmínek normou“ (s. 27).

k funkci defokalizovat agens) a do jaké míry byla závazná. Každopádně by se však podle této hypotézy funkční vývoj české reflexivní deagentní konstrukce podobal popsanému vývoji příslušné konstrukce italské.

V rozporu s formulovanou hypotézou je ovšem stanovisko Fried (2006, s. 102), která v souvislosti se situací v ruštině (kde reflexivní konstrukce slouží k pasivizaci imperfektiv) uvádí, že „the passive character of the Russian reflexive must be seen as a secondary development, whereby the generalization function of AR, inherited from Proto-Slavic, has been marginalized in favor of incorporating the reflexive form into the grammatical voice opposition [...] along the aspectual distinction“. Zatímco tedy Siewierska (1988) pro slovanské jazyky předpokládá diachronní reanalýzu z pasiva na aktivum, přičemž ruština představuje výjimku, kde tato reanalýza neproběhla, Fried (2006) naopak za původní považuje stav realizovaný v současné češtině a za výsledek následného vývoje pokládá situaci ruskou, kde je reflexivní konstrukce opisnému pasivu funkčně blízká. Na základě stanoviska Fried (2006) lze tedy formulovat alternativní hypotézu, podle níž byla současná komunikační funkce české reflexivní deagentní konstrukce této konstrukci vlastní už ve starších fázích vývoje češtiny.

Popsané hypotézy jsou navzájem protichůdné, ověření jejich platnosti je tak třeba pokládat za důležitý úkol pro materiálový výzkum; inspirací pro tento výzkum může být např. metoda uplatněná v Sansò (2006) (srov. kapitolu II.4.2.3), která výzkum funkcí deagentních konstrukcí a jejich konkurence zakládá na detailní analýze typů diskurzních kontextů, v nichž se tyto konstrukce realizují. Za teoretický argument ve prospěch první hypotézy by přitom snad bylo lze pokládat diachronní původ reflexivní deagentní konstrukce: předpokládáme-li, že tato konstrukce bezprostředně vznikla z užití spontánnostních, pro něž je charakteristická právě vysoká míra prominence patientu,¹³⁶ pak je tato vysoká míra prominence dobře představitelná i u vznikající konstrukce deagentní. V souvislosti s hypotézou Fried (2006) se pak nabízí otázka, zda je s ohledem na naznačenou chronologii předpokládaného gramatikalizačního procesu (srov. kapitolu II.5.1.3) oprávněné uvažovat o zděděnosti reflexivní deagentní konstrukce (včetně její komunikační funkce) již z praslovanštiny, s níž autorka evidentně počítá (srov. výše uvedenou citaci).

Opakovaně jsme zmiňovali klíčový teoretický předpoklad o vzájemné provázanosti mezi jazykovou funkcí a formou; v souvislosti s uvažovaným funkčním vývojem reflexivní deagentní konstrukce je proto třeba se vyjádřit ještě k případnému vztahu tohoto hypotetického procesu ke zmíněným formálním aspektům vývoje dané konstrukce, totiž ke vzniku užití bezpodmětých a k ztrátě možnosti vyjadřování agentu.

¹³⁶ Na vysokou míru prominencí patientu u staročeské spontánnostní konstrukce ukazuje např. tendence k perfektivnímu vidu, srov. Pergler (2014, s. 33). Na to, že je ve spontánnostní konstrukci komunikační pozornost soustředěna nikoli na samotný děj, nýbrž spíše na jeho výsledek, tj. na výsledný stav zasaženého patientu, ukazuje rovněž termín *reflexivní forma s významem stavovým*, který pro tuto konstrukci užívá Havránek (1928).

Je zřejmé, že o potenciální fokalizaci pacientu lze v češtině uvažovat pouze v případě (vývojově starší) konstrukce s podmětem, neboť u konstrukce bezpodměté není v češtině *patiens* přítomen; v případě konstrukce bezpodměté by o fokalizaci předmětu (byť nedoprovázené formální promoci) bylo možné uvažovat snad jen u (intranzitivních) sloves předmětových, zatímco u užití bezpředmětových je zřejmě nutné předpokládat stejnou komunikační funkci jako pro současnou češtinu, tj. defokalizaci agentu a soustředění pozornosti na samotný děj. Vyjdeme-li přitom z první hypotézy, tj. hypotézy o postupné ztrátě funkce fokalizovat *patiens*, je možné si představit, že na tuto ztrátu měla vliv právě existence užití bezpodmětých (a to především těch bezpředmětových), která tuto funkci od svého počátku neměla a ani mít nemohla. Existenci podobného vlivu předpokládají pro italsčinu Giacalone Ramat – Sansò (2011, s. 214), když uvádějí, že „the existence of an impersonal construction formed with the same building blocks has fostered to some extent the (semantic, if not syntactic) ‚impersonalization‘ of the passive *si*-construction“, tedy že na proces polarizace, tj. na ztrátu fokalizační funkce reflexivní konstrukce s podmětem (pasivní), mělo vliv užívání konstrukce bezpodměté (impersonální), která tuto funkci neměla.¹³⁷

Pokud jde o ztrátu možnosti vyjadřování agentu, již jsme zmínili, že v případě italstiny pokládá Sansò (2011) tuto ztrátu za důsledek funkční polarizace mezi reflexivní konstrukcí a opisným pasivem, neboť u reflexivní konstrukce postupně vzniklo omezení na generičnost agentu, která motivuje jeho nevyjadřování. Jak jsme uvedli, předpokládáme, že v současné češtině, kde *agens* v reflexivní deagentní konstrukci generický být nemusí, je nemožnost jeho vyjádření motivována primárně defokalizační funkcí této konstrukce – jak zmiňuje např. Shibatani (1985) (srov. kapitolu II.4.2.2), nejvyšší míry defokalizace agentu lze dosáhnout právě jeho nevyjádřením, neboť pokud *agens* není vyjádřen, je míra jeho prominence nižší než v případě, že vyjádřen je (byť nikoli syntaktickým subjektem). Skutečnost, že ve starších vývojových fázích češtiny bylo v reflexivní deagentní konstrukci možné *agens* vyjádřit, by tak mohla být chápána jako argument ve prospěch první hypotézy o vývoji komunikační funkce této konstrukce: pokud by původní stěžejní funkcí této konstrukce bylo zvyšovat prominenci pacientu (a nikoli snižovat prominenci agentu), pak by nemožnost vyjadřovat *agens* postrádala odůvodnění, naopak když by se následně klíčovou funkcí konstrukce stala defokalizace agentu, začalo by být toto omezení důvodným. Toto vysvětlení podporuje popsání situace v ruštině, kde reflexivní konstrukce slouží k fokalizaci pacientu a kde zároveň *agens* vyjádřit možné je, jistý problém však pro ně může představovat skutečnost, že je ve starších fázích vývoje češtiny doloženo rovněž bezpodměté užití s vyjádřeným agentem, srov. výše uvedenou větu (27) (*ráno [...] k modlení se od kněží volalo*), kde se vzhledem k nepřítomnosti subjektu

¹³⁷ V souvislosti s italstinou stojí za pozornost, že zde na rozdíl od češtiny existuje částečná konkurence obou konstrukcí, neboť od tranzitivních sloves (s vyjádřeným pacientem) lze tvořit jak reflexivní strukturu s podmětem (tj. s promoci pacientu), tak strukturu bez podmětu (bez promoci). Uvažovaná funkční impersonalizace reflexivního pasiva je tedy ve vztahu ke konstrukci bezpodměté protikladem procesu polarizace: obě konkurenční konstrukce měly původně různé funkce, postupně však došlo k jejich funkčnímu přiblížení.

jeví problematika fokalizace jako komplikovanější (otázkou pro materiálový výzkum tu je, jak častá užití tohoto typu byla a v jakých diskurzních kontextech se vyskytovala).

II.5.2.4 Zvláštní typy užití reflexivní deagentní konstrukce

V souvislosti s funkčním vývojem reflexivní deagentní konstrukce i s jejím diachronním vývojem v češtině obecně je třeba se zmínit ještě o některých zvláštních typech užití s touto konstrukcí souvisejících, tedy o užitích charakterizovaných přítomností specifické komunikační funkce či přítomností zvláštního modálního významu.

V pohledu typologickém se takovým užitím podrobně věnuje zejména Geniušienė (1987), která v rámci objektivních typů RV kroslingvisticky vymezuje jednak tzv. kvazipasivum, které se podobá pasivu, ale odlišuje se od něj přítomností modálního významu (zvláště významu potenciálnosti), jednak tzv. modálně deagentní RV, kde je tento modální význam přítomen rovněž a kde je navíc vyjádřen agentivní participant (zpravidla pomocí dativu), který zde má sémantickou roli proživatele (srov. kapitolu II.3.2.1). Pokud jde o diachronní vývoj kvazipasiva a jeho vztah k deagentní konstrukci (v autorčině terminologii k reflexivnímu pasivu a impersonálu), uvádí Geniušienė (1987, s. 351), že kvazipasivum vzniká v jazycích dříve než „běžná“ deagentní užití (tj. užití bez modálního významu), což lze doložit tím, že „there are languages with quasi-passive RVs and no reflexive passive (cf. Lithuanian and Latvian, German, [...]), but there are practically no languages exhibiting passive RFs [= reflexive forms] and no quasi-passive RVs“; s ohledem na tuto skutečnost pak autorka předpokládá, že „the quasi-passive function may be intermediate in the evolution of the passive function from decausative“ (Geniušienė, 1987, s. 351). Vývojem RV modálně deagentních se ovšem naproti tomu Geniušienė (1987) přímo nezabývá.

Podobný vývoj jako Geniušienė (1987) předpokládá v typologickém pohledu rovněž Haspelmath (2003); jak vyplývá z jeho sémantické mapy, která byla citována v kapitole II.5.1.1, vypadá autorův model příslušného vývoje takto: *anticausative* > *potential passive* > *passive* (Haspelmath, 2003, s. 235), pojmem *potential passive* přitom autor rozumí „a kind of passive construction with generic meaning and generally an obligatory adverbial phrase such as ‚easily‘ or ‚well‘ (Haspelmath, 2003, s. 225). Tato užití tedy podle autora opět vznikají v jazycích dříve než reflexivní pasivum (tj. „běžná“ deagentní konstrukce), jako argument pro tento předpoklad přitom opět slouží ty jazyky, v nichž neexistuje reflexivně značené pasivum, ale existuje zde takto značené potenciální pasivum (např. němčina).

Pokud jde o situaci v češtině, zmiňuje se o modálním významu deagentních dokladů v diachronním pohledu Meyer (2010), který uvádí, že „the earliest examples akin to SE-passives in our Old Cz[ech] samples convey a modalized meaning, still close to decausative pseudo-passives, and restricted to a few verb lexemes“ (s. 295). Z tohoto citátu se zdá, že autor v češtině identifikoval právě takovou situaci, která je popisována ve zmíněné literatuře typologické, neboť předpokládá, že nejstarší doklady české deagentní konstrukce mají modální význam, tj. že užití s modálním významem vznikají dříve než užití bez takového

modálního významu. Problém ovšem tkví v tom, že těmito doklady s modálním významem má autor na mysli případy typu (30):

(30) *kapitola padesátá šestá čte se: [...]* PROR, 41v (Meyer, 2010, s. 296)

U těchto dokladů autor předpokládá existenci modálního významu potenciálnosti, možnosti: větu (30) tak interpretuje jako „kapitola je možné číst“. Doklady tohoto typu je ale zapotřebí vnímat v širším kontextu: tato užití mají ve staročeských textech specifickou funkci – slouží zde ke strukturaci textu, zejména k signalizaci začátku nebo konce nějakého textového celku, např. kapitoly; kromě slovesa *čísti* se přitom v těchto funkčních kontextech vyskytují i slovesa další, přičemž v takových případech je již modální interpretace příslušných dokladů problematictější, srov. příklady (31)–(34): u věty (31) není nutné modální význam možnosti předpokládat, neboť ji lze parafrázovat jako „zde někdo (autor) začíná kapitolu“,¹³⁸ podobně je tomu i s dokladem (32); u vět (33) a (34) pak vzhledem k lexikální sémantice užitých sloves nelze modální význam možnosti předpokládat dokonce vůbec. Zdá se tedy, že klíčovým rysem dokladů (30)–(34) není zvláštní modální sémantika, nýbrž spíše zvláštní komunikační funkce, kterou tato užití v diskurzu plní; jak přitom ukazujeme v Pergler (2014, s. 35), tato formulaická užití pravděpodobně tvoří relativně velkou část staročeských dokladů deagentní konstrukce, a při popisu jejího vývoje je tak s nimi nutné počítat jakožto se svébytným funkčním typem (podrobněji se tomuto typu budeme věnovat v kapitole III.4.7).

(31) *kapitola padesátá čtvrtá počíná se: [...]* PROR, 40v

(32) *skonává se prvý díel těchto knih a počíná se předmluva na druhý díel* LÉKRHAZ, 89

(33) *kapitola šestá tuto se píše: [...]* BAWARN, 69v

(34) *podpisuje se kapitola prvnie o rozdělení práva všelijakého* PRÁVJIHLA, 16v

Mezi reflexivní užití, která souvisejí s deagentní konstrukcí a přitom zřetelně disponují zvláštním modálním významem, bychom tak v češtině zařadili spíše typ označovaný obvykle jako dispoziční reflexivum (srov. konstrukci DR vymežovanou ve Fried /2007/, viz II.3.1.4), tj. typ *ta kniha se mi čte dobře*, který je (kromě modálního významu potenciálnosti) charakteristický ještě přítomností hodnotícího adverbia a fakultativního dativního doplnění s proživatelskou sémantikou. Jak jsme již ovšem naznačili v části II.3.2.1, tento typ odpovídá v typologii Geniušiené (1987) (vzhledem k uvedené přítomnosti proživatelského doplnění spíše kategorii modálně deagentní (než kvazipasivu), přičemž relativní chronologií modálně deagentních reflexiv se autorka (na rozdíl od relativní chronologie kvazipasiva) přímo nezabývá. Na diachronní původ dispoziční konstrukce v češtině včetně relativní chronologie jejího vzniku tak z typologické literatury zřejmě spolehlivě usuzovat nelze, v této souvislosti přitom stojí za pozornost, že ve staročeských datech, s nimiž jsme pracovali v Pergler (2014),

¹³⁸ Jak jsme ukázali v kapitole II.3.1.1, doklady s formou *počíná se* je možné interpretovat nejen jako deagentizaci, ale rovněž jako realizaci konstrukce spontánnosti (s významem ‚zde začíná kapitola‘).

jsme na žádný doklad tohoto typu reflexivního užití nenarazili a žádný takový doklad ze staré češtiny neuvádí ani Meyer (2010). Jak vyplývá z kapitoly III.2.2.1 níže, dispoziční konstrukci jsme v podobě, v jaké je známa ze současné češtiny, přímo nenalezli ani v materiálu z 15.–17. století (analyzovaném pro účely přítomné práce), identifikovali jsme zde ovšem užití, která by pro tuto konstrukci mohla sloužit jako zdrojová, srov. část III.4.3 (většina našich dokladů těchto užití přitom pochází až z druhé poloviny 17. století). Zdá se tedy, že je v češtině reflexivní dispoziční konstrukce diachronně mladší než sledovaná konstrukce deagentní, podrobný popis její gramatikalizace a diachronního vztahu ke konstrukci deagentní ovšem zůstává úkolem pro další materiálový výzkum.

Kromě dispoziční konstrukce samozřejmě spadají mezi reflexivní užití se zvláštním modálním významem rovněž případy, které Fried (2007, s. 736–737) označuje jako modální rozšíření deagentní konstrukce, srov. kapitolu II.3.1.4 výše; případům tohoto typu se budeme podrobně věnovat v materiálové části práce (v kapitole III.4).

II.5.3 Dílčí shrnutí

V této kapitole jsme se zabývali diachronními aspekty české reflexivní deagentní konstrukce, tj. otázkou jejího původu, vzniku a následného vývoje. Pokud jde o její původ a vznik, předpokládáme, že v souladu s kroslingvisticky obvyklým a typologicky popsaným vývojem je původní funkcí reflexiva *se* vyjadřování sémantické reflexivity (koreference), z tohoto typu užití následně vznikla konstrukce spontánnostní, sloužící k vyjadřování dějů odehrávajících se bez záměrného působení agentu, načež právě z těchto užití spontánnostních posléze vznikla sledovaná konstrukce deagentní. Tento vývoj je možné pokládat za proces gramatikalizační, a to v rámci různých pojetí teorie gramatikalizace; pokud jde o jeho chronologii, lze na základě dosavadní literatury předpokládat, že je spontánnostní konstrukce hojně zastoupena již v češtině staré, zatímco konstrukce deagentní je zde naopak doložena jen řídko a výrazný nárůst její frekvence je zaznamenán až během 16. století. V souvislosti s tímto gramatikalizačním procesem pak v češtině dochází k postupnému obnovení reflexivního značení v původní funkci reflexiva *se*, které se projevuje diachronním ústupem tvaru *se* ze zájmených kontextů a jeho nahrazováním původně genitivním tvarem *sebe* (*se* tak v češtině postupně ztrácí rysy zájmena a začíná být interpretováno pouze jako slovesný morfém, případně reflexivizující částice).

Popsaným gramatikalizačním procesem vzniká ze spontánnostní konstrukce nejdříve zřejmě jen deagentní konstrukce s podmětem, zatímco konstrukce bez podmětu se objevuje až chronologicky později, a to nejprve s tranzitivními slovesy (v intranzitivním užití), až následně také se slovesy intranzitivními (která se podle literatury v reflexivní deagentní konstrukci začínají hojněji vyskytovat až ve druhé polovině 16. století). Důležitým vývojovým rysem reflexivní deagentní konstrukce je možnost vyjadřování agentu: zatímco ve staré a střední češtině (resp. až do 19. století) bylo možné v této konstrukci agens vyjádřit

(pomocí předložkové fráze či bezpředložkového instrumentálu), následně došlo k zániku této možnosti a v současné češtině tak v dané konstrukci agens (až na výjimky) formálně vyjádřit nelze. Ve vývoji reflexivní deagentní konstrukce dále hraje klíčovou roli její komunikační funkce: předpokládáme, že v současné češtině se tato konstrukce funkčně liší od opisného pasiva tím, že u ní typicky nedochází k pragmatické fokalizaci patientu a komunikační pozornost je tak soustředěna na samotný děj, nikoli na jeho participanty – otázkou pro materiálový výzkum tedy zůstává, zda ve starších vývojových fázích tato konstrukce plnila stejnou komunikační funkci, nebo zda u ní došlo k nějakému funkčnímu vývoji; odpověď na tuto otázku je třeba hledat pomocí důkladné analýzy kontextů, v nichž se deagentní konstrukce v průběhu jazykového vývoje uplatňovala. V této souvislosti je rovněž zapotřebí věnovat pozornost užitím charakterizovaným přítomnostmi zvláštní komunikační funkce, například formulaickým užitím sloužícím ke strukturaci textu nebo užitím se zvláštním modálním významem.

II.6 Shrnutí teoretické části

Smyslem teoretické části práce bylo shromáždit dosud známé a publikované poznatky o české reflexivní deagentní konstrukci, a především pak tyto shromážděné poznatky zapojit do kontextu lingvistické literatury mezinárodní, ať už se jednalo o obecnější práce teoretické, zasazující uvažování o zkoumané konstrukci do širšího teoretického rámce, nebo o práce úžeji zaměřené, věnující se přímo konkrétně oblastem reflexivity či deagentizace, především práce typologické a gramatikalizační. Na tomto místě ještě zbývá shrnout nejdůležitější závěry, k nimž jsme v jednotlivých kapitolách teoretické části práce dospěli.

V kapitole II.2 jsme se podrobně zabývali obecnými teoretickými východisky práce, mezi nimiž hraje klíčovou roli především teorie gramatikalizace. Nastínili jsme různé přístupy k této teorii a různá pojetí gramatikalizace, přičemž jsme průběžně poukazovali na možnosti aplikace těchto přístupů a pojetí na oblast reflexivní deagentizace v češtině. Z dílčích aspektů teorie gramatikalizace jsme se soustředili zejména na pojetí reanalýzy, průběh aktualizace, unidirekcionality a související diachronní proces retrakce, zdůraznili jsme rovněž důležitost kontextu pro průběh gramatikalizačního procesu i jeho analýzu. Důležitou otázkou, jíž jsme věnovali zvláštní pozornost, je otázka teoretického pojetí kategorií: jak jsme uvedli, domníváme se, že při kategorizaci je nutné předpokládat pouze neostré hranice mezi kategoriemi a jejich vzájemnou prostupnost, toto pojetí se přitom osvědčuje jak pro popis gramatikalizačních procesů obecně, tak pro (nejen diachronní) popis reflexivní deagentní konstrukce (případně širší oblasti reflexivity) zvláště. V kapitole jsme se zmínili rovněž o konstrukčních přístupech k jazykové změně, které gramatikalizaci chápou jako součást obecnějších procesů konstrukcionalizace či konstrukčních změn.

V kapitole II.3 jsme se zaměřili již konkrétněji na problematiku reflexivity, když jsme se na českou reflexivní deagentní konstrukci podívali v kontextu dalších českých konstrukcí využívajících reflexivum *se*; uplatnili jsme tedy přístup sémaziologický: vycházeli jsme z formy (spojení tvaru *se* se slovesem) a zkoumali jsme, jaké funkce může tato forma v češtině zastávat. Nejprve jsme se zaměřili na existující popisy fungování reflexiva *se* v současné češtině, přičemž jsme poukázali na různé přístupy, které se k tomuto reflexivu vztahují; jak jsme upozornili, existuje rozdíl zejména mezi přístupem taxonomickým, který se snaží o izolovaný popis jednotlivých typů užití reflexiva, a přístupem netaxonomickým, který zdůrazňuje rysy společné všem jeho užitím a usiluje o vymezení jeho invariantní funkce. Argumentovali jsme, že pro adekvátní popis reflexiva je třeba vzít v úvahu jak rozdíly mezi jednotlivými typy užití, tak jejich rysy společné, čehož je možné dosáhnout např. v rámci přístupu konstrukčního, který na jednu stranu počítá s existencí různých typů užití, na stranu druhou ovšem nepředpokládá existenci ostrých hranic mezi nimi, přičemž disponuje nástroji, pomocí nichž je možné modelovat i jejich vzájemné vztahy. Důležitou částí kapitoly je pak představení dvou typologických přístupů k reflexivitě: přístupu spíše syntaktizujícího, který

klade důraz na valenci, resp. na rozdíly ve valenci mezi reflexivními užitími sloves a jejich nereflexivními protějšky, a přístupu více sémantického, který klade důraz na lexikálněsémantické typy sloves charakterizovaných přítomností reflexivního (resp. middle) značení. Ukázali jsme, že tyto typologické přístupy velmi vhodně doplňují a prohlubují poznatky o fungování českého reflexiva *se* čerpané čistě z literatury bohemistické.

V kapitole II.4 jsme naproti tomu uplatnili pohled onomaziologický: vycházeli jsme z obecné funkce reflexivní deagentní konstrukce, jíž je odsunutí agentu z pozice syntaktického subjektu, a zkoumali jsme, jaké různé formální prostředky je v češtině možné k naplnění této (příp. podobné) funkce využít. Mezi tyto formální prostředky patří kromě reflexivní konstrukce zejména tzv. opisné pasivum a také různé typy transponovaných užití kategorie slovesné osoby, zabývali jsme se proto otázkou, jaké mezi těmito prostředky existují formální rozdíly. Následně jsme opět obrátili pozornost k literatuře typologické, resp. obecnělingvistické a teoretické, přičemž jsme představili syntaktické pojmy *promoce* a *democe* a pragmatické pojmy *fokalizace* a *defokalizace*, které hrají při analýze popsáných konstrukcí klíčovou roli, a dále jsme se zmínili o inspirativním kroslingvisticky orientovaném výzkumu zaměřeném na užití jednotlivých deagentních konstrukcí v diskurzu a založeném na konceptu funkčně definovaných situačních typů. S tímto teoretickým vybavením jsme se pak zaměřili na situaci v kontextu jazyků slovanských, kde se ve využití reflexivní deagentní konstrukce i dalších deagentních prostředků ukázaly zajímavé rozdíly, a to zvláště v případech polštiny a ruštiny. Konečně jsme funkční hledisko detailně uplatnili také na situaci v češtině, zmínili jsme předpokládaný stěžejní funkční rozdíl mezi reflexivní deagentní konstrukcí a opisným pasivem a ukázali jsme možnou funkční motivaci jednotlivých formálních odlišností mezi těmito dvěma konstrukcemi.

V kapitole II.5 jsme konečně obrátili pozornost k otázkám diachronním – zabývali jsme se vznikem reflexivní deagentní konstrukce a jejím následným vývojem. Ukázali jsme, že situaci v češtině je možné zasadit do kontextu kroslingvisticky obvyklého a typologicky popsáného vývoje, kdy ze sémantického reflexiva, vyjadřujícího koreferenci sémantických rolí agentu a pacientu, vzniká nejprve konstrukce spontánnostní, z ní následně konstrukce deagentní; zmínili jsme, že tento proces je obvykle pokládán za proces gramatikalizační, a demonstrovali jsme, jak je tento proces možno modelovat v rámci různých zmíněných teoretických přístupů ke gramatikalizaci. Zabývali jsme se rovněž otázkou chronologie tohoto předpokládaného procesu: zatímco spontánnostní konstrukce je široce rozšířená již ve staré češtině, ke gramatikalizaci samotné konstrukce deagentní dochází až během období staročeského a středněčeského. V souvislosti se zmíněnou gramatikalizací jsme zmiňovali ještě proces obnovy, při kterém dochází k postupnému ústupu formy *se* z funkce zájmena a který je opět kroslingvisticky bohatě doložen. Pokud jde o následný vývoj reflexivní deagentní konstrukce, zmínili jsme se zvláště o diachronním vztahu struktur s podmíněm a struktur bezpodmětých, o možnosti vyjadřování agentu, která během vývoje této konstrukce postupně zanikla, a zabývali jsme se též otázkou možného vývoje komunikační funkce této

konstrukce a tím, jak tento vývoj souvisí se zmíněným vývojem formálním (přičemž jsme rovněž upozornili na některé specifické funkční typy užití zkoumané konstrukce a na otázku jejich diachronního vztahu ke konstrukci jako celku).

V souvislosti s popsányými teoretickými aspekty vývoje užívání reflexivní deagentní konstrukce v češtině jsme krom jiného upozornili na řadu otázek, které se zde nabízejí pro materiálový výzkum; potenciální realizace takového výzkumu je přitom umožněna skutečností, že ke gramatikalizaci deagentní konstrukce docházelo v češtině až v době, z níž již máme k dispozici řadu dochovaných písemných pramenů. Na některé z nastolených otázek se pokusíme nalézt odpověď v následující, analytické části této práce.

III. ANALYTICKÁ ČÁST

III.1 Úvod analytické části

Smyslem analytické části práce je obecně vzato prozkoumat užívání české reflexivní deagentní konstrukce v diachronním horizontu na autentickém jazykovém materiálu. Vzhledem k tomu, že z období, v němž se reflexivní deagentní konstrukce v češtině užívala a užívá, (tj. z období od předpokládaného vzniku této konstrukce v češtině staré až po současnost) je k dispozici velké množství dostupného jazykového materiálu, se pro diachronní materiálový výzkum této konstrukce nabízejí rozsáhlé možnosti.

Na řadu důležitých výzkumných otázek týkajících se vzniku a následného vývoje reflexivní deagentní konstrukce jsme upozornili již v předchozí, teoretické části této práce. Pro popis počátků gramatikalizačního procesu by tak např. bylo žádoucí identifikovat lokus předpokládané reanalýzy (srov. II.5.1.2.1), tj. zjistit, v jakých kontextech se vyskytují nejstarší reflexivní užití, u nichž je možné konstatovat přítomnost deagentního významu (jako jedné z více plausibilních interpretací). Dále je třeba prozkoumat průběh aktualizací procesu (II.2.5), tedy průběh postupného šíření deagentních užití z kontextů zdrojových do kontextů nových, podstatnou složkou tohoto procesu je mimo jiné rozšíření do kontextů s intransitivními slovesy (II.5.2.1); v souvislosti s aktualizací je rovněž zapotřebí podrobit pozornosti průběh (v literatuře konstatovaného, srov. II.5.1.3) frekvenčního nárůstu užívání sledované konstrukce (např. je možno ověřit, jakým způsobem se tento nárůst odráží v lexikálním obsazení apod.), přičemž je vhodné se věnovat také roli speciálních typů deagentních užití, jako jsou např. strukturační formule či užití se zvláštním významem modálním (II.5.2.4). Klíčovou otázkou představuje též funkční vývoj konstrukce (srov. hypotézy prezentované v II.5.2.3), který je možné postihnout pomocí důkladné analýzy diskurzních kontextů, v nichž se reflexivní deagentní konstrukce v různých chronologických obdobích uplatňovala; příslušná analýza se přitom musí zabývat všemi jejími dílčími rysy (formálními, sémantickými i pragmatickými) a jejich vývojem (srov. tzv. procesuální pohled na konstrukce, viz II.2.8), za příklad tu může sloužit rys vyjádřenosti agentu, u něž je třeba popsat, v jakých případech byl agens vyjadřován (např. do jaké míry se vyskytoval i u užití bezpodmětých apod.) a za jakých okolností došlo k ústupu tohoto vyjadřování (II.5.2.2). V souvislosti s funkční distribucí představuje důležitý úkol také popis vývoje vzájemné konkurence mezi reflexivní konstrukcí a deagentními prostředky dalšími, k vytvoření tohoto popisu je nutné důkladně porovnat vývoj distribuce všech těchto konstrukcí (srov. II.4.2.3); takovým výzkumem by mimo jiné bylo možno např. ověřit, zda a případně jaký existuje vztah mezi šířením reflexivní deagentní konstrukce a zánikem transponovaného užití třetí osoby singuláru (II.4.1). V neposlední řadě by bylo vhodné věnovat pozornost problematice jazykového kontaktu, kde se jako relevantní jeví např. otázka případného vlivu staroslověnštiny, resp. církevní slovanštiny na situaci v češtině (II.5.1.3); kromě toho by bylo žádoucí se zaměřit na vliv zdrojových jazyků (zejména latiny) v textech překladových, resp.

na to, jakým zdrojovým konstrukcím česká reflexivní deagentní užití v těchto textech odpovídají. Volněji by na výzkum reflexivní deagentní konstrukce bylo možno navázat např. analýzou vzniku a vývoje konstrukce dispoziční (II.5.2.4), která zřejmě se sledovanou konstrukcí deagentní úzce souvisí.

Z uvedeného přehledu je zřejmé, že relevantních otázek, které se pro diachronní výzkum reflexivní deagentní konstrukce v češtině nabízejí, je poměrně velké množství, a věnovat se všem těmto otázkám tudíž značně překračuje možnosti této práce. Z tohoto důvodu bylo rozsah zkoumané problematiky nutné omezit, což jsme učinili trojím způsobem: Zaprvé jsme omezili chronologické období, z něhož čerpáme analyzovaný materiál, a to sice na období 15.–17. století, neboť právě toto období se s ohledem na předpokládaný výrazný nárůst frekvence deagentních užití ve století 16. (srov. II.5.1.3) jeví jako v jistém smyslu klíčové. Nevýhodou tohoto řešení pochopitelně je, že nám nedovoluje zmapovat první doložená užití vznikající deagentní konstrukce ani popsat v úplnosti vývoj v celém období jejího užívání, na druhou stranu ovšem toto chronologické omezení umožňuje věnovat se situaci v daném období relativně podrobněji, přičemž výzkumem starších i mladších fází užívání sledované konstrukce bude možné na předloženou práci v budoucnu navázat. Druhé omezení se týká zkoumaných forem: v práci analyzujeme pouze užití reflexivní, necháváme tedy stranou další existující deagentní prostředky. Tímto omezením se sice připravujeme o možnost popisu konkurence různých deagentních konstrukcí, opět nám to ovšem umožňuje věnovat se vlastnímu tématu práce (tj. konstrukci reflexivní) relativně podrobněji, přičemž detailní popis funkční distribuce reflexivní deagentní konstrukce může pro potenciální budoucí výzkum příslušné konkurence představovat žádoucí východisko. Do třetice pak v práci rezignujeme na systematický výzkum cizojazyčných předloh deagentních užití v textech překladových, i tato oblast však pochopitelně představuje slibné téma pro případný výzkum budoucí. Konkrétním cílem analytické části práce je tedy podat podrobný popis užívání reflexivní deagentní konstrukce v češtině 15.–17. století, tj. provést důkladnou analýzu kontextů, v nichž se ve zkoumaném období tato konstrukce v českých textech především uplatňovala.

Analytická část práce má následující strukturu: V kapitole III.2 je představen jazykový materiál sloužící jako východisko následných analýz – je zde popsáno, z jakých textů byl tento materiál excerpován, jaká kritéria byla pro volbu těchto textů použita i jakou podobu má výsledná databáze materiálových dokladů; kromě toho je v této kapitole představena klasifikace funkcí reflexiva *se*, podle níž byly jednotlivé excerpované výskyty tohoto reflexiva v databázi anotovány. Stěžejními kapitolami, v nichž jsou zaznamenány nejdůležitější výsledky analýzy, jsou části III.3 a III.4. V části III.3 je podán přehled jednotlivých rysů, kterými se užití reflexivní deagentní konstrukce ve sledovaném období vyznačují, tyto rysy zahrnují především vlastnosti uplatněných sloves, slovesných tvarů i obou nejdůležitějších participantů – agentu a patientu; rovněž jsou v této části prezentovány údaje o poměrném zastoupení deagentních dokladů z hlediska chronologického i z hlediska

distribuce v jednotlivých zdrojových textech. V kapitole III.4 je pak představen přehled obvyklých typů kontextů, v nichž se reflexivní deagentní konstrukce ve sledovaném období typicky uplatňovala, tyto kontexty jsou chápány jako funkční prototypy a v návaznosti na výzkum Sansò (2006) (viz II.4.2.3) jsou označovány termínem situační typy. Následující kapitola III.5 je dále věnována dokladům víceznačným, které kromě deagentní interpretace umožňují ještě interpretaci další, typicky spontánnostní, případně konverzní (srov. II.3.2.1); tyto doklady mají zásadní teoretický význam, a to zvláště z hlediska diachronního: jak bylo vyloženo (II.5.1.2.1), právě takováto víceznačnost je totiž předpokládána pro zdrojové kontexty, v nichž reflexivní deagentní konstrukce původně vznikala, a analýza víceznačných dokladů tudíž v tomto smyslu umožňuje se těmto zdrojovým kontextům do jisté míry přiblížit. V oddílu III.6 jsou konečně shrnuty nejdůležitější závěry analytické části práce.

III.2 Materiálová báze a klasifikace reflexiv

Cílem této kapitoly je představit jazyková data, která slouží jako materiálové východisko pro předkládaný popis užívání reflexivní deagentní konstrukce v češtině 15.–17. století.

Základním materiálovým východiskem analýzy je vlastní, pro účely této práce vytvořená databáze, čítající celkem 3 150 dokladů reflexiva *se* ze zkoumaného období. Tato databáze je podrobně představena v části III.2.1, kde je popsána její struktura, principy uplatněné při jejím budování i konkrétní skladba dokladů z hlediska jednotlivých zdrojových textů, zároveň tuto databázi (v mírně upravené podobě)¹³⁹ připojujeme k předkládané práci jako její přílohu. Z uvedené databáze pochází naprostá většina jazykových dokladů, které budou citovány při analýze užívání reflexivní deagentní konstrukce; jen ve výjimečných případech budou uváděny i doklady jiné, a to tehdy, půjde-li o jev, který v databázi zastoupen není nebo je v ní reprezentován jen nízkým počtem dokladů. Takové doklady byly buď získány na základě cíleného vyhledávání, nebo byly nalezeny při jiné práci s materiálem starší češtiny.

Jak bylo vysvětleno v kapitole II.3, je reflexivní deagentní konstrukci vhodné vnímat mimo jiné v kontextu dalších konstrukcí, v nichž se uplatňuje reflexivum *se*. Z tohoto důvodu nejsou v databázi obsaženy pouze doklady deagentní, nýbrž do ní byly excerpovány všechny kontexty obsahující reflexivum *se* bez ohledu na to, jakou funkci v nich toto reflexivum plní. Nevýhodou tohoto řešení je větší časová náročnost vytváření databáze, výhodou je, že v této podobě databáze umožňuje získat přesnější představu o celkovém fungování reflexiva *se* ve zkoumaném období.¹⁴⁰ U jednotlivých dokladů je v databázi anotováno, jakou funkci v nich reflexivum *se* plní, zkoumaná reflexivní deagentní konstrukce je přitom pokládána za jednu z funkcí tohoto reflexiva. Klasifikace jednotlivých funkcí a jejich stručný přehled jsou představeny v části III.2.2 této kapitoly.

¹³⁹ Smyslem provedených úprav bylo jednak učinit databázi pro čtenáře srozumitelnější (například byly rozepsány používané zkratky), jednak ji přizpůsobit k tomu, aby lépe odpovídala struktuře zde podávaného výkladu (např. bylo modifikováno pořadí jednotlivých údajů či použita terminologie).

¹⁴⁰ Další výhoda tohoto řešení vyplývá z neostrosti kategoriálních hranic, o níž bylo teoreticky pojednáno v kapitole II.2.4. Pokud by byly do databáze přijímány pouze doklady reflexivní deagentní konstrukce, bylo by vzhledem k neostrosti hranic této kategorie ve velkém množství případů o zařazení či nezařazení příslušného dokladu do databáze nemožné jednoznačně rozhodnout. Neostrosti hranic mezi jednotlivými funkcemi reflexiva zastoupenými v databázi (včetně funkce deagentní) bude věnována pozornost v kapitole III.2.2, zvláště pak v její části III.2.2.2.

III.2.1 Databáze dokladů reflexiva *se*

III.2.1.1 Struktura databáze

Databáze má podobu tabulky ve formátu .xls. Každému dokladu odpovídá v této tabulce jeden řádek, v jednotlivých sloupcích jsou pak uvedeny různé informace vztahující se k jednotlivým dokladům. U každého dokladu jsou uvedeny následující informace:

Číslo dokladu. Každému dokladu je přiřazeno jedinečné číslo, toto opatření má praktický účel, a sice usnadnit práci s doklady: specifickým číslem je možné doklad snadno identifikovat a při práci s databází na něj jednoduše odkázat.

Kontext. U každého dokladu je uveden dostatečně dlouhý kontext tak, aby bylo možné bez nutnosti vyhledávání v prameni získat základní představu o funkci, kterou zde reflexivum *se* plní, jakož i o jednotlivých formálních, sémantických i pragmatických rysech příslušné pasáže. Kontext čítá zpravidla cca 15–20 slov, ale v případě potřeby může být i delší. Pokud některý kontext obsahoval pasáže vzhledem k popsanému účelu irelevantní, jsou tyto pasáže nahrazeny znaky [...]; pokud bylo pro porozumění dané pasáži zapotřebí doplnit některé informace z širšího kontextu, jsou tyto informace uvedeny v hranatých závorkách.

Zkratka pramene. Zkratka pramene slouží k identifikaci textu, z něž doklad pochází. Zkratky pramenů staročeských byly voleny podle podoby uvedené ve Staročeském slovníku (1968), u pramenů středněčeských je situace složitější: pramenům obsaženým v Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny (Nejedlý et al., 2012) přiřazujeme zkratku podle této databáze,¹⁴¹ ostatní prameny identifikujeme zpravidla zkratkou uvedenou ve Středněčeské textové bance, případně v edičním modulu Vokabuláře webového, jsou-li zde takové zkratky uvedeny; v opačném případě zavádíme zkratky vlastní. Význam jednotlivých použitých zkratek je vysvětlen v seznamu zkratek, který je zařazen na konci práce.

Chronologie. U každého dokladu je uvedeno chronologické zařazení textu, z něž doklad pochází, chronologickým zařazením se přitom rozumí konkrétní půlstoletí, tj. století a jeho první či druhá polovina. Vzhledem k zaměření výzkumu na období 15.–17. století jsou tedy jednotlivé doklady (resp. texty) rozděleny celkem do 6 období. (K přiřazování textů k těmto obdobím viz též část III.2.1.2.)

Lokace. U dokladů je identifikováno místo v prameni, na kterém se daný doklad nachází, zpravidla se jedná o foliaci nebo paginaci.

Lemma. U každého dokladu je uvedeno lemma, které má zpravidla podobu infinitivu slovesa, u něž reflexivum *se* stojí. Infinitiv je vždy uveden bez reflexiva *se*, a to i v případě, že se zřetelně jedná o reflexivní sloveso, např. o reflexivum tantum (v databázi se tak vyskytují např. lemmata *bát*, *smát* apod.); důvodem je, že pracujeme s konceptem gramaticko-lexikálního kontinua (srov. kapitolu II.2), v jehož rámci neexistuje zřetelná hranice mezi

¹⁴¹ A to včetně zkratek pramenů zastoupených pouze v interní podobě této lexikální databáze, neboť předpokládáme, že v budoucnu se tyto prameny i jejich zkratky stanou součástí veřejné verze.

reflexivním slovesným lexémem a reflexivním užitím lexému nereflexivního.¹⁴² Pokud se v některém dokladu vyskytuje *se* u verbálního substantiva či participiálního adjektiva, je za lemma považován infinitiv slovesa, od něž je takové slovo utvořeno; v případě, že jde o užití reflexiva *se* po předložce (srov. kapitolu III.2.2.1.17), je jako lemma uvedena příslušná předložka. Lemmata jsou u dokladů uváděna proto, aby bylo možné v databázi snadno vyhledat všechna spojení vybraného slovesa (případně předložky) s reflexivem. Vzhledem k tomu, že v průběhu období, které databáze svým rozsahem pokrývá, docházelo k hláskovým změnám, bylo třeba za účelem dosažení tohoto cíle sjednocovat u lemmat hláskovou podobu. Lemmata jsou proto v databázi uváděna v podobě odpovídající stavu v současné češtině (včetně současněčeské koncovky *-t*).

Klasifikace. U jednotlivých dokladů je uvedeno, o jaký typ užití reflexiva *se* se jedná, tj. jakou funkci zde reflexivum plní. Užití *se* ve zkoumané reflexivní deagentní konstrukci představuje pouze jednu z řady jeho funkcí. Vzhledem k rozsahu problematiky je klasifikace funkcí reflexiva představena samostatně v kapitole III.2.2.

Komentář. U řady dokladů je uveden slovní komentář, který postihuje jevy, jež nejsou v databázi systematicky anotovány, ale které je u příslušného dokladu z různých důvodů žádoucí zaznamenat. Může se jednat např. o postižení různých významových či formálních zvláštností daného dokladu, údaje o formulaci v případné cizojazyčné předložce, informace o spornosti některých anotovaných hodnot apod. Tento komentář ovšem není součástí připojené přílohy, neboť jej vzhledem k jeho nesystematické povaze chápeme jako interní, sloužící pouze k vlastní materiálové analýze.

U dokladů, které jsou klasifikovány jako deagentní, je dále anotována řada jejich formálních i významových rysů. Jedná se o rysy slovesa (tranzitivita, vid, základní sémantika), slovesného tvaru (osoba, číslo, způsob, čas, přítomnost/nepřítomnost negace, přítomnost/nepřítomnost auxiliáru), gramatického subjektu (jeho přítomnost/nepřítomnost, sémantika, kontextová zapojenost), agentu (vyjádřenost, forma, sémantika, reference) či o rys slovosledný (vzájemná pozice subjektu a slovesa). Principy této anotace budou spolu s výsledky analýzy těchto rysů podrobně představeny v kapitole III.3. Uvedené rysy jsou anotovány rovněž u dokladů víceznačných, u nichž deagentní interpretace připadá v úvahu jako jedna z více možností, v těchto případech přitom anotace vždy vychází z deagentní interpretace daného dokladu, a to i tehdy, pokud se zřetelně jedná o interpretaci méně pravděpodobnou. Některé z uvedených rysů jsou pak anotovány i u dokladů spontánnostních (srov. kapitolu III.2.2.1.9), aby mohla být činěna srovnání mezi nimi a doklady deagentními.

U všech dokladů umožňujících deagentní interpretaci jsou dále uvedeny informace týkající se tzv. situačních typů. Situační typy budou podrobně představeny v kapitole III.4.

¹⁴² Ať už by se jednalo o tzv. reflexivní formu slovesa, nebo o syntaktickou strukturu, v níž je *se* samostatná jednotka. (K nezřetelnosti těchto hranic viz též kapitolu III.2.2.2.)

III.2.1.2 Principy výběru zdrojových textů

Ze zkoumaného období je česky psaných textů dochována celá řada, při vytváření databáze bylo tedy třeba vybrat, z jakých textů budou jednotlivé doklady čerpány. Tento výběr vycházel z několika různých kritérií, která budou představena v následujících odstavcích.

Nejdůležitějším kritériem při výběru textů byla chronologická vyváženost databáze, cílem bylo, aby doklady v databázi chronologicky pokrývaly celé zkoumané období. Toto období bylo proto rozděleno na 6 půlstoletí (od první poloviny 15. století po druhou polovinu 17. století), přičemž z každého půlstoletí pochází v databázi srovnatelný počet dokladů, a to minimálně 500. Počet dokladů z jednotlivých půlstoletí se tak pohybuje mezi 511 a 540 doklady.

Řazení textů k jednotlivým půlstoletím ovšem nepředstavuje triviální úkol. Doba vzniku konkrétního pramene se totiž v mnoha případech liší od předpokládané doby vzniku dané památky, ať už se jedná o pozdější opis, nebo o starý tisk. V případech, kdy se doba vzniku památky od doby vzniku pramene výrazně liší, nabývá u jednotlivých v textu doložených jazykových prostředků na důležitosti otázka, zda jejich užití respektuje původní podobu památky, nebo zda se jedná o inovace opisovače či tiskaře. Ani jeden z obou chronologických údajů navíc nemusí být u všech textů spolehlivě znám. Při přiřazování textů k jednotlivým půlstoletím jsme proto postupovali následujícím způsobem: Texty, které jsou ve Staročeském slovníku (1968) počítány mezi staročeské památky, jsme zařazovali podle tam uvedeného údaje o tzv. chronologické vrstvě.¹⁴³ Památky z vrstvy F jsou zařazeny do druhé poloviny 15. století,¹⁴⁴ památky z vrstvy E do první poloviny tohoto století, kam je řazen také jediný v databázi zahrnutý text z chronologické vrstvy D, a to text BŘEZSNÁŘM, u něhož je explicitně předpokládán vznik památky na počátku 15. století (Staročeský slovník, 1968, s. 65). V obdobích mladších jsme usilovali o výběr takových textů, u nichž je rozdíl mezi dobou vzniku památky a dobou vzniku pramene co nejmenší a které je možné řadit k jedinému půlstoletí na základě obou těchto údajů.

Významným kritériem byla při vytváření databáze také její vyváženost žánrová – cílem bylo, aby se v databázi objevily texty z co nejpestřejšího žánrového spektra, neboť texty různých žánrů mohou v užívání reflexivní deagentní konstrukce vykazovat rozdílné preference. Tato práce samozřejmě nemůže a ani nemá ambici předložit vědecky podloženou typologii žánrů staročeských a středněčeských textů, spokojujeme se tak s tím, že jsou

¹⁴³ K vymezení chronologických vrstev viz Staročeský slovník (1968, s. 14). K vrstvě F jsou řazeny památky s předpokládanou dobou vzniku mezi roky 1450–1500, k vrstvě E památky z let 1410–1450, k vrstvě D památky z let 1380–1410.

¹⁴⁴ K druhé polovině 15. století je tak důsledkem této metody řazen např. i text VŠEHK, neboť ho Staročeský slovník (1968, s. 115) uvádí mezi památkami náležejícími k chronologické vrstvě F, toto zařazení je ovšem sporné, neboť tento text odpovídá mladší redakci dané památky, která vznikla až počátkem století 16. Naopak dřívější doba vzniku je obvykle předpokládána u textu CHELČLID, který přitom rovněž vzhledem k příslušnosti k vrstvě F zařazujeme k textům z druhé poloviny 15. století.

v databázi zastoupeny texty různých typů: jde např. o kroniky (např. HJKKRON, HAMMERKRON), cestopisy (CESTKABK, VESPAMER), texty právní (PRÁVHORK, ZŘÍZRUČ), lékařské (LÉKRHAZ, VOČEHMOR), teologické (HUSZRCN, CHELČLID), kázání (KÁZLEG, ŠTĚPHLAS), satiry (FRANTPRÁV, SATPOD), příručky či učebnice (GOERLARITH, ŠTAJŽÁČ), korespondenci oficiální i osobní (LISTDOROTA, ČERNÍN KOR) aj.

Kromě chronologické a žánrové vyváženosti lze zmínit ještě tři další kritéria, která měla na volbu textů vliv, jsou jimi (1) prozaická vs. veršovaná forma, (2) překladovost vs. nepřekladovost a (3) dostupnost textu. Pokud jde o formu textu, jeví se jako vhodnější excerpovat doklady z textů prozaických, neboť v textech veršovaných je výběr jazykových prostředků do značné míry podřízen veršové a rýmové struktuře, což by mohlo pohled na užívání reflexivní deagentní konstrukce zkreslovat. Z podobných důvodů jsou při volbě zdrojových textů preferovány texty nepřekladové před překladovými, neboť u textů překladových může být výběr jednotlivých jazykových prostředků ovlivněn podobou předlohy. V této souvislosti je však třeba zmínit, že mezi překladovostí a nepřekladovostí nevede jasná hranice, neboť české texty mohou být jinojazyčnými předlohami inspirovány do různé míry. Co se týče dostupnosti textu, ideální jsou pochopitelně texty dostupné v podobě spolehlivých elektronických edic, neboť v takových edicích je možné doklady reflexiva se snadno vyhledávat pomocí formálních kritérií.

Při výběru textů jsme k uvedeným třem kritériím přihlíželi, žádné z nich však s ohledem na zachování chronologické a žánrové vyváženosti i na kritéria ostatní nemohlo být zachováno stoprocentně. V databázi je tak zastoupeno i několik textů veršovaných (NAUČROD, DIVSOUSED), veršované jsou navíc i některé doklady z textů převážně prozaických. Vzhledem k nedostatku textů původně českých též byly do databáze čerpány i doklady z řady textů překladových (např. PRÁVJIHLA, DOBRŮVĚNÍK).

Pokud jde o třetí uvedené kritérium, lze texty rozdělit do několika skupin. Ve většině případů bylo možné pracovat s transkribovanými elektronickými podobami textů. Ty byly získány jednak ze Staročeské a Středněčeské textové banky (např. KÁZLEG, ŽALMANŽ), jednak z interní textové banky oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český (např. VŠEHK), dále byly využity např. elektronické přepisy textů dostupných na témže pracovišti (např. VIERKRIST) a také přepisy pocházející z Korpusu českých humanistických textů¹⁴⁵ (např. MÜNSTKOSM). V některých případech byly v těchto zdrojích identifikovány chyby, které bylo třeba opravit podle originálního rukopisu či starého tisku (týká se to především tzv. nespolehlivých textů začleněných do interní textové banky a elektronických přepisů dostupných v ÚJČ). U textů, jejichž elektronická podoba nebyla k dispozici, bylo buď možné opřít se o edice tištěné (např. KUCHKOŠ), nebo bylo třeba vycházet přímo z fotokopie originálu (např. HAMMERKRON).

¹⁴⁵ Srov. Martínek (2012). Jedná se o texty přepsané podle pravidel uplatňovaných v korpusu Diakorp (Kučera – Stluka, 2011), a to s ohledem na jejich možné budoucí začlenění do tohoto korpusu. Za laskavé poskytnutí těchto přepisů děkuji F. Martínkovi.

III.2.1.3 Principy excerptce dokladů

Zdrojové texty se od sebe navzájem výrazně liší svou délkou, čemuž odpovídají i výrazné rozdíly v počtu výskytů reflexiva *se*. Aby byla omezena nevyváženost zastoupení různých textů daná jejich různou délkou, nebyly z textů excerptovány všechny kontexty obsahující reflexivum *se*, nýbrž byla stanovena horní hranice počtu dokladů z jednoho textu. Tato hranice činí 60 dokladů. Zvláště u delších textů se tato hranice může zdát relativně malá, protože 60 dokladů u nich tvoří jen zlomek z celkového počtu výskytů reflexiva, nicméně vzhledem k výše popsané snaze o co nejvyšší žánrovou pestrost se jevílo účelnější databázi rozšiřovat spíše směrem k většímu počtu textů zastoupených menším počtem dokladů než směrem k vyššímu počtu dokladů excerptovaných z menšího množství textů.

Z textů, které obsahovaly 60 nebo méně výskytů reflexiva *se*, byly excerptovány všechny tyto výskyty. Většina textů ovšem obsahovala více než 60 výskytů reflexiva, v takových případech bylo třeba vybrat, které z dokladů budou do databáze zařazeny. Ideálním řešením by bylo provést z každého textu náhodný výběr 60 dokladů, zdroje, s nimiž jsme pracovali (viz výše v kapitole III.2.1.2), však možnost náhodného výběru dokladů nenabízejí. Zpravidla proto bylo postupováno tak, že bylo z těchto textů excerptováno prvních 30 a posledních 30 výskytů (výjimku představovaly případy, kdy toto řešení nebylo z nějakého důvodu vhodné, např. kvůli tomu, že na počátku či konci textu byl umístěn obsah apod.).

K excerptci dokladů je ještě třeba uvést, že nalezené výskyty formy *se* se ne vždy zcela kryjí s excerptovanými doklady. Některé kontexty obsahovaly dvě nebo i více sloves v reflexivní podobě, forma *se* se v nich ale vyskytovala pouze jednou, srov. např. doklad (1). V takových případech bylo v databázi vytvořeno více dokladů (pro každé sloveso jeden), protože reflexivum mohlo mít u různých sloves různou funkci (v dokladu (1) je např. první sloveso reflexivum tantum, druhé ne) a slovesa se od sebe také mohla navzájem lišit některými svými vlastnostmi. Opačnou asymetrii představovaly případy, kdy v textu nalezená forma *se* nebyla reflexivem, nýbrž vokalizovanou podobou předložky – takové výskyty do databáze pochopitelně excerptovány nebyly.

(1) *jako jí bylo zvěstováno, že má býti matkou božie [...], nic se tím nechlubila ani velebila* KÁZLEG, 194v

III.2.1.4 Skladba dokladů

Celkové složení databáze z hlediska zastoupených textů zachycuje následující tabulka. Zkratky textů jsou rozděleny podle jednotlivých půlstoletí, v rámci těchto období jsou pak řazeny abecedně. U textů, z nichž je excerptováno méně než 60 dokladů, je počet excerptovaných dokladů uveden v závorce.

15. stol.	1. pol.	BŘEZSNÁŘM (22), BUDYŠ, HUSZRCN, HVĚZD, JAKVEČV, KRONŽIŽKA, LÉKRHAZ, LETMUZ (59), LISTZIKM (16), PRÁVHORK
	2. pol.	CESTKABK, CHELČLID, KÁZLEG, LÉKJÁDROBRN, NAUČROD, PASKAL, PRÁVJIHLA, PRÁVŠVÁBC, VŠEHK
16. stol.	1. pol.	ARTSNĚM1532 (55), BARTOŠKRON, ČERHERB, ČERNÝMOR1506, HJKKRON, FRANTPRÁV, PŘELPŮV, SILVSEN (33), VESPA MER (40), ZŘÍZRUC (40)
	2. pol.	ARTSNĚM1575, DOBŘVĚNÍK, GOERLARITH, LISTANNA (43), LISTDOROTA, MÜNSTKOSM, NOVINYDVOJE (28), NOVINYSTRAŠ (27), SATPOD, VOČEHMOR
17. stol.	1. pol.	ARTSNĚM1611, ČERNÍNKOR, DIVDĚV, FRIDROZ (56), JESOHLÁŠ, KOMLAB, LISTVORŠILA, MITISPOV, ŽALMANŽ
	2. pol.	ARTSNĚM1683-4, DIVSOUSED, HAMMERKRON, KUCHKOŠ (12), ŠTAJŽÁČ, ŠTĚPHLAS, TANNHOR, TANNCHAN, TĚŠTON (19), VIERKRIST

Tabulka 1: Složení databáze dokladů z hlediska zastoupených textů

III.2.2 Klasifikace funkcí reflexiva

Jak již bylo opakovaně zmíněno, nevyskytují se v naší databázi pouze doklady reflexivní deagentní konstrukce, nýbrž do ní byly kontexty s reflexivem *se* excerpovány bez ohledu na to, jakou funkci v nich toto reflexivum plnilo. Cílem toho postupu bylo, aby na základě této databáze bylo možné získat celkový obraz fungování reflexiva *se* v češtině daného období a užívání konstrukce deagentní tak zapojit do širšího kontextu. V této kapitole bude proto představena klasifikace dalších funkcí, které reflexivum *se* plnilo, tj. budou zde popsány další konstrukce, v nichž se toto reflexivum vyskytovalo. Vzhledem k tomu, že vlastním tématem předkládané práce je fungování reflexiva pouze ve funkci deagentní, půjde o představení nutně velmi stručné, jehož cílem je podat pouze elementární přehled o užívání reflexiva a zároveň navrhnout možný přístup k jeho klasifikaci, jednotlivé níže zmíněné funkce by si všechny zasloužily samostatný výzkum.

Ještě před samotným výčtem jednotlivých funkcí je třeba upozornit, že mezi těmito funkcemi neexistují jasné hranice. Tato neostrost hranic vyplývá v obecné rovině už z teoretických předpokladů představených v kapitole II.2.4, zároveň na ni upozorňují výše popsané problémy, s nimiž se potýkají taxonomické přístupy k popisu reflexiva (srov. kapitolu II.3.1.1). Jak jsme dále vyložili v části II.5.1.2.1, je neostrost hranic mezi funkcemi reflexiva *se* přímým důsledkem průběhu gramatikalizačního procesu, kterým toto reflexivum v češtině procházelo; v části II.3.2.1 jsme zase ukázali, že je podobná neostrost předpokládána i v pohledu typologickém, např. když Geniušienė (1987, s. 59) mluví o existenci sémantického kontinua mezi jednotlivými funkcemi reflexivních prostředků.

Kapitola má následující strukturu: nejprve bude v části III.2.2.1 podán přehled jednotlivých funkcí reflexiva, následně bude v části III.2.2.2 speciální pozornost věnována zmíněné neostrosti hranic mezi nimi, a to se zvláštním zřetelem k neostrosti hranic reflexivní deagentní konstrukce.

III.2.2.1 Přehled funkcí

Níže podaná klasifikace doložených typů užití reflexiva *se* vychází především z valence sloves, resp. z rozdílů ve valenci mezi spojením slovesa s reflexivem a užitím slovesa bez reflexiva. Valence v tomto pojetí přitom zahrnuje tři roviny: rovinu formální, rovinu významovou a rovinu referenční. Jak vyplývá z uvedených výkladů, je tato klasifikace výrazně inspirována typologií, již představuje Geniušienė (1987; viz kapitolu II.3.2.1). Tuto typologii pokládáme za vhodný inspirační zdroj, neboť nejenže do velké míry odpovídá situaci v češtině, nýbrž je podložena rovněž rozsáhlým materiálem kroslingvistickým.

Předpokládáme, že všechny níže popisované reflexivní funkce jsou navzájem příbuzné (tuto jejich příbuznost je možné vyvodit již ze samotné skutečnosti, že se ve všech uplatňuje stejný formální prostředek – forma *se*). Některé typy však k sobě mají vzájemně blíže než typy jiné, a to jak svými vlastnostmi, tak (v důsledku toho) i distribucí jednotlivých slovesných lemmat, na tyto případy vzájemné blízkosti proto budeme ve výkladu o jednotlivých reflexivních funkcích explicitně upozorňovat. S tím souvisí, že jsou v následujícím přehledu jednotlivé popisované funkce seřazeny nikoli podle četnosti svého zastoupení, nýbrž právě s ohledem na vzájemné souvislosti mezi nimi, neboť to lépe odpovídá potřebám výkladu. Na konec kapitoly je zařazeno shrnutí distribuce všech popsáných typů.

Vzhledem ke zmíněné neostrosti kategoriálních hranic je třeba představované typy užití reflexiva chápat jako funkční prototypy a údaje o počtech dokladů vnímat pouze jako orientační. Součet všech těchto počtů navíc dohromady nedává celkových 3150 dokladů, neboť některé doklady jsou v databázi explicitně klasifikovány jako víceznačné (k tomu viz kapitolu III.2.2.2) a ty do počtů uvedených v následujícím přehledu nezahrnujeme.

III.2.2.1.1 Vlastní reflexiva

Za vlastní reflexiva považujeme taková spojení tranzitivních sloves s reflexivem *se*, v nichž si tato slovesa ponechávají svůj význam, ovšem dochází u nich ke koreferenci agentu a pacientu.¹⁴⁶ Namísto dvou entit se tedy příslušného děje účastní pouze entita jedna, která má obě tyto sémantické role, je typicky životná a zpravidla (nejde-li o složitější syntaktickou strukturu) je vyjadřována syntaktickým subjektem. Za příklad slouží doklady (2)–(3):

- (2) *tehdy Žižka táhl ven proti králi z Hory i otočil se jest vozy před Horú* KRONŽIŽKA, 162r¹⁴⁷
(3) *nic pokornějšího nebylo jako s[vatý] Jan, když se hlasem nazýval* ŠTĚPHLAS, 12

¹⁴⁶ V případě složitějších syntaktických struktur může být patiens koreferenční nikoli s agentem daného slovesa, ale se subjektem věty, který je od tohoto agentu referenčně odlišný, srov. např. doklad [*král Václav*] *se jest byl kázal na Zbraslavi pochovati v klášteře* KRONŽIŽKA, 157v, kde je (subjektový) král Václav pacientem slovesa *pochovati*, ale není jeho agentem, srov. též Pergler (2016b, s. 106–107).

¹⁴⁷ Sloveso *otočiti* má význam ‚ohradit kolem dokola‘, významem uvedeného kontextu tedy je, že Žižka ohradil sám sebe, resp. své vojsko (vozovou hradbou).

Vlastní reflexiva jsou v databázi zastoupena celkem 130 doklady, a představují tedy pouze cca 4 % všech excerpovaných užití reflexiva *se*, doklady pocházejí z celého sledovaného období. Celkem je v této kategorii zastoupeno 85 různých lexémů, nejčastějšími slovesy jsou slovesa *brániti* (13 dokladů), *poroučeti* (8), *zavřítí* (5), *činiti* (4), *obrániti* (4) a *očistiti* (4).¹⁴⁸

Reflexivum *se* u tohoto typu užití svou funkcí odpovídá své původní zájmené kategorizaci. Proto je možné ho v těchto kontextech substituovat jiným akuzativním tvarem (např. reflexivem *sebe*), kromě toho jsou také v databázi doloženy některé jevy, které jsme v části II.5.1.4 identifikovali jako typické rysy zájmené: jde jednak o užití reflexiva v kontrastu (srov. doklad 4), jednak o užití v koordinaci (doklad 5). Tyto jevy jsou v databázi zastoupeny pouze jednotkami dokladů, a to výhradně v 1. polovině 15. století.

(4) *hřiešný [...], jiné jenž treskce, a sebe nepolepší, jenž jiné hyzdí, a se schváli* HUSZRCN, 109r¹⁴⁹

(5) *slušno jest pilně znamenati každému, ktož se aneb kohož chce léčiti, aby znamenal, koho léčí* HVĚZD, 95v

Kategorie vlastních reflexiv má obecně velmi blízko ke kategorii autokauzativ (viz kapitolu III.2.2.1.2), řada případů anotovaných v databázi jako vlastní reflexiva je tak pomezích a bylo by je možné interpretovat též jako autokauzativa. Jedná se o taková užití, kde lze u zúčastněné entity uvažovat o oslabení její patientní role, srov. např. slovesa vyjadřující oblékání (*obléci, obláčeti, odítí, odívati* či *přistrojiti*)¹⁵⁰ nebo sloveso *brániti*, u nějž se rozdíl mezi reflexivním a nereflexivním užitím zřejmě projevuje i ve valenci.¹⁵¹

III.2.2.1.2 Autokauzativa

Autokauzativní reflexiva se podobají vlastním reflexivům tím, že se děje (na rozdíl od nereflexivního, tranzitivního užití) účastní pouze jedna entita, zpravidla vyjádřená subjektem, rozdíl zde ovšem spočívá v tom, že tato entita nemá dvojí sémantickou roli (agentu a patientu), nýbrž má pouze roli agentu. Ze skutečnosti, že se v těchto případech nerealizuje sémantická role patientu, vyplývá nemožnost substituovat v těchto kontextech reflexivum *se* delším tvarem *sebe* ani jiným akuzativním doplněním. Oproti nereflexivním užitím daných sloves přitom u autokauzativ dochází k významovému posunu, mezi nereflexivním a

¹⁴⁸ Zastoupená slovesa budeme uvádět bez reflexiva *se* (a to včetně reflexiv tantum; k důvodům viz kapitolu III.2.1.1) a v hláskové podobě k roku 1500 (v souladu s Lexikální databází humanistické a barokní češtiny; uvádět dle staročeských slovníků podobu k roku 1300 nepokládáme za vhodné, protože zkoumané období je výrazně mladší).

¹⁴⁹ Doklad byl již uveden v části II.5.1.4.

¹⁵⁰ Srov. skutečnost, že Kemmer (1993) předpokládá u sloves vyjadřujících oblékání realizaci kategorie middle, nikoli kategorie reflexivity, srov. kapitolu II.3.2.2.

¹⁵¹ Podle Elektronického slovníku staré češtiny může mít reflexivní užití na rozdíl od užití nereflexivního bezpředložkové dativní doplnění (*brániti se komu*) u nereflexivního užití je valenční dativ předpokládán pouze s předložkou *proti*.

reflexivním (autokauzativním) významem však stále existuje zřetelná souvislost. Srov. příklady (6)–(7):

(6) *léta téhož u pondělí před sv. Vavřincem vrátili sů se od císaře z Brna tíž poslové* LETMUZ, 251r

(7) *ted' se pokládá, že se [Bůh] Adamovi a Evě ukázal a s nimi rozmlouval* MÜNSTKOSM, 23v

Autokauzativní reflexiva jsou v databázi zastoupena 420 doklady, pocházejícími z celého sledovaného období, jedná se tedy o jednu z nejčastějších funkcí reflexiva, která dohromady pokrývá cca 13 % všech dokladů reflexiva *se*. Celkem se zde realizuje 155 různých lexémů, ze sémantického hlediska se v řadě případů jedná o slovesa, která Kemmer (1993) charakterizuje jako typ BA middle (srov. kapitolu II.3.2.2), zvláště o slovesa (translačního a netranslačního) pohybu a slovesa změny tělesného postoje; nejčastěji doloženými lemmaty jsou *obrátit* (21), *učit* (17), *navrátit* (16), *varovat* (14), *vrátit* (14) a *spravovat* (13).

Jak bylo zmíněno v předchozí kapitole, mají autokauzativa velmi blízko k vlastním reflexivům: rozdíl mezi nimi spočívá v tom, zda je zúčastněná entita (kromě své agentní role) chápána i jako *patiens* děje, nebo není, v řadě případů jsou ovšem možné obě tyto interpretace, srov. doklad (8), kde je obtížné rozhodovat, zda se z hlediska sémantického jedná o děj jednočlenný, nebo dvoučlenný. Podobně na neostrost hranic mezi oběma kategoriemi ukazuje doklad (9): sémanticky odpovídá reflexivní podoba *podrobiti se* spíše autokauzativně, neboť jde o výrazně jiný děj než při podrobování někoho jiného, k interpretaci vlastněreflexivní zde ovšem vede jednak užití v kontrastním kontextu s nereflexivním *podrobiti*, jednak akuzativní shoda zájmena *sám*, která odkazuje k zájmenné funkci reflexiva *se*, odpovídající kategorii vlastní reflexivity.¹⁵²

(8) *zlý diábel, přetvořiv se v tvář ženskú jako mladé děvečky, přistúpi ke dveřnom jeho pokojíka* PASKAL, 250v

(9) *chceš-li všechny věci sobě podrobiti, podrob se samého rozumnosti* PRAVHORK, 2v

Existují však i další typy pomezních případů. Blízko k typu spontánnostnímu (viz kapitolu III.2.2.1.9) má např. doklad (10), kde je sice zřejmé, že se jedná o děj sémanticky jednočlenný, ovšem subjekt je možné chápat jak agentně (autokauzativně), tak neagentně (spontánnostně).¹⁵³ Doklad (11) je pak možné interpretovat nejen autokauzativně, ale také jako reflexivum konverzní (viz III.2.2.1.12), neboť referent výrazu *nich* by v nereflexivní

¹⁵² Tuto situaci lze částečně připodobnit k chování, jež popisuje Kemmer (1994) (viz kapitolu II.3.2.2), podle níž se v jazycích někdy používá v kontrastních kontextech RM (*reflexive marker*) namísto předpokládaného MM (*middle marker*). Reflexivum *se* v češtině sice plní jak funkci RM, tak funkci MM, takže z formy samotné zde není možné na záměnu RM za MM usuzovat, akuzativní forma zájmena *sám* nicméně odpovídá zájmenné kategorizaci reflexiva, která je typická pro kontexty charakterizované u Kemmer (1994) přítomností RM.

¹⁵³ Existence nejednoznačných dokladů interpretovatelných jak v rámci typu autokauzativního, tak v rámci typu spontánnostního potvrzuje relevantnost Schenkerovy (1988) představy o neutralizaci opozice mezi agentem a pacientem u reflexivních sloves (srov. kapitolu II.3.1.2).

struktura mohl mít funkci agentu („aby hrdličky a holubičky naučily rodičky věrnosti...“), tuto interpretaci nicméně oslabuje skutečnost, že hrdličky a holubičky v uvedeném kontextu nevystupují jako učitel, nýbrž spíše jako vzor učení, na rozdíl např. od dokladu (12), kde jde zřetelně o reflexivum konverzní.

- (10) *s pilností knihy tlačili. Ne ledabylo, jak nyní někteří nepilní činí, kteříž ó by se lepšíli a češtiny nehyzdili!*
ŠTAJŽÁČ, A1v
- (11) *Mojšíš tuto odsílá k hrdličkám a k holubičkám rodičky, aby se od nich naučily věrnosti, lásce, trpělivosti*
ŽALMANŽ, 83
- (12) *král [...] synu svému [...] za praëptora dal [...] Aristotela, aby se od něho moudrosti naučily, opatrně řídil
[...] země* VIERKRIST, 2–3

III.2.2.1.3 Reflexiva s partitivním patientem

Tuto funkci předpokládáme v případě, že spojení tranzitivního slovesa s reflexivem *se* pojmenovává sémanticky dvoučlenný děj, mezi jehož agentem a patientem však na rozdíl od vlastní reflexivity není vztah koreference, nýbrž se jedná o vztah nezczitelného či kvazinezcizitelného vlastnictví, případně o vztah meronymie. Děje se tedy účastní dvě různé entity, přičemž agens je vyjádřen typicky subjektem, patiens vyjádřen není a jeho referent je inferován pragmaticky na základě uvedeného vztahu k agentu.

Ačkoli je tento typ kroslingvisticky bohatě doložen a je znám i z češtiny (srov. kapitolu II.3.2.1), v databázi byl identifikován pouze u jediného dokladu (13), který pochází z 1. poloviny 17. století a v němž se vyskytuje sloveso *stavěti*, mající ve spojení s reflexivem význam ‚stavět si dům‘.¹⁵⁴

- (13) *jestliže by kteří lidé pohořali [...] se znovu stavěli a od pánův svých lhůtu měli, takže by pánům svým ouroku neplatili* ARTSNĚM1611, 7

Reflexiva s partitivním patientem mají blízko k reflexivům vlastním, za příklad této blízkosti může sloužit výše (viz kapitolu III.2.2.1.1) uvedený doklad (2), neboť v tomto dokladu striktně vzato není patientem pouze samotný Žižka, jak by odpovídalo vlastněreflexivní funkci, nýbrž je zde reference metonymicky rozšířena na celé Žižkovo vojsko. Zcela neproblematická ovšem není ani interpretace zde uvedeného dokladu (13), neboť původ příslušného významu výrazu *stavěti se* je teoreticky možné hledat v autokauzativitě, tj. předpokládat významový posun *změna tělesného postoje* > *změna bydliště*, srov. takový posun u slovesa *usaditi se*.

¹⁵⁴ V Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny (Nejedlý et al., 2012) je tento význam doložen i u dalších dokladů daného spojení.

III.2.2.1.4 Absolutní reflexiva

Jako absolutní reflexiva označujeme taková užití, v nichž se s reflexivem *se* pojí tranzitivní sloveso, které sice sémanticky implikuje agens a patiens, ovšem patiens zde není formálně vyjádřen (na rozdíl od užití nereflexivního, kde je vyjádřen akuzativním objektem). Agens je pak vyjádřen subjektem stejně jako u nereflexivních užití daného slovesa. Z hlediska formálního ztvárnění participantů se tedy absolutní reflexiva podobají reflexivům s partitivním patientem (srov. kapitolu III.2.2.1.3), liší se od nich ovšem tím, že mezi agentem a patientem tu není přítomen vztah vlastnictví ani meronymie. Užití reflexiva v těchto případech mluvčímu umožňuje nevyjádřit patiens příslušného děje. Srov. např. doklady (14) a (15), kde se s reflexivem pojí tranzitivní slovesa *odměňovati* (*něco*) a *okřiknutí* (*někoho*), patientní participanty však nejsou formálně vyjádřeny.

(14) *věrně je spravuji a poučuji, aby [...] dobrodincům vděčností se odměňovali* SATPOD, 29v

(15) *řekli sú nemocní k uhlíři: „Milý pane doktoře, račtež nás tiem spieš hojiti a neračte nás dlúho meškati.“ I okřikl se řka: „Musíte vždy počkati“* FRANTPRÁV, 17r

Absolutní reflexiva jsou v databázi zastoupena celkem 40 doklady, tvoří tedy jen cca 1 % excerpovaných dokladů; doložena jsou v celém sledovaném období. Uplatňuje se zde 22 různých lexémů, nejčastějším z nich je sloveso *odvolati* (11 dokladů),¹⁵⁵ ostatní slovesa jsou zastoupena maximálně třemi doklady.

Za pozornost stojí, že ve zkoumaném období se v kategorii absolutních reflexiv uplatňují také některá slovesa, která v současné češtině fungují již jako reflexiva tantum. V databázi se jedná o slovesa *modliti* a *smilovati*, která jsou ve staré češtině doložena také v nereflexivní (tranzitivní) podobě (*modliti někoho*, *smilovati někoho*), tato podoba se však v průběhu jazykového vývoje přestala užívat a do současné češtiny se tak dochovala pouze podoba reflexivní.

Kromě zmiňovaného vztahu k reflexivům s partitivním patientem mají absolutní reflexiva velmi blízko také k reflexivům deakuzativním, u nichž agens sice vyjádřen je, ale nikoli formou (bezpředložkového) akuzativního objektu (viz kapitolu III.2.2.1.5). Mnoho sloves se totiž uplatňuje v obou těchto kategoriích, neboť vyjádření patientu je u nich fakultativní, takže mluvčí má v závislosti na kontextu a komunikačním záměru možnost patiens vyjádřit (taková užití pak pokládáme za deakuzativní), nebo ponechat nevyjádřený (ta chápeme jako absolutní), srov. např. spojení *odměňovati se za něco*, *okřiknouti se na někoho*, *modliti se někomu*, *smilovati se nad někým*. Na neostrost hranice mezi absolutními reflexivy a reflexivy recipročními (srov. kapitolu III.2.2.1.6) pak ukazují případy typu (16), kde je sice

¹⁵⁵ Jde o doklady z právních textů, kde se jedná o termín s významem ‚podat odvolání‘. K zařazení mezi absolutní reflexiva zde vede existence nereflexivních tranzitivních dokladů typu *odvolati svú při* (srov. zpracování hesla *otvolati* ve *Staročeském slovníku*, význam 7), na rozdíl od nichž je v reflexivním užití patiens ponechán nevyjádřený.

vyjádřen pouze jeden ze dvou aktantů, což je vlastnost typická pro absolutní reflexiva, ovšem pojmenovaný děj je možné považovat za sémanticky reciproční.

(16) *Hradečští kázali jsú sobě Žižku namalovati na korúhvi [...]. A když jsú se Hradečští pod tú korúhvi bili, nikdy jsú boje neztratili* KRONŽIŽKA, 164v

III.2.2.1.5 Deakuzativní reflexiva

V případě reflexiv deakuzativních se s formou *se* opět pojí tranzitivní slovesa, ovšem na rozdíl od reflexiv absolutních (III.2.2.1.4) jsou zde vyjádřeny oba jejich participanty. Od nereflexivních protějšků se pak reflexivní (deakuzativní) užití liší v tom, že je zde patiens vyjádřen nikoli bezpředložkovým akuzativem, nýbrž jinou, méně prominentní formou – může se jednat o bezpředložkový dativ, genitiv, případně o předložkovou frázi.¹⁵⁶ Užití méně prominentní formy může v některých případech signalizovat dílčí významový posun oproti nereflexivnímu užití daného slovesa. Vzhledem k tomu, že u deakuzativních reflexiv dochází ve srovnání s nereflexivními protějšky k formální democi patientu, lze tyto případy (spolu s absolutními reflexivy, kde dochází přímo k formálnímu odstranění patientu) charakterizovat též jako antipasivum (srov. Karlík, 2016, s. 1676).¹⁵⁷ Srov. příklady (17) a (18), kde se uplatňují spojení *odplacovati se za něco* a *rozmysliti se na něco* jakožto protějšky nereflexivních tranzitivních sloves *odplacovati něco* a *rozmysliti něco*.

(17) *věrně je spravuji a poučuji, aby [...] zlym za zlé se neodplacovali* SATPOD, 29v

(18) *rozmysl se na to každý rodič, jakž moha, a nehněvaj skrze to Pána Boha dvojm hříchem* NAUČROD, 93v

Deakuzativní reflexiva jsou v databázi reprezentována 78 doklady pocházejícími z celého sledovaného období, celkem tedy tvoří cca 2 % všech výskytů reflexiva *se*. Uplatňuje se zde 37 různých lexémů, nejčastějšími z nich jsou *modliti (se někomu)*, *posmívati (se někomu)* (po 8 dokladech), *znáti (se v něčem / k něčemu)* (7 dokladů), *rouhati (se něčemu / proti něčemu)* (5) a *smilovati (se nad někým)* (4).

Podobně jako u absolutních reflexiv se i v kategorii reflexiv deakuzativních vyskytují slovesa, která v současné češtině fungují již jako reflexiva tantum. Jedná se o slovesa *kochati (se v něčem)*, *modliti*, *rouhati*, *posmívati* a *smilovati*. Tato slovesa jsou ve staré češtině doložena také v nereflexivní, tranzitivní podobě. V úvahu v této souvislosti připadá rovněž

¹⁵⁶ Okrajově může být patiens vyjádřen rovněž infinitivem, srov. doklad *obžalovaný řečenú vraždu seznal se učiniti* (PRÁVJIHLA, 190r). Pochopitelně může být vyjádřen také vedlejší větou.

¹⁵⁷ Označení antipasivum pro tyto případy odmítá Wagner (2011, s. 26, 237–240) s odůvodněním, že deakuzativní užití není možné tvořit od všech tranzitivních sloves (z čehož plyne i nemožnost prognózování německých ekvivalentů těchto struktur). Toto zdůvodnění vyplývá ze skutečnosti, že autor pracuje se striktním formalistickým rozlišením gramatiky (syntaxe) a lexikonu, což ho nutí situovat deakuzativní užití do oblasti lexikonu, resp. pokládat je za výsledek lexikální operace. Pracujeme-li ovšem s představou gramaticko-lexikálního kontinua (srov. kapitolu II.2), lze antipasivum pojímat jako syntaktickou konstrukci s omezenou mírou lexikální obecnosti.

sloveso *napiti* (*se něčeho*), neboť Staročeský slovník (1977, s. 192) uvádí i nereflexivní tranzitivní podobu *napiti něco*, je však třeba dodat, že ji slovník registruje pouze na základě jediného dokladu *latex haustus voda napita* (ŽALTGLOSMUZ, 167v), který ovšem existenci nereflexivního slovesa nutně neprokazuje, neboť pasivní participia / participiální adjektiva je v češtině možné tvořit i od sloves reflexivních (srov. např. nč. tvary *obáván/obávaný* vztahující se k reflexivu tantum *obávat se*).

Jak již bylo zmíněno, má kategorie deakuzativních reflexiv blízko ke kategorii reflexiv absolutních v tom smyslu, že patientní doplnění je u některých deakuzativních reflexiv fakultativní, takže příslušná (reflexivní) slovesa lze užít i bez formálního vyjádření patientu (např. *modliti, odplacovati*) a taková užití pak interpretujeme jako reflexiva absolutní. Některé doklady zase stojí na pomezí mezi deakuzativy a reflexivy recipročními, a to v případě, že je reciprocita u příslušného děje oslabená nebo sporná, srov. doklad (19), kde reciproční interpretaci zpochybňuje neživotnost participantu, k němuž referuje výraz *s nimi*, vzhledem k níž lze tento participant interpretovat spíše jako (nereciproční) *patiens* v deakuzativní konstrukci.

(19) *zamyslil sem sobě tuto pout aneb vandr do světa, kdež jaké sem potvorné věci buď spatřil, neb se s nimi potkal [...], vše to v přítomném traktátu sem jako vymaloval* KOMLAB, 190

III.2.2.1.6 Reciproční reflexiva

Při reciprocitě se děje označeného tranzitivním slovesem účastní minimálně dvě entity, které jsou ve vztahu vzájemnosti – obě mají jak roli agentu, tak roli patientu, ovšem pro každou z nich platí, že děj (jakožto agens) nevykonává sama na sobě, nýbrž na ostatních zúčastněných (jakožto patientech). Formálně je možné rozlišit dva typy případů: u prvního typu jsou obě zúčastněné entity ztvárněny subjektem (koordinovaným či plurálovým), srov. příklad (20), u druhého je jedna z nich vyjádřena subjektem a druhá předložkovou frází s předložkou *s*, srov. příklad (21):

(20) *potom známý s známým, když se spolu shledají, tu dí jeden k druhému: Ach, i medle, kde jsi ty tu se vzal [...]?* DIVDĚV, 6v

(21) *když bylo blízko k Malešovu, tehdy se jest Žižka zase na ně obrátil i bil se jest s nimi, i porazil jest je* KRONŽIŽKA, 163v

V databázi se recipročních dokladů vyskytuje 24 (o první formální typ se jedná v 11 případech, o druhý ve 13 případech), tato funkce je tedy zastoupena spíše okrajově, neboť představuje méně než 1 % excerpovaných výskytů reflexiva *se*, přitom se však doklady nacházejí ve všech sledovaných půlstoletích. Různých lexémů se zde uplatňuje 16, nejčastějšími jsou slovesa *bíti* (7 dokladů) a *potkati* (3 doklady), ostatní lexémy jsou v reciproční funkci zastoupeny pouze jednou.

U některých dokladů prvního formálního typu je součástí struktury výraz, který lze považovat za explicitní signál reciproční interpretace příslušného spojení slovesa s reflexivem *se*. Jedná se o výrazy *spolu* (viz doklad 20), *vespolek* (22) a *mezi sebou* (23).

(22) *vtom jiní Čechové i Němci příběhše, tak se vespolek bili, až jich tu devět na místě zůstalo a jiných mnoho raněných bylo* HJKKRON, 364r

(23) *starší navodie mladších k boji a ukrutně se sami mezi sebou mordují* VESPAMER, 5r

Již bylo konstatováno, že reciproční reflexiva (druhého formálního typu) mají blízko k reflexivům deakuzativním (III.2.2.1.5), pokud je reciprocita u daného děje oslabená, a také k reflexivům absolutním (III.2.2.1.4), je-li vyjádřen pouze jeden z účastníků recipročního vztahu. Zde upozorníme ještě na jeden typ víceznačných případů: v případě, že je subjekt příslušného slovesa ponechán nevyjádřený, nemusí být někdy jeho identita zcela zřetelná a příslušná struktura tak není jednoznačně interpretovatelná. V dokladu (24) tak není zřejmé, zda subjekt referuje ke všem účastníkům recipročního vztahu (tj. „aby se lidé vzájemně sekali...“), nebo pouze k jedné ze dvou stran tohoto vztahu, zatímco druhá zde není zmíněna („aby se stoupenci Kristova zákona sekali /s jeho odpůrci/“). Při první interpretaci by se jednalo o reciproční reflexivum prvního formálního typu, při druhé (na niž může ukazovat koordinovaná klauze *krev z lidí [by] cedili*) by šlo o případ na pomezí mezi recipročním reflexivem druhého typu a reflexivem absolutním.

(24) *proč by Kristus rušil zákon židovský a jiný duchovní ustavoval? Chtěl li jest, aby se o jeho zákon sekli, věsili, topili, pálili a jinak krev z lidí cedili, takéž by onen zákon stál bez svého pohnutí s těmi krvavými skutky, jako jest prvé stál* CHELČLID, 76v

III.2.2.1.7 Kolektivní reflexiva

Nečetná spojení slovesa s reflexivem *se* označujeme jako reflexiva kolektivní. Tato užití se shodují s reflexivy recipročními (viz III.2.2.1.6) v tom, že se zde na rozdíl od užití nereflexivních účastní děje (kolektivně) více entit v symetrickém postavení, které jsou ztvárněny buď všechny subjektem (srov. doklady 25, 27), nebo část z nich subjektem,¹⁵⁸ část předložkovou frází s předložkou *s* (26). Na rozdíl od recipročních reflexiv však u těchto entit nedochází ke kumulaci sémantických rolí agentu a pacientu. Namísto toho je ve většině případů možno uvažovat nanejvýše o kumulaci rolí agentu a recipientu (vyjádřeného u nereflexivního slovesa doplněním dativním; srov. 25, 26),¹⁵⁹ jindy je u symetricky postavených entit možné předpokládat pouze roli agentu (27).¹⁶⁰

¹⁵⁸ V případě infinitivu jde pochopitelně pouze o „vyrozuměný“ subjekt, což je i případ uvedeného dokladu (26).

¹⁵⁹ Případy kumulace rolí agentu a recipientu lze samozřejmě z teoretického hlediska rovněž považovat za reciproční, při analýze fungování reflexiva *se* však považujeme za vhodné je odlišit od případů popsaných v části III.2.2.1.6 (kde jsou kumulovány role agentu a pacientu), protože na rozdíl od nich zde probírané případy neumožňují při interpretaci funkce reflexiva vycházet z jeho původní funkce zájmené (neboť v ní má toto reflexivum gramatický význam akuzativu, nikoli dativu). Zároveň je třeba konstatovat, že zde v porovnání

- (25) *tu sme vpustili kotvy. I poradivše se jeli sme okolo toho ostrova k východu slunce, nedaleko od břehu odjíždějíc* VESPAMER, 3r
- (26) *aniž mi se hrubě chtělo s někým se raditi mysle, že mi každý svou věc chváliti bude* KOMLAB, 192
- (27) *vskázal, že sou se všickni na tom smejšlí, že tomu nijak místa dáti, abych jim kněze pod jednou [...] nařizovati [...] jměla, nechťji* LISTVORŠILA, III¹v

Tento typ je v databázi zastoupen toliko 13 doklady, tvoří tedy méně než půl procenta všech registrovaných výskytů reflexiva *se*; vzhledem k takto nízkému množství není ani zastoupen ve všech sledovaných půlstoletích.¹⁶¹ V databázi se přitom u tohoto typu uplatňují pouhá 3 slovesa, nejčastější je sloveso *poraditi* (8 dokladů), dále jde o slovesa *raditi* (4 doklady) a *smýšleti* (1 doklad).

Jako pomezí je možné hodnotit takové případy, kdy je symetrie entit účastnících se děje oslabená, srov. doklad (28), kde na základě našich zkušeností s fungováním světa můžeme předpokládat, že entitou radící je spíše jen doktor, a nikoli tedy vyrozuměný subjekt daného infinitivu. Takové případy mají blízko k typu reflexivně kauzativnímu, u nějž je přítomna role iniciátoru děje referenčně odlišného od jeho agentu (srov. kapitolu III.2.2.1.13), liší se však od něj v tom, že u reflexivně kauzativního typu je tento iniciátor koreferenční s pacientem, zatímco v tomto případě se jedná spíše o koreferenci s adresátem.

- (28) *ale v čas větší potřeby, kdež by se ten flus náramně rozmohl a dlouho šel, tu musí mocnější lékařství býti [...]. Však lépe jest s doktorem o se poraditi, nežli jich od sebe samému přijímati* VOČEHMOR, F8v

III.2.2.1.8 Fakultativní reflexiva

Za fakultativní reflexiva označujeme taková spojení slovesa s reflexivem *se*, která mají stejný význam i valenci (včetně její formální stránky) jako nereflexivní užití daných sloves, typicky se přitom jedná o slovesa intranzitivní,¹⁶² což představuje zásadní odlišnost od dosud probíraných typů. Srov. následující doklady:

s nereflexivním užitím daných sloves dochází k významovému posunu, vzhledem k němuž je sporné, zda je v těchto případech vůbec namístě o přítomnosti recipientní sémantické role uvažovat (srov. nč. významový rozdíl mezi výrazy *(po)radit se* a recipročně užitým *(po)radit si*).

¹⁶⁰ Interpretace dokladu (27) není snadná, protože reflexivní podoba *smýšleti se* není ani obsažena ve staročeských slovnících, ani doložena v Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny. Lze tak pouze spekulovat o tom, že zde reflexivní podoba tohoto slovesa vyjadřuje kolektivnost agentu, resp. vzájemnou shodu jednotlivých agentů. (Uvedený doklad je navíc zajímavý tím, že se zde u daného slovesa vyskytuje forma pomocného slovesa *býti*, což je snad možné vysvětlit analogickým vlivem slovesných tvarů 3. osoby plurálu préterita, kde byla forma *sou* v příslušné době fakultativní.)

¹⁶¹ Není zastoupen v 2. polovině 15. a v 2. polovině 17. století.

¹⁶² V databázi jsme identifikovali jediný doklad se slovesem tranzitivním: *mnozí, ješto tyto naše spisy a spolukunštvovanie jakžto nějakú lechkú věc a nehodnú posmívajíce se, o to stojí, aby nám to zrušili* FRANTPRAV, 2v. Tranzitivní sloveso *posmívati si* v tomto dokladu zachovává svou tranzitivitu i ve spojení s reflexivem *se*, proto zde toto spojení interpretujeme jako doklad fakultativního reflexiva. (Ve všech ostatních našich dokladech

- (29) *vařiti v uoleji, to vytlačiti, [...] odstaviti a miešeti, až by se sstydlo. Z toho flastry dělali a na hlízu klásti*
ČERNÝMOR1506, G1v
- (30) *modlitba Syna Božího a krvavý pot v zahradě Getsemánské z jeho svatého těla se prejšťící* TANNHOR, 58

Pokud jde o motivaci užití reflexivní podoby, nabízí se možnost vyjít ze stanoviska I. Němce (1968, s. 58–59), že reflexivum *se* je v těchto případech znakem kategorie intranzitivnosti, a přítomnost *se* tu vysvětlit pomocí Croftova (2000) pojmu kryptanalýza:¹⁶³ intranzitivnost daných (nerflexivních) sloves by dle tohoto vysvětlení byla uživateli jazyka interpretována jako formálně nemanifestovaná, a proto by došlo k přidání reflexiva *se* jakožto jejího overtního markeru. Takové vysvětlení nicméně bere v úvahu pouze formální stránku slovesné valence, při explanaci uvedeného jevu je přitom možné vycházet i ze sémantiky, viz kapitulu II.3.2.2.

Fakultativní reflexiva jsou v databázi zastoupena ve všech zkoumaných obdobích, a to celkem 160 doklady, tato užití tedy tvoří cca 5 % všech analyzovaných dokladů reflexiva *se*. Celkem se u tohoto typu uplatňuje 40 různých lexémů, mezi nejčastěji doložená slovesa patří *dotýkati* (49 dokladů), *domnívati* (24), *protiviti* (11), *ptáti* (11), *doptati* (5), *tázati* (5) a *ustáti* (5).

Řada sloves zařazených v databázi k fakultativním reflexivům funguje v současné češtině již jako reflexiva tantum, neboť nerflexivní podoba těchto sloves se přestala užívat a v jazyce tak zůstala pouze podoba reflexivní. Je přitom pochopitelné, že se to týká většiny sloves uvedených výše jako v dané kategorii nejčastějších,¹⁶⁴ protože jejich častý výskyt poukazuje na skutečnost, že reflexivní podoba již ve zkoumaném období převládala nad podobou nerflexivní, což lze považovat za předpoklad následného vzniku reflexiv tantum. Kromě těchto sloves se vznik reflexiv tantum z fakultativních reflexiv týká např. sloves *blyštěti*, *stkvíti* či *túlati*; mezi slovesa, u kterých se naopak reflexivní podoba neprosadila jako jediná možná, patří např. slovesa *meškati*, *propadnouti*, *propuknouti*, *srůsti* či *zastarati*.

Zařazení k fakultativním reflexivům není jednoznačné v případech, kdy má nerflexivní protějšek více různých významů (lišících se i valencí), k nimž je možno vztáhnout příslušné užití reflexivní. Příkladem je sloveso *schylovati*, k jehož reflexivní (intranitivní) podobě (srov. doklad 31) existuje synonymní intranzitivní podoba nerflexivní (32), vzhledem k níž je možné reflexivní podobu interpretovat jako fakultativní reflexivum. V nerflexivní podobě se ovšem toto sloveso užívalo rovněž tranzitivně (33) a vzhledem k tomuto tranzitivnímu užití

má nicméně spojení tohoto slovesa s reflexivem valenci dativní, tj. chová se jako reflexivum deakuzativní, srov. kapitulu III.2.2.1.5.)

¹⁶³ Srov. Croft (2000, s. 134): „Cryptanalysis is the result of reanalysis of a more subtle relationship between syntactic units and their semantic function. In cryptanalysis, the listener analyzes a covert semantic/functional property of a syntactic unit as not grammatically marked and inserts an overt marker expressing its semantic value“.

¹⁶⁴ Tj. sloves *dotýkati*, *domnívati*, *protiviti*, *ptáti*, *doptati* a *tázati*. Dle slovníků současné češtiny je reflexivem tantum i sloveso *ustát se*, v úzu se však evidentně vyskytuje i nerflexivní *ustát* (byť v jiném významu).

(které je přitom zřetelně původní) pak reflexivní *schylovati se* nelze interpretovat jako reflexivum fakultativní, nýbrž jde o reflexivum spontánnostní (s dílčím významovým posunem), srov. kapitolu III.2.2.1.9.

(31) *již pak všechny věci Academiae naší ku pádu se schylovaly* JESOHLÁŠ, C1v

(32) *snad víte, kam oumysl můj cílí, kam kázání mé schyluje* KÁZNEPMED, 202

(33) *k zemi oči schylovali a tvář zasmušovali* BŘEZKRON, 235v

III.2.2.1.9 Spontánnostní reflexiva

U reflexiv spontánnostních se s reflexivem *se* pojí tranzitivní slovesa, děje se na rozdíl od nereflexivních užití těchto sloves účastní jen jedna entita, která má pouze sémantickou roli patientu a je typicky vyjádřena subjektem. Sémantická role agentu není u těchto užití vůbec realizována, a děj tedy probíhá spontánně (nikdo ho záměrně nepůsobí). Patiens děje je ve většině případů (cca u 70 % dokladů) neživotný, srov. doklady (34)–(35). Pokud je patiens životný, jde rovněž o děj odehrávající se nezáměrně (36), přičemž se často jedná o vyjádření emocí (37). V některých případech spojení sloveso + *se* nevyjadřuje děj, jež dané sloveso typicky pojmenovává, nýbrž stav, který je jeho výsledkem (38). Okrajově pak sloveso v reflexivní podobě označuje spontánní děj, který nemá syntakticky ztvárněný patiens, a jedná se tak o strukturu bez subjektu (39).

(34) *když jsou zase šli s Hradu, obořil se jest s nimi most před Hradem, u té brány k řece jdúc, a s ním upadlo na sto lidu* LETMUZ, 249v

(35) *podlé ortele [...] na šibenici oběšena jest, ihned provaz strhal se jako nit a ona beze škody na zem upadla* NOVINYDVOJE, A4r

(36) *má dceruška puldruhého léta stará [...] nenadále do louže upadla a tam se utopila* HAMMERKRON, 353

(37) *mistři němečtí to uslyšavše, velmi se rozhněvali* HJKKRON, 365r

(38) *o otoku klůbu, kdež noha spojuje se s holenem* LÉKRHAZ, 191

(39) *v kom by se zatvrdilo, že by stolice míti nemohl, a to ho obtěžovalo, má se obměkčiti něčím lehkým* VOČEHMOR, G2r

Spontánnostní reflexiva jsou v databázi zastoupena 395 doklady, jedná se tedy o jednu z nejčastějších funkcí reflexiva *se* (celkem jde o více než 12,5 % dokladů), která je bohatě doložena ve všech sledovaných půlstoletích. Celkem se u této funkce v databázi vyskytuje 188 různých lemmat, mezi nejčastější patří *díti* (22 dokladů), *obrátití* (11), *srovnávati* (11), *ukazovati* (9), *počítí*, *skonati* a *zhojiti* (po 8 dokladech).

Spontánnostní reflexiva se podobají reflexivům autokauzativním (viz III.2.2.1.2) v tom, že se děje (na rozdíl od nereflexivních tranzitivních užití) účastní pouze jedna entita, rozdíl spočívá jen v její sémantické roli (agens u autokauzativ, patiens u spontánnostních reflexiv). Řada sloves se přitom může vyskytovat u obou těchto typů, srov. např. sloveso *obrátití*, které je u obou těchto kategorií uvedeno mezi nejčastějšími: v dokladu (40) jde jednoznačně o autokauzativum, v dokladu (41) o spontánnost. Mezi agentní a patientní rolí však neexistuje

jasná hranice, takže u některých dokladů mezi oběma typy reflexiv nelze jednoznačně rozhodnout, srov. např. doklad (42) – spojení *ztopiti se* sice zpravidla označuje nezáměrný, tedy neagentní (spontánní) děj, v uvedeném dokladu však kontext naznačuje aktivní podíl zúčastněné entity, takže strukturu by bylo možné interpretovat i autokauzativně.

(40) *potom sem se nalevo obrátil. Tu chudoba seděla* SILVSEN, 6v

(41) *třetího dne [...] to veselí obrátilo se jím u velikou žalost, nebo ty obě panny [...] v jedné hodině umřely* DIVDĚV, 3v–4r

(42) *druzí pak nemírným ožíráním v své vlastní nečistotě se ztopili a duši z sebe co sysla z díry vytili* DOBRĚVĚNÍK, 2v

V jiných typech případů existuje víceznačnost mezi spontánnostními reflexivy a konstrukcí deagentní (III.2.2.1.11).¹⁶⁵ Tyto reflexivní funkce se od sebe navzájem liší sémantickou (ne)přítomností agentní role, její přítomnost je však mnohdy sporná, srov. doklad (43): děj „dokonání řeči“ (tj. domluvení) typicky předpokládá existenci agentu (což ukazuje na interpretaci deagentní), v uvedeném případě se však jedná o hlas z nebes, který může být konceptualizován jako probíhající sám od sebe, což umožňuje chápat daný doklad též jako spontánnostní. V okrajových případech mají pak spontánnostní užití blízko k typu recipročnímu (III.2.2.1.6): jedná se o takové doklady, kde se děje účastní více entit v symetrickém postavení, ovšem na rozdíl od prototypických recipročních užití mají tyto entity pouze roli pacientu, nikoli (též) roli agentu, srov. doklad (44).

(43) *ihned slyšán jest hlas s nebes v takových sloviech: [...]. A když se ty řeči dokonají, tehda ihned jejie svatú hlavu setnú* KÁZLEG, 191r

(44) *kříž [...] potlačil jest [...] ránu až do kosti, tak že sukně až k kosti přilnula a s massem a kůži se spekla* TANNHOR, 59

III.2.2.1.10 Dekauzativní reflexiva

Za reflexiva dekauzativní považujeme případy, kdy se s reflexivem *se* pojí tranzitivní slovesa, která jsou v nereflexivní podobě kauzativní v tom (úzkém) smyslu, že syntaktický subjekt označuje iniciátora děje, akuzativní objekt pak entitu, která děj aktivně koná (jakožto agens), ovšem ve vztahu k iniciátorově kauzaci má roli pacientu.¹⁶⁶ V podobě reflexivní se naproti tomu role iniciátora nerealizuje (děj je v tomto smyslu dekauzativizován) a v subjektu je vyjádřen agens děje, který na rozdíl od nereflexivní podoby již nemá roli pacientu kauzace. Srov. příklady (45)–(47), resp. dvojice jako *shromážditi (někoho) – shromážditi se, smířiti (někoho) – smířiti se* či *pásti (nějaké zvíře) – pásti se*: v nereflexivní podobě je u těchto sloves přítomen subjektový iniciátor (osoba, která iniciuje děj „shromáždění“, „smíření“ a „pasení“) a objektový (aktivní) konatel (osoby, které aktivně vykonají pohyb na jedno místo, osoby,

¹⁶⁵ Těmto víceznačným případům se budeme podrobně věnovat v kapitole III.5.

¹⁶⁶ V sémantické klasifikaci sloves podle Geniušienė (1987, s. 36) se tak jedná o typ *causative verbs denoting causation of an action*, pro něž je charakteristická distantní kauzace iniciátoru.

kteří aktivně uzavřou příměří, a konečně zvířata, která aktivně spásají trávu), naproti tomu v podobě reflexivní je přítomen pouze aktivní konatel, zatímco role iniciátora se zde neuplatňuje.

(45) *jim on chce klíč od sklepu svého dodati a tam do něho aby se v velikým počtu shromáždili, že je chce [...]*
pustiti NOVINYDVOJE, A2r

(46) *táborští [...] oblehli sú Prahu. A tu v středu na svatého Lukáše smířili sú se s pražany* LETMUZ, 246v

(47) *uhlídal, an se tu klisna, kterou je byl stratil, pase v tom třtie* FRANTPRÁV, 17r

Z hlediska frekvence jsou dekauzativní reflexiva kategorií spíše okrajovou, v databázi jsou zastoupena 29 doklady, což představuje méně než 1 % všech výskytů reflexiva *se*. Doložena jsou však ve všech půlstoletích. V databázi se vyskytuje 17 různých lemmat, typicky jde o slovesa s významem ‚smířit‘, ‚znesvářit‘, ‚shromáždit‘ apod. Nejčastějšími slovesy jsou *sebrati* (7 výskytů), *smluviti*, *svoliti* (po 3 výskytech), *smířiti*, *srovnati* (po 2 výskytech), ostatní jsou zastoupena pouze jednou.

Svým vymezením mají dekauzativní reflexiva velmi blízko jednak ke kategorii spontánnostních reflexiv (III.2.2.1.9),¹⁶⁷ jednak k autokauzativům (III.2.2.1.2). S reflexivy spontánnostními je pojí skutečnost, že u obou typů dochází ve srovnání s nereflexivními protějšky k odstranění subjektového participantu včetně jeho sémantické role, rozdíl však spočívá v sémantické roli jediné zúčastněné entity – u spontánnostních reflexiv se jedná o *patiens*, u dekauzativ o *agens*. Z toho důvodu je subjekt dekauzativních reflexiv nutně životný (nejčastěji jde o osobu, výjimečně, jako např. v dokladu 47, o zvíře), zatímco u spontánnostních reflexiv převládá subjekt neživotný. Agentní role subjektu je pak rysem, kterým se dekauzativa shodují s autokauzativy, od nichž se ovšem zase odlišují zmiňovaným odstraněním kauzace vzhledem k nereflexivním protějškům (např. u dekauzativa *pásti se* dochází k odstranění /původně subjektové/ role iniciátora pasení, na jehož pozici se dostává konatel, naproti tomu např. u autokauzativa *obrátili se* sémantická změna pozici subjektu nezasahuje: jak u nereflexivního *obrátili*, tak u reflexivního *obrátili se* obsazuje subjektovou pozici konatel děje).

V mnoha případech mají dekauzativní reflexiva blízko rovněž k reflexivům recipročním (III.2.2.1.6) a kolektivním (III.2.2.1.7), neboť participant děje se u dekauzativ typicky skládá z více entit v symetrickém postavení. Společným rysem také je, že tyto entity mohou být vyjádřeny buď všechny subjektem (plurálovým, případně koordinovaným; srov. doklad 45), nebo část subjektem, část předložkovou frází s předložkou *s* (46). Zásadní odlišností od zmiňovaných typů je ovšem skutečnost, že symetrické postavení se v případě dekauzativ

¹⁶⁷ Geniušienė (1987) dokonce chápe dekauzativní a spontánnostní reflexiva jako dva podtypy téže kategorie, již označuje jako *decausative reflexives*, srov. kapitolu II.3.2.1. Podobně postupuje Meyer (2010), který, přebíraje klasifikaci Kaufmann (2004), označuje spontánnostní reflexiva termínem *decausative*, *pseudo-passive*, dekauzativní reflexiva pak jako *decausative*, *pseudo-reflexive*.

netýká entity vyjádřené u nereflexivního protějšku subjektem, nýbrž (pouze) entit vyjádřených u něj objektem.

III.2.2.1.11 Deagentní reflexiva

Dalším typem jsou reflexiva deagentní, tj. případy reflexivní deagentní konstrukce. Tato konstrukce je vlastním tématem celé práce, proto bude analýze jejího užívání věnována výrazně větší pozornost v samostatných částech III.3 a III.4. Na tomto místě tak v krátkosti uvedeme pouze základní poznatky o ní, aby byl přehled jednotlivých funkcí reflexiva *se* úplný a mohla být mezi nimi činěna přímá srovnání.

U reflexivní deagentní konstrukce se s reflexivem pojí slovesa tranzitivní (srov. příklad 48) i intransitivní (49), slovesa tranzitivní však drtivě převažují. Vzhledem k nereflexivním protějškům se nemění sémantická ani referenční rovina valence; liší se tak pouze rovina formální: agens nemá formu subjektu, nýbrž je buď ponechán nevyjádřený, nebo je vyjádřen jinou formou. Patiens, je-li u tranzitivního slovesa vyjádřen, nemá formu akuzativního objektu, nýbrž subjektu.

(48) *hora [...], kterou obyvatelé Kalvarií nazývají, protože na ní tajemství umučení [...] v zvláštních kapličkách se připomíná a světi* TANNHOR, 47

(49) *lékaři za ukrutné [...] počtení býti nemohou, když ohně aneb železa tu, kdež jiným lékařstvím se nic prospěti nemůže, užívají* SATPOD, 30v

Deagentních dokladů je v databázi 593, jedná se tedy, odhlédneme-li od reflexiv nereverzibilních, která netvoří koherentní kategorii (viz III.2.2.1.16), o nejčastěji zastoupenou funkci reflexiva, představující téměř 19 % všech výskytů reflexiva *se*. Její zastoupení se ovšem v čase zřetelně vyvíjí: zatímco v 1. polovině 15. století se jedná o pouhých 6 % těchto výskytů, ve 2. polovině století 17. je jich více než 31 %. Celkem se zde vyskytuje 257 různých sloves, což je více než u všech ostatních funkcí (tentokrát včetně reflexiv nereverzibilních), nejčastějšími lemmaty jsou *díti* (39 dokladů), *psáti* (38), *nacházeti* (24), *dávati* (18), *jmenovati* (17), *klásti* (17), *nalézati* (16) a *najíti* (15).¹⁶⁸

Jak již bylo zmíněno, není u řady dokladů možné jednoznačně rozhodnout mezi interpretací deagentní a interpretací spontánnostní, a mezi oběma kategoriemi proto není jasná hranice, viz vysvětlení a příklad v kapitole III.2.2.1.9. Jiné případy pak ukazují na neostrost hranice s reflexivy konverzními, a to tehdy, pokud není možné jednoznačně rozhodnout, zda spolu se změnou formy nedochází vzhledem k nereflexivním protějškům i ke změně sémantických rolí jednotlivých participantů, viz kapitolu III.2.2.1.12. Podrobně se nejednoznačným případům reflexivní deagentní konstrukce věnujeme v části III.5.

¹⁶⁸ K interpretaci vysoké frekvence těchto sloves viz kapitolu III.3.2.1.2.1.

III.2.2.1.12 Konverzní reflexiva

U konverzních reflexiv se s formou *se* pojí tranzitivní slovesa. Tento typ se podobá typu deagentnímu v tom, že zde ve srovnání s nereflexivními protějšky dochází ke změně forem obou doplnění: argument, který má u nereflexivního slovesa formu subjektu, je z této syntaktické pozice odsunut, zatímco argument vyjádřený u nereflexivního slovesa akuzativním objektem je v reflexivní podobě subjektem. Na rozdíl od deagentních reflexiv je však u konverzního typu tato formální změna provázena i změnou sémantických rolí: jako agentivnější je u konverzních reflexiv chápána entita vyjádřená subjektem, srov. doklady (50)–(51), resp. dvojice typu *světská moudrost nadýmá muže*¹⁶⁹ – *muži se nadýmají světskou moudrostí* a *něco zarmoutilo děvečku* – *děvečka se zarmoutila nad něčím*. Méně agentivní entita může mít u konverzních reflexiv kromě instrumentálu (50) či předložkové fráze s předložkou *nad* (51) také např. formu dativu (56) či předložkové fráze s předložkou *na* (52) a ze sémantického hlediska může mít tento participant roli určení příčiny, proživatele, adresáta, beneficienta apod.

(50) *mnohdykrátě Bůh k skutkům svým vzáctných žen užil, aby muže moudrostí světskou se nadýmající zahanbil*
ŽALMANŽ, XI

(51) *to jen tak ku posměchu k ní promluvila. Ale táž pak sprostná a chudých rodičův děvečka nad tím se jest srdečně zarmoutila* DIVDĚV, 2v

Konverzní reflexiva patří mezi častěji zastoupené typy: v databázi jsou reprezentována celkem 147 doklady, což představuje necelých 5 % výskytů reflexiva, hojně doložena jsou ve všech sledovaných půlstoletích. Různých sloves se zde vyskytuje 47, výrazně nejčastějšími z nich jsou *líbiti* (29 dokladů) a *naroditi* (23), s odstupem pak následují slovesa *dostati* (9), *spraviti* (8) a *slíbiti* (6).

Některá ze sloves uplatňujících se v kategorii konverzních reflexiv se v průběhu vývoje češtiny přestala užívat v nereflexivní podobě, konverzní reflexiva tak diachronně představují další ze zdrojových domén novočeských reflexiv tantum. Kromě nejčastěji doložených sloves *líbiti*¹⁷⁰ a *naroditi se* to týká také slovesa *udíti* (srov. nč. *udát se*).

Konverzní reflexiva mají blízko ke kategorii reflexiv spontánnostních (III.2.2.1.9): některá slovesa se mohou uplatňovat u obou těchto kategorií; rozdíl mezi nimi pak spočívá v tom, zda má sloveso v reflexivní podobě pouze jeden participant (chápaný jako *patiens*), nebo participanty dva. Příkladem je sloveso *rozhněvati*, spontánnostně užitě např. v dokladu (37) výše, kde je pouze participant „mistři“, a naopak konverzně užitě ve větě (52), kterou lze

¹⁶⁹ Užití nereflexivního slovesa *nadýmati* v tomto významu je možné najít např. v dokladu *pýcha jich [hříšných] pozdvihuje a nadýmá* HUSZRCK, 76r.

¹⁷⁰ Status současněčeského slovesa *líbit se* jakožto reflexiva tantum je možné zpochybnit poukazem na konstrukci *dát/nechat si něco líbit*, kde se toto sloveso vyskytuje bez reflexiva *se* (nabízí se přitom otázka, nakolik tu lze za příčinu absence reflexiva *se* považovat přítomnost dalšího reflexiva, totiž formy *si*). Rozhodně však již dnes není možná tranzitivní struktura typu *někdo líbí něco* (akuz.), která je doložena ze staré i střední češtiny.

interpretovat jako reflexivní protějšek struktury *Jan rozhněval Němce*. U některých sloves pak analýza vede k různým výsledkům podle toho, vyjdeme-li z formy, nebo z významu, srov. např. doklad (53): z formálního hlediska tu má sloveso pouze jedno doplnění, což ukazuje na interpretaci spontánnostní (eventuálně dekauzativní), sémanticky je však zřejmé, že se děje účastnily entity dvě (rozená, ale i rodící), což umožňuje chápat i tento doklad konverzně (tedy připsat mu stejnou interpretaci jako dokladům typu *dítě se narodilo někomu*, kde na konverzní reflexivitu ukazuje i forma).

(52) *Němci se na mistra Jana z Husince rozhněvali* HJKRON, 365r

(53) *léta tisíc CCCXLVII narodila se jest Alžběta, císařovna římská a královna česká* LETMUZ, 243v

U některých dokladů nelze jednoznačně rozhodnout mezi interpretací konverzní a interpretací deagentní (III.2.2.1.11), srov. doklad (54), který lze interpretovat jednak jako „oudové ztrácejí svou bezvadnost kvůli zlému (tj. zlu)“, tedy jako konverzní protějšek k „zlé porušuje oudy“, jednak deagentně, tj. tak, že lidé (zlem) porušují oudy. Doklad (55) pak ilustruje neostrost hranice mezi konverzními reflexivou a autokauzativou (III.2.2.1.2): reflexivní podobu *nasytiti se* je totiž možné číst jak jako konverzní protějšek ke struktuře *řeči někoho nasytily*, tak jako autokauzativní protějšek k *někdo někoho nasytil řečmi*. Konečně doklad (56) by snad bylo možné interpretovat nejen jako konverzní (tj. tak, že subjekt je agentem a dativní doplnění adresátem), ale též jako reflexivně kauzativní (III.2.2.1.13), kdybychom za agens pokládali „kněze biskupa“, zatímco u subjektu bychom předpokládali dvojroli iniciátoru a pacientu.

(54) *ten hřích rozmnožen hanebné ožralství [...]. Strídmost [...] v nic obrácena [...]. Najmilejší oudové zlým se porušují, vtípy, moudrosti i rozum ožralstvím stracují* DOBŘEVĚNÍK, 102r

(55) *urozené paní a panny [...] při všech jeho duchovních prácech býti snažily, aby duchovními řečmi aneb aspoň viděním toho [...] muže se nasytily* TANNCHAN, 155

(56) *i jde k němu na jeho pokoj, jako by se knězi biskupovi zpoviedati chtěla* KÁZLEG, 6r

III.2.2.1.13 Reflexivně kauzativní typ

Jako typ reflexivně kauzativní označujeme taková užití, kde se s reflexivem *se* pojí tranzitivní slovesa a kde na rozdíl od nereflexivních užití těchto sloves syntaktický subjekt nemá roli agentu, nýbrž se u něj kumulují role iniciátoru a pacientu, zatímco participant s rolí agentu je vyjádřen syntakticky méně prominentní formou, případně vůbec. Sloveso tedy pojmenovává děj, který je subjektem iniciován a zároveň tento subjekt zasahuje, jeho konatelem je však jiná entita.

Podobně jako reflexiva s partitivním pacientem lze i typ reflexivně kauzativní navzdory jeho kroslingvistické doloženosti (srov. kapitolu II.3.2.1) v databázi identifikovat jen velmi okrajově. Předpokládáme ho pouze u 5 výskytů slovesa *souditi*, srov. příklad (57): dědicové a věřitelé jsou zde pacientem děje (osobami souzenými) a zároveň tento děj iniciují; agentem,

který je u nereflexivního slovesa *souditi* typicky vyjádřen na pozici subjektu, totiž soudcem, je zde ovšem entita jiná (v daném případě nevyjádřená). Je však možné si všimnout, že participant s dvojrolí iniciátoru a pacientu se u toho slovesa obvykle skládá z více entit v symetrickém postavení (v dokladu 57 jde o dědice a věřitele), což dané případy přibližuje rovněž typu kolektivnímu (III.2.2.1.7), kde ovšem na rozdíl od těchto případů u kolektivního subjektu předpokládáme přítomnost agentní role (srov. např. výše uvedený doklad 25, kde je přítomnost této role zcela zřetelná).

(57) *dědicové a věřitelé súdili sú se o dědictvie ubrmannovo* PRÁVJIHLA, 189r

Jak již bylo uvedeno, k typu reflexivně kauzativnímu mají blízko rovněž některé doklady s nejednoznačnou interpretací, především doklady se slovesem *zповідати* (např. 56 výše), kde se však více nabízí interpretace konverzní, neboť subjekt je zde na rozdíl od dativního doplnění zřetelně agentní. Rovněž jsme v této souvislosti v části III.2.2.1.7 zmínili doklad (28) (se slovesem *poraditi*), který se reflexivně kauzativnímu typu podobá v tom, že neagentní subjekt má roli iniciátoru, ta je ovšem v daném dokladu kombinována nikoli s rolí pacientu, nýbrž s rolí adresáta. Konečně stojí za pozornost, že jako reflexivně kauzativní je možné interpretovat také doklad (58),¹⁷¹ který je v literatuře (kromě níže uvedených autorů srov. např. Meyer, 2010, s. 296) často uváděn jako příklad tzv. reflexivního pasiva, tj. jako případ konstrukce deagentní. Kuriózní je, že za reflexivní pasivum tento doklad považují i Štícha (1988, s. 25) a Kosek (2014, s. 196), ačkoli oba uvádějí novočeský překlad „dávali se od něho křtít“, který odpovídá prototypickému reflexivně kauzativnímu užití, nikoli tedy užití deagentnímu.

(58) *tehdy vyjide k němu vešken lid z Jeruzaléma [...] i všickni krajěné podle Jordána i krstiechu sě od něho v Jordáně* BIBLDRÁŽĎ, Mt 3, 5–6

Uvedené marginální zastoupení reflexivně kauzativního typu je možné vysvětlit skutečností, že k vyjadřování reflexivně kauzativního významu se namísto „prostého“ spojení slovesa s reflexivem mohla užívat konstrukce se slovesem *dáti*, reflexivem *se* a infinitivem příslušného slovesa, srov. doklad (59). V užitích tohoto typu ovšem nepředpokládáme reflexivně kauzativní funkci reflexiva *se*, nýbrž funkci autokauzativní (III.2.2.1.2), protože tyto struktury je možné vztáhnout k nereflexivním kauzativním protějškům rovněž obsahujícím sloveso *dáti*, srov. doklad (60).¹⁷² Těmto užitím, jakož i dalším funkcím spojení slovesa *dát* s infinitivem včetně gramatikalizačních procesů, které v této oblasti probíhaly,¹⁷³

¹⁷¹ Doklad pochází z BiblDrážď, tedy již ze 14. století, a jedná se tak o starší doklad, než je sledované období.

¹⁷² Předpokládáme zde tedy autokauzativní význam reflexivní podoby slovesa *dáti*, byť z hlediska formální závislosti syntaxe je samozřejmě možné reflexivum *se* považovat také za objekt slovesa v infinitivu.

¹⁷³ Je zajímavé, že v rámci těchto gramatikalizačních procesů (zasahujících spojení *dát se* + infinitiv), jak je von Waldenfels (2012) popisuje, docházelo k podobným vývojovým změnám jako v případě gramatikalizace

se pro češtinu (i některé další slovanské jazyky) v synchronním i diachronním pohledu podrobně věnuje von Waldenfels (2012).

(59) *sem jednoho viděl i znal, kterýžto při tom času, když sem tam byl, dal se obřezati a přijal vieru jich* CESTKABK, 183r

(60) *ten pokoj, v němžto ty šaty jsou, otec její dal jej pevně zazditi, k nimž posavád žádný vjíti nemůže* DIVDĚV, 6v

III.2.2.1.14 Prefixální reflexiva

Jako prefixální reflexiva označujeme taková spojení slovesa s reflexivem, k nimž není doložen významově odpovídající (viz níže) nereflexivní protějšek lišící se pouze nepřítomností reflexiva *se*, ovšem která je možné od nereflexivních sloves odvodit pomocí kombinace reflexivizace s prefixací. V naší databázi se v těchto případech uplatňují (sestupně podle zastoupení) prefixy *s-*, *na-*, *roz-*, *do-* a *o-*, srov. doklady (61)–(65), resp. dvojice jako *jíti* – *sjíti se*, *píti* – *napíti se*,¹⁷⁴ *stonati* – *rozstonati se*, *sloužiti* – *dosloužiti se*, *zváti* – *ozváti se*.

(61) *v saské zemi když se pítelé na kvas sejdou, v konvicích a džbáních jim pítí nositi postačiti nemohou* DOBRVĚNÍK, 4v

(62) *přineste mně drobet vody z té chaloupky [...], zdá mně se, jak se ji napíjí, že zdravá budu* HAMMERKRON, 357

(63) *má roztomilá vnučka Zuzrlička hrubě velice nemocna jest na neštovice [...]. Roztonala se 12. octobris* ČERNÍN KOR, 48

(64) *ješto nám křesťanom již dáno jest, že se můžem dobře nebeského královstvie doslúžiti* PRÁVŠVÁBC, 1vb

(65) *řekl: „Ó, ubohá děvečko [...]!“ I ozvala se k tomu hned ta děvečka, řkuci: „Však já nejsem mrtvá“* NOVINY DVOJE, A4r

Prefixálních reflexiv bylo v databázi identifikováno 49, jedná se tedy o cca 1,5 % všech excerpovaných užití reflexiva *se*, doklady pocházejí ze všech sledovaných půlstoletí. Uplatňuje se zde 20 různých lemmat, nejčastějšími z nich jsou *napíti* (11 dokladů), *sjíti* (6), *scházeti* (4) a *sjeti* (4).

Neostrost hranic prefixálního typu je možné ilustrovat na několika skupinách případů. Především lze podobný vztah jako u výše uvedených slovesných dvojic pozorovat i u takových sloves, která mají prefixovaný nereflexivní protějšek; srov. sloveso *rozmoci se*,

reflexivní deagentní konstrukce, jak ji předpokládáme v kapitole II.5. Při vzniku modálně pasivního významu tohoto spojení (např. *láhev se dá otevřít*) z významu reflexivně permissivního (*Petr se dal oklamat*) tak došlo nejprve (reanalýzou v potenciálně nejednoznačných kontextech) ke ztrátě agentnosti subjektu a v důsledku toho ke ztrátě omezení na jeho životnost (podobně jako při vzniku konstrukce spontánnostní), následně došlo k rozšíření struktury i na slovesa intransitivní (*dalo se plavat*) podobně jako v případě vývoje konstrukce deagentní.

¹⁷⁴ Jak jsme uvedli v kapitole III.2.2.1.5, ve staročeském období by u slovesa *napíti se* bylo možné uvažovat o interpretaci deakuzativní (byť by šlo, jak jsme rovněž uvedli, o předpoklad problematický). V češtině střední však nejsou žádné doklady na nereflexivní prefigovanou podobu, takže deakuzativní interpretace zde v úvahu nepřipadá.

kteří je sice možné vztahovat ke slovesu *moci* podobně jako *rozstonati se k stonati*, zároveň však existuje tranzitivní sloveso *rozmoci*, vzhledem k němuž je možné výraz *rozmoci se* interpretovat jako reflexivum spontánnostní (III.2.2.1.9). V těchto případech je tedy možná dvojitá interpretace, v databázi přitom příslušné doklady řadíme podle jejich vztahu k prefigovanému protějšku, k němuž mají tato slovesa formálně blíže než k protějšku neprefigovanému. Svou interpretací se tak např. výraz *rozmoci se* (spontánnostní reflexivum) liší od výrazu *roznemoci se*, který vzhledem k nedoloženosti nereflexivního *roznemoci* není možné chápat jinak než jako reflexivum prefixální. V případě, že prefigované nereflexivní sloveso sice existuje, ale nemá s reflexivním protějškem vztah interpretovatelný v rámci některého z typů popsaných v částech III.2.2.1.1–III.2.2.1.13, ovšem reflexivní podobu za prefixální typ pokládáme, srov. výše uvedené výrazy *sjíti se* a *dosloužiti se*, k nimž sice existují slovesa *sjíti* a *dosloužiti*, ale nemají odpovídající význam.

Prefixálnímu typu se podobají rovněž případy ilustrovatelné výrazy *naprocházeti se* a *nadívati se* v dokladu (66), neboť k těmto slovesům nejsou doloženy příslušně prefigované nereflexivní protějšky a zároveň k jejich významu výrazně přispívá sémantika daného prefixu. Rozdíl však spočívá v tom, že tato slovesa je možné vztáhnout spíše k neprefigovaným reflexivům než k nereflexivům (*naprocházeti se* je sémanticky i formálně blíže k *procházeti se* než k *procházeti*, v případě *nadívati se* je vztah k reflexivu *dívati se* dokonce jedinou možností, neboť *dívati se* je reflexivem tantum¹⁷⁵), z čehož vyplývá, že přítomnost *se* zde přímo nezávisí na přítomnosti prefixu (neboť se týká i neprefigovaných sloves). Tyto případy tedy neinterpretujeme jako prefixální reflexiva, nýbrž jako reflexiva tantum (viz III.2.2.1.15).

(66) když *sem se pak dosti mezi křesťany těmito naprocházel a na jejich činy nadíval, spatřil sem naposledy, že [...]* KOMLAB, 325

III.2.2.1.15 Reflexiva tantum

Jako reflexiva tantum označujeme taková reflexivní slovesa, která nemají doložen¹⁷⁶ nereflexivní protějšek lišící se pouze nepřítomností *se*,¹⁷⁷ pokud se nejedná o výrazy tvořené kombinací reflexivizace s prefixací. Jde tedy o vymezení relativně úzké, neboť na rozdíl od jiných možných přístupů tu k reflexivům tantum neřadíme jednak prefixální reflexiva

¹⁷⁵ V Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny je jediný doklad na nereflexivní užití tohoto slovesa: *dívej, jak jsou hezky čisty* DIVRAK, 219. I v tomto konkrétním dokladu je však dané sloveso v literatuře (srov. Adam, 1998, s. 204) hodnoceno jako reflexivní s tím, že vynechávání *se* (autor zde nepřilíši vhodně hovoří o zvrtném zájmenu) je tu běžné i v současné mluvené češtině a že v dané památce nejde o jediný případ vynechání *se* u reflexivního slovesa.

¹⁷⁶ V některých případech řadíme k reflexivům tantum i slovesa, kde je nereflexivní užití doloženo, pokud jde o užití ojedinělé a lze ho chápat jako výjimku, zapříčiněnou např. složitější syntaktickou strukturou, zvláštním typem užití, ohledem na veršovou strukturu, případně se může jednat i o mechanickou chybu; srov. k tomu též poznámku 175. Taková ojedinělá nereflexivní užití se týkají např. sloves *dívati*, *káti*, *postiti*, *snažiti* či *štítiti*.

¹⁷⁷ Za takové protějšky samozřejmě nepovažujeme slovesa, která jsou s reflexivou pouze částečně homonymní, srov. např. nereflexivní sloveso *báti*, které má jinou konjugaci než reflexivum tantum *báti se*.

(III.2.2.1.14), ačkoli ani ta obvykle nemají nereflexivní protějšek, jednak reflexivní slovesa, která sice nereflexivní protějšek mají, ale je od nich významově vzdálen (taková slovesa označujeme jako reflexiva nereverzibilní, viz III.2.2.1.16). Srov. příklady:

(67) *bojíš li se věčného zatracenie, temnosti hojné a radosti odlúčenie, neluč se nynie od ctnosti* HUSZRCN, 104v

(68) *Bože všemohúci [...], tobě dieky vzdáváme, v duchu se radujíce z tak veľikého rozmnoženie křestánského* VESPAMER, 8v

Reflexiva tantum jsou v databázi zastoupena 247 doklady, představují tedy téměř 8 % výskytů reflexiva *se* a hojně se vyskytují ve všech sledovaných půlstoletích. Vyskytuje se u nich 69 různých lemmat, nejčastějšími z nich jsou *báti* (48 výskytů), *radovati* (20), *diviti* (17), *obávati* (14), *styděti* (11) a *dívati* (9).

Jak plyne z předchozích výkladů, některá současněčeská reflexiva tantum ještě ve starších fázích vývoje češtiny reflexivy tantum nebyla, neboť byly užívány také jejich nereflexivní protějšky,¹⁷⁸ pro analýzu těchto sloves je proto klíčové, kdy se tyto jejich protějšky užívat přestaly. V databázi jsme vycházeli z obvyklého rozdělení na češtinu starou a střední, přičemž pro klasifikaci jednotlivých dokladů bylo rozhodující doložení či nedoložení nereflexivního protějšku v příslušné vývojové fázi češtiny. Některá slovesa tak za reflexiva tantum považujeme pouze u dokladů středněčeských, srov. slovesa jako *klaněti*, *modliti* či *skvíti*, která mají ve staré češtině nereflexivní protějšek doložen, v češtině střední již ne; méně častá je situace opačná, srov. sloveso *provalovati*, které má nereflexivní protějšek doložen pouze v češtině střední, zatímco v češtině staré jde o reflexivum tantum.¹⁷⁹

Je-li nějaké sloveso reflexivem tantum, neplatí nutně totéž o celé jeho slovesné čeledi. Některá reflexiva tantum jsou totiž odvozena od jiných reflexivních sloves, která nereflexivní protějšek mají, nejčastěji jde o odvození prefixací (např. reflexivum tantum *pokochati se* odvozené od *kochati se*, které má nereflexivní protějšek *kochati*, nebo *přiženiti se* odvozené od *ženiti se* s protějškem *ženiti*), okrajově i sufixací (reflexivum tantum *rozpáčeti se* odvozené od *rozpáčiti se* s protějškem *rozpáčiti*). Jiný případ představuje situace, kdy je od reflexiva tantum odvozeno sloveso nereflexivní, srov. nereflexivní tranzitivní sloveso *vysmáti*, odvozené (ne nutně bezprostředně) od reflexiva tantum *smáti se*. U některých sloves je uvedený stav výsledkem zániku nereflexivního protějšku, srov. sloveso *smilovati se*, které mělo ve staré češtině nereflexivní protějšek *smilovati*, jenž následně zanikl, takže ve střední

¹⁷⁸ Mohlo se tak jednat o reflexiva absolutní, deakuzativní, fakultativní nebo konverzní.

¹⁷⁹ Toto řešení pochopitelně není ideální, neboť jak stará čeština, tak čeština střední zahrnují poměrně dlouhé období, konvenční hranice mezi nimi (rok 1500) je umělá a roli zde hraje i otázka doložení (z nedoloženosti nutně neplyne neexistence), nicméně vzhledem k tomu, že reflexiva tantum nejsou vlastním tématem této práce, jsme si zde dovolili určité zjednodušení. Při specializovanějším výzkumu by bylo třeba analyzovat u každého slovesa zvlášť, kdy a za jakých okolností vyšla nereflexivní podoba z užívání (nebo kdy naopak vznikla).

češtině jde o reflexivum tantum, ačkoli jiná slovesa z téže čeledi nereflexivní protějšky mají (srov. sloveso *milovati*).

V souvislosti s reflexivy tantum stojí za pozornost ještě užití slovesa *chlubiti* v dokladu (69). Ačkoli je toto sloveso ve staré, střední a koneckonců i v současné češtině reflexivem tantum, v uvedeném dokladu se vyskytuje nikoli s reflexivem *se*, nýbrž s delším tvarem *sebe*, což je zajímavé v kontextu toho, že tvar *sebe* je obvykle považován jednoznačně za zájmeno, přičemž substituovatelností reflexiva *se* tímto tvarem se někdy argumentuje i ve prospěch zájmennosti tvaru *se* (srov. kapitolu II.3.1.1) – pokud bychom tuto argumentaci dovedli do důsledků, museli bychom paradoxně tvrdit, že *se* je zájmenem s větněčlenskou funkcí i v případě reflexiva tantum. Domníváme se, že užití *sebe* v dokladu (69) je možné vysvětlit jako emfaticky motivované nahrazení middle markeru markerem reflexivním, o kterém v kroslingvistickém kontextu mluví Kemmer (1994), byť pouze v souvislosti s kategorií BA middle, viz kapitolu II.3.2.2.

(69) *Rokycana v české i v latinské řeči vůbec celé to hádání vydal a roztrušoval, chlubiv sebe samého, že on nad katoliky jest vítěz jediný* BECKPOS, 551

III.2.2.1.16 Nereverzibilní reflexiva

Jako reflexiva nereverzibilní označujeme taková spojení slovesa s reflexivem *se*, která ke svým nereflexivním protějškům nemají pravidelný sémantický vztah. V některých případech je reflexivní sloveso od svého protějšku natolik významově vzdáleno, že je jejich sémantická souvislost spíše jen záležitostí etymologie, srov. doklad (70), resp. významový vztah výrazů *státi* a *státi se*, jindy je mezi těmito protějšky sémantická souvislost zřetelná, avšak příslušný vztah není možné popsat v rámci některé z prediktabilních reflexivních funkcí, které byly představeny v předchozích kapitolách, srov. slovesa *krásti* a *krásti se* (71).

(70) *ti ubrmané v tom smíření vyřkli sú, aby na vojnu jeli proti Němcóm. A to se stalo v neděli před sv. Václavem* LETMUZ, 247v

(71) *tajemství vykládal beze všeho jeho unavení a tesklivosti, která se do školy krade* VIERKRIST, 8

Ačkoli jde o kategorii v jistém smyslu „zbytkovou“, neboť je na rozdíl od kategorií ostatních vymezena negativně, jedná se o typ, který je v databázi nejzastoupenější: celkem jsou nereverzibilní reflexiva reprezentována 737 doklady, což představuje více než 23 % excerpovaných užití reflexiva *se*, bohatě zastoupena jsou ve všech sledovaných půlstoletích. V databázi se vyskytuje celkem 143 různých lemmat, z nich nejčastějšími jsou *státi* (135 dokladů), *zdáti* (68), *zachovati* (33), *míti* (29), *chovati* (25), *dostati* (21), *přihoditi* (18) a *sněsti* (17). Z těchto údajů je patrné, že mezi nereverzibilní reflexiva spadají mimo jiné některá velmi frekventovaná slovesa, jejich vysokou frekvenci je přitom možné klást do souvislosti právě s jejich nepravidelnou sémantikou.

Mnohé doklady klasifikované jako nereverzibilní se blíží některému z výše popsaných reflexivních typů, odlišují se však od nich tím, že mezi reflexivním a nereflexivním užitím slovesa je možné konstatovat zřetelný významový posun. Srov. následující příklady: Sloveso *voziti se* v dokladu (72) se podobá typu autokauzativnímu (III.2.2.1.2), ovšem na rozdíl od nereflexivního protějšku zde má přenesený význam ‚utiskovat‘. Konverznímu typu (III.2.2.1.12) se zase blíží sloveso *viděti se* (*někdo vidí něco* vs. *něco se vidí někomu*, srov. 73), které se ale od svého nereflexivního protějšku liší tím, že nemá význam smyslového vnímání, nýbrž význam ‚mínit‘. Sloveso *dopustiti se* (74) se pak podobá typu deakuzativnímu (*dopustiti co* vs. *dopustiti se čeho*, srov. III.2.2.1.5), avšak zatímco nereflexivní protějšek má (zjednodušeně řečeno) význam ‚dovolit‘, reflexivní znamená ‚spáchat‘. Je přitom zřejmé, že významový posun mezi reflexivním slovesem a jeho nereflexivním protějškem může být různě velký, důsledkem čehož nemají nereverzibilní reflexiva ostrou hranici: čím je míra tohoto posunu větší, tím spíše jde o nereverzibilní reflexivum (tím méně je toto reflexivum reverzibilní), naopak čím je tato míra menší, tím více se dané užití blíží některému z „pravidelných“ prototypů.

(72) *abych tak neskrovný tvooj lid odečta, i vložil jej na obec, aby se na obci vozil, jak by sám chtěl, a ještě se za lepší měl v těle Kristově než ten obecný lid, ješto se na něm vozí* CHELČLID, 99v

(73) *povídá, [...] že jsou nenašly těla v hrobě Jezu Krista [...]. Mně se vidí, bez meškání bychom my šli k hrobu sami, jest li pravda, přezvěděli* DIVSOUSED, 98

(74) *nevědouce, [...] kdo by se tak hrozného proti své vlastní krvi mordu dopustil* NOVINYDVOJE, A3v

III.2.2.1.17 Prepozicionální reflexiva

Jako poslední typ uvádíme reflexiva prepozicionální, která stojí v představované klasifikaci poněkud na okraji, neboť se výrazně liší od všech dosud zmíněných typů: reflexivum *se* se zde nepojí přímo se slovesem, nýbrž je užito po předložce. Jak jsme uvedli v části II.5.1.4, reflexivum *se* v těchto případech funguje zřetelně jako zájmeno, a zatímco ve staré češtině bylo právě ono prakticky výhradním tvarem reflexivního zájmena užívaným po předložkách s akuzativní rekcí (tvar *sebe* se zde nepoužíval, srov. Pergler, 2014, s. 30–31), v současné češtině ho již v těchto kontextech vůbec použít nelze. Srov. příklady:

(75) *znamenaj, že všeliké lékařstvie, kteréž má člověk v se, totiž v život, přijímati, má býti horký neb vlažný a teplý* HVĚZD, 95v

(76) *to zvíře jest předku vysokého; což sem já mohl rukú nad se vytáhnúti, jedva že sem jemu prsí dosáhl* CESTKABK, 216v

Prepozicionální reflexiva jsou v databázi zastoupena 31 doklady, tvoří tedy necelé 1 % excerpovaných užití reflexiva *se*. Z hlediska chronologického je tu ovšem patrný jasný vývoj: zatímco dokladů z 15. století se v databázi nachází 23 (prakticky rovnoměrně rozložených do obou jeho polovin), v 16. století jde pouze o 5 dokladů, v 17. století o 3 doklady. Tento pokles doloženosti v čase odpovídá známým údajům o ústupu formy *se* z prepozicionálních kontextů

(viz Pergler, 2014; příp. 2016b). V databázi se vyskytují doklady se 7 různými předložkami, seřazeno sestupně dle frekvence jde o předložky *před* (13 dokladů), *na* (11), *pod*, *v* (po 2 dokladech), *mezi*, *nad* a *od* (po 1 dokladu).

Vysokou frekvenci předložky *před* je možné vysvětlit skutečností, že u spojení této předložky s reflexivem *se* docházelo k lexikalizačním procesům, jejichž výsledkem v současné češtině je jednak výraz *přece*, jednak sloveso *předsevzít si* a verbální substantivum *předsevzetí*. Tyto procesy probíhaly už v češtině staré, srov. zpracování hesel *předsě*, *předsěvzieti* a *předsěvzětie* ve Staročeském slovníku (2004), a právě jim odpovídá výrazná většina našich dokladů na spojení reflexiva *se* s touto předložkou, srov. příklady (77)–(78).

(77) *i slyšímy, že hlas v Čechách běží, že by to concilium nemělo před se jíti a že se lidé tiem rozpáčejí*
LISTZIKM, 66r

(78) *obávám se, aby má řeč a mé před se vzeti přes uložený cíl dále nepadlo* VOČEHMOR, A5r–v

III.2.2.1.18 Shrnutí

Údaje o četnosti popsaných typů reflexiva *se* v databázi shrnuje následující tabulka (tabulka 2), která zároveň uvádí rozložení dokladů v jednotlivých půlstoletích. Uvedené počty je přitom třeba chápat spíše jako orientační, a to jednak proto, že jsou nutně do určité míry ovlivněny výběrem konkrétních textů (a jejich částí), jednak z toho důvodu, že mezi popsanými typy neexistují jasné hranice, a zařazení konkrétních dokladů k jednotlivým typům proto neodráží jejich interpretaci jedinou, nýbrž (pouze) interpretaci nejpravděpodobnější.¹⁸⁰ Pokud jde o vývoj zastoupení jednotlivých typů v čase, je při jeho interpretaci třeba mít na paměti, že z jednotlivých půlstoletí byl excerpován srovnatelný počet dokladů reflexiva *se* bez ohledu na délku zdrojových textů (viz kapitolu III.2.1.2), takže chronologický nárůst či pokles počtu dokladů nějakého typu nemusí nutně odrážet absolutní nárůst či pokles užívání tohoto typu v příslušném období, nýbrž může jít pouze o změnu jeho relativní frekvence vzhledem k ostatním funkcím reflexiva *se*. Funkce reflexiva jsou v tabulce seřazeny sestupně dle své celkové četnosti.

¹⁸⁰ Doklady, u nichž je obtížné rozhodnout, která z interpretací je nejpravděpodobnější, byly v databázi explicitně klasifikovány jako víceznačné (viz k tomu část III.2.2.2) a ty v uvedených číslech zahrnuty nejsou, z toho důvodu také celkový součet dokladů v tabulce nedává dohromady 100 % dokladů.

Funkce reflexiva	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Nereverzibilní reflexiva	108	114	136	137	147	95	737 23,4 %
Deagentní reflexiva	31	82	95	116	108	161	593 18,8 %
Autokauzativní reflexiva	78	75	62	61	65	79	420 13,3 %
Spontánnostní reflexiva	96	66	77	58	50	48	395 12,5 %
Reflexiva tantum	40	34	33	35	51	54	247 7,8 %
Fakultativní reflexiva	18	21	43	26	32	20	160 5,1 %
Konverzní reflexiva	30	29	23	16	27	22	147 4,7 %
Vlastní reflexiva	40	33	7	25	12	13	130 4,1 %
Deakuzativní reflexiva	17	31	6	7	14	3	78 2,5 %
Prefixální reflexiva	6	7	16	9	5	6	49 1,6 %
Absolutní reflexiva	13	9	4	4	9	1	40 1,3 %
Prepozicionální reflexiva	11	12	3	2	1	2	31 1,0 %
Dekauzativní reflexiva	7	3	10	3	3	3	29 0,9 %
Reciproční reflexiva	6	8	3	3	3	1	24 0,8 %
Kolektivní reflexiva	1	0	4	2	6	0	13 0,4 %
Reflexivně kauzativní typ	2	3	0	0	0	0	5 0,2 %
Reflexiva s partitivním patientem	0	0	0	0	1	0	1 0,0 %
Celkem	504	527	522	504	534	508	3099 98,4%

Tabulka 2: Četnost dokladů jednotlivých funkcí reflexiva *se*

Jak je z tabulky patrné, celkově nejčastějším typem jsou v databázi reflexiva nereverzibilní, která ovšem netvoří koherentní kategorii. Z typů, které koherentní kategorii tvoří, jsou pak výrazně nejčastějšími reflexiva deagentní, autokauzativní a spontánnostní, dohromady tyto tři funkce představují téměř 45 % všech užití reflexiva *se*. Vlastní reflexiva, která (spolu s reflexivy prepozicionálními, případně některými recipročními) odpovídají původní (zájmenné) funkci reflexiva, jsou zastoupena pouze cca 4 % dokladů, byť stále patří k frekventovanější polovině typů. Reflexivně kauzativní typ a reflexiva s partitivním patientem jsou naopak kategoriemi naprosto marginálními. Z hlediska diachronního vývoje jsou patrné dvě tendence: nárůst počtu deagentních reflexiv (k jeho interpretaci viz kapitolu III.3.1.1) a naopak snížení frekvence reflexiv prepozicionálních, obě tyto tendence přitom potvrzují známé poznatky z literatury.

Níže uvedená tabulka 3 pak ukazuje, kolik různých sloves (lemmat) se u jednotlivých funkcí reflexiva v databázi vyskytuje.¹⁸¹ Tyto údaje jsou pochopitelně ovlivněny celkovým zastoupením jednotlivých funkcí (vyčísleným v tabulce 2), přesto je však pořadí jednotlivých typů v tabulce 3 odlišné od toho uvedeného výše, což vypovídá o rozdílné míře lexikální obecnosti reflexivních funkcí. Je možné si všimnout především dvou zásadních rozdílů. Zaprvé jsou nereverzibilní reflexiva v počtu různých lemmat až na čtvrtém místě, což

¹⁸¹ Do této tabulky nejsou zařazena reflexiva prepozicionální, neboť se u nich reflexivum *se* nepojí přímo se slovesem.

kontrastuje s jejich výrazně nejvyšším počtem dokladů. Jde tedy v tomto případě o relativně menší počet sloves, která jsou však více frekventovaná. Prvenství v počtu různých sloves mají naopak reflexiva deagentní, tento typ je tedy velmi málo vázaný na konkrétní lexikální obsazení a na gramaticko-lexikálním kontinuu se tak nachází blíže u gramatického pólu příslušné škály. Je to dáno skutečností, že reflexivizace slovesa zde zasahuje pouze formální rovinu valence, nikoli význam daného slovesa, z toho důvodu jsou ostatně v tradičním taxonomickém přístupu (srov. kapitolu II.3.1.1) deagentní reflexiva chápána jako reflexivní tvary v opozici k reflexivním slovesům (jakožto samostatným lexikálním jednotkám).

Druhý výrazný rozdíl se týká vlastních reflexiv, která jsou podle počtu lemmat na pátém místě, ačkoli počtem dokladů jsou až na místě osmém. Zřetelně nižší počet lemmat než vlastní reflexiva mají i reflexiva tantum, která jsou přitom v databázi reprezentována téměř dvojnásobkem dokladů. Reflexiva tantum tvoří tedy podobně jako nereverzibilní reflexiva menší skupinu sloves, která jsou však relativně často užívaná, naopak vlastní reflexiva mají relativně vyšší míru lexikální obecnosti, což se odráží i v tom, že ani ona (podobně jako reflexiva deagentní) nejsou ve zmíněném taxonomickém přístupu chápána jako samostatné lexikální jednotky.

Funkce reflexiva	Počet lemmat
Deagentní reflexiva	257
Spontánnostní reflexiva	188
Autokauzativní reflexiva	155
Nereverzibilní reflexiva	143
Vlastní reflexiva	85
Reflexiva tantum	69
Konverzní reflexiva	47
Fakultativní reflexiva	40
Deakuzativní reflexiva	37
Absolutní reflexiva	22
Prefixální reflexiva	20
Dekauzativní reflexiva	17
Reciproční reflexiva	16
Kolektivní reflexiva	3
Reflexivně kauzativní typ	1
Reflexiva s partitivním patientem	1

Tabulka 3: Počet slovesných lemmat doložených u jednotlivých reflexivních funkcí

V souvislosti s představenou klasifikací doložených funkcí reflexiva se je ještě možné upozornit na skutečnost, že se v databázi (jak již bylo avizováno v části II.5.2.4) nevyskytují žádné doklady, jež by bylo možno interpretovat jako užití reflexivní dispoziční konstrukce,

kteřá je známá z češtiny současné, srov. část II.3.1.4.¹⁸² O dokladech, které by potenciálně mohly představovat zdrojové kontexty pro vznik této konstrukce, bude pojednáno v kapitole III.4.3.

III.2.2.2 K otázce kategoriálních hranic

Již bylo opakovaně konstatováno, že mezi popsányými typy reflexiva *se* neexistují jasné hranice: jednotlivé reflexivní funkce jsou vzájemně příbuzné, chápeme je proto jako prototypy a počítáme s plynulými přechody mezi nimi. Pokusíme-li se o stručné shrnutí¹⁸³ toho, co o neostrosti jejich hranic plyne z výkladů uvedených v části III.2.2.1, můžeme konstatovat, že se tato neostrost projevuje v zásadě na třech úrovních: na úrovni jednotlivých dokladů, na úrovni jednotlivých sloves a konečně na úrovni celých kategorií.

Na první z úrovní se jedná o to, že jednotlivé konkrétní doklady je možné interpretovat v rámci více různých reflexivních funkcí. Nejde přitom ani tak o případy, kdy se tyto různé interpretace od sebe zřetelně významově liší, tj. o známé případy typu *dítě se myje* (buď myje samo sebe, nebo je myto někým jiným), protože v těchto případech různé interpretace odkazují k různým situacím, tj. pojmenovávají zřetelně jinou realitu, takže je zpravidla možné z širšího kontextu jasně identifikovat, o kterou interpretaci se jedná. Za zajímavější pokládáme doklady, v nichž se obě interpretace od sebe vzájemně odlišují pouze drobnými významovými nuancemi – v těchto případech mohou obě interpretace pojmenovávat (z různé perspektivy) realitu tutéž, takže příslušné doklady pomocí širšího kontextu zjednotřit nelze a je tedy třeba počítat s tím, že je recipient textu může interpretovat oběma způsoby. Jedná se například o doklady, v nichž je možná interpretace autokauzativní i spontánnostní (významová nuance spočívá v tom, do jaké míry je subjekt chápán agentně; srov. např. doklad 42 výše), spontánnostní i deagentní (rozdíl je v tom, zda je děj chápán jako spontánní, nebo působený externím nevyjádřeným agentem; např. 43), deagentní i reflexivně kauzativní (jde o to, zda se u subjektu předpokládá role iniciátoru; 58), autokauzativní i konverzní (záleží na interpretaci role nesubjektového participantu; 11) či autokauzativní i reciproční (podle toho, do jaké míry je děj chápán recipročně; 19).

V jiných případech se více interpretačních možností netýká pouze jednotlivých dokladů, nýbrž sloves jako takových (bez ohledu na konkrétní doklad, v kterém se vyskytují). V těchto případech přitom nejde o významové nuance: sloveso má pouze jeden význam, který je však možné lingvisticky interpretovat více způsoby. Případají tak v úvahu např. interpretace prefixální a spontánnostní (např. sloveso *rozmoci se*: jde o to, vztahujeme-li ho

¹⁸² Za manifestaci dispoziční konstrukce nepokládáme užití se slovesem *chtít*, odpovídající současněčeskému typu *chce se mi spát*, protože tyto případy se i v současné češtině od dispozičních užití v řadě aspektů odchyľují, zejména v tom, že se v nich typicky neuplatňují evaluativní adverbia (k dalším rozdílům srov. Fried, 2004, s. 640–641). K principům nakládání s doklady obsahujícími sloveso *chtít* srov. část III.3.3.2.

¹⁸³ Půjde skutečně jen o shrnutí stručné, pro podrobnější vysvětlení a exemplifikaci jednotlivých případů odkazujeme čtenáře do příslušných částí kapitoly III.2.2.1.

k prefigovanému, nebo neprefigovanému nereflexivnímu protějšku, význam je však v obou případech stejný), konverzní a autokauzativní (opět záleží na tom, co považujeme za nereflexivní protějšek, např. *nasytiti se*), fakultativní a spontánnostní (totéž, srov. *schylovati se*), vlastněreflexivní a autokauzativní (děj je možné pokládat buď za sémanticky jednočlenný, nebo dvoučlenný, význam se však nemění, srov. sloveso *obléci se*) nebo konverzní a reflexivně kauzativní (záleží na interpretaci změn sémantické valence při reflexivizaci, srov. *křtíti se*). Jindy se nejedná přímo o dvě různé interpretace, nýbrž spíše o to, že má sloveso rysy charakteristické pro více typů, srov. sloveso *spéci se* (má rysy spontánnostní, ale i reciproční reflexivity).

Konečně někdy je možné více interpretací pozorovat u celých velkých slovesných skupin: velká část prefixálních reflexiv tak např. nemá nereflexivní protějšek, což je rys odpovídající zároveň kategorii reflexiv tantum. Kromě toho je možné mluvit též o blízkosti celých kategorií – ty jsou pochopitelně vzájemně příbuzné všechny (ve všech je využita stejná forma *se*), u některých kategorií je však vzájemná blízkost velmi výrazná, srov. např. kategorii dekauzativních reflexiv, která má velmi blízko jednak ke spontánnostním reflexivům (v obou dochází k dekauzativizaci), jednak k autokauzativům (v obou dochází ke snížení počtu participantů, přičemž jediný participant má roli agentu). Poněkud jiný případ¹⁸⁴ blízkosti pak představují kategorie, které vzájemně sdílejí významnou část sloves, srov. např. autokauzativa a spontánnostní reflexiva (rozdíl mezi nimiž často závisí na životnosti jediného participantu), deakuzativa a absolutní reflexiva (záleží na vyjádření druhého argumentu) či konverzní a spontánnostní reflexiva (jde o počet implikovaných sémantických participantů).

Pokud jde o reflexiva deagentní, která jsou hlavním předmětem zájmu této práce, konstatovali jsme, že neostrost se týká především jejich hranice s reflexivy spontánnostními, méně často s reflexivy konverzními. Při pohledu na tuto neostrost je třeba rozlišovat hledisko teoretické a hledisko metodologické.

Z teoretického hlediska je neexistence ostré hranice podstatnou vlastností reflexivní deagentní konstrukce, její užívání je tak charakteristické tím, že řadu kontextů je možné interpretovat více způsoby, tedy nejen deagentně, aniž by bylo třeba předpokládat, že pouze jedna interpretace je správná. Jak jsme ukázali (viz II.5.1.2.1), jedná se o přímý důsledek průběhu gramatikalizačního procesu, jímž tato konstrukce vznikla. Je přitom třeba podotknout, že tyto kontexty jsou relativně velmi časté: jako víceznačné případy je možné v naší databázi chápat více než 140 dokladů, i z toho důvodu nelze jejich existenci přehlížet jako jev okrajový, nesystémový, a tudíž nepodstatný. Naopak, víceznačné případy jsou jevem lingvisticky velmi zajímavým, a to nejen z hlediska diachronního původu reflexivní deagentní konstrukce, ale rovněž z hlediska jejího aktuálního užívání. Z toho důvodu je třeba jim při popisu této konstrukce věnovat náležitou pozornost.

¹⁸⁴ O jiný případ se jedná proto, že na úrovni konkrétních dokladů je v těchto případech typicky možná pouze jedna interpretace, takže zde k víceznačnosti nedochází.

Z hlediska metodologického je třeba uspokojivě vyřešit, jak s víceznačnými případy pracovat při vlastní materiálové analýze. Nabízí se několik možností. Jednou z nich je nejednoznačné případy z analýzy vyloučit a pracovat tak pouze s případy jednoznačnými. Takové řešení však nelze považovat za vhodné, neboť jak jsme uvedli výše, nejednoznačné případy představují kvalitativně i kvantitativně podstatnou část materiálu dokládajícího užívání reflexivní deagentní konstrukce. Opačnou možností je tyto případy mezi deagentní doklady zahrnout, tím by ovšem nebyla zohledněna jejich možná specifika, především je zde ale zásadní problém v jejich heterogenosti: na základě kontextu se jedna z interpretací (deagentní, nebo spontánnostní, příp. konverzní) leckdy jeví jako preferovaná, přičemž zahrnutím všech nejednoznačných případů mezi deagentní bychom za deagentní považovali i doklady, u nichž se jako nejpravděpodobnější jeví např. interpretace spontánnostní. Podobný problém se týká i možnosti vytvořit z nejednoznačných případů samostatnou skupinu a analyzovat ji zvlášť – vzhledem ke zmíněné heterogenosti existuje řada dokladů, u nichž je výrazně preferovaná interpretace deagentní, takže víceznačnost je zde spíše jen potenciální, s těmito doklady by přitom při analýze deagentních užití nebylo počítáno. Konečně by bylo možné jednotlivé nejednoznačné doklady přiřadit k jedné z funkcí podle jejich nejpravděpodobnější interpretace, mnohdy se ovšem obě interpretace jeví jako srovnatelně pravděpodobné, takže jejich „zjednoznačnění“ by nebylo adekvátní, navíc by v tomto případě nebylo možné analyzovat specifika víceznačných dokladů.

Vzhledem k nedostatkům uvedených možností jsme pro analýzu zvolili následující řešení: v případě, že lze u nejednoznačného dokladu jednu z interpretací na základě kontextu považovat za pravděpodobnější, zařazujeme ho ke kategorii dle této nejpravděpodobnější interpretace, ovšem s poznámkou, že je možná i interpretace jiná; pokud se obě interpretace jeví jako srovnatelně pravděpodobné, explicitně doklad anotujeme jako víceznačný. Za příklad mohou sloužit doklady (79)–(81), které mají všechny jak interpretaci deagentní, tak interpretaci spontánnostní, ovšem každý z nich anotujeme jiným způsobem.

(79) *plnost zlých vlhkostí v hlavě stojí li a z toho aneb odtud oči pokálení a zamračení své berú li, musí prvé hlava vyčistiti se a mozk posilniti i nervy vidědné spraviti* ČERHERB, 132v

(80) *když tak dlouho v rozprávkách od jedněch k druhým slova slyšená proměnnost berou, musí to tehdy býti, aby i rozum slov v věcech dálých se proměnil a v pochybnost mylnú se obrátil* BARTOŠKRON, 1

(81) *proto na počátku bielek vaječný bývá přikládán, aby se bolest utišila a rána se čistila* LÉKRHAZ, 12

Doklad (79) je možné interpretovat jednak tak, že někdo (lékař) musí nejprve vyčistit hlavu, posilnit mozek apod., jednak tak, že je třeba, aby se hlava nejprve sama od sebe vyčistila atd. Jako pravděpodobnější se přitom s ohledem na kontext jeví interpretace první, neboť je více v souladu s celkovým obsahem textu, jímž jsou instrukce, jak má člověk léčit různá onemocnění, doklad proto interpretujeme jako deagentní s poznámkou, že není vyloučena ani interpretace spontánnostní. V dokladu (80) lze kontextem argumentovat naopak ve prospěch interpretace spontánnostní („aby se samovolně proměnil a obrátil v pochybnost“)

oproti interpretaci deagentní (ačkoli ani tu nelze vyloučit: „aby ho lidé proměnili a obrátili v pochybnost“), neboť uvedená slovesa jsou v paralelním postavení s predikátem *proměnnost berou*, kde je děj podáván zřetelně jako spontánní; doklad tedy interpretujeme jako spontánnostní s poznámkou, že je možná též interpretace deagentní. Konečně doklad (81) interpretujeme jako víceznačný, protože uvedený kontext dobře odpovídá oběma interpretacím, deagentní („někdo přikládá bílek, aby tím utišil bolest a čistil ránu“) i spontánnostní („někdo přikládá bílek, aby bolest utichla“).

Popsaným postupem tedy vzniká celkem 5 typů případů: doklady jednoznačně deagentní, doklady deagentní, u nichž je ale teoreticky možná též interpretace spontánnostní/konverzní, doklady nerozhodnutelné, doklady spontánnostní/konverzní, kde je ovšem přijatelná též interpretace deagentní, a konečně doklady, kdy o deagentní interpretaci uvažovat nelze. Nevýhodou popsaného řešení je pochopitelně nevyhnutelná subjektivnost při posuzování dokladů, výhodou je však relativně jemná klasifikace, která umožňuje v různých částech analýzy pracovat s různými skupinami dokladů. V části III.3, kde nám půjde o analýzu základních vlastností deagentní konstrukce, tak budeme pracovat pouze s doklady anotovanými jako deagentní (ať už jednoznačně, nebo s potenciální jinou interpretací), protože zařazení nerozhodnutelných dokladů by mohlo výsledky zkreslit (a naopak vyloučení těch s potenciální jinou interpretací by nežádoucím způsobem omezilo materiál). V části III.4, kde se zabýváme situačními typy, začleňujeme do analýzy také doklady nerozhodnutelné, neboť i ty lze k jednotlivým situačním typům zařadit; konečně v části III.5, kde se zaměřujeme na doklady víceznačné, zohledňujeme všechny doklady s více možnými interpretacemi, tj. včetně těch, u nichž je deagentní interpretace méně pravděpodobná (nezohledňujeme naopak doklady jednoznačné).

III.3 Analýza užívání reflexivní deagentní konstrukce v 15.–17. století I: celkový pohled

V této kapitole podáme podrobnou analýzu užívání reflexivní deagentní konstrukce v 15.–17. století, jak se toto užívání jeví z našich dokladů, které byly představeny v části III.2,¹⁸⁵ a to z hlediska jednotlivých rysů, které byly u těchto dokladů v databázi anotovány (viz III.2.1.1). Pozornost přitom budeme věnovat nejen celkové distribuci sledovaných jevů, nýbrž také jejich chronologickému vývoji v uvedeném období, a kde se to bude jevit jako užitečné, budeme uvádět rovněž srovnání příslušných vlastností deagentní konstrukce se situací u reflexiv spontánnostních (viz III.2.2.1.9), u nichž byla většina sledovaných rysů anotována rovněž, neboť spontánnostní reflexiva mají, jak bylo konstatováno, ze všech typů reflexiva k užitím deagentním nejbliže.

Analýza sestává z několika částí. V části III.3.1 se budeme zabývat zastoupením deagentních dokladů z hlediska chronologického i z hlediska zdrojových textů; v části III.3.2 bude věnována pozornost jednotlivým vlastnostem slovesa (lexikálnímu obsazení, vidu, tranzitivitě, sémantice apod.). V části III.3.3 se zaměříme na jednotlivé vlastnosti slovesných tvarů (způsob a čas, osoba a číslo, negace aj.); tématem části III.3.4 pak budou vlastnosti syntaktického subjektu (jeho kontextová zapojenost, pozice vůči slovesu a sémantika). V části III.3.5 budeme analyzovat vlastnosti agentu (vyjádřenost/nevyjádřenost a formu, sémantiku a referenci) a konečně v části III.3.6 budou zmíněny některé další rysy týkající se deagentních užití, konkrétně generalizovanost děje a užití paralelní s opisným pasivem.

Předmětem analýzy představené v této kapitole budou ta užití, která jsou v databázi anotována jako deagentní, ať už se jedná o jejich jedinou interpretaci, nebo je možná i interpretace jiná, jež však byla vyhodnocena jako méně pravděpodobná. Naopak nebudou do analýzy zahrnuty ty doklady, které byly anotovány jako víceznačné, případně u nichž byl anotován jiný typ reflexiva, ačkoli ani deagentní interpretaci tu nelze teoreticky vyloučit. Principy anotace těchto případů včetně příkladů a zdůvodnění nastíněného postupu byly představeny v části III.2.2.2.

III.3.1 Zastoupení deagentní konstrukce

Jak jsme již uvedli výše (III.2.2.1.11), bylo jako případy deagentní konstrukce anotováno dohromady 593 dokladů z celkových 3150 excerpovaných výskytů reflexiva *se*, deagentní funkce byla tedy jako jediná či nejpravděpodobnější interpretace identifikována u cca 18,8 % všech těchto výskytů a jedná se tak o celkově druhou nejčastější funkci reflexiva (po reflexivech nereverzibilních, která však netvoří koherentní kategorii, viz III.2.2.1.16).

¹⁸⁵ Při interpretaci všech níže podaných výsledků analýzy je tedy třeba vzít v úvahu, že uvedené údaje jsou do určité míry nevyhnutelně ovlivněny výběrem konkrétních textů, resp. jejich konkrétních částí.

V následujících dvou částech se budeme zastoupení deagentních dokladů věnovat nejprve z hlediska jejich chronologické distribuce, následně z hlediska jejich distribuce vzhledem k jednotlivým zdrojovým textům.

III.3.1.1 Chronologická distribuce dokladů

V této části se budeme zabývat vývojem zastoupení reflexivní deagentní konstrukce v čase. Jak jsme uvedli v části II.5.1.3, ukazují dosavadní výzkumy shodně na to, že ve sledovaném období došlo k výraznému nárůstu jejího užívání – jak Štícha (1988), který udává její relativní frekvenci vzhledem k celkovému počtu pasivních tvarů, tak Meyer (2010), který ji vyčísluje vzhledem k celkovému počtu dokladů reflexiva *se* (tedy stejně, jako je tomu ve zde prezentovaném výzkumu), se shodují v tom, že ve staré češtině byla frekvence deagentních užití velmi nízká a k jejímu zásadnímu zvýšení došlo v 16. století. Otázkou tedy je, do jaké míry náš materiál uvedené výsledky potvrzuje.

Chronologické zastoupení deagentních dokladů v databázi bylo již prezentováno v kapitole III.2.2.1.18, tyto absolutní počty nyní v tabulce 4 doplňujeme o procentuálně vyjádřenou relativní frekvenci těchto dokladů vzhledem k celkovému počtu dokladů reflexiva *se* v každém půlstoletí,¹⁸⁶ aby byl patrný vývoj této relativní frekvence v čase.

Typ frekvence	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Absolutní frekvence	31	82	95	116	108	161	593
Relativní frekvence	6,0 %	15,2 %	18,0 %	22,4 %	20,1 %	31,5 %	18,8%

Tabulka 4: Absolutní a relativní frekvence reflexivní deagentní konstrukce

V tabulce uvedené hodnoty ukazují, že náš materiál očekávání vyplývající z dosavadních výzkumů v zásadě potvrzuje: ve sledovaném období došlo k zásadnímu nárůstu relativní frekvence deagentních užití – zatímco v první polovině 15. století se jednalo o pouhých 6 % výskytů reflexiva (v tomto období je tedy deagentní konstrukce méně frekventovaná než spontánnostní, autokauzativní i vlastní reflexiva i než reflexiva tantum), ve druhé polovině 17. století jde již o více než 31,5 % (v tomto období se tedy naopak jedná o jasně nejčastější ze všech reflexivních funkcí).

Největší rozdíl oproti dosavadním výzkumům spočívá v tom, že k výraznému nárůstu frekvence dochází již ve druhé polovině 15. století, a nikoli až ve století 16., jak by bylo lze očekávat na základě citovaných prací. Zde je ovšem zapotřebí konstatovat, že poměrně vysoká frekvence uvedená pro 2. polovinu 15. století je výrazně ovlivněna vysokým zastoupením deagentních dokladů v textu VŠEHK (viz III.3.1.2), který pochází až z doby kolem přelomu 15. a 16. století, a jak jsme navíc uvedli v části III.2.1.2, jeho zařazení do století 15. je sporné – bez tohoto textu by frekvence deagentních dokladů v druhé polovině 15.

¹⁸⁶ Připomínáme, že celkový počet dokladů v jednotlivých půlstoletích není zcela identický (viz III.2.1.2).

století činila pouhých 10,2 % a zachycený vývoj by přesněji odpovídal údajům z dosavadní literatury.

Zřetelný nárůst je pak možné pozorovat rovněž ve druhé polovině 17. století, což také odpovídá údajům Meyerovým (2010), je přitom třeba (opět) doplnit, že je vysoké zastoupení deagentní konstrukce ve druhé polovině tohoto století výrazně ovlivněno (mimo jiné) textem ŠTAJŽÁČ, který má frekvenci deagentních dokladů ze všech sledovaných textů nejvyšší (viz III.3.1.2). Uvedené zvýšení frekvence ve druhé polovině 17. století je možné dávat do souvislosti též s výrazným nárůstem užívání deagentní konstrukce v následujícím století 18., který předpokládají oba výše citovaní autoři.

V souvislosti s doloženým diachronním nárůstem frekvence deagentní konstrukce si položíme ještě otázku, zda a jak se v čase vyvíjí vzájemný poměr dokladů jednoznačných a nejednoznačných – na základě předpokládaného průběhu gramatikalizace této konstrukce (viz část II.5.1.2) i na základě teoretických prací zmíněných v části II.2 by např. bylo možné formulovat hypotézu, že v čase docházelo k postupnému nárůstu podílu dokladů jednoznačných, neboť by to odpovídalo očekávanému průběhu aktualizacího procesu. Aby bylo takovou hypotézu možno ověřit, uvádíme níže v tabulce 5 zvláště počty dokladů jednoznačných i nejednoznačných, navíc pak připojujeme rovněž počty dokladů anotovaných jako nerozhodnutelné i dokladů anotovaných jako spontánnostní či konverzní, kde je deagentní interpretace méně pravděpodobnou variantou (viz vysvětlení této anotace v části III.2.2.2).

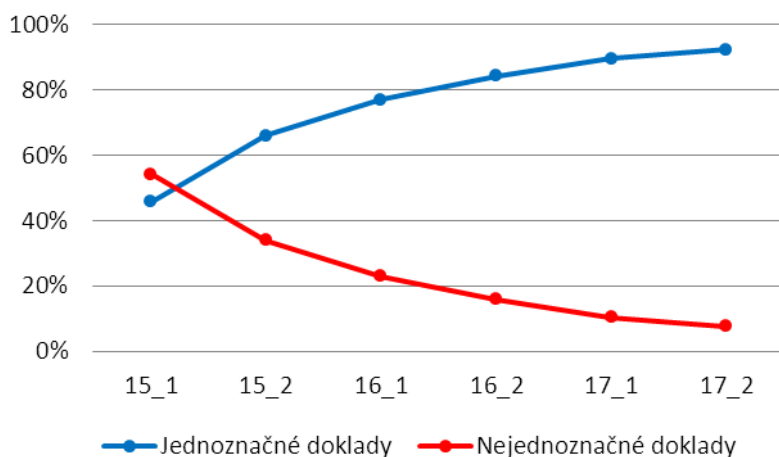
Typ dokladů	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Jednoznačně deagentní	27	74	87	112	103	159	562
Deagentní s možnou jinou interpretací	4	8	8	4	5	2	31
Nerozhodnutelné	13	13	6	11	2	3	48
Jiné s možnou deagentní interpretací	15	17	12	6	5	8	63

Tabulka 5: Zastoupení různých typů dokladů v čase

Z tabulky je zřetelně vidět, že popsany nárůst frekvence v čase se týká pouze dokladů jednoznačných. U dokladů s možnou jinou interpretací je naopak frekvence spíše vyrovnaná až klesající, u dokladů nerozhodnutelných a u těch, kde je deagentní interpretace méně pravděpodobná, je dokonce patrný zřetelný pokles frekvence v čase.¹⁸⁷ Postavíme-li pak jednoznačné doklady do protikladu ke všem typům dokladů víceznačných, ukazuje se zde zřetelná tendence, již zachycuje níže uvedený graf 2: vzájemný poměr jednoznačných a nejednoznačných dokladů se v čase skutečně vyvíjí ve prospěch dokladů jednoznačných – zatímco v první polovině 15. století ještě nejednoznačné doklady převažují, v jeho polovině druhé už jsou téměř dvě třetiny dokladů jednoznačné, ve druhé polovině 17. století pak jde již

¹⁸⁷ U nerozhodnutelných dokladů se na tomto poklesu podílí mimo jiné ústup metatextového situačního typu, resp. jeho strukturačního podtypu, viz kapitolu III.4.7.

o více než 92 % jednoznačných dokladů. Potvrzuje se tak, že ve starších fázích gramatikalizačního procesu hrají v užívání deagentní konstrukce silnější roli užití umožňující i původní (nedeagentní) interpretaci, zatímco role užití jednoznačných roste teprve postupně.



Graf 2: Vývoj vzájemného zastoupení jednoznačných a nejednoznačných dokladů v čase

Analýzu chronologické distribuce dokladů můžeme shrnout následujícím způsobem: byl potvrzen vývoj konstatovaný v dosavadní literatuře týkající se nárůstu užívání deagentní konstrukce v čase. Oproti předpokladům se její frekvence dle našich dat výrazně zvýšila už ve 2. polovině 15. století, což lze ale připsat na vrub výběru konkrétních textů (resp. zahrnutí sporného textu z doby kolem přelomu století, kde je deagentní konstrukce zastoupena mimořádně hojně). Zároveň jsme ukázali, že se v čase zřetelně vyvíjí vzájemný poměr dokladů jednoznačných a víceznačných ve prospěch těch jednoznačných. Obojí vývoj přitom ukazuje na probíhající proces gramatikalizace deagentní konstrukce.

III.3.1.2 Distribuce vzhledem ke zdrojovým textům

Již jsme konstatovali, že při interpretaci výsledků analýzy je třeba vzít v úvahu vliv, který na ně má výběr konkrétních textů, z nichž byl materiál excerpován. V této části proto výše podaný přehled zastoupení deagentních dokladů v čase doplníme ještě přehledem jejich zastoupení z hlediska jednotlivých zdrojových textů. Dosavadní výzkum přitom ukazuje na to, že by zohledněné texty mohly v tomto směru vykazovat podstatné rozdíly, srov. již zmíněné (II.5.1.3) Štíchovo (1988) upozornění, že jím excerpované texty se od sebe co do zastoupení deagentní konstrukce výrazně liší, a to i v rámci stejných časových období.

Zastoupení deagentních dokladů z hlediska jednotlivých zdrojových textů podává tabulka 6 níže. Vzhledem k tomu, že ne ze všech těchto textů byl excerpován stejný počet dokladů (viz III.2.1.3 a III.2.1.4), v této tabulce neuvádíme frekvenci absolutní, nýbrž relativní, jedná se tedy o procentuální vyjádření toho, jaká část dokladů excerpovaných z daného textu byla vyhodnocena jako deagentní. Zdrojové texty jsou v tabulce rozříděny

podle jednotlivých půlstoletí, v rámci každého půlstoletí jsou řazeny sestupně podle relativní frekvence deagentních dokladů.

15_1		15_2		16_1	
JAKVEČV	16,7 %	VŠEHK	55,0 %	ČERHERB	41,7 %
PRÁVHORK	15,0 %	PRÁVJIHLA	21,7 %	ZŘÍZRUC	37,5 %
LÉKRHAZ	8,3 %	NAUČROD	13,3 %	HJKKRON	20,0 %
KRONŽIŽKA	6,7 %	CHELČLID	11,7 %	ČERNÝMOR1506	18,3 %
HVĚZD	5,0 %	PASKAL	10,0 %	SILVSEN	15,2 %
BŘEZSNÁŘM	0,0 %	PRÁVŠVÁBC	10,0 %	ARTSNĚM1532	14,5 %
BUDYŠ	0,0 %	KÁZLEG	8,3 %	BARTOŠKRON	13,3 %
HUSZRCN	0,0 %	CESTKABK	3,3 %	PŘELPŮV	8,3 %
LETMUZ	0,0 %	LÉKJÁDROBRN	3,3 %	VESPAMER	7,5 %
LISTZIKM	0,0 %			FRANTPRÁV	5,0 %

16_2		17_1		17_2	
GOERLARITH	61,7 %	FRIDROZ	42,9 %	ŠTAJŽAČ	76,7 %
ARTSNĚM1575	35,0 %	ŽALMANŽ	30,0 %	TANNHOR	48,3 %
DOBŘVĚNÍK	20,0 %	ARTSNĚM1611	28,3 %	KUCHKOŠ	41,7 %
MŮNSTKOSM	20,0 %	JESOHLÁŠ	18,3 %	ARTSNĚM1683-4	28,3 %
LISTANNA	18,6 %	LISTVORŠILA	15,0 %	TANNCHAN	26,7 %
VOČEHMOR	16,7 %	ČERNÍN KOR	13,3 %	VIERKRIST	23,3 %
LISTDOROTA	13,3 %	MITISPOV	13,3 %	TĚŠTON	21,1 %
SATPOD	10,0 %	DIVDĚV	11,7 %	HAMMERKRON	20,0 %
NOVINY STRAŠ	3,7 %	KOMLAB	10,0 %	ŠTĚPHLAS	20,0 %
NOVINY DVOJE	3,6 %			DIVSOUSED	10,0 %

Tabulka 6: Relativní frekvence deagentních užití z hlediska zdrojových textů

Z tabulky je jednoznačně patrné, že i v rámci jednotlivých půlstoletí existují mezi texty v zastoupení deagentní konstrukce výrazné rozdíly. Nejmarkantnější jsou tyto rozdíly ve druhé polovině 16. století (srov. 61,7 % v GOERLARITH s 3,6 % v NOVINYDVOJE) a ve druhé polovině století 17. (76,7 % v ŠTAJŽAČ vs. 10 % v DIVSOUSED), existence textů se zřetelně nadprůměrným i zřetelně podprůměrným podílem deagentních dokladů ovšem platí také pro všechna ostatní sledovaná období. Texty, z nichž v databázi nejsou doloženy žádné deagentní doklady, přitom bez výjimky pocházejí z první poloviny 15. století, zatímco v pozdějších obdobích byl alespoň jeden deagentní doklad identifikován v každém textu (resp. jeho excerpované části). V 17. století je i v textech s nejnižší frekvencí tato frekvence relativně vysoká (10 %), naopak v první polovině 15. století je i v textu s nejvyšším zastoupením tato frekvence relativně nízká (pouze 16,7 %).

Pokud jde o texty, v nichž je deagentní konstrukce doložena nejčastěji, byl zřetelně největší podíl deagentních dokladů identifikován v textu ŠTAJŽAČ (76,7 %). Nadpoloviční zastoupení se kromě tohoto textu týká rovněž GOERLARITH (61,7 %) a VŠEHK (55 %), více

než 30% podíl se dále ukazuje (v sestupném pořadí) v TANNHOR, FRIDROZ, ČERHERB, KUCHKOŠ, ZŘÍZRUC a ARTSNĚM1575. Co se týče naopak textů s nejnižší frekvencí, z dokladů excerpovaných z BŘEZSNÁŘM, BUDYŠ, HUSZRCN, LETMUZ a LISTZIKM není deagentní žádný,¹⁸⁸ méně než 10 % bylo nalezeno (tentokrát ve vzestupném pořadí) v CESTKABK, LÉKJÁDROBRN, NOVINYDVOJE, NOVINYSTRAŠ, FRANTPRÁV, HVĚZD, KRONŽIŽKA, VESPAMER, LÉKRHAZ, KÁZLEG a PŘELPŮV. U ostatních textů, tj. u většiny (33), se podíl deagentních dokladů pohybuje mezi 10 a 30 %.

Z distribuce uvedené v tabulce 6 je patrné, že jedním z faktorů, který do jisté míry ovlivňuje zastoupení deagentní konstrukce, je žánrová příslušnost daného textu, resp. typ jeho obsahu.¹⁸⁹ Na první pohled je nápadné, že nejvyšší podíl deagentních dokladů mají dva texty, které lze shodně označit jako instruktážní, návodné – jedná se o pravopisnou příručku (ŠTAJŽÁČ) a učebnici aritmetiky (GOERLARITH); jako instruktážní text je přitom dále možné označit i kuchařku KUCHKOŠ, u níž je tento podíl také značný (41,7 %).¹⁹⁰ Za jednu z příčin vysoké frekvence deagentních užití tu lze považovat právě instruktážní sémantiku, neboť u obecných instrukcí ustupuje identita agentu do pozadí, takže je k jejich vyjadřování právě deagentní konstrukce vhodným prostředkem,¹⁹¹ srov. příklad (1). Za specifický typ instruktážních textů lze považovat texty v širokém smyslu lékařské, kde je zastoupení deagentních struktur také poměrně vysoké, srov. zejm. ČERHERB (výjimku představuje LÉKJÁDROBRN; v textu LÉKRHAZ konstatované 8,3% zastoupení je sice ve srovnání s většinou ostatních lékařských textů poměrně nízké, v kontextu první poloviny 15. století jde však o nadprůměrnou hodnotu).

- (1) *některé sylaby mají se vyřknouti spolu zhruba a spolu zkrátka, a teház klade se točené y bez proužku ŠTAJŽÁČ, 2*

Relativně vysokým podílem deagentních užití se vyznačují rovněž texty právního charakteru, především VŠEHK (55 %), ZŘÍZRUC (37,5 %) a ARTSNĚM1575 (35 %), ale i další (15% podíl v PRAVHORK se sice oproti uvedeným číslům jeví jako nízký, v kontextu dalších textů z 1. poloviny 15. století je však opět výrazně nadprůměrný). Motivací pro užití deagentní konstrukce je tu zřejmě skutečnost, že se v těchto textech často vyjadřují děje

¹⁸⁸ Skutečnost, že z daného textu není v databázi doložen žádný deagentní doklad, však samozřejmě automaticky neznamená, že v tomto textu deagentní konstrukce zastoupena není (pokud nebyl excerpován celý text, mohou se deagentní doklady vyskytovat v jeho neexcerpované části), už vůbec z ní pak pochopitelně nelze vyvozovat, že by ji autor daného textu nepoužíval (srov. např. Husův deagentní doklad *pán, jemuž tiem dielem se slúží HUSVÝKLB, 53r*). Lze nicméně očekávat, že pokud se v těchto textech nějaké deagentní doklady vyskytnou, bude jejich frekvence spíše nízká.

¹⁸⁹ Jak bylo naznačeno v části III.2.1.2, vymezení žánrů staro- a středněčeských textů představuje komplikovanou otázku, která jde nad rámec tématu této práce.

¹⁹⁰ Byť z tohoto textu bylo excerpováno jen velmi málo dokladů (viz III.2.1.4), takže vypovídací hodnota uvedeného čísla je limitovaná.

¹⁹¹ Srov. k tomu též kapitulu III.4.4.

právně závazné, tj. neaktuální, které se týkají více potenciálních agentů, srov. příklad (2). Spíše vysokou frekvenci je možné identifikovat i u dalších textů charakterizovatelných jako naučné, srov. např. TANNHOR (48,3 %), ŽALMANŽ (30 %), DOBŘVĚNÍK či MÜNSTKOSM (po 20 %), v kontextu druhé poloviny 15. století je poměrně vysoký i 13,3% podíl u NAUČROD; na druhou stranu zde stojí za pozornost nulová frekvence u textu BŘEZSNÁŘM,¹⁹² který by také bylo možno řadit mezi texty naučné.

(2) *vědieno má býti, že při výprosách žádná se žaloba neklade, když kto které zbožie nebo dědictvie vyslúži* VŠEHK, 12v

Mezi texty s nejvyšším podílem deagentních užití nacházíme ještě FRIDROZ (42,9 %), který můžeme označit jako text politicko-agitační. K vysoké frekvenci zde přispívají mimo jiné doklady, kde je užití deagentní konstrukce motivováno snahou známý agens z pragmatických důvodů nejmenovat,¹⁹³ srov. např. doklad (3), kde je agentem autorova politická protistrana. Za politicko-agitační by bylo možné označit rovněž text JESOHLÁŠ, kde je zastoupení také relativně vysoké (18,3 %), a dále též text BUDYŠ, kde však byl konstatován podíl nulový.

(3) *pevnosti [...] nedostatek trpí, a což tam proti Turku nařizeno bylo, toho se všeho proti národu českému užívá* FRIDROZ, B1r

Relativně nízký je naopak podíl deagentních dokladů v textech narativních, především v novinových letácích (méně než 4 % u NOVINYDVOJE a NOVINYSTRAŠ, 11,7 % u DIVDĚV) a cestopisech (3,3 % v CESTKABK, 7,5 % v VESPAMER), ale rovněž v textech historiografických a dalších. Podíl v těchto textech se obvykle pohybuje maximálně okolo 15 %, vyšší je až v textech z druhé poloviny 17. století (HAMMERKRON 20 %, VIERKRIST 23,3 %, TANNCHAN 26,7 %), výjimkou je zde HJKRON, kde je zastoupení poměrně vysoké (20%), přestože jde o text výrazně starší. Různorodá je situace u textů náboženských: zatímco u kázání je možné sledovat postupný nárůst deagentních užití v čase (8,3 % u KÁZLEG, 13 % u MITISPOV a 20 % u ŠTĚPHLAS), z dalších teologických textů je nápadný především značný rozdíl mezi HUSZRCN (nulový podíl) a JAKVEČV (16,7 %, tedy nejvíce z daného období), ačkoli jde o texty ze stejného půlstoletí, které jsou obsahově srovnatelné.

Závěrem shrňme, že chronologické zařazení není jediným kritériem ovlivňujícím zastoupení deagentních dokladů, důležitou roli totiž hraje také konkrétní zdrojový text, neboť jednotlivé texty se od sebe podílem deagentních dokladů výrazně liší. Jistý vliv přitom mohou

¹⁹² Reflexivní deagentní konstrukce se v excerpované části textu neužívá, ačkoli se zde vyskytuje řada kontextů, kde je identita agentu upozaděna, resp. kde agentem může být potenciálně kdokoli. V těchto kontextech se v textu agens typicky vyjadřuje na subjektové pozici pomocí neurčitého/vztažného zájmena *kto*, srov. např. doklad *spatří li kto ve snách, jako by byl v ohni pekelném, ten jest na cestě zatracenie* BŘEZSNÁŘM, 38v.

¹⁹³ Podrobněji k těmto dokladům viz kapitolu III.4.8.

mít preference žánrové (vyšší podíl u textů instruktážních, právních či naučných, nižší u narativních), je však třeba počítat také s idiosynkratickými rozdíly mezi texty.

III.3.2 Vlastnosti slovesa

V této kapitole se zaměříme na jednotlivé rysy sloves, která se v našich dokladech reflexivní deagentní konstrukce vyskytují (půjde nám zde o vlastnosti sloves jako takových, nikoli o vlastnosti konkrétních doložených slovesných tvarů – těm bude věnována pozornost v kapitole III.3.3). V části III.3.2.1 se budeme věnovat jejich lexikálnímu obsazení, v části III.3.2.2 vidu, v části III.3.2.3 tranzitivitě (a s ní související přítomnosti subjektu), v části III.3.2.4 sémantice a konečně v části III.3.2.5 jejich možné reflexivnosti.

III.3.2.1 Lexikální obsazení

Lexikálním obsazením rozumíme to, jaká slovesná lemmata se u dokladů reflexivní deagentní konstrukce uplatňují. Budeme se zabývat počtem různých lemmat včetně vývoje tohoto počtu v čase (III.3.2.1.1), frekvencí jednotlivých lemmat v databázi včetně analýzy nejfrekventovanějších sloves (III.3.2.1.2) a konečně mírou, do jaké se tato lemmata překrývají s lemmaty vyskytujícími se u dalších typů užití reflexiva *se* (III.3.2.1.3).

III.3.2.1.1 Počet lemmat

V této části se budeme věnovat otázce, kolik různých lemmat se u našich deagentních dokladů vyskytuje. Jak jsme již uvedli výše (III.2.2.1.11), jedná se celkově o 257 lemmat, což představuje nevyšší počet ze všech identifikovaných funkcí reflexiva *se* (viz III.2.2.1.18), reflexivní deagentní konstrukce tedy podle naší databáze vykazuje z těchto funkcí nejvyšší míru lexikální obecnosti.

V této souvislosti se nabízí otázka, jak se počet zastoupených lemmat vyvíjí v čase. Bylo by přitom možné formulovat hypotézu o postupném diachronním nárůstu tohoto počtu (tedy o nárůstu lexikální obecnosti deagentní konstrukce, resp. o postupném šíření této konstrukce napříč lexikonem), srov. např. Meyer (2010, s. 295), podle nějž se nejstarší české deagentní doklady omezují pouze na malý počet slovesných lexémů. Počty lemmat doložených v databázi pro jednotlivá období shrnuje následující tabulka 7:

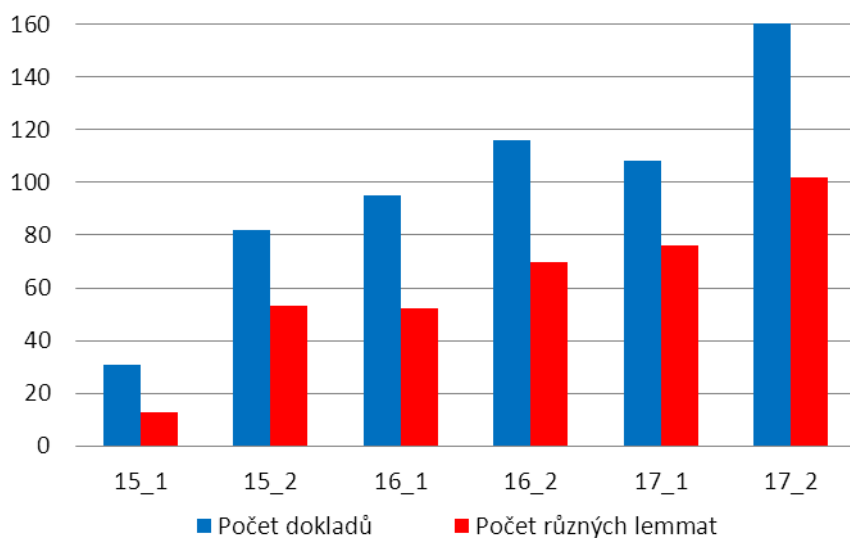
Období	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Počet různých lemmat	13	53	52	70	76	102	257

Tabulka 7: Počet různých lemmat doložených u reflexivní deagentní konstrukce v jednotlivých obdobích

Z tabulky je patrné, že v databázi je skutečně možné pozorovat nárůst počtu lemmat v čase. Nejméně lemmat je doloženo pro první polovinu 15. století, nejvíce pro druhou

polovinu století 17. K největšímu nárůstu přitom dochází mezi první a druhou polovinou 15. století (rozdíl činí 40 lemmat), zřetelné rozdíly jsou však i mezi první a druhou polovinou století 16. a rovněž mezi oběma polovinami století 17. Je ale třeba připomenout, že uvedená čísla přímo nevyovídají o tom, kolik lemmat se v daném období v deagentní konstrukci užívalo (natož kolik jich bylo možné užít), nýbrž pouze o tom, kolik jich bylo v námi excerpovaných textech (resp. jejich částech) doloženo – na tuto skutečnost ostatně poukazuje i značný rozdíl mezi počtem lemmat celkovým (257) a počtem v jednotlivých obdobích, který dokládá, že mezi lemmaty zastoupenými v různých obdobích je pouze částečný překryv.

Počet lemmat doložených v jednotlivých obdobích je tak nutně ovlivněn tím, kolik deagentních dokladů bylo z jednotlivých půlstoletí vyexcerpováno. Souvislost mezi počtem dokladů a počtem lemmat názorně ukazuje graf 3 níže, z něž je patrné, že k nárůstu v čase docházelo u obou sledovaných parametrů. Pokud přitom jde o jejich vzájemný poměr, ukazuje se největší rozdíl mezi první polovinou 15. století na straně jedné a ostatními obdobími na straně druhé: zatímco v první polovině 15. století připadá na jedno lemma průměrně cca 2,4 dokladu, v následujících obdobích se průměrný počet dokladů na jedno lemma pohybuje jen mezi cca 1,4 (v 1. polovině 17. století) a 1,8 (v 1. polovině 16. století), a to přesto, že je v těchto obdobích absolutní počet dokladů výrazně vyšší. I na základě poměru počtu lemmat k počtu dokladů se tedy v 1. polovině 15. století ukazuje nižší míra lexikální obecnosti reflexivní deagentní konstrukce ve srovnání s obdobími následujícími.



Graf 3: Vývoj počtu dokladů a počtu lemmat v čase

III.3.2.1.2 Frekvence lemmat

Další otázkou týkající se lexikálního obsazení deagentní konstrukce je frekvence jednotlivých lemmat v databázi. V této části analýzy budeme tedy vycházet od jednotlivých lemmat a zjišťovat, kolikrát se tato lemmata v našich dokladech vyskytla, zda jsou mezi

jednotlivými lemmaty v jejich frekvenci nějaké rozdíly a čím jsou případně tyto rozdíly motivovány.

Přehled frekvence jednotlivých lemmat v databázi podává následující tabulka 8. V levém sloupci jsou uvedena jednotlivá lemmata (v závorce je shrnut počet shodně frekventovaných lemmat), pravý sloupec uvádí jejich absolutní frekvenci.

Lemma	Fq
dít ₁ ¹⁹⁴ (1)	39
psáti (1)	38
nacházeti (1)	24
dávati (1)	18
jmenovati, klásti (2)	17
nalézati (1)	16
najíti (1)	15
vyřknouti (1)	8
dělati, vypisovati (2)	7
čísti, pokládati, spatřovati (3)	6
činiti, dáti, naléztí, nazývati, počítati, stavěti, vykládati, vykonati, zachovati, zachovávatí (10)	5
dít ₂ , konati, platiti, poznávati, rozuměti, souditi, užívati, vyhledati (8)	4
držeti, chovati, očekávati, poháněti, položiti, shledávati, slyšeti, udělati, ukázati, věděti, věřiti, viděti, zaplatiti, znamenávati (14)	3
hnáti, křtíti, míniti, míti, mluviti, obracetí, odvozovati, oznámiti, podávati, praviti, provozovati, předkládati, přidávati, přijímati, přijíti, připomínati, říci, sejmouti, sepsati, shledati, smysleti, spatřiti, spravovati, ublížiti, ukazovati, uznati, vésti, vyhledávati, vykonávati, vyložiti, vyslovovati, vzíti, znáti, zpívati (34)	2
agírovati, buditi, ctíti, čistiti, dodati, dokazovati, doložiti, domnívati, dosáhnouti, dotknouti, dotýkati, dověděti, dověsti, formovati, hledati, chváliti, jednati, jídati, jistiti, jíti, kázati, košтовávati, líčiti, loupati, mařiti, mývati, nabýti, nadívati, nahraditi, napomínati, nařizovati, natírati, nésti, obětovati, oblécti, obsílati, odepřítí, odložití, odpouštěti, odpověděti, ohlásiti, opravovati, opustiti, oslavovati, ostavovati, oznamovati, pamatovati, pasírovati, píti, plaviti, pohoniti, pohřebovati, pomínouti, posilniti, poslouchati, posloužití, posluhovati, postaviti, postupovati, posvěcovati, potřebovati, potvrditi, potvrzovati, poznati, požívati, pracovati, praktikóvati, prodati, prodělati, prodlévati, proslýchati, prospěti, protahovati, provolati, provolávati, předejítí, přednášeti, přednésti, představovati, přecházeti, přetrhovati, přičiňovati, přičítati, přidati, příkládati, přilévati, přiložiti, přinášeti, přiněsti, připisovati, přirovnávati, přisaditi, přivěsti, psávati, rovnati, rozeznati, rozhlásiti, rozprávěti, ručiti, rušiti, řídití, sbíratí, sčítati, sebrati, shlédnouti, schvalovati, síliti, skládati, skonati, skonávati, sloužiti, složiti, slýchati, slýchávati, sněsti, spisovati, spokojiti, spraviti, srovnati, suputovati, svěřiti, světiti, šetřiti, štepovati, štrafovati, tepati, tisknouti, tvrditi, uctítí, uchovati, ukračovati, ukrotiti, utržiti, utvrditi, uvarovati, uvážeti, uvažovati, uvoditi, vážiti, vejítí, vézti, vcházeti, vněsti, volati, vybírati, vybrati, vyčistiti, vydati, vyjeti, vyjímati, vyléztí, vymazovati, vyměřovati, vynahraditi, vynacházeti, vyplniti, vypravovati, vyptati, vyrážeti, vyvézti, vyznamenati, vyznamenávati, vzdělávati, vztáhnouti, začínati, zakládati, zakoušeti, zanechávati, zapuzovati, zastaviti, zastavovati, zavazovati, zavíratí, zavřítí, znamenati, způsobiti, zůstavovati (177)	1

Tabulka 8: Přehled lemmat a jejich frekvence v databázi

¹⁹⁴ Jako *dít₁*, označujeme sloveso s 3. os. sg. *děje*, jako *dít₂* pak sloveso s 3. os. sg. *dí*.

Z tabulky je možno vyčíst, že více než dvě třetiny (cca 69 %) lemmat jsou v databázi reprezentovány pouze jedním deagentním dokladem, zároveň více než 90 % lemmat je zastoupeno méně než pětkrát. Tato distribuce odpovídá konstatované vysoké míře lexikální obecnosti reflexivní deagentní konstrukce, neboť se zde jedná o velký počet málo frekventovaných lemmat.

Za pozornost však stojí lemmata situovaná v horní části tabulky: jak podaný přehled ukazuje, vyskytuje se v databázi 8 sloves (*díti₁*, *psáti*, *nacházeti*, *dávati*, *jmenovati*, *klásti*, *nalézati* a *najíti*), která se vyznačují výrazně vyšší frekvencí, než jakou mají slovesa ostatní.¹⁹⁵ Tato slovesa se tedy v deagentní konstrukci užívala velmi často, a je tudíž možné konstatovat, že v tomto užívání evidentně hraje lexikální obsazení důležitou roli; nejfrekventovanějším slovesům proto níže věnujeme samostatnou podkapitulu III.3.2.1.2.1, v níž ukážeme, v čem tkví specifická jejich užívání, a čím je tedy zmíněná vysoká míra jejich zastoupení motivována.

V některých z níže uvedených případů přitom může být vysoká frekvence považována za příznak lexikalizace příslušných deagentních užití. Jak jsme osvětlili v části II.2.6, pojem lexikalizace se ovšem v lingvistice používá v řadě různých významů; v této práci budeme o lexikalizaci uvažovat v takových případech, kde u deagentně užitého slovesa dochází ve spojení s reflexivem k významovému posunu, který jde nad rámec toho, jaký význam danému spojení obecně dodává reflexivní deagentní konstrukce. V procesu lexikalizace se tedy sloveso v (původně deagentním) spojení s reflexivem začíná sémanticky odchylovat od svého nereflexivního protějšku, čímž u tohoto spojení dochází ke snížení míry jeho sémantické kompozicionality.

III.3.2.1.2.1 Nejfrekventovanější lemmata

Sloveso *díti₁*

Slovesem zastoupeným v našich deagentních dokladech nejčastěji je sloveso *díti₁*. Specifická tohoto slovesa se ukazuje už ve srovnání se situací v současné češtině, kde jde o reflexivum tantum – v češtině starší ovšem existovalo i nereflexivní sloveso *díti* s významem ‚dělat‘,¹⁹⁶ vzhledem k němuž je možné reflexivní *díti se* v různých kontextech interpretovat v rámci různých funkcí reflexiva *se*. Ponecháme-li stranou jen dvakrát zastoupené užití autokauzativní, srov. příklad (4),¹⁹⁷ může se v případech reflexivního *díti se* jednat o užití deagentní nebo spontánnostní (případě konverzní).

¹⁹⁵ Pokud bychom rozšířili vzorek o doklady anotované jako víceznačné, patřilo by k frekventovaným slovesům také sloveso *počínati*, které je zastoupeno 17 víceznačnými doklady.

¹⁹⁶ Kromě tohoto významu mělo dané sloveso také (příbuzné) významy další, srov. např. zpracování hesla *dieti* (*děju*, *děje*) v Elektronickém slovníku staré češtiny.

¹⁹⁷ Užití typu (4) považujeme za autokauzativní na pozadí nereflexivních tranzitivních užití typu *otázán jsa [...], kde jest ty šaty děl, který pokradl* TrestDbrš, 84.

Jako deagentní bylo spojení *díti se* interpretováno v 39 případech (srov. tabulku 8), v řadě z nich je ovšem možná (byť méně pravděpodobná) i interpretace spontánnostní. Příkladem zřetelně deagentního užití je doklad (5), kde na deagentní interpretaci ukazují jednak levý kontext, v němž je paralelně užito sloveso *učiniti* v opisném pasivu, jednak sémantika, která jasně předpokládá existenci agentu. Podobně je tomu i v dokladu (6), kde je navíc agens vyjádřen pomocí předložkové fráze. Spontánnostní (případně konverzní) typ byl naproti tomu anotován v 23 případech (v řadě z nich ovšem opět nejde o jedinou možnou interpretaci), příkladem je doklad (7), kde na spontánnostní pojetí ukazuje paralelní užití slovesa *státi se*. Explicitně jako víceznačné bylo anotováno 8 dokladů, nejednoznačnost se však, jak bylo právě uvedeno, týká i mnoha dokladů dalších. Důvodem je, že jako spontánní je mnohdy možné podávat i děj, který reálně nějakého agenta má (viz též II.3.2.1), srov. příklad (8), kde je možná jak interpretace spontánnostní („jak to probíhalo“), tak interpretace deagentní („jak to bylo /příslušnými osobami/ děláno“).

- (4) *ty pilule ho tepruov napadnou [...]. A on nevida se kam dítí, i byl tu u města rybník a u toho rybníku plno třtie, a on do toho třtie sotva utekl, a udělav svú potrebu* FRANTPRÁV, 17r
- (5) *těž muož učiněno býti odvolánie od obtiezenie bezprávného [...], než jiným obyčejem od úsudkuov přisežných také má se dietí odvolánie, jakož hned dolejie bude okázáno* PRÁVHORK, 51r
- (6) *klášterové [...] měli mnoho svatých mužuoov, od nichž se ustavičně Pánu Bohu za lid český dály svaté modlitby ve dne i také v noci* HJKKRON, 350v
- (7) *což z dopuštění božího proto již zlého se stalo a děje a kdo ví, který a jaký konec to vezme!* PŘELPŮV, 90
- (8) *aby táž zbirka [...] ne podle znění léta 1682. publicirovaného [...] snešení [...], nýbrž jak se to předešlé dalo, [...] vybírána [...] byla* ARTSNĚM1683-4, 61

Za hlavní příčinu vysoké frekvence tohoto slovesa je možné považovat jeho velmi obecný význam, díky němuž je sloveso široce použitelné v mnoha kontextech, mimo jiné i v těch, kde se jakožto sloveso kategoriální (viz např. Radimský, 2016) pojí s dějovým substantivem (kromě uvedených spojení *díti odvolání* či *modlitby* v dokladech (5)–(6) jsou v naší databázi doložena např. spojení *díti klanění, odevzdání, propalování* či *výpovědi*). Jak již bylo konstatováno, jazykový vývoj u tohoto slovesa vedl k zániku nereflexivní podoby, důsledkem čehož již v současné češtině příslušná reflexivní užití nelze interpretovat jako deagentní a jedná se tak dnes o reflexiva tantum s významem typicky odpovídajícím popsané interpretaci spontánnostní.

Sloveso *psáti*

Druhým nejčastěji doloženým slovesem je sloveso *psáti*, které je v databázi zastoupeno u 38 deagentních dokladů. K vysoké frekvenci tohoto slovesa přispívá jeho užívání ve třech specifických typech kontextů.

V celkem 15 případech se jedná o užití, jejichž komunikační funkcí je odkazovat na nějaké místo v daném textu (srov. doklad 9), případně (méně často) na text jiný (10).¹⁹⁸ V těchto případech je možné pozorovat určitou míru lexikalizace ve smyslu snížení úrovně sémantické kompozicionality, neboť zde není vyjadřován příslušný děj, jak by odpovídalo užitému slovesnému vidu a tvaru, nýbrž jeho výsledek, tj. výsledný stav (viz též II.4.1). Je zajímavé, že tyto případy máme v databázi doloženy jen do první poloviny 16. století, ačkoli s jiným lexikálním obsazením se v ní doklady s podobnou (odkazovací) funkcí vyskytují až do konce sledovaného období.¹⁹⁹

(9) *tak se zachovati všickni mají, jakž se svrchu píše* ZŘÍZRUČ, 3v

(10) *o tom máme podobenství v třetích knihách Králových, a tu se takto píše, že když Roboam* PASKAL, 2r

Ve 12 případech je sloveso *psáti* užit v textu ŠTAJŽÁČ, kde je vysoká frekvence dána jeho sémantickou kompatibilitou s obsahem tohoto textu: jedná se o pravopisnou příručku, a uvedené sloveso se tak zde často uplatňuje při formulaci jednotlivých pravopisných pravidel (kde je deagentní konstrukce užívána vzhledem k instruktážní sémantice, viz III.3.1.2), srov. doklad (11). Třetí typ kontextu pak exemplifikuje doklad (12) – deagentní užití slovesa *psáti* zde slouží k časovému zařazení nějakého děje (konkrétně k identifikaci letopočtu). V těchto případech jde o ještě pokročilejší stupeň lexikalizace než u výše zmíněných textových odkazů, neboť identifikace roku již se sémantikou slovesa *psáti* souvisí jen velmi nepřímou. V databázi je tento typ reprezentován čtyřmi doklady, zahrnujícími doklad jak z nejstaršího, tak z nejmladšího sledovaného půlstoletí.

(11) *nad ů píše se kolečko na imperativo aneb v prikazujícím způsobu, když vychází na ůg neb ůy* ŠTAJŽÁČ, 89

(12) *a když se jest psalo léta 1415., tehdy jest sbor kněžstva najvyššího obeslal mistra Jana Husi* KRONŽIŽKA, 156v

Lze tedy shrnout, že vysoká frekvence slovesa *psáti* je způsobena jednak určitými lexikalizujícími se typy užití tohoto slovesa, jednak hojným zastoupením v jednom konkrétním textu, se kterým je toto sloveso sémanticky kompatibilní vzhledem k jeho obsahovému zaměření. Tyto případy pokrývají celkem 31 z 38 dokladů slovesa *psáti*.

Slovesa *nacházeti* a *nalézati*

Mezi nejméně frekventovanější lemmata dále patří částečně²⁰⁰ synonymní slovesa *nacházeti* (24 dokladů) a *nalézati* (16 dokladů). Také u těchto sloves se projevuje lexikalizace reflexivních užití, o níž svědčí existence dnešních (samostatných) reflexivních sloves

¹⁹⁸ K těmto užitím viz též kapitolu III.4.7.

¹⁹⁹ Srov. např. doklad *páter Chanovský byl muž takový, jací byli svatí, o kterých se zmínka v historiích číní* TANNCHAN, 154.

²⁰⁰ Srov. zpracování příslušných hesel ve Staročeském slovníku (1977).

nacházet se a *nalézat se* s významem ‚vyskytovat se‘, případně ‚být (v nějakém stavu)‘; za samostatná reflexivní slovesa jsou přitom tyto formy pokládány již ve staré češtině (srov. Staročeský slovník, 1977, s. 98; 152).

V databázi se vyskytují jak doklady, u nichž se zřetelně jedná o deagentní užití slovesa s významem ‚nacházet‘ (srov. doklad 13, kde na tento význam jasně ukazuje související výskyt slovesa *hledati* v levém kontextu), tak také doklady, kde již významový rys ‚nacházení‘ není relevantní a jedná se tak zřetelně o užití lexikalizované (srov. doklad 14,²⁰¹ jenž evidentně vypovídá o tom, že se Bohu líbí všechny rodičky, které jsou ctnostné, nikoli jen ty, u nichž ctnosti někdo nachází). V naprosté většině případů jsou však možné interpretace obě, srov. doklad (15), kde se může jednat jak o med, který lidé hojně nacházeli, tak o med, který se na daném místě hojně vyskytoval. Právě tyto nejednoznačné kontexty přitom představují předpoklad lexikalizace reflexivní podoby sledovaných sloves, protože právě v nich mohlo docházet k příslušné sémantické reanalýze.

- (13) *skrze podobenství [...] to, co se s nějakou těžkostí hledalo, daleko příjemněji tak se nachází* VIERKRIST, 2v
- (14) *ty ctnosti které rodičky křesťanské zachovávají a v nich se nalézají, i v životě, i v smrti, Bohu se líbí* ŽALMANŽ, 85–I
- (15) *[Burka] zvěři také z těch lesův hojnost mívala a z medu, kterýžto se tu hojně nacházel, medoviny pro nápoj vařiti dávala* HAMMERKRON, 5

Za projev uvedené lexikalizace je možné považovat skutečnost, že se obě slovesa někdy v databázi vyskytují i v tvarech, jež se u deagentní konstrukce obvykle neužívají (viz III.3.3.1), srov. doklad (16) se slovesem v 1. osobě a doklad (17), kde je užito verbální adjektivum. V dokladu (16) je přitom zjevně preferován význam lexikalizovaný (‚jsem povolný‘), zatímco doklad (17) je dobře kompatibilní i s interpretací deagentní (tedy nejen ‚co někdo přednesl, protože to bylo prospěšné‘, ale též ‚co někdo přednesl, protože v tom prospěšnost nacházel‘), což dobře dokresluje prostupnost kategorií při lexikalizaci (významově zde připadá v úvahu deagentní interpretace, ačkoli forma deagentizaci příliš neodpovídá).

- (16) *hnuto jest srdce mé k prozbě [...] vaší, a tak se povolen nalézám, že netoliko ty kusy v dole sepsané [...] hlub a šíř v nějaké knížky obráceny mají býti* FRANTPŘÁV, 2r
- (17) *to vše, i co dále v příčině nevyhnutelnosti, tolikéž přitom se nacházející prospěšnosti obšírně přednešeno bylo, oni stavové [...] připustili* ARTSNĚM1683-4, 55

Právě lexikalizaci reflexivních užití uvedených sloves lze považovat za hlavní příčinu jejich vysoké frekvence v databázi. V této souvislosti stojí za pozornost, že téměř všechny

²⁰¹ Klauze obsahující zájmeno *keré* v tomto dokladu nerozvíjí výraz *ctnosti*, jak by se na první pohled mohlo zdát, nýbrž je podmětovou větou závislou na klauzi *Bohu se líbí*, výraz *ctnosti* je přitom její součástí (jde o objekt slovesa *zachovávají*).

naše doklady na tato slovesa pocházejí až z 16. nebo 17. století – starší doklady máme v databázi pouze dva (ze čtyřiceti), přičemž oba pocházejí ze VŠEHK, tedy z doby kolem přelomu 15. a 16. století.

Sloveso *dávati*

V 18 deagentních dokladech se uplatňuje sloveso *dávati*, jehož vysokou frekvenci je (opět) možno vysvětlit poměrně obecnou sémantikou. V cca polovině případů toto sloveso pojmenovává různé typy plateb, srov. doklad (18), v jiných případech ho lze (podobně jako je tomu u slovesa *díti*₁, viz výše) pokládat za sloveso kategoriální, a to ve spojeních *dávati naučení*, *svědectví* či *zprávu*, srov. doklad (19). Uvedená charakteristika se však zdaleka netýká všech dokladů s tímto slovesem, jak je vidět např. z dokladu (20).

(18) *sobě při tom sídu púvodové roky opravují [...] a od toho sekretáři královskému dva groše česká se dávají*
VŠEHK, 11v

(19) *mši od božieho těla zpievajú, takto riekajúce: naučenie se dáva kresťanom, že chléb tělem božím bude*
JAKVEČV, 78r

(20) *miesto púhony dáva se list provolací do toho města, k kterémuž najbliže příleží to zbožie* VŠEHK, 12r

Sloveso *jmenovati*

Sloveso *jmenovati* ‚nazývat‘²⁰² je v databázi zastoupeno 17 deagentními doklady, všechny pocházejí až z 16. nebo 17. století. I u tohoto slovesa se jeho spojení s reflexivem stalo předmětem lexikalizace, což dokládají novočeské slovníky, které předpokládají existenci reflexivního slovesa *jmenovat se* s významem ‚mít jméno‘. V Elektronickém slovníku staré češtiny je přítom existence samostatného reflexivního lexému předpokládána už pro češtinu starou.

Naprostou většinu našich dokladů je možné interpretovat jak jako deagentní užití slovesa *jmenovati*, tak jako lexikalizované spojení *jmenovati se* s významem ‚mít jméno‘, srov. např. doklad (21) s možnými interpretacemi ‚která je (lidmi) nazývána moc otvírající průduchy žil‘ i ‚která má název moc otvírající průduchy žil‘. U některých dokladů přitom kontext ukazuje spíše na interpretaci lexikalizovanou, srov. např. doklad (22), kde se v levém kontextu sledovaného slovesa vyskytuje spojení *má jméno*, či doklad (23), kde zdrojem hypotetického údivu není skutečnost, že jsou mnozí lidé oslovováni jako Jan, nýbrž že mají takové jméno. V jiných dokladech naproti tomu kontext odpovídá spíše interpretaci deagentní, např. v dokladu (24) je výraz *se jmenuje* užit paralelně se zřetelně deagentními výrazy *píše se* a *se klade*, přičemž všechny tyto výrazy je možné považovat za instrukce, doklad (25) pak jednak obsahuje časové určení *nyní*, které naznačuje spíše pojetí dějové než stavové, především je zde ovšem (způsobem typickým pro deagentní konstrukci, viz III.3.5.1) vyjádřen agens děje (*od našich*). Je tedy možné předpokládat, že u původního deagentního použití

²⁰² Pro další významy tohoto slovesa viz zpracování příslušného hesla v Elektronickém slovníku staré češtiny.

slovesa *jmenovati* došlo v procesu lexikalizace k sémantické reanalýze založené na konverzační implikatuře, že je-li nějaká entita nějak obvykle nazývána, znamená to, že má příslušné jméno.

- (21) *mocí třetí takový skutek uvodí se, a to s pomocí druhé moci, kterážto jmenuje se moc otvierající průduchy žil* ČERHERB, 1r
- (22) *arithmetika [...] má jméno od jazyka řeckého [...], latině numerus a česky počet se jmenuje* GOERLARITH, A2r
- (23) *nic jiného není býti Janem nežli Bohu milým a příjemným. Nyní se nedivím, že tak mnozí se jmenují Janové, to jest miláckové Boží, kteréž jméno tak milosti plné a krásné jest* ŠTĚPHLAS, 4
- (24) *počet lámaní píše se též těmi figúrami jako celé, ale jináč se klade a jináč se jmenuje* GOERLARITH, F2r
- (25) *k hoře, kteráž od Ptolomea nazvána jest hora Múřenínská, ale již nyní od našich jmenuje se Hlava zelená a múřenínským jazykem Beseghyce* VESPAMER, 3r

Pro úplnost je ovšem třeba doplnit, že deagentní konstrukce není jediným možným zdrojovým kontextem lexikalizace výrazu *jmenovati se*. Jako druhý zdroj zde mohou fungovat i vlastněreflexivní užití slovesa *jmenovati*, tj. užití, kde reflexivum signalizuje koreferenci agentu a patientu (viz III.2.2.1.1). V naší databázi je doložen jeden takový doklad – doklad (26), který vyjadřuje, že Jan (agens) mohl sám sebe (patiens) označit za Krista. Za pozornost v této souvislosti stojí skutečnost, že mezi doklady, které pro významově odpovídající sloveso *nazývati se* (kde je situace v tomto ohledu velmi podobná)²⁰³ uvádí Staročeský slovník (1977, s. 372), tvoří výraznou většinu právě doklady vlastněreflexivní. Považujeme přitom za zásadně problematické, že je v tomto slovníku jak u dokladů zřetelně vlastněreflexivních, tak u dokladů, kde je možné uvažovat o deagentní interpretaci nebo rovnou o užití lexikalizovaném, předpokládán pouze jeden a tentýž význam, který je ostatně příznačně definován pouze nejasně, resp. vágně: jako „nazývat se, jmenovat se, zvat se“ – taková definice může odpovídat jak významu vlastněreflexivnímu, tak deagentnímu, tak i lexikalizovanému ‚mít jméno‘.

- (26) *Jan [...] nejvíceji jest zasloužil, když jest se Kristem jmenovati mohl, a předce to neučinil* ŠTĚPHLAS, 12

Sloveso *klásti*

17 deagentními doklady je reprezentováno také sloveso *klásti*. Ve většině těchto dokladů je užito ve významu ‚psát‘, a motivace jeho vysoké frekvence je tak do jisté míry podobná jako v případě slovesa *psáti* (viz výše). V celých 10 dokladech se jedná o užití z pravopisné příručky ŠTAJŽÁČ, kde jsou tematizovány pravopisné jevy, srov. doklad (27);

²⁰³ K „uchýlení se“ ke slovesu *nazývati se* zde přistupujeme proto, že toto sloveso je na rozdíl od slovesa *jmenovati se* zpracováno v dokladovém slovníku; staročeské sloveso *jmenovati se* je naproti tomu zpracováno pouze v nedokladovém Elektronickém slovníku staré češtiny, kde tudíž jeho lexikografický popis nelze konfrontovat s materiálem. Pro příslušný význam je v tomto slovníku nicméně použita podobně vágní definice, jakou zmiňujeme v souvislosti se zpracováním slovesa *nazývati se* (definice ‚jmenovat se, nazývat se‘).

v dalších 3 dokladech jde o užití s odkazovací funkcí (odkaz na místo v daném textu či na jiný text), srov. (28).

(27) *nevychází-li pak genitivus o mnohých na ů neb na ůw, neklade se nad u žádného znamení ŠTAJŽÁČ, 89*

(28) *léta Páně 771., kterýžto rok [...] v kronice Paprockého a v některých starých památkách se klade za rok založení města Klatov HAMMERKRON, 5*

Sloveso *najíti*

Jediným perfektivem²⁰⁴ mezi nejfrekventovanějšími slovesy je (s 15 doklady) sloveso *najíti*, tedy perfektivní protějšek (rovněž velmi frekventovaného) slovesa *nacházeti* (k němu viz výše). Podobně jako u tohoto imperfektiva se i u perfektiva *najíti* projevuje proces lexikalizace, mezi oběma vidovými protějšky však lze pozorovat určité rozdíly.

Nejpodstatnější rozdíl spočívá v tom, že téměř u poloviny dokladů slovesa *najíti* je možné jednoznačně identifikovat pouze původní význam ‚najít‘, tj. vyloučit interpretaci lexikalizovanou, srov. doklad (29). U perfektiva je tedy lexikalizace méně rozšířená než u imperfektiva, což vyplývá ze skutečnosti, že s lexikalizovanými významy ‚vyskytovat se‘ či ‚být (v nějakém stavu)‘ je sémanticky kompatibilní spíše imperfektivum.

(29) *nařídili, aby se pilně na jeho skutky vyptalo [...]. Staloť se to s nemalou pilností a našly se ty věci, kteréž níže [...] budu vypravovati TANNCHAN, 1*

I u perfektiva je však lexikalizovaný význam ‚vyskytovat se‘ možný, srov. doklad (30), často je ovšem u lexikalizovaných dokladů přítomna negace, taková užití pak mají typicky význam ‚neexistovat‘, srov. doklad (31), kde je dokonce možné pozorovat opozici mezi imperfektivem v afirmativním užití a perfektivem negovaným. Za pozornost stojí v této souvislosti doklad (32), kde se sice nevyskytuje záporný tvar slovesa, ovšem negace je zde v jistém smyslu přítomna prostřednictvím adverbii *těžce* a *nesnadně* – tato adverbia přitom odkazují k původnímu (nelexikalizovanému) významu slovesa *najíti*, ačkoli lze dané užití zřetelně interpretovat též lexikalizovaně (‚což se v deskách zřídka vyskytuje‘), uvedený doklad tedy názorně ilustruje neexistenci ostrých hranic v lexikalizačním procesu. Navzdory své perfektivnosti výraz *najíti se* v lexikalizovaném užití obvykle neoznačuje aktuální děj, výjimku představuje doklad (33), kde sloveso v souladu s dokonavou sémantikou odkazuje k jedné konkrétní situaci.

(30) *ode mne s pomocí některých osob [...], jichžto erbové a jména při vyřezání země české se najdou, učiněný náklad MÜNSTKOSM, IIIr*

(31) *se začasté nachází [...] Krista řeč skrze [...] podobenství vyložená, celá pak vlastně pověděná nenajde se žádná VIERKRIST, _2r*

(32) *že se zápisové někteří tak z desk vymazují [...], což se v starých dskách těžce a nesnadně najde VŠEHK, 293r*

²⁰⁴ Jako perfektivum může fungovat též sloveso *díti*, ovšem pouze ve výše zmíněném autokauzativním užití.

- (33) *když tehdy ani ti přátelé se nenašli, otec rozhněvav se, dí k synu svému: Darmo již na cizí pomoc a práci čekáme* JESOHLÁŠ, C2r

III.3.2.1.3 Lexikální překryv s dalšími reflexivními typy

Závěrem kapitoly o lexikálním obsazení deagentní konstrukce se na zastoupená slovesa podíváme ještě z hlediska toho, zda se tato slovesa uplatňují pouze u užití deagentních (taková budeme pro jednoduchost nazývat jako jedinečná), nebo se ve spojení s reflexivem *se* vyskytují i v rámci jiných reflexivních typů, představených v části III.2.2.1 (ta budou označována jako nejedinečná). Na základě předpokládaného průběhu gramatikalizačního procesu (viz II.5.1.2) je totiž možné formulovat např. hypotézu, že ve starších vývojových fázích hrála v užívání deagentní konstrukce větší roli ta slovesa, která se mohla uplatňovat rovněž u užití spontánnostních (jejichž reanalýzou deagentní užití vznikla), zatímco k nárůstu frekvence sloves ostatních docházelo až ve fázích pozdějších. Kromě toho by však bylo možné vzít v úvahu i jiná reflexivní užití než jen spontánnostní – jak jsme zmínili v části II.2.5, je někdy za klíčový faktor motivující průběh aktualizačního procesu považována (byť jen formální) podobnost nové struktury se strukturami již existujícími, na základě čehož by bylo možné očekávat, že se deagentní konstrukce začala nejdříve užívat u těch sloves, která se v reflexivní podobě vyskytovala už před jejím vznikem, a to bez ohledu na typ reflexiva.

Při ověřování těchto hypotéz na materiálu obsaženém v databázi je možné se pohybovat jak na úrovni typů, tj. sledovat počty různých lemmat, tak na úrovni tokenů, tj. sledovat počty dokladů s příslušnými lemmaty. Poměr mezi doklady se slovesy jedinečnými a nejedinečnými přitom není totéž jako poměr mezi doklady jednoznačnými a nejednoznačnými (analyzovaný v části III.3.1.1), protože nejedinečná lemmata se mohou vyskytovat i v jednoznačných dokladech,²⁰⁵ srov. příklady (34)–(35): v obou je užito (stejně) nejedinečné sloveso *začínati*, přestože doklad (34) je možné jednoznačně identifikovat jako deagentní a doklad (35) jednoznačně jako spontánnostní.

- (34) *začíná a vyslovuje se vždy od levé ruky nejprv každý tisíc, každé sto obzvláště, od devadesáti pak až do konce všelijaký počet* GOERLARITH, A4r

- (35) *když léto k podzimku nachyluje se, nejvíce času toho mor začíná se. Nebo povětríe [...] horkostí vyčištěné jest najspůsobnější k nakažení* ČERNÝMOR1506, A4r

Pro analýzu lexikálního překryvu byl zvolen následující postup. Nejprve byla všechna lemmata zastoupená u deagentní konstrukce rozdělena do tří skupin: (i) lemmata jedinečná, tj. vyskytující se výhradně u deagentních užití, (ii) nejedinečná lemmata zastoupená kromě deagentních užití také u užití spontánnostních, příp. u užití klasifikovaných jako víceznačná (viz III.2.2.2), a (iii) nejedinečná lemmata zastoupená kromě deagentních užití ještě u užití dalších, ale nikoli u spontánnostních/víceznačných; následně byl sledován výskyt těchto typů

²⁰⁵ V části III.3.1.1 jsme navíc do analýzy zahrnuli i ty nejednoznačné doklady, u nichž deagentizace nebyla nejpravděpodobnější interpretací (tj. doklady klasifikované v databázi jinak než jako deagentní).

lemmat v jednotlivých půlstoletích.²⁰⁶ Získané údaje shrnuje následující tabulka 9, číslo před závorkou zde vždy udává počet příslušných lemmat, číslo v závorce počet dokladů s těmito lemmaty. Z tabulky je tak možné odvodit jak vývoj poměru mezi slovesy jedinečnými (i) a nejedinečnými (ii + iii), tak vývoj poměru mezi slovesy uplatňujícími se též u spontánnostní konstrukce (ii) a slovesy, která se tam neuplatňují (i + iii); obojí je navíc možné sledovat jak na úrovni typů, tak na úrovni tokenů.

Typ lemmatu	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Pouze deagentní (jedinečné)	9 (12)	30 (37)	29 (46)	43 (65)	48 (65)	67 (91)	173 (316)
Deagentní i spontánnostní/víceznačné	2 (14)	8 (20)	8 (15)	9 (15)	12 (26)	8 (14)	29 (104)
Deagentní i jiné	2 (5)	15 (25)	15 (34)	18 (36)	16 (17)	27 (56)	55 (173)

Tabulka 9: Počet jedinečných a různých typů nejedinečných lemmat (v závorce počet dokladů)

Co se týče celkových poměrů na úrovni typů, vyplývá z tabulky, že lemmat uplatňujících se kromě deagentizace také u užití spontánnostních/víceznačných je pouze cca 11 %, téměř 89 % lemmat se tedy u spontánnostních dokladů v databázi neobjevuje. Ukazuje se tak, že slovesa uplatňující se také u spontánnostní konstrukce nemají v užívání konstrukce deagentní celkově nijak prominentní postavení. Více než dvě třetiny lemmat jsou přitom jedinečné, tj. uplatňují se pouze u konstrukce deagentní, což odpovídá nejvyšší míře lexikální obecnosti této konstrukce ve srovnání s ostatními typy užití reflexiva *se*. Na úrovni tokenů se situace jeví podobně, nicméně poměry tu nejsou tak vyhraněné, jako je tomu na úrovni typů: lemmata neuplatňující se u spontánnostních dokladů obsahuje „pouze“ cca 82,5 % dokladů, lemmata jedinečná obsahuje „pouze“ cca 53 % dokladů. Tato nižší vyhraněnost ukazuje, že nejedinečná lemmata jsou v průměru zastoupena vyšším počtem dokladů na jedno lemma než lemmata jedinečná.

Aby bylo možné vyjádřit se také k výše formulovaným hypotézám, je třeba obrátit pozornost k aspektu diachronnímu. V chronologickém horizontu ovšem na úrovni typů nelze vysledovat prakticky žádné tendence, rozhodně tak není možné tvrdit, že by celkově docházelo k postupnému nárůstu relativního počtu lemmat, která se neuplatňují u spontánnostních užití, případně lemmat jedinečných, jak by uvedené hypotézy předpokládaly. Pokud jde o úroveň tokenů, jisté tendence v tomto směru patrně jsou: u lemmat nevyskytujících se u spontánnostních užití došlo k nárůstu z cca 55 % dokladů v první polovině 15. století na 91 % ve druhé polovině 17. století; podobně je patrný nárůst, i pokud jde o relativní frekvenci dokladů s lemmaty jedinečnými, kde je dokonce možné konstatovat, že zatímco v první polovině sledovaného období převažují doklady s lemmaty nejedinečnými, ve druhé polovině naopak převládají doklady s lemmaty jedinečnými. V obou případech však

²⁰⁶ Níže uvedené údaje mají tedy pouze omezenou vypovídací hodnotu v tom smyslu, že odrážejí jen data obsažená v databázi, přičemž ze skutečnosti, že v databázi dané lemma není u nějakého reflexivního typu doloženo, automaticky nevyplývá, že zde toto lemma nebylo užíváno.

dochází k výkyvům v některých obdobích, takže naznačený vývoj nelze považovat za zcela průkazný. Hypotézy formulované v úvodu kapitoly se tedy nepodařilo jednoznačně potvrdit, zdá se nicméně, že vývoj jimi předpokládaný se mohl odehrávat spíše na úrovni tokenů (jednotlivých dokladů) než na úrovni typů (lemmat). Není přitom samozřejmě vyloučeno, že trendy, které tyto hypotézy předpokládají, by se mohly výrazněji projevit ve starším období, než které je ve zde prezentovaném výzkumu sledováno.

III.3.2.2 Slovesný vid

Další slovesnou vlastností, kterou jsme do analýzy zahrnuli, je vid – v této části nás tedy bude zajímat, zda je u jednotlivých dokladů užito sloveso perfektivní, nebo imperfektivní. Distribuce vidu je přitom pro užívání reflexivní deagentní konstrukce relevantní vlastností, neboť jak bylo uvedeno v části II.4.4, právě v (odlišných) vidových preferencích spočívá v současné češtině jeden ze zásadních rozdílů mezi touto reflexivní konstrukcí a opisným pasivem – zatímco u opisného pasiva je preferováno perfektivum, u reflexivní deagentní konstrukce imperfektivum. Tendence k imperfektivu byla přitom v Pergler (2014) identifikována i v češtině staré, ovšem pouze na základě malého vzorku dat, zároveň byla v uvedeném článku tato tendence postavena do protikladu se situací u konstrukce spontánnostní, u níž byla naopak pro starou češtinu konstatována převaha dokladů perfektivních. Diachronní vývoj vidové distribuce tak představuje důležitou otázku, která zřetelně souvisí s celkovým funkčním vývojem deagentní konstrukce, o němž byly některé v literatuře se vyskytující hypotézy představeny v části II.5.2.3.

Analýza ukázala, že z 593 deagentních dokladů je celkem v 453 případech užito imperfektivum, ve 140 případech perfektivum. Imperfektivní užití tak v našem materiálu jednoznačně převládají: představují více než 76 % všech deagentních dokladů. Za pozornost v této souvislosti navíc stojí, že téměř polovinu dokladů perfektivních tvoří užití s modálními slovesy²⁰⁷ (která se ostatně navzdory výše uvedenému poměru obou vidových hodnot ve většině případů pojí právě s perfektivy) – modální slovesa totiž i při perfektivnosti příslušných plnovýznamových sloves posouvají sémantiku daných dokladů směrem k imperfektivitě, srov. např. doklad (36) s perfektivem *spatřiti* a modálním slovesem *moci*, kde je užít prézens, typický pro imperfektiva, a kde lze navíc perfektivní sloveso beze změny významu substituovat imperfektivním. Pokud bychom z tohoto důvodu brali v úvahu pouze doklady bez modálních sloves, byla by převaha imperfektivních dokladů dokonce téměř 85%. Uvedenou tendencí k imperfektivním slovesům se přitom deagentní konstrukce zřetelně odlišuje od užití spontánnostních, kde s cca 54 % (tj. nepříliš výrazně) převládá perfektivum (u vidové distribuce spontánnostních užití je ovšem nezbytně třeba vzít v úvahu diachronní vývoj, viz níže).

²⁰⁷ K dokladům s modálními slovesy viz část III.3.3.2.

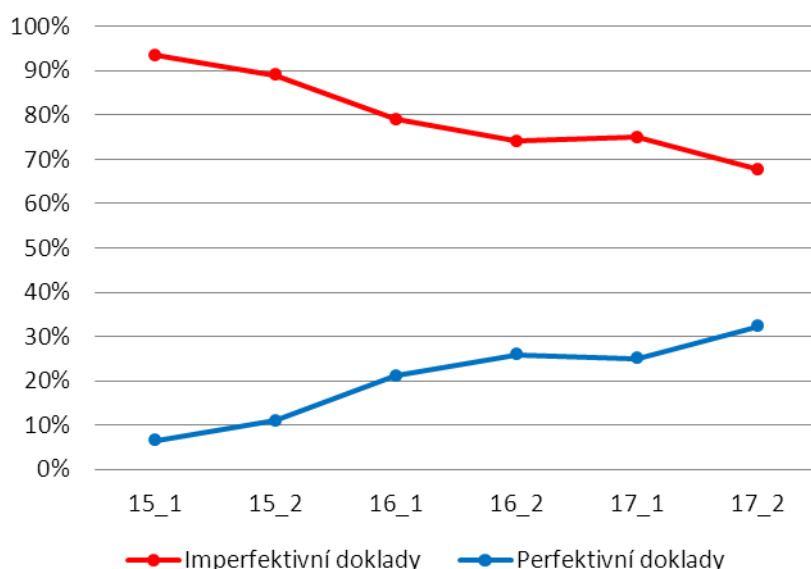
(36) *drahota [...] bude, i soužení lidu, jako jest kdy od počátku světa bylo, jakož pak i na díle spatřiti se již může, potom příjdu nemoci* DIVDĚV, 6r–v

Kromě konstatování celkové převahy dokladů imperfektivních je možné zaměřit se ještě na vývoj distribuce obou vidových hodnot v čase. Počty perfektivních a imperfektivních dokladů v jednotlivých půlstoletích shrnuje následující tabulka 10:

Vid dokladu	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Imperfektivum	29	73	75	86	81	109	453
Perfektivum	2	9	20	30	27	52	140

Tabulka 10: Vidová distribuce deagentních dokladů v čase

Z údajů v tabulce je patrné, že vzájemný poměr dokladů imperfektivních a perfektivních není konstantní, nýbrž naopak: projevuje se zde zřetelná tendence, již přehledně zobrazuje graf 4 níže. Jak je z grafu vidět, imperfektivní doklady sice nad těmi perfektivními výrazně převládají ve všech sledovaných půlstoletích, ovšem míra jejich převahy se v čase postupně snižuje: zatímco v první polovině 15. století je imperfektivních více než 93,5 % dokladů, ve druhé polovině století 17. jde „pouze“ o méně než 68 %. Ve sledovaném období dochází tedy k postupnému nárůstu relativní frekvence dokladů perfektivních. Pokud jde o otázku motivace tohoto vývoje, je pravděpodobně třeba (stejně jako v případě motivace celkové převahy imperfektiv) hledat na ni odpověď v distribuci situačních typů, v nichž se reflexivní deagentní konstrukce užívala, k tomu srov. část III.4.



Graf 4: Vývoj vzájemného poměru imperfektivních a perfektivních dokladů v čase

Za pozornost v této souvislosti stojí ještě vývoj vidové distribuce u užití spontánnostních, který se na základě dokladů v databázi jeví jako poměrně bouřlivý: zatímco

v obou polovinách 15. století jasně (s cca 70 %) převládala perfektiva, v následujících obdobích byla již většina dokladů naopak imperfektivních, frekvence imperfektiv zde kolísala v rozmezí 54–62 %. Lze tak konstatovat, že zatímco v 15. století byl mezi deagentními a spontánnostními reflexivy ve vidové distribuci zcela zásadní rozdíl (výrazná převaha imperfektiv vs. výrazná převaha perfektiv), v následujících obdobích došlo k dílčímu vyrovnávání: u deagentní konstrukce se (částečně) zvýšil relativní podíl perfektiv, u spontánnostních užití se (razantně) zvýšil podíl imperfektiv, takže se oba typy reflexiv staly poměrem obou vidových hodnot vzájemně podobnějšími (u obou typů převládala imperfektiva, byť v ne zcela identické míře).

Pokud jde o funkční vývoj reflexivní deagentní konstrukce, zmínili jsme v části II.5.2.3 Štíchovu (1988) hypotézu o původní funkční synonymii mezi reflexivní konstrukcí a opisným pasivem, podle níž k rozrůznění komunikačních funkcí došlo u těchto dvou konstrukcí až „v údobí několika desetiletí kolem přelomu 19. a 20. století“ (s. 23). Vyjdeme-li přitom z předpokladu, který se zdá vyplývat ze staršího článku uvedeného autora (Štícha, 1985), podle nějž ve staré češtině v užívání opisného pasiva dominovalo perfektivum, je uvedená hypotéza jen stěží přijatelná. Ve staročeské části našeho materiálu, tj. v první a druhé polovině 15. století, se totiž frekvence imperfektiv u reflexivní konstrukce pohybuje kolem 90 %, což je s předpokládanou převahou perfektiv u staročeského²⁰⁸ opisného pasiva v příkrém kontrastu. Zásadní odlišnost vidových preferencí tak zřetelně ukazuje na různost komunikačních funkcí, které obě konstrukce plnily, a tyto konstrukce tak minimálně v 15. století rozhodně nelze považovat za synonymní, natož za „dvojí formu téhož funkčního jazykového prostředku“ (Štícha, 1988, s. 23). Následující vývoj, tj. uvedený nárůst zastoupení perfektiv u reflexivní konstrukce, by přitom bylo možné považovat spíše za projev funkčního přibližování k opisnému pasivu než za funkční diferenciaci.

III.3.2.3 Tranzitivita slovesa a syntaktická přítomnost subjektu

Další sledovanou slovesnou vlastností je tranzitivita. K tomuto pojmu existují v lingvistice různá pojetí (srov. např. v části II.3.1.3 zmíněné funkcionalistické pojetí Hopper – Thompson /1980/), zde budeme (v souladu s přístupem v bohemistice tradičním) pokládat za tranzitivní taková slovesa, která mají ve svém valenčním rámci pozici pro akuzativní objekt, za intranzitivní pak taková, která v něm tuto pozici nemají. V takovém pojetí má totiž tranzitivita zásadní vliv na syntaktickou strukturu deagentních užití – užití s intranzitivními slovesy neobsahují syntaktický subjekt, u užití se slovesy tranzitivními pak záleží na tom, zda je tematizován pacientní argument: pokud není, jde opět o bezsubjektovou strukturu, pokud tematizován je, zaujímá pozici subjektu.²⁰⁹ Vzhledem k této vzájemné souvislosti budeme oba

²⁰⁸ Štícha (1985) analyzuje materiál ze 14. a 15. století.

²⁰⁹ Jak jsme uvedli v části II.4.3, jiná je situace například v polštině, kde je *patiens* tranzitivních sloves i v deagentní konstrukci vyjadřován akuzativním objektem (od konce 17. století, viz II.5.2.1). V českém materiálu jsme naproti tomu žádné doklady, které by jednoznačně ukazovaly na akuzativní formu pacientu, ve sledovaném

uvedené rysy sledovat současně, v této kapitole se tedy kromě tranzitivity slovesa budeme věnovat rovněž subjektivosti/bezsubjektivosti analyzovaných dokladů. Jak přitom bylo uvedeno v části II.5.2.1, jsou za diachronně starší považována užití se subjektem, u užití bezsubjektivých je pak podle Meyera (2010) potřeba rozlišovat mezi slovesy tranzitivními a intranzitivními, neboť slovesa intranzitivní se začala v deagentní konstrukci užívat později. Jedním z cílů této kapitoly je tak ověřit, zda a do jaké míry náš materiál uvedené předpoklady potvrzuje.

V databázi byla u jednotlivých dokladů anotována jak tranzitivita slovesa, tak subjektivost/bezsubjektivost. Ani jeden z těchto parametrů však není neproblematický. Pokud jde o tranzitivitu, základním problémem je pochopitelně absence podrobného popisu slovesné valence ve starších vývojových fázích češtiny, vzhledem k níž je u řady sloves obtížné rozhodnout, zda doplnění akuzativním objektem umožňují, nebo neumožňují. V těchto případech jsme o jejich tranzitivnosti rozhodovali na základě toho, zda se v relevantních zdrojích²¹⁰ u daného slovesa podařilo v odpovídajícím významu najít doklad s jednoznačně akuzativním doplněním (komplikací je zde častá homonymie akuzativu především s genitivem). Toto řešení je spojeno s několika problémy. Jednak pochopitelně v obecné rovině ze skutečnosti, že se nepodařilo dohledat příslušný doklad, nutně neplyne neexistence daného jevu, dále je problém s nejasnou hranicí „odpovídajícího významu“ a konečně je třeba vzít v úvahu, že valenční možnosti jednotlivých sloves se mohou v čase vyvíjet. Uvedené problémy je možné ilustrovat na příkladu (37): sloveso *prodlévati* se ještě ve staré češtině užívalo i tranzitivně (srov. Staročeský slovník, 1998, s. 52–54), je ale otázka, zda je tato užití možno považovat za významově odpovídající dokladu (37), v čase navíc docházelo u těchto tranzitivních užití k ústupu – v Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny nebyl dohledán doklad s akuzativem mladší než z roku 1505, a je tedy otázka, jak vyhodnotit tranzitivitu v dokladu (37), který je více než o století mladší. Obecně jsme v podobně nejednoznačných případech preferovali anotaci příslušných sloves jako tranzitivních, aby byla kategorie intranzitivů vyhrazena pouze pro relativně jasné případy.

období nenalezli, v několika případech se však taková interpretace nabízí jako jedna z relevantních možností. Srov. doklad *se to nachází z traktátu kuchmistrského [...], v němž to [nebo němžto?] se netoliko obsahuje, kterak by lahodné a rozkošné krmě připravovány, ale také vyučuje divné spuosity o vínu, pívu a octu, jak by ty věci, aby se jich dobrota neumenšovala [...], chovány [...] býti měly* KUCHROD, A3r, kde je otázka, zda *spuosity* je genitiv singuláru feminina *spuosity*, nebo akuzativ plurálu maskulina *spuosity* (k užití akuzativu by tu případně mohla přispívat koordinace dvou sloves, vzhledem k níž je mezi formou *vyučuje* a reflexivem *se* poměrně velká vzdálenost). Dále srov. doklad *když chléb a víno nám se dává, způsobem posvátným přijímáme to, co Kristus Pán [...] připověděl* JESOHLAŠ, C4r, kde by na akuzativní formu pacientu mohlo ukazovat (nekongruentní) užití predikátu v singuláru, alternativně by tu ovšem bylo možné tvar predikátu vysvětlit tím, že jsou zde výrazy v koordinaci chápány jako jeden celek, a umožňují proto singulárovou shodu.

²¹⁰ Relevantními zdroji zde máme kromě dostupných staročeských slovníků na mysli především Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny, staročeskou lístkovou excerpci oddělení vývoje jazyka ÚJČ a Staročeskou a Středněčeskou textovou banku.

(37) *kdyby tím placením déleji se prodlévati a protahovati mělo, nemohlo by nežli s velikou [...] škodou [...] stavům [...] a [...] poddaných jich býti* ARTSNĚM1611, 8

Pokud jde o rys (bez)subjektovosti, bylo třeba především vyřešit teoretickou otázku, jaké struktury je vhodné považovat za subjekt, a jaké nikoli. Za subjekt jsme tak kromě jmen v nominativu považovali rovněž výrazy v genitivu, pokud se jednalo o genitiv partitivní nebo záporový (srov. doklad 38), protože v těchto případech není genitiv zapříčiněn valencí slovesa, nýbrž sémantikou příslušného doplnění, případně obecnějším syntaktickým pravidlem; strukturám bez subjektu se ovšem tyto případy podobají tím, že je v nich sloveso užito v defaultním tvaru. Se subjektovou platností naopak nepočítáme u adverbii, a to ani v případě, kdy tato adverbia obsahově odpovídají potenciálním subjektům v tom smyslu, že by je bylo lze považovat za vyjádření patientu (srov. doklad 39, kde by výraz *tak* bylo možné substituovat subjektem *to*); poměrně častý je tento jev v případě vztažných klauzí uvozených adverbiiem *jak*, srov. příklad (40). Problém při rozhodování o (ne)přítomnosti subjektu mohou představovat rovněž případy, kdy má slovesné doplnění podobu obsahové vedlejší věty bez odkazovacího zájmena, která na rozdíl od jmenných forem nevyjadřuje pád, srov. doklad (41) – sloveso *věřiti* mohlo mít valenci dativní i akuzativní, takže následující vedlejší větu je možné teoreticky chápat jak jako objektovou („věřiti tomu, jak...“), tak jako subjektovou („věřiti to, jak...“).²¹¹

(38) *dávejž brzy, máš-li dáti, já tě nebudu meškati, piva se hnedky přinese* DIVSOUSED, 79

(39) *podkomoří jest odpověděl, poněvadž tak se dalo v sídu a nebo na právě, s přísahú to chci slyšeti* PRÁVJIHLA, 190v

(40) *má padesát kop grošův českých propadnutí původovi, a můž z nich tím způsobem, jakž se svrchu píše, vinniti* ZŘÍZRUČ, 3v

(41) *sotva se může věřiti, jak velice sobě až posavad po mnoha letech váží lidé svatosti Pátera Albrechta* TANNCHAN, 153

Problém při posuzování subjektovosti/bezsubjektovosti by teoreticky mohl nastat rovněž u některých struktur bez formálního ztvárnění subjektu. Pokud je totiž v těchto případech tvar slovesa shodný s tvarem defaultním,²¹² není ze samotné formy zřejmé, zda jde skutečně o strukturu bez subjektu, nebo se jedná o strukturu se subjektem nevyjádřeným – jak jsme přitom uvedli v části II.5.2.1, mohly právě tyto kontexty představovat lokus reanalýzy, při níž došlo ke vzniku struktur bezsubjektových. V praxi ovšem při posuzování dokladů problém s nejednoznačností tohoto typu obvykle nenastával, oba typy případů bylo zpravidla

²¹¹ Pro účely prezentované analýzy řadíme ke strukturám se subjektem rovněž naprosto okrajové případy, kde je deagentně užito *nt*-ové participiální adjektivum (subjektu zde odpovídá výraz, na němž toto adjektivum syntakticky závisí), a také jediný doklad se slovesem v infinitivu, srov. část III.3.3.1.2.

²¹² Pokud se naopak tvar slovesa od defaultního tvaru odlišuje (v čísle či jmenném rodě, ojedinele též v osobě), jedná se zřetelně o strukturu s nevyjádřeným subjektem, srov. např. doklady *figúr českého počtu jest sedm, jmenují a píší se takto: I jedna, V pět, X deset, L padesát [...] GOERLARITH, A3v*, či *což pro korunu trnovou, leč by se z hlavy sňala, dovesti možné nebylo* TANNHOR, 59.

možné dobře rozlišit na základě toho, zda se v předchozím kontextu vyskytuje antecedent, na nějž by mohl potenciální nevyjádřený subjekt anaforicky odkazovat: pokud ano, nevyjádřený subjekt u daného dokladu předpokládáme (srov. doklady 42–43), pokud ne, předpokládáme zde strukturu bez subjektu (44–45). Zřídka se však vyskytují i doklady, kde je situace složitější, srov. příklad (46), kde sice antecedent (*psaní*) přítomen je, ovšem sloveso v deagentní konstrukci nevyjadřuje odpovídající číslo (plurál), takže je zřejmě třeba strukturu interpretovat rovněž jako bezsubjektovou.

(42) *ale jakž [dobrý pivo] z spilky ven vyjde, hned páry studničný dojde aneb se řídkým štepuje, jak se z votrubův formuje* DIVSOUSED, 80

(43) *podobní i ohni, který i hned, jak se udělá, i pálí, i svítí* VIERKRIST, 2

(44) *výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti* Štajžáč, A1r

(45) *sám nechceš, a moha přijímati [...], a děťátku žádáš, aby se podávalo, kteréž by raději mnohdykrát pospalo* NAUČROD, 94v

(46) *aby mně tím spíšeji od Vašnosti psaní došly, [...] [račte] tento můj vlaskej titul dáti napsati Janovi [...]! Jest na něm i napsáno, komu a kde se má dodati, do kterýho domu* ČERNÍNKOR, 52

Přehled zastoupení dokladů z hlediska sledovaných parametrů podává tabulka (11). Doklady jsou zde rozděleny do tří skupin tak, aby bylo možné z ní vyčíst informace jak o tranzitivitě, tak o (ne)přítomnosti subjektu. Zdůrazňujeme ovšem, že vzhledem k uvedeným nejednoznačnostem týkajícím se vymezení a identifikace obou těchto rysů je v tabulce obsažené hodnoty nutné chápat spíše jako orientační.

Typ dokladu	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Tranzitivní se subjektem (i nevyjádřeným)	29	68	74	107	92	144	514
Tranzitivní bez subjektu	2	12	18	4	15	10	61
Intranzitivní (bez subjektu)	0	2	3	5	1	7	18

Tabulka 11: Distribuce dokladů z hlediska tranzitivnosti slovesa a přítomnosti subjektu

Začneme-li rysem přítomnosti/nepřítomnosti subjektu, můžeme konstatovat, že v celkovém pohledu jasně převládají doklady se subjektem, které představují téměř 87 % všech excerpovaných deagentních užití. Tato celková převaha je v souladu s předpokladem, že struktury se subjektem jsou historicky starší, v diachronním pohledu zde ovšem žádná tendence identifikována nebyla – platí sice, že v nejstarším období, tj. v první polovině 15. století, je podíl dokladů se subjektem nejvyšší (téměř 94%), v následujících půlstoletích však dochází ke kolísání, přičemž doklady se subjektem ve všech těchto obdobích převažují velmi výrazně (jejich podíl se pohybuje v rozmezí od cca 78 do 92 %). Oba nejstarší doklady (jde o doklady 47–48 níže) jsou přitom poměrně specifické: v obou se vyskytuje sloveso *díti* (k jeho specifičnosti viz III.3.2.1.2.1) a u obou nelze vyloučit spontánnostní čtení, bezsubjektovost dokladu (48) je navíc sporná, protože formu *zle* by bylo možné vykládat též jako deadjektivní substantivum *zlé*, které by pak bylo třeba interpretovat jako subjekt.

- (47) *avšak že ústavně proti právuom děje se a zlí zle činiti nestydí se, protož [...] potřebu býváme snuzeni škodlivě žádosti pod pravidlem práva sevřieti* PRAVHORK, 1r
- (48) *když bylo plné čtyři léta po krále Václavově smrti, tehdy Pražané vidúce, ano se jim zle děje, i želeli sú tepruv krále Václavovy smrti* KRONŽIŽKA, 163v

Pokud jde o rys tranzitivity slovesa, zde je situace velmi vyhraněná: v téměř 97 % dokladů se vyskytují slovesa tranzitivní, zatímco intranzitiva jsou zastoupena pouze u 3 % výskytů deagentní konstrukce. Z hlediska diachronního je možné konstatovat, že zatímco z první poloviny 15. století nemáme doklady s intranzitivním slovesem žádné, v obdobích následujících opět dochází ke kolísání, a to v rozpětí od cca 1 do 4 %. Tato distribuce se zdá potvrzovat stanovisko Meyerovo (2010), že je v diachronním pohledu u bezpodmětých užití třeba rozlišovat mezi slovesy tranzitivními a intranzitivními – tabulka ukazuje, že i mezi samotnými bezpodmětými doklady jasně převažují slovesa tranzitivní. Nepotvrdila se ovšem představa tohoto autora o nárůstu frekvence intranzitivních sloves po polovině 16. století: tato frekvence zůstává podle našich dat až do konce 17. století velmi nízká, přičemž se zde od druhé poloviny 15. století neukazuje žádná vývojová tendence. Níže uvádíme pro ilustraci všechny naše doklady s intranzitivními slovesy pocházející z období, pro které Meyer předpokládá jejich nízkou frekvenci, tj. z druhé poloviny 15. století²¹³ (49–50) a z první poloviny století 16. (51–53).

- (49) *a poněvadž obecnosti skrze zvláštnost ukračovalo by se nálezem ortelním, vypoviedáme, že [...]* PRAVJIHLA, 189v
- (50) *v jaké se jest smiešenie vešlo, že toho ničímž rozeznati žádný nemuože, které jsú minulé, a které neminulé* KRONŽIŽKA, 290r
- (51) *složenie prachuov i lektvaři nákladných psáti zdržoval sem se, poněvadž viece pro chudé pracovalo se* ČERNÝMOR1506, H1r
- (52) *toto předeapsanie jest jakožto dveře, skrze něž vchází se k jiným tajným věcem. Ktož rozum toho má, muož dále psané věci [...] pochopiti* ČERHERB, 2r
- (53) *sou potom utišťeni [...], aby přestali [...] svátostmi sloužiti, jakož potom doleji šíře se toho dotkne etc.* PŘELPŮV, 47

III.3.2.4 Sémantika slovesa

Excerptované doklady byly podrobeny analýze rovněž z hlediska základní sémantiky sloves, která se v nich uplatňují. Možných klasifikací slovesných sémantických typů se přitom v literatuře nachází celá řada, srov. např. (v části II.3.2.1 okrajově zmíněné) třídění sloves podle tzv. sémantické komponentové struktury, které v souvislosti s typologií reflexiv prezentuje Geniušienė (1987, s. 32–37); v české lingvistice tradiční je třídění predikátů podle rysů dějovosti, mutačnosti a akčnosti (srov. např. Daneš et al., 1987, s. 30–34). Pokud jde o

²¹³ Další doklad z tohoto období jsme uvedli v Pergler (2014), kde jsme pracovali s jiným materiálem: *když mne bude zdvihati a opět zase pokládati, nechť se mnú trefně o vše uhodí, nebť se málem dítěti uškodí* NAUCROD, 10r–v.

vztah mezi užíváním reflexivní deagentní konstrukce a různými sémantickými typy sloves, pro češtinou současnou se k němu vyjadřuje Fried (2007, s. 735–736), podle níž se v deagentních užitích uplatňují spíše slovesa dějová než stavová a spíše slovesa akční než neakční; nabízí se tedy otázka, jaká je v tomto směru situace ve sledovaném období a zda v něm případně dochází k nějakému vývoji. V následujících odstavcích se proto nejprve budeme věnovat rysu akčnosti/neakčnosti, následně se zaměříme na protiklad dějovosti a stavovosti doplněný ještě o jemnější významové třídění.

Za akční pokládáme taková užití sloves, která označují děj záměrně (cílevědomě) někým vykonávaný, za neakční pak taková užití, kde je vyjadřován buď stav, nebo děj, který za záměrně vykonávaný považovat nelze. Zatímco u predikátů akčních je tak v deagentní konstrukci z pozice syntaktického subjektu odsunut aktivní konatel děje, u predikátů neakčních se jedná spíše o neaktivního nositele děje či stavu. Jako akční tak anotujeme např. doklady (54)–(55), v nichž děje umývání, natírání, rozprávění a přednášení evidentně předpokládají aktivního konatele, který děj záměrně působí; za neakční naopak považujeme např. doklad (56),²¹⁴ neboť „proslýchání“, tj. doslýchání se, nelze považovat za děj aktivně působený tím, kdo se o něčem doslýchá, či doklad (57), kde se jedná o vyjádření stavu (potřebovat něco neznamená něco aktivně konat). V řadě případů je ovšem otázka akčnosti sporná, srov. např. doklad (58), kde je tato spornost způsobena známou²¹⁵ neostrotí hranic mezi dějem a stavem (význam slovesa *chovati* tu lze považovat za akční děj i za neakční stav), nebo doklad (59), jehož nejasnost je dána víceznačností vyplývající z polysémie slovesa *pokládati* (srov. např. Staročeský slovník, 1996, s. 590–600; v uvedeném dokladu připadá v úvahu jednak akční význam ‚psát‘, jednak neakční význam ‚považovat‘).

(54) *protož má se tēm [tj. nemocným] tvář ruožovou vodou s octem smíšenou [...] často meivati i také v nose natirati* VOČEHMOR, F4r

(55) *když se nětco veselého rozpráví a přednáší, tehdy takové recreací vzbuzují srdce k radosti* TĚŠSTON, 126

(56) *aby ani malých [...] dítek [...] neušetřovali [...], jakož pak mnohé takové pohružky sem i tam se proslýchaly* FRIDROZ, C2v

(57) *k [...] opatření a vzdělání toho, co by k veřejné obraně země platné bylo, nemalých outrat a nákladův se potřebuje* ARTSNĚM1683-4, 50

(58) *Bibli, která [...] mezi nekatolickými jest u veliké vážnosti. Ale pro kacířské bludy od katolíků ani čistí, ani chovati se nemá* ŠTAJŽÁČ, A1r

(59) *to za zvláštne lékařské opatrovanie od smyslných mužov pokládá se, aby [...] těla [...] v středmé zprávě držána byla* ČERNÝMOR1506, A3v–A4r

²¹⁴ Tento doklad je zajímavý i z hlediska porovnání se situací v současné češtině: sloveso *proslýchati* se časem přestalo v nereflexivní podobě používat a do současné češtiny se tak zachovalo pouze jeho užití deagentní, které tak získalo charakter reflexiva tantum.

²¹⁵ Srov. např. Grepl – Karlík (1998): „rozdíl mezi stavy a procesy je v řadě případů (*bát se, litovat, milovat* ...) málo jasný a jen obtížně postižitelný“ (s. 32); „[e]xistuje velké množství slovesných predikátorů, o nichž [...] není možné jednoznačně rozhodnout [...], zda to, co označují, je v nich jazykově zpracováno jako proces či stav“ (s. 125).

Celkové počty dokladů akčních a neakčních i počty v jednotlivých obdobích shrnuje následující tabulka. Vzhledem ke zmíněné neostrosti hranice mezi akčností a neakčností přitom opět zdůrazňujeme spíše orientační charakter uvedených hodnot.

Typ dokladu	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Akční	27	70	67	84	79	128	455
Neakční	4	12	28	32	29	33	138

Tabulka 12: Distribuce dokladů z hlediska akčnosti

Jak je z tabulky patrné, v celkovém součtu jasně dominují užití akční nad užitími neakčními: akční doklady představují více než tři čtvrtiny analyzovaného materiálu. Z diachronního hlediska lze přitom pozorovat rozdíl mezi situací v 15. století a situací ve stoletích následujících – zatímco v 15. století je zastoupení neakčních dokladů méně než 13 % v první polovině a cca 14,6 % v polovině druhé, v obdobích následujících je podíl neakčních užití vyšší – pohybuje se mezi 20 a 30 %.²¹⁶ Zdá se tedy, že v 16. a 17. století se výrazná tendence k akčnosti částečně oslabuje.

Kromě rozdělení na základě kritéria akčnosti jsme na excerpované doklady uplatnili ještě jemnější klasifikaci sémantických typů. Jako samostatné skupiny jsme vyčleňovali doklady se slovesy smyslového vnímání (srov. doklad 60), slovesy myšlení, resp. mentálních dějů a stavů (61), slovesy pohybu (62) a slovesy mluvené i psané komunikace (63); zbývající doklady jsme rozdělili jen podle kritéria dějovosti na („ostatní“) děje (64) a („ostatní“) stavy (65), jak již ovšem bylo uvedeno výše, není mezi těmito dvěma typy ostrá hranice. Platí přitom, že doklady se slovesy pohybu a komunikace jsou vždy akční, stavové doklady jsou vždy neakční, doklady se slovesy smyslového vnímání a myšlení jsou typicky neakční a doklady s ostatními ději mohou nabývat obou těchto hodnot.

(60) *dceruška [...] skrze neštovice o pravé oko přišlo a měla v oku cink [...], tak že žádná zřetedlnice se neviděla, a to trvalo tři léta* HAMMERKRON, 352

(61) *nikam z vlasti své se projítí [...] nemáme? Ne k tomu se tuto vede, ví se, že peregrinací mnohé užitky s sebou přináší* JESOHLÁŠ, D1r

(62) *hora jest [...] dosti vysoká, ale ne tak příkrá, aby se na ní snadně vylezti, ano i s vozem až na vrch vyjeti nemohlo* TANNHOR, 48

(63) *o novinách zdejších bych ti psala, nevím, co dobrýho. Tak se praví, že nepřítel Pardubic dobývá a že předměstí [...] popálil* ČERNÍNKOR, 49

(64) *za něho [tj. Karla IV.] [...] domové v Praze překrásní a nákladní se stavěli. Náboženství veliké bylo* HJKKRON, 350v

(65) *ručnice kde mají se míti a jak jich má užíváno býti* ZŘÍZRUC, 4v

²¹⁶ S výjimkou druhé poloviny 17. století je v těchto pozdějších obdobích podíl neakčních dokladů vždy vyšší než 26 %. Relativně nižší (cca 20%) podíl těchto dokladů ve druhé polovině 17. století je ovlivněn textem ŠTAJŽÁČ, v němž se ve velkém množství uplatňují akční slovesa komunikace (viz dále).

Přehled distribuce dokladů z hlediska uvedených sémantických typů podává tabulka 13, jednotlivé typy jsou seřazeny sestupně podle své celkové frekvence.

Sémantika predikátu	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Ostatní děj	20	53	55	76	80	79	363
Komunikace	9	23	29	29	14	59	163
Myšlení	2	6	6	6	10	12	42
Smyslové vnímání	0	0	1	4	4	6	15
Ostatní stav	0	0	3	1	0	2	6
Pohyb	0	0	1	0	0	3	4

Tabulka 13: Zastoupení dokladů z hlediska sémantických typů predikátu

Z tabulky je zřejmé, že jednoznačně nejvíce dokladů (v jednotlivých půlstoletích i celkově) spadá do kategorie „ostatních dějů“ (dohromady jde o více než 61 % dokladů), což odpovídá faktu, že se jedná o zbytkovou kategorii; při porovnání s druhou zbytkovou kategorií, „ostatními stavy“, je zde nicméně patrný propastný rozdíl, který ukazuje na to, že deagentní konstrukce jasně preferuje slovesa dějová nad stavovými.²¹⁷ Pokud jde o sémantičtější vymezené kategorie, jsou nejvýrazněji zastoupena slovesa komunikace (cca 27 %) a dále slovesa myšlení (cca 7 %), oba tyto typy jsou přitom relativně rovnoměrně doloženy ve všech sledovaných půlstoletích.²¹⁸ Jinak je tomu se slovesy smyslového vnímání, kde je možné pozorovat v čase určitý vývoj: v 15. století tyto doklady zastoupeny vůbec nejsou, v první polovině 16. století tvoří cca 1 %, v následujících obdobích se už jejich frekvence pohybuje mezi 3 a 4 %. Nejméně frekventovaná jsou pak slovesa pohybu (méně než 1 % dokladů), jejichž většina je soustředěna ve druhé polovině 17. století – to by mohlo ukazovat na postupný nárůst užívání těchto sloves v čase (podobně jako u sloves smyslového vnímání), ovšem vzhledem k celkově nízkému počtu dokladů není tento vývoj možné přesvědčivě doložit.

III.3.2.5 Reflexivita slovesa

Poslední vlastností slovesa, na kterou se v této kapitole zaměříme, je reflexivita. Jak bylo zmíněno v části II.4.1, je pro současnou češtinu v literatuře předpokládáno, že se v reflexivní deagentní konstrukci užívají zpravidla jen slovesa nereflexivní, byť je možné, jak bylo rovněž konstatováno, se setkat i s výjimkami. Nabízí se tedy otázka, jaká byla v tomto směru situace ve starších fázích češtiny, resp. ve sledovaném období.

²¹⁷ Dichotomii děje vs. stavy by pochopitelně bylo možné rozšířit i na slovesa z ostatních, sémantičtější vymezených kategorií, i v tom případě by ovšem byla preference dějových sloves nad stavovými patrná.

²¹⁸ Zvýšené zastoupení dokladů se slovesy komunikace ve druhé polovině 17. století je zřetelně ovlivněno textem ŠTAJŽÁČ, který je, jak již bylo opakovaně uvedeno, pravopisnou příručkou, a často tudíž pomocí sloves komunikace tematizuje akt psaní.

V souladu s očekáváním analýza ukázala, že v naprosté většině případů jsou v našich dokladech reflexivní deagentní konstrukce užitá slovesa nereflexivní. V databázi se však také vyskytují tři výjimky – deagentní doklady se slovesy reflexivními. Jeden z těchto dokladů (doklad 66) pochází z druhé poloviny 16. století, zbývající dva (67–68) spadají do druhé poloviny století 17. a oba jsou excerpovány ze stejného textu (TANNCHAN).

(66) *což by koliv v tom soudem zemským uznáno a najvyšším bernikuom, jak by se k takovým purkmistru a konšeluom zachovati {se} mělo, vyměřeno bylo, při tom to tak zůstati má* ARTSNĚM1575, O4v

(67) *vrchní téhož tovaryšstva [...] to nařídili, aby se pilně na jeho skutky vyptalo, zvláště pak v Prachenském* TANNCHAN, 1

(68) *to jest, co o životu pátera Albrechta [...] od lidí, jenž ještě na živě jsou [...], dověděti se mohlo, a tuto ode mě [...] sepsáno [...] jest* TANNCHAN, 158

V dokladu (66) jde zřetelně o užití reflexivního slovesa *zachovati se*, protože jeho nereflexivní protějšek tomuto dokladu významově neodpovídá. Pokud jde doklad (67), existovalo sice ve staré češtině nereflexivní sloveso *vyptati*, ovšem pro češtinu střední je na něj v Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny pouze jediný průkazný²¹⁹ doklad v Bibli benátské (Sir 39, 3), kde ovšem jeho užití vychází z tradice staročeského biblického překladu,²²⁰ proto počítáme s tím, že se ve druhé polovině 17. století užívala již pouze podoba reflexivní. Konečně reflexivnost slovesa *dověděti se* v dokladu (68) předpokládáme proto, že na nereflexivní podobu daného slovesa je ve zmíněné lexikální databázi možné nalézt pouze jediný doklad (z roku 1514), zatímco podle všech ostatních dokladů jde v souladu se situací v češtině staré²²¹ i současné o sloveso pouze reflexivní.

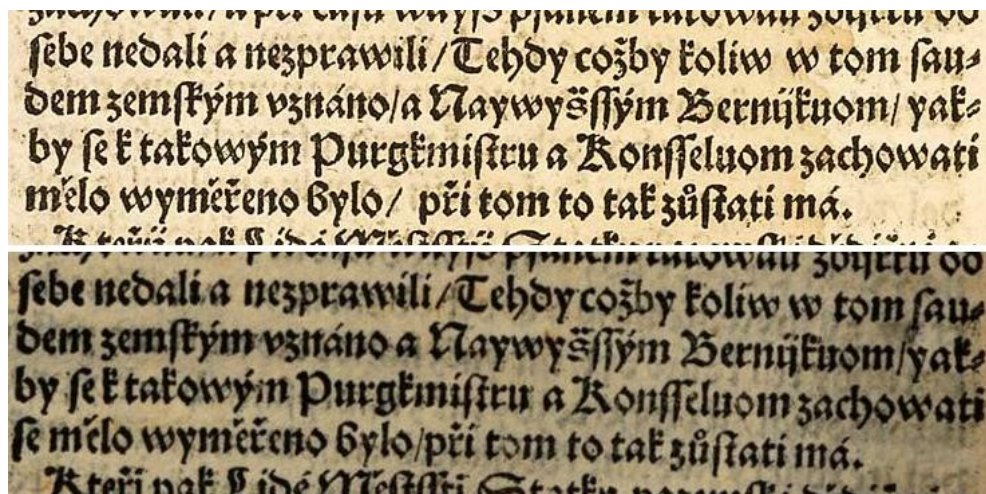
Doklad (66) stojí přitom za pozornost ještě z toho důvodu, že má v různých exemplářích daného tisku různé podoby, které se navzájem liší tím, kolikrát se v uvedeném kontextu reflexivum *se* vyskytuje, srov. obrázek 1 níže. Zatímco v exempláři z pražské Parlamentní knihovny (signatura G 24492) se v uvedené pasáži nachází pouze jedno *se*, a sice za formou *by*, v exemplářích z Národní knihovny (54 C 152) a z vídeňské Österreichische Nationalbibliothek (168.957-B) je vytištěno ještě druhé reflexivum za formou *zachovati* (v citaci dokladu tuto skutečnost u druhého reflexiva signalizujeme složenými závorkami). Variantu s dvěma reflexivy lze chápat jako potvrzení toho, že jde skutečně o užití reflexivního slovesa v deagentní konstrukci (jedno *se* odpovídá reflexivitě slovesa, druhé deagentizaci; roli zde přitom pravděpodobně hraje i přítomnost modálního slovesa, vzhledem k níž je možné jedno *se* vztáhnout k tomuto modálnímu slovesu, druhé ke slovesu plnovýznamovému), varianta s jedním reflexivem ukazuje na možnost „povrchového“ vypouštění při setkání více

²¹⁹ Za průkazné nepovažujeme doklady v opisném pasivu, protože teoreticky nelze vyloučit, že jsou v nich příslušné pasivní tvary tvořeny od slovesa reflexivního.

²²⁰ Identickou podobu tohoto dokladu je možné najít už v Bibli pražské, vytištěné ve druhé polovině 15. století.

²²¹ Elektronický slovník staré češtiny sice předpokládá i nereflexivní podobu *dověděti*, uvádí však, že je doložena pouze v pasivu, přičemž jak bylo uvedeno v poznámce 219, pasivní doklady za indikátory existence nereflexivního slovesa považovat nelze.

„hloubkových“ *se*; v obecnější rovině pak uvedené kolísání potvrzuje skutečnost, že používání reflexivních sloves nebylo v deagentní konstrukci běžné.



Obrázek 1: Doklad (66) v exemplářích z Parlamentní knihovny (nahore) a z Národní knihovny (dole)

Vzhledem k učiněnému závěru, že reflexivní slovesa se v reflexivní deagentní konstrukci používala pouze výjimečně, se nabízí ještě otázka, zda bylo deagentnost u těchto sloves možné vyjádřit pomocí jiných formálních prostředků, případně jakých. V naší databázi se nacházejí tři doklady, v nichž je reflexivní sloveso užito v opisném pasivu (69–71; všechny pocházejí z právních textů),²²² a dále doklad (72), kde se pravděpodobně jedná o transponované užití 3. osoby singuláru, které bylo ve staré češtině běžné (srov. kapitulu II.4.1).²²³ Bylo by přitom možné formulovat hypotézu, že se u reflexivních sloves tyto dvě konstrukce mohly užívat mimo jiné v těch (široce chápaných) kontextech, ve kterých se u sloves nereflexivních používala konstrukce reflexivní, tj. že tyto konstrukce mohly u reflexivních sloves funkci reflexivní deagentní konstrukce suplovat, k ověření této hypotézy by však bylo zapotřebí mít k dispozici celkovou analýzu užívání uvedených dvou konstrukcí ve sledovaném období.

²²² Půda (2018, s. 53) staví užití tohoto typu (např. Gebauerův /2007, s. 572/ doklad *aby se nebylo domnieváno* ZRCSPASK, 14) po bok novočeských struktur jako *vernísáz by se měla být pojata, dnes by se měl být předveden před soudce* a uvádí o nich, že se zde jedná o redundantní značení deagentizace pomocí reflexivizace i pasivizace současně. Tato interpretace ovšem ignoruje skutečnost, že v případech typu *aby se nebylo domnieváno* (tj. i v našich dokladech 69–71) jsou užitá slovesa reflexivní, čímž tu lze přítomnost reflexiva *se* vysvětlit bez nutnosti předpokládat uvedenou redundanci. V souvislosti s citovaným dokladem ze ZRCSPASK přitom stojí za pozornost, že reflexivum *se* je v příslušném rukopise pouze připsáno nad řádek, což svědčí o tom, že předpoklad náležitosti jeho užití zřejmě nebyl všeobecně sdílen (v tomto smyslu se tak jedná o podobnou situaci jako v případě dokladu 66 výše).

²²³ Na to, že u slovesa *báti se* nejde o reflexivní deagentní konstrukci, ukazují slovesa v pravém kontextu, kde se zřetelně o tuto konstrukci nejedná: sloveso *požívatí* není v reflexivní podobě a modální sloveso *jmieti* je v maskulinu.

- (69) *sstupujícímu a k jich straně milostivějie má se jmieno býti vedlé spravedlivé rady nežli k straně žalobníka* PRÁVJIHLA, 189r
- (70) *aby žádný obilý [...] do města [...] nesměl voziti [...], proto aby škody nenabyto bylo se uvarováno* PRÁVJIHLA, 193r
- (71) *ktožby dosti učiniti nechtěl [...], tomu se v dědiny jeho má uvázáno býti úřadem purkrabie hradu pražského* VŠEHK, 11v
- (72) *nemuož moc býti, jedině s ukrutnostmi. Pakliť odpustí, ihned sama od sebe zhyne, neb se jí nebude báti vida, že milosti požívá, a ne moci, před níž by se měl tříesti* CHELČLID, 76v

III.3.3 Vlastnosti slovesného tvaru

Zatímco v části III.3.2 jsme se věnovali vlastnostem sloves jako takových, v části III.3.3 budeme naproti tomu sledovat vlastnosti konkrétních tvarů, v nichž jsou tato slovesa v deagentních dokladech užita.

Již v úvodu je přitom třeba osvětlit, jak jsme pracovali s doklady, v nichž se vyskytovalo spojení modálního (a okrajově též fázového) slovesa s infinitivem slovesa plnovýznamového. Vzhledem k tomu, že v přítomné analýze preferujeme hledisko funkční před hlediskem formálním, pokládáme pro účely této kapitoly²²⁴ daná spojení za jeden celek, přičemž pro modální a fázová slovesa používáme z praktických důvodů souhrnné označení syntaktický auxiliár (v opozici k auxiliáru morfologickému, za jaký je možno považovat např. pomocné formy slovesa *býti* u analytického préterita). Níže probírané morfologické významy jsou tedy v uvedených spojeních vyjadřovány nikoli pomocí afixů plnovýznamového slovesa, nýbrž pomocí afixů tohoto syntaktického auxiliáru, u dokladu (73) tak např. anotujeme tvar třetí osoby singuláru indikativu přítentu bez ohledu na to, že sloveso *uctiti* je formálně v infinitivu.

- (73) *jaký nejlepší způsob jest, kterým nejužitečněji bolestný Kristus Pán uctiti se může* TANNHOR, 44

Tato kapitola má tři části. Nejprve se v části III.3.3.1 budeme zabývat morfologickými významy, které slovesné tvary v jednotlivých dokladech vyjadřují (způsob, čas, osoba a číslo), následně se v části III.3.3.2 zaměříme na naznačený rys přítomnosti či nepřítomnosti syntaktického auxiliáru a na to, jaké auxiliáry se u našich dokladů vyskytují, a konečně v části III.3.3.3 budeme věnovat pozornost přítomnosti/nepřítomnosti negace.

III.3.3.1 Morfologické významy

Tématem této části budou morfologické významy, které jsou slovesnými tvary v našich dokladech vyjadřovány. Podle vyjadřovaných významů můžeme slovesné tvary rozdělit na

²²⁴ V kapitole III.3.2 naproti tomu uvedeným případům nebylo třeba věnovat zvláštní pozornost, neboť tam byly analyzovány vlastnosti (plnovýznamových) sloves bez ohledu na jejich tvar, tj. i bez ohledu na to, zda se pojila s nějakým slovesem pomocným, nebo ne.

tvary určité, tj. takové, které vyjadřují způsob a osobu, a tvary neurčité, které tyto morfologické významy nevyjadřují. Analýza ukázala, že v naprosté většině případů je sloveso užito ve tvaru určitém, těchto dokladů je 590 z celkových 593, pouze ve třech případech je tedy užito jiný než určitý slovesný tvar. Nejprve se proto v oddílu III.3.3.1.1 budeme podrobně věnovat tvarům určitým, následně v oddílu III.3.3.1.2 stručně okomentujeme okrajové případy tvarů neurčitých.

III.3.3.1.1 Určité tvary

U určitých slovesných tvarů, které představují naprostou většinu excerpovaného jazykového materiálu, byly při analýze sledovány morfologické významy způsobu, času, osoby a čísla. Vzhledem k tomu, že kategorie času úzce souvisí s kategorií způsobu a kategorie osoby úzce souvisí s kategorií čísla, budeme se společně věnovat nejprve způsobu a času (část III.3.3.1.1.1), následně osobě a číslu (III.3.3.1.1.2).

III.3.3.1.1.1 Způsob a čas

Způsob rozlišujeme trojí: indikativ, imperativ a kondicionál (s možným formálním rozlišením na kondicionál přítomný a minulý). V současné češtině se přítom reflexivní deagentní konstrukce užívá typicky pouze v indikativu a kondicionálu, zpravidla se tedy nepoužívá v imperativu (byť se lze setkat i s výjimkami, srov. např. Kopečný, 1954, s. 229), což souvisí s jejím omezením na 3. slovesnou osobu, která je v současné češtině z imperativu vyloučena. Toto vyloučení sice pro starší češtinu, jak známo, neplatilo, přesto se však v databázi žádné imperativní deagentní doklady nevyskytují – zdá se tedy, že ani ve sledovaném období se deagentní konstrukce v imperativu příliš neuplatňovala, na druhou stranu ovšem nelze tvrdit, že ji zde nebylo možné užít vůbec, srov. náhodně nalezené doklady (74)–(75). Pokud jde o kondicionál, nachází se v databázi téměř výhradně kondicionál přítomný, naopak kondicionál minulý je doložen jen okrajově (dvakrát; příkladem je doklad 76), což odpovídá předpokladu o nižší frekvenci minulého kondicionálu ve starší češtině obecně (Lamprecht et al., 1986, s. 245).

(74) *ale pozoruj se zde to, že sama Panna Maria to jméno, jenž se synu jejímu při obřezání dáti mělo, oznámila* PASSUR, 2

(75) *naposledy se považ, kterak nejsvětější nemluvnátko to jméno a povinnost Spasitele na se přijalo a v něm se veselilo* PASSUR, 3

(76) *kdyby se byly na dokázání opravdové hotovosti k pokoji hned z počátku zbraně složily [...], též [...]* *privilegia obnovena* FRIDROZ, B2v–B3r

Tvary indikativní dále vyjadřují slovesný čas. V databázi se u deagentních dokladů uplatňují tvary formálně přítomní, tvary *l*-ového préterita a tvary analytického futura.

Formálně přítomní tvary mají přitom u sloves dokonavých²²⁵ nejčastěji budoucí význam, srov. doklad (77), při neaktuálním užití je lze ovšem někdy interpretovat i jako přítomné, srov. doklad (78), kde na přítomný význam ukazuje prézens v řídicí větě; tohoto rozlišení se i přes jeho častou nezřetelnost při anotaci držíme, doklady se spíše budoucím významem tak označujeme jako přítomní futurum, doklady se spíše přítomným významem označujeme (spolu s přítomními tvary nedokonavých sloves) jako prézens.

(77) *a když se ta bezpráví skrze moc ukrotí, tehdy rád ve všech ostane a budú pokojni jedni z druhými* CHELČLID, 77v

(78) *byť jich [tj. nul] ten největší počet byl, zůstanou předce nullae, jak se ale přiložejí k [...] cifře I [...], hnedky má ta nulla nápis: addito minimo maxima fiet* ŠTĚPHLAS, 6

Kombinací uvedených hodnot způsobu času vzniká 5 kategorií: kondicionál (srov. doklad 79), prézens (80), přítomní futurum (81), analytické futurum (82) a préteritum (83). Distribuci těchto kategorií v databázi zachycuje tabulka 14 níže, jednotlivé typy jsou v ní seřazeny sestupně podle své celkové frekvence.

(79) *pokudž by se to shledalo, že by soldát po takové přístné záповědi vždy předce [...] víceji, než mu náleží [...], vypresoval* ARTSNĚM1683-4, 7

(80) *jiná proměna, že se zápisové někteří tak z desk vymazují, aby žádným obyčejem přečtení býti nemohli* VŠEHK, 293r

(81) *a mnoho by se zlého více nalezlo, ješto by se jich nemoudrost zjevná ukázala, ale pro dlouhost se opustí* PŘELPŮV, 93

(82) *dále sluší pozorovat, co se bude agirovat, kteříž budou vycházeti, triumf Krista přednášeti* DIVSOUSED, 76

(83) *dokudž tedy v těch mezích zůstávalo a takový způsob se zachovával, všudy dobře bylo* FRIDROZ, A4r

Tvar slovesa	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Prézens	21	64	63	85	65	113	411
Kondicionál	3	10	6	19	17	23	78
Préteritum	5	6	16	8	21	17	73
Přítomní futurum	2	2	5	4	2	4	19
Analytické futurum	0	0	5	0	2	2	9

Tabulka 14: Distribuce dokladů z hlediska způsobu a času

Z tabulky je jasně patrné, že výrazně nejčastější kategorií je prézens, který byl shledán u téměř 70 % všech určitých tvarů (a tedy u více než 69 % všech deagentních dokladů).²²⁶ Se

²²⁵ V případě spojení modálního či fázového slovesa s infinitivem je zde ovšem relevantní vid syntaktického auxiliáru, nikoli vid plnovýznamového slovesa.

²²⁶ Pokud bychom odhlédli od hlediska významového a na základě formy sdružili prézens a přítomní futurum do jediné kategorie, měly by tyto přítomní tvary na celkovém počtu tvarů určitých dokonce téměř 73% podíl. Dominance přítomních tvarů byla konstatována (byť na základě velmi omezeného materiálu) také v Pergler (2014, s. 34–35) pro starou češtinu.

zřetelným odstupem pak následují tvary kondicionálu (cca 13 %) a préterita (cca 12 %), naproti doklady futurální jsou řídké, ať už jde o futurum prezentní (cca 3 %) či futurum analytické (cca 1,5 %). Při pohledu na distribuci chronologickou je sice možné pozorovat kolísání, nejeví se zde však žádná vývojová tendence (podíl prezentu v jednotlivých půlstoletích se pohybuje mezi cca 61 a 78 %, podíl kondicionálu mezi cca 6 a 16 %, podíl préterita mezi 7 a 20 % atd.). Předpokládáme, že uvedenou distribuci morfologických kategorií způsobu a času (především pak výraznou dominanci tvarů prezentních) je možné vysvětlit s pomocí situačních typů, v nichž se reflexivní deagentní konstrukce užívala, k těm viz kapitolu III.4.

III.3.3.1.1.2 Osoba a číslo

Kategorie osoby je v současné češtině nositelem jednoho z nejnápadnějších omezení na užívání reflexivní deagentní konstrukce: jak již bylo vícekrát konstatováno, až na výjimky (viz poznámku 91 v části II.4.1) se u této konstrukce uplatňuje pouze osoba třetí, což Fried (2006) vysvětluje tím, že deagentní konstrukce vzhledem ke své komunikační funkci předpokládá nízkou míru prominence patientu, s níž by užití jiných osob kolidovalo (viz II.4.4). Je tedy třeba ověřit, zda podobné omezení platilo i ve starších fázích češtiny, resp. popsat, jaká je distribuce hodnot kategorie osoby v naší databázi.

Materiálová analýza ukázala, že z 590 dokladů se slovesem v určitém tvaru se v 589 případech uplatňuje osoba třetí. Jiná je situace pouze u jediného dokladu, jedná se o doklad (84), kde je užitá osoba první a který jsme již zmiňovali v části III.3.2.1.2.1 v souvislosti tím, že u slovesa *nalézati* dochází k lexikalizaci reflexivního užití. Na pozadí skutečnosti, že se ve všech ostatních určitých deagentních tvarech uplatňuje výhradně osoba třetí, lze přitom možnost užití první osoby v uvedeném dokladu vysvětlit právě jako důsledek uvedené lexikalizace. V případech, které lexikalizační proces nezasahuje, tedy náš materiál ukazuje na platnost omezení na třetí osobu i pro období 15.–17. století.

(84) *hnuto jest srdce mé k prozbě [...] vaší, a tak se povolen nalézám, že netoliko ty kusy v dole sepsané [...] hlub a šíř v nějaké knížky obráceny mají býti* FRANTPŘÁV, 2r

Pokud jde o kategorii čísla, připadají v úvahu hodnoty singulár, duál a plurál, v databázi máme ovšem u deagentních užití doložen pouze singulár a plurál – duál doložen není, což zřejmě souvisí s tím, že kategorie duálu v průběhu sledovaného období zanikala.

Kategorie čísla může být u slovesného tvaru dána buď kongruencí se subjektem, nebo tím, že je sloveso užit v defaultním tvaru. Zatímco v prvním případě může tato kategorie nabývat různých hodnot, v případě druhém je sloveso vždy v singuláru; vzhledem k této asymetrii považujeme za vhodné při analýze od sebe oba typy případů oddělit. Defaultní (tedy nutně singulárový) tvar předpokládáme u slovesa tehdy, pokud jde o strukturu bez subjektu (srov. příklad 85), pokud je subjekt v genitivu (viz část III.3.2.3, srov. doklad 86) nebo pokud

je subjekt vyjádřen vedlejší větou obsahovou²²⁷ či infinitivem, případně je subjektem citace přímé řeči (srov. příklad 87 s vedlejší větou obsahovou).

(85) *za tou příčinou tento krátký termín položen jest [...], aby se témuž lidu tím snázeji zaplatiti mohlo* ARTSNĚM1611, 8

(86) *když jest se naproti tomu [...] přirozené obrany, též jiných prvé mocí odňatých prostředkův kořtovalo a užívalo* FRIDROZ, A4v

(87) *Pismo svatě praví, že žádný z lidí [...] Boha nikdá neviděl, a teď se pokládá, že se Adamovi a Evě ukázal a s nimi rozmlouval* MÜNSTKOSM, 23v

Přehled hodnot kategorie čísla u deagentních dokladů ve třetí osobě podává následující tabulka 15. Doklady jsou zde v první řadě rozděleny na tvary singulárové a plurálové, singulárové pak jsou členěny na ty, kde je číslo výsledkem kongruence, a ty, kde jde o tvar defaultní, a konečně u tvarů defaultních je zohledněna výše uvedená trichotomie.

Číslo		15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Singulár	kongruentní	21	42	36	71	56	101	327
	defaultní (bez subjektu)	2	14	21	9	16	17	79
	defaultní (subjekt v genitivu)	2	1	0	4	5	3	15
	defaultní (subjektem obsahová věta/inf./citace)	4	6	7	11	8	5	41
Plurál		2	19	30	21	22	33	127

Tabulka 15: Distribuce hodnot kategorie čísla u deagentních dokladů ve 3. osobě

Vydeme-li ze základního rozlišení na tvary singulárové a plurálové, je z tabulky zřejmá jasná převaha singuláru: singulárové doklady představují více než 78 % všech deagentních užití ve třetí osobě.²²⁸ Takto výrazná převaha je samozřejmě částečně způsobena defaultními tvary, ovšem je tomu tak pouze v omezené míře, protože mezi singulárovými doklady zřetelně převládají tvary kongruentní: i v případě, že vezmeme v úvahu pouze ty doklady, kde je hodnota kategorie čísla dána kongruencí, tak mají singulárové doklady výraznou většinu – tvoří více než 72 % kongruentních dokladů. Z hlediska diachronního je možné mezi jednotlivými půlstoletími pozorovat kolísání, ve všech obdobích však singulárové doklady jasně převažují (nejvíce v 1. polovině 15. století, kde představují téměř 94 % dokladů, mezi kongruentními užitími pak více než 91 %) a není zde patrný žádný vývojový trend.

²²⁷ Naproti tomu v případech, kdy je subjekt vyjádřen vedlejší větou popisně pojmenovací, o defaultní tvar slovesa nejde – slovesné číslo je zde dáno kongruencí a může tedy nabývat i jiné hodnoty než singuláru, srov. plurálový doklad *co pak [...] z vlasti své se [...] projeti nemáme? Ne k tomu se tuto vede [...]. Ale štrafují se ti, kteří nečasně a všetečně na vandr se vydávají* JESOHLÁŠ, D1r. (K pojmu věta obsahová a věta, resp. větná propozice popisně pojmenovací viz např. Daneš et al., 1987, s. 503n.)

²²⁸ Velmi podobný je podíl singulárových dokladů na celkovém počtu určitých tvarů také u dokladů spontánnostních, kde činí necelých 77 %.

III.3.3.1.2 Neurčité tvary

V této části ještě stručně pojednáme o slovesných tvarech neurčitých. Jak již bylo uvedeno, neurčité tvary představují v našem materiálu pouze naprosto okrajové výjimky, jedná se celkem o tři doklady, z nichž ve dvou je užito *nt*-ové participiální adjektivum,²²⁹ v jednom pak infinitiv.

Nt-ová participiální adjektiva jsou v databázi zastoupena v dokladech (88) a (89) (oba tyto doklady pocházejí z téhož pramene). Doklad (88) byl již uveden v části III.3.2.1.2.1 v souvislosti s lexikalizací reflexivního užití slovesa *nacházeti*; zmíněný lexikalizační proces, při němž reflexivní užití nabývá významu ‚vyskytovat se, být‘, se přitom týká rovněž slovesa *vynacházeti* v dokladu (89), které je ostatně se slovesem *nacházeti* blízce příbuzné. Podobně jako v případě jediného dokladu na užití první osoby, zmíněného v předchozí kapitole, je přitom oprávněné i u dokladů (88)–(89) považovat možnost použití pro deagentní konstrukci neobvyklého tvaru (v tomto případě participiálního adjektiva) za důsledek uvedené lexikalizace, neboť u nelexikalizujících se případů tvar participiálního adjektiva v databázi doložen není.

(88) *to vše, i co dále v příčině nevyhnutelnosti, tolikéž přitom se nacházející prospěšnosti obšírně přednešeno bylo, oni stavové [...] připustili* ARTSNĚM1683-4, 55

(89) *při jednom každém panství a statku se vynacházejících pustých a zarostlých rolí* ARTSNĚM1683-4, 59

Infinitiv je v databázi anotován u dokladu jediného – dokladu (90), který se vyznačuje poměrně složitou syntaktickou strukturou (s řídicím slovesem *dáti*), důsledkem čehož je jeho interpretace značně komplikovaná, a je navíc sporné, zda se vůbec jedná o užití deagentní (teoreticky by mohlo jít také o reflexivní sloveso *ohlásiti se*, ani v tomto případě by však interpretace dokladu nepředstavovala triviální úkol). Vyjdeme-li z předpokladu, že se zde o deagentní užití jedná, můžeme příslušnou strukturu formálněsyntakticky interpretovat na pozadí potenciální struktury bez reflexiva *se* (tj. struktury typu *dali jsme ohlásiti, že XY*): zatímco v takové nereflexivní struktuře je možné závislou klauzi (*že XY*) považovat za syntaktický objekt infinitivu, ve struktuře s reflexivem podobná interpretace možná není (neboť *patiens* zaujímá v deagentní konstrukci pozici nikoli objektu, nýbrž subjektu), a je tu tedy zřejmě třeba předpokládat vztah objektové kontroly, tj. považovat závislou klauzi za objekt slovesa *dáti*, který syntakticky kontroluje hloubkový subjekt (s rolí *patientu*) reflexivního (deagentního) infinitivu (mezi strukturou bez reflexiva a strukturou s reflexivem by tak byl z formálního hlediska podobný vztah jako mezi větami *dala dítě léčit a dala dítě spát*, srov. Mikulová et al., 2005, s. 964). O konstrukcích s kontrolou se sice pro současnou

²²⁹ *Nt*-ová participiální adjektiva, tj. složené tvary *nt*-ových participií, nejsou v bohemistice tradičně chápána jako slovesné tvary, nýbrž jako samostatné adjektivní lexémy. Domníváme se ovšem, že i v jejich případě se názorně ukazuje potřeba pracovat s předpokladem vzájemné kategoriální prostupnosti (viz část II.2.4), který umožňuje reflektovat u těchto tvarů jak jejich rysy slovesné, tak jejich rysy adjektivní. Takový přístup na tato participiální adjektiva v diachronní perspektivě uplatňuje ve své podrobné analýze Fried (2015).

češtinu uvádí, že je v nich použití reflexivního infinitivu v deagentní funkci vyloučené (srov. Půda, 2018, s. 42–43),²³⁰ pro starší češtinu ovšem ukazuje na možnost takového použití náhodně nalezený doklad (91), jehož interpretace je (na rozdíl od dokladu 90) zřetelná – jedná se o tzv. slovanský akuzativ s infinitivem,²³¹ kde objekt *krev* slovesa *viděti* je koreferenční s hloubkovým subjektem infinitivu *odsuzovati se*, přičemž tento hloubkový subjekt má díky reflexivní deagentizaci roli patientu. Doklad (91) tak představuje druhý případ uplatnění infinitivu v reflexivní deagentní konstrukci, a to ve struktuře, která je v současné češtině pravděpodobně negramatická.

(90) *tolikéž jsme v dotčeném městě Frankfurtě častokráte skrze naše tehdáž tam zůstávající rady ohlásiti se dali, že stavův království českého vyslaní neměli se [...] pomínouti* FRIDROZ, B3v

(91) *jestliže jest pak [...] nabožný kníže odsouzenému prospěti nemohl, pohnut jsa litosti a slzy vylévaje, [...] z stanu ven vycházel, aby neviděl krev svého bližního k smrti se odsuzovati* TANNJANVÁCL, 20–21

III.3.3.2 Přítomnost syntaktického auxiliáru

Jak bylo osvětleno v úvodu k části III.3.3, označujeme modální či fázová slovesa ve spojení s infinitivem slovesa plnovýznamového souhrnně jako syntaktické auxiliáry. V této části budeme proto jednotlivé doklady nahlížet z hlediska toho, zda se u nich nějaké tyto syntaktické auxiliáry uplatňují, nebo neuplatňují, zároveň budeme sledovat, o která konkrétní modální a fázová slovesa v těchto případech půjde.

Teoretická otázka, jaká slovesa je vhodné považovat za modální či fázová (a tedy za syntaktické auxiliáry sloves plnovýznamových), přitom nemá jednoznačnou odpověď. V databázi jsme za syntaktické auxiliáry pokládali výrazy *míti*, *moci*, *musiti/museti*,²³² *počítí*, *chtítí* a *míti obyčej*. Zatímco u prvních čtyř sloves je jejich auxiliárová interpretace teoreticky relativně neproblematická (viz k těmto slovesům doklady 92–95), poslední dva výrazy vyžadují podrobnější komentář.

(92) *jiné [syllaby] mají se vyřknouti zhruba, ale spolu zdlouha, a tu má býti točené ý s proužkem* ŠTAJŽÁČ, 2

²³⁰ „When such control verbs embed an infinitive clause, the resulting conditions syntactically block a RVF [= reflexive verbal form]“ (Půda, 2018, s. 42).

²³¹ Konstrukce slovanského akuzativu s infinitivem je v literatuře teoreticky pojímána různě: někdy je považována za případ kontroly (Panevová et al., 2014); jindy za případ odlišný, který má nicméně „ke kontrole velmi blízko“ (Mikulová et al., 2005, s. 956); v pojetích reprezentovaných v české lingvistice např. Rosenem (2006) se jedná o konstrukci typu *raising to object*; v generativní gramatice se v této souvislosti obvykle používá termín *exceptional case marking*; v pojetí konstrukčním daný jev probírají Fried – Östman (2004) v rámci výkladu o tzv. koinstanciaci. I tuto konstrukci akuzativu s infinitivem přitom Půda (2018, s. 43) řadí mezi struktury, kde je užití reflexivního deagentního infinitivu v současné češtině vyloučeno; jako příklad v deagentní interpretaci negramatické struktury autor uvádí větu **viděl jsem ohýbat se železné tyče*, která našemu (středněčeskému) dokladu (91) přesně strukturně odpovídá.

²³² Při analýze jsme mezi podobami *musiti* a *museti* nerozlišovali, v následujícím výkladu pro jednoduchost uvádíme pouze podobu *musiti*.

- (93) *když jsou adverbia německy, česky, hrdinsky etc., mohou se takto vyložiti: po německu [...] etc., a po čemž je hned poznáš, neb když jsou adjectiva, nemohou se tak vyložiti* ŠTAJŽÁČ, 98
- (94) *na jinší na mnoho míst, do Litoměřic, Oustí a jinde taky mnoho se dávati musí, pane Bože, rač sám pomocníkem bejti* ČERNÍNKOR, 229
- (95) *nemám oumyslu koní [...], ale těch, jenž na nich sedali, [...] pomřtiti. A o tom se již tuto počne vypisovati* BARTOŠKRON, 5

Sloveso *chtíti* se od prototypických modálních sloves odlišuje např. v tom, že je možné namísto infinitivu doplnit též vedlejší větou (tento rozdíl by ve výše zmíněném pojetí Rosenově /2006/ bylo lze vysvětlit tím, že se v tomto případě nejedná o sloveso typu *raising*, nýbrž jde ve spojení s infinitivem o sloveso kontroly), kromě toho představuje u tohoto slovesa komplikaci také skutečnost, že lze jeho reflexivní podobu kombinovat s dativním doplněním s funkcí proživatele (srov. nč. reflexivní sloveso *chtít se*), což je (soudě dle našich dokladů) jinak u reflexivní deagentní konstrukce vyloučeno. Vzhledem k celkově nízkému počtu dokladů v databázi, který neumožňuje provést podrobnou analýzu fungování reflexivní podoby tohoto slovesa, jsme při anotaci dokladů zvolili následující formální řešení: doklady bez dativního doplnění (např. doklad 96) jsme anotovali jako deagentní užití příslušného plnovýznamového slovesa s modálním auxiliárem *chtíti*, doklady s dativním doplněním (např. doklad 97) jsme chápali jako konverzní užití (plnovýznamového) slovesa *chtíti* (viz část III.2.2.1.12), tj. nikoli jako deagentní konstrukci.

- (96) *přes 50 tolarů každéj měsíc se dávati musí, jestli k dokonalý zkáze přijiti dáti se nechce* ČERNÍNKOR, 229
- (97) *aniž mi se hrubě chtělo s někým se raditi mysle, že mi každý svou věc chváliti bude* KOMLAB, 192

Co se pak týče výrazu *míti obyčej* (srov. doklad 98), lze jeho řazení k syntaktickým auxiliárům vnímat jako problematické vzhledem k jeho analytické formě, argumentem pro jeho auxiliárové chápání (a tedy proti jeho chápání jako plnovýznamového prostředku, které by daný doklad zařadilo po bok okrajových infinitivních užití reflexivní deagentní konstrukce, zmíněných v části III.3.3.1.2) je nicméně kromě sémantiky (výraz signalizuje habituálnost děje vyjádřeného plnovýznamovým slovesem) také možnost pasivizace pomocí participiálního pasivního infinitivu, která je typická pro (prototypická) modální slovesa (viz např. dvojici *Petr musí koupit housku – houska musí být koupěna*), srov. náhodně nalezený doklad (99), resp. dvojici (*někdo*) *jměl obyčej upáliti pec – pec jměla obyčej bývati upálena*.

- (98) *kaplička [...], jenž jest před týmž domem [...], v níž mají obyčej se pohřbovati proboštové, ta aby [...] rozšířena byla* HJKKRON, 351v
- (99) *přikázal, aby upálili pec sedmkrát více, než jměla obyčej upálena bývati* PROR, Dn 3, 19

Přehled distribuce syntaktických auxiliárů v databázi podává následující tabulka 16, jednotlivé skupiny dokladů jsou zde seřazeny sestupně podle své celkové frekvence.

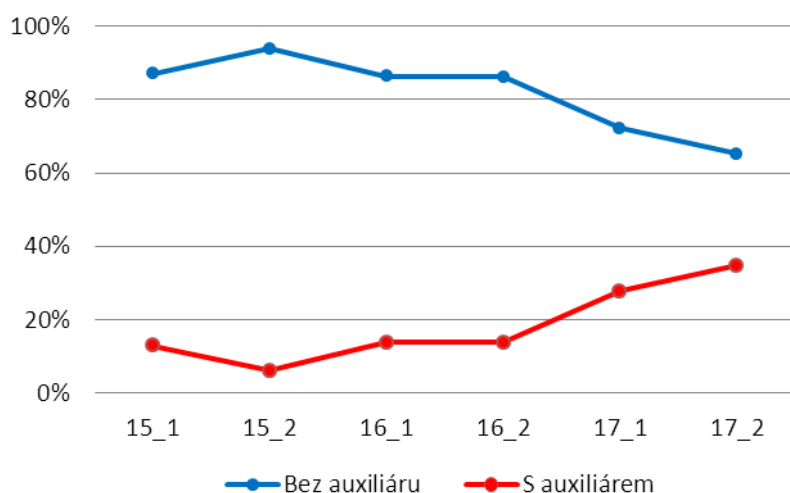
Typ dokladu	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Bez auxiliáru	27	77	82	100	78	105	469
<i>Míti</i>	3	2	6	9	11	27	58
<i>Moci</i>	1	2	2	7	15	28	55
<i>Musiti</i>	0	0	3	0	3	0	6
<i>Chtíti</i>	0	1	0	0	1	1	3
<i>Míti obyčej</i>	0	0	1	0	0	0	1
<i>Počíti</i>	0	0	1	0	0	0	1

Tabulka 16: Distribuce dokladů z hlediska přítomnosti syntaktického auxiliáru

Tabulka v první řadě ukazuje výraznou převahu dokladů bez syntaktického auxiliáru: tyto doklady představují celkově více než 79 % deagentních užití. U zbývajících cca pětiny dokladů pak zcela dominují dvě modální slovesa, jejichž vzájemné zastoupení je relativně rovnoměrné: sloveso *míti* (necelých 10 %) a sloveso *moci* (více než 9 %). Jen cca 1% podílem je reprezentováno sloveso *musiti*, zastoupení ostatních auxiliárů je pak naprosto marginální. Zároveň je z tabulky patrné, že jako syntaktické auxiliáry vystupují v našich dokladech téměř vždy slovesa modální, podíl sloves fázových, resp. slovesa fázového, je naproti tomu zcela zanedbatelný.

Z hlediska diachronního stojí za pozornost především vývoj celkového poměru mezi doklady bez syntaktického auxiliáru a doklady s ním (v zásadě tedy poměru mezi doklady bez modálního slovesa a s modálním slovesem), který je názorně zobrazen na grafu 5 níže. Ukazuje se zde totiž zřetelný rozdíl mezi prvními dvěma sledovanými stoletími na straně jedné a 17. stoletím na straně druhé: zatímco v 15. a 16. století je podíl dokladů bez auxiliáru v jednotlivých půlstoletích vždy vyšší než 86 %, ve století 17. dochází k nárůstu relativní frekvence dokladů s auxiliárem (modálním slovesem) – dokladů bez auxiliáru je tak v první polovině 17. století už jen cca 72 %, ve druhé polovině dokonce jen cca 65 %.²³³ Je otázkou, zda by tento nárůst relativní frekvence dokladů s modálním slovesem bylo možné vykládat jako další z projevů postupné gramatikalizace reflexivní deagentní konstrukce, a sice tak, že zatímco ve starších vývojových fázích se tato konstrukce uplatňovala především v syntakticky méně komplexních kontextech (které jsou navíc podobnější zdrojovým užitím spontánnostním, neboť u těch s téměř 95 % převládají doklady bez syntaktického auxiliáru), v průběhu následné aktualizace se více šířila i do kontextů komplexnějších a od zdrojových spontánnostních užití vzdálenějších (toto šíření by se přitom – v souladu s tím, co o průběhu aktualizace uvádí De Smet /2012/, viz část II.2.5 – neprojevovalo na úrovni prvního nalezeného dokladu, neboť doklady s modálním slovesem máme již z 1. poloviny 15. století, nýbrž spíše na úrovni postupného frekvenčního nárůstu).

²³³ Podíl ve druhé polovině 17. století je výrazně ovlivněn nejfrekventovanějším textem ŠTAJŽÁČ, kde mají doklady s modálními slovesy dokonce (mírnou) většinu. Bez tohoto textu by bylo v uvedeném období dokladů bez auxiliáru cca 72 %, tj. podíl by zde byl velmi podobný jako v první polovině daného století.



Graf 5: Vývoj vzájemného poměru dokladů bez syntaktického auxiliáru a s ním

III.3.3.3 Přítomnost negace

Poslední ze sledovaných vlastností slovesných tvarů je přítomnost negace, tj. to, zda se slovesa v jednotlivých dokladech objevují ve tvarech afirmativních, nebo negativních.

Za rozhodující kritérium při posuzování uvedeného rysu jsme při analýze považovali přítomnost/nepřítomnost záporného prefixu *ne-* u slovesného tvaru: za afirmativní označujeme ty doklady, v nichž se sloveso realizuje bez tohoto prefixu (srov. doklad 100), za negativní naopak ty, kde se tento záporný prefix u slovesného tvaru vyskytuje (101). Toto řešení pochopitelně není jediné možné: při pohledu sémantičtějším by např. bylo možné za negativní pokládat i takové doklady, v nichž je sice sloveso použito bez prefixu *ne-*, ovšem význam záporu je zde vyjádřen pomocí prostředků lexikálních, srov. doklad (102), za afirmativní by pak bylo lze navzdory přítomnosti prefixu *ne-* považovat např. též struktury se spojkou *než*, srov. doklad (103), který je možno parafrázovat i pomocí tvaru bez zápornky („musí se chváliti“). Takové případy jsou ovšem spíše výjimečné a vzhledem k jejich možné spornosti jsme při anotaci preferovali výše uvedené hledisko formální – doklad (102) tak pro účely této kapitoly interpretujeme jako afirmativní, doklad (103) jako negativní.

(100) *uvažujeme-li umění literní, svobodné a filosofské, kteréž sedmero se býti pokládá* GOERLARITH, X3r

(101) *veliká litera nemá se psáti, leč na začátku nějaké nové řeči anebo když jest jméno vlastní* ŠTAJŽÁČ, 99

(102) *těžká otázka, a na kterou sotva tak, aby všem zadosti učiněno bylo, odpověděti se může* TANNHOR, 45

(103) *poněvadž [Bibli] [...] nad jiné české knihy vlastněji [...] vytištěna byla, způsob jejího písma nemůže se než nad míru chváliti* ŠTAJŽÁČ, A1r

Přehled distribuce dokladů afirmativních a negativních podává následující tabulka 17:

Typ dokladu	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Afirmativní	29	75	91	105	96	137	533
Negativní	2	7	4	11	12	24	60

Tabulka 17: Přehled distribuce dokladů z hlediska přítomnosti negace

Tabulka ukazuje, že mezi deagentními doklady jasně převažují užití afirmativní, která mají u těchto dokladů téměř 90% podíl, užití negativní jsou naproti tomu zastoupena jen cca 10 %. Je ovšem otázka, zda tato distribuce vypovídá něco specificky o reflexivní deagentní konstrukci, lze se totiž domnívat, že je tendence k afirmativnosti jevem obecnějším, srov. např. situaci u reflexiv spontánnostních, kde byla přítomnost negace rovněž anotována a kde afirmativní užití představují dokonce více než 92 % našich dokladů.

Pokud jde o hledisko diachronní, naznačují data v tabulce velmi mírné oslabování uvedené afirmativní převahy v čase, srov. více než 93,5 % afirmativních dokladů v první polovině 15. století s cca 85 % ve druhé polovině století 17.; afirmativní doklady ovšem v celém sledovaném období převládají velmi výrazně.

III.3.4 Vlastnosti subjektu/patientu

V této části zaměříme pozornost na vlastnosti syntaktického subjektu (který v reflexivní deagentní konstrukci zastává funkci patientu). Ne všechny deagentní doklady ovšem pochopitelně syntaktický subjekt obsahují – jak bylo opakovaně konstatováno, subjekt se vyskytuje pouze v užitích s tranzitivním slovesem, kde je patiens tohoto slovesa tematizován. Jak jsme uvedli v části III.3.2.3, kde jsme se otázkou přítomnosti syntaktického subjektu podrobně zabývali, z 593 deagentních dokladů jde o struktury se subjektem v 514 případech – pouze těchto 514 dokladů bude tedy předmětem následujících analýz²³⁴ (dokladům bez subjektu se v této kapitole věnovat nebudeme).

Klíčovým rysem subjektu/patientu v deagentní konstrukci je míra jeho prominence – jak jsme vysvětlili v části II.4.4, právě tímto rysem se od sebe v současné češtině zásadně odlišují dvě nejdůležitější deagentní konstrukce, tj. zde zkoumaná konstrukce reflexivní a opisné pasivum: zatímco u opisného pasiva je v literatuře předpokládána fokalizace patientu, tj. zvýšení míry jeho prominence ve srovnání s diatezí primární, u reflexivní konstrukce tato fokalizace předpokládána není, což motivuje i nejrůznější formální rozdíly mezi oběma konstrukcemi. V části II.4.2.3 jsme navíc ukázali, že podle Sansò (2006) je míra prominence patientu relevantním rysem pro distribuci různých deagentních prostředků i v dalších (evropských) jazycích. Je proto třeba si položit otázku, jaká je u reflexivní deagentní

²³⁴ Mezi těchto 514 případů řadíme rovněž 3 doklady s neurčitým slovesným tvarem, viz část III.3.3.1.2, v nichž budeme sledovat vlastnosti patientu, ačkoli se zde o syntaktický subjekt nejedná.

konstrukce situace s prominencí pacientu ve starších fázích vývoje češtiny a zda tato situace u zkoumané konstrukce ukazuje na případný funkční vývoj.

Míra prominence je přitom typicky považována za komplexní vlastnost, manifestující se prostřednictvím různých parametrů, srov. např. exemplifikaci některých z těchto v literatuře uváděných parametrů v Myhill (1997, s. 804n.),²³⁵ který zmiňuje parametry lidskosti, zájmenosti, určitosti, referenční vzdálenosti a persistence (u vysoce prominentních referentů se tak prototypicky předpokládá rys [+ human], zájmenná realizace, určitost, nízká vzdálenost od předcházejícího koreferenčního výrazu a vysoký počet po sobě následujících klauzí, v nichž se tyto referenty vyskytují). Z vlastností, které mají potenciální vztah k prominenci pacientu, jsme přitom u našich dokladů anotovali jednak jeho kontextovou zapojenost a s ní částečně související slovoslednou pozici vůči slovesu, jednak jeho sémantiku.

Tato kapitola má tři části, v nichž postupně popíšeme distribuci deagentních dokladů v naší databázi z hlediska uvedených tří rysů. V části III.3.4.1 se tak budeme věnovat kontextové zapojenosti subjektu (pacientu), v části III.3.4.2 se budeme zabývat jeho pozicí vůči slovesu a konečně v části III.3.4.3 podrobíme analýze jeho sémantiku.

III.3.4.1 Kontextová zapojenost subjektu/pacientu

První sledovanou vlastností subjektu (pacientu) je jeho kontextová zapojenost, tedy skutečnost, zda je subjekt z hlediska aktuálního členění podáván jako informace známá, z široce chápaného kontextu vyvoditelná, nebo je prezentován jako informace nová.²³⁶ V případě subjektu kontextově zapojeného je *patiens* součástí tématu věty a deagentně užitě sloveso o něm něco vypovídá, v případě subjektu nezapojeného je *patiens* součástí rématu, tj. toho, co se vypovídá o tématu jiném. Předpokládáme, že kontextová zapojenost souvisí s problematikou míry prominence v tom smyslu, že referenty v daném diskurzu prominentnější v něm budou vystupovat spíše jako kontextově zapojené, srov. zřetelný vztah mezi kontextovou zapojeností a rysy zájmenosti, referenční vzdálenosti a persistence, které byly v souvislosti s mírou prominence referentů zmíněny výše.

U jednotlivých deagentních dokladů se subjektem bylo tedy v databázi anotováno, zda je tento subjekt kontextově zapojený, nebo nezapojený, kritériem zde byl celkový kontext, v němž se deagentní struktura vyskytovala. V některých případech bylo možné přihlídnout i k rysům formálním – u subjektů kontextově zapojených mohla na tuto zapojenost ukazovat např. jejich nevyjádřenost (srov. doklad 104), vyjádření pomocí vztažného zájmena (105), ukazovacího zájmena (106) nebo spojení substantiva s ukazovacím zájmenem (107), příp. adjektivem typu „dotčený“ (108).

²³⁵ Autor pro příslušnou vlastnost používá termín *topikalita* (*topicality*).

²³⁶ Srov. vymezení kontextové zapojenosti u Sgalla et al. (1980, s. 34), podle kterého je za kontextově zapojený považován „prvek, který mluvčí jen připomíná jako posluchači už známý“, za kontextově nezapojený pak „prvek zařazený do komunikátu pro obohacení posluchačovy informovanosti“.

- (104) *zboží skrz almužny, když se z víry dávají, se nezmenšuje, ale roste a rozmnožuje* ŽALMANŽ, XII
- (105) *aby jeden každý [...] berni, kteráž se při korunování krále českého od starodávna dávala, [...] dáti a vyplniti povinen byl* ARTSNĚM1611, 45
- (106) *rozličné prostředky jsou vynalezli [...], kterým by se to vynahraditi a nicméně skutečným oučinkem dovesti mohlo* TANNHOR, 46
- (107) *pout bývala k tomu kostelu veliká od křesťanův, i nechtěli tomu mířeníné [...], aby se ta čest dála svatému Pavlu* CESTKABK, 192r
- (108) *poněvadž dotčený chrám Boží ve jménu sv. Kříže se zakláda, mimo jiné svaté věci vložené jsou do [...] základu reliquie a ostatky z kosti sv. Eustachya* TANNHOR, 57

V mnoha jiných případech ovšem pochopitelně (pozitivní) kontextová zapojenost takovými formálními prostředky manifestována nebyla, srov. doklad (109), kde je subjektem holé substantivum *peníze*, kontextově zapojené prostřednictvím asociační (bridging) anafory (k tomuto pojmu srov. např. Zikánová et al., 2015, s. 51–62), jíž se pojí k výrazu *jeden neb dva zlatý* v předchozím kontextu, či doklad (110), kde je subjektem *a, e, y*, tento subjekt je možné považovat za kontextově zapojený s poukazem na obecně sdílené znalosti: celá příslušná pasáž pojednává o pravidlech pro psaní diakritických znamének nad vokalickými písmeny, přičemž sdílenou znalostí je, že mezi tato písmena patří mimo jiné právě *patientní a, e, y*.

- (109) *an se lakomec rmoutí, jestli jeden neb dva zlatý stratí, ješto se peníze mohou snázeji nabýti než zdarné dítky* ŽALMANŽ, 79
- (110) *kdekoli a, e, y má se vyřknouti zdlouha, vždycy má nad nimi býti proužek takto: á, é, ý* ŠTAJŽÁČ, 90–91

U subjektů kontextově nezapojených se často jedná o vyjádření pomocí vedlejší věty (srov. doklad 111), ovšem vyjádření pomocí substantiva je samozřejmě také běžné (112). Kontextově nezapojený bývá subjekt rovněž v případech, kde by bylo možné považovat sloveso za kategoriální (srov. III.3.2.1.2.1), viz doklad (113). Na nespolehlivost formálních kritérií tu pak ukazuje skutečnost, že kontextově nezapojený může být také subjekt vyjádřený spojením substantiva s ukazovacím zájmenem, srov. doklad (114), kde výraz *ty* neodkazuje do předchozího kontextu, nýbrž souvisí s následující vztaznou klauzí.

- (111) *nebo se čte v první knize Mojžíšově, v třetí kapitole, kterak Adam a Eva [...] z stromu zapověděného ovice jedli* DOBŘVĚNÍK, 10r–v
- (112) *rozjímání učiníme na slova napsaná v knize Jobové [...]. V kterýchžto slovích se vypisuje žalostné poselství Jobovi příšlé* MITISPOV, A2v–A3r
- (113) *člověk hřicha, syn zatracení, jenž se protiví a vyzdvihuje nade všecko, což slove Bůh, aneb čemuž se děje klanění* PŘELPŮV, 92
- (114) *nařídili, aby se pilně na jeho skutky vyptalo [...]. Staloť se to s nemalou pilností a našly se ty věci, kteréž níže [...] budu vypravovati* TANNCHAN, 1

U mnoha dokladů je posouzení kontextové zapojenosti subjektu záležitostí spornou, srov. příklady (115)–(116). V dokladu (115) sice rozvitý subjekt *tok břicha a střev* zřetelně

souvisí s výrazem *běhavka* (mohlo by se jednat o asociační anaforu), ovšem je otázka, zda v uvedené pasáži není prezentován spíše jako nová informace; podobně je tomu i v dokladu (116), kde subjekt *věci* sice zřetelně souvisí s výstavbou kostela, ovšem opět by ho bylo možné v daném kontextu pokládat za informaci novou (tj. předpokládat, že tématem je pouze vysoká hora, o níž se vypovídá, že na ni bylo těžké vyvézt potřebné věci). Vzhledem k nemožnosti spolehnout se na formální kritéria byla v takových sporných případech u kontextové zapojenosti anotována ta hodnota, která se jevila jako pravděpodobnější (v dokladech 115–116 tak byl např. anotován subjekt kontextově zapojený), z toho důvodu je níže uvedenou kvantifikaci třeba považovat pouze za orientační.

- (115) *jakž nahoře o dávení praveno a naučení dáno jest, tak o běhavce má rozumíno bejti. Nebo zprvu zprvu nemá se hned tok břicha a střev zastaviti, zvláště kdyby škaredé flusy žluté aneb černé šly VOČEHMOR, F7v*
- (116) *žádný ještě kostel na té hoře vystaven nebyl, proto že věc ta velké překážky a nesnáze se zdala s sebou přinášeti, nebo na horu tak vysokou velmi těžce věci potřebné k stavení mohly se vyvesti a zlí časové tak velký náklad činiti nedopouštěli TANNHOR, 56*

Přehled distribuce hodnot kontextové zapojenosti u jednotlivých dokladů podává následující tabulka 18. Do této tabulky nejsou zahrnuty dva doklady, v nichž je deagentně užito participiální adjektivum (srov. část III.3.3.1.2), protože tyto doklady představují z hlediska aktuálního členění zcela jiný případ (participiální adjektivum i jeho patiens jsou součástí jedné jmenné fráze) – celkový součet v tabulce tak činí pouze 512 dokladů.

Typ subjektu	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Kontextově zapojený	17	32	36	56	47	68	256
Kontextově nezapojený	12	36	38	51	45	74	256

Tabulka 18: Přehled distribuce dokladů z hlediska kontextové zapojenosti subjektu

Tabulka zachycuje poměrně kuriózní výsledek – dokladů, u nichž je anotován subjekt kontextově zapojený, je v celkovém součtu přesně stejně jako dokladů, kde je anotován subjekt nezapojený. I přesto, že jsme výše poukázali na spíše orientační charakter uvedených údajů, je tak poměrně zřejmé, že se reflexivní deagentní konstrukce hojně uplatňovala jak v případech s patientem zapojeným, tak v těch s patientem nezapojeným, aniž by jeden z typů výrazně převažoval. Touto distribucí se deagentní konstrukce poměrně zřetelně odlišuje od reflexiv spontánnostních, u nichž s více než 70 % převažuje subjekt kontextově zapojený. Pokud jde o hledisko diachronní, je poměr obou hodnot velmi vyrovnaný v průběhu takřka celého sledovaného období, zaznamenané kolísání je jen minimální (největší výchylka je registrována v 1. polovině 15. století, kde s více než 58,5 % převládá subjekt zapojený). Můžeme tedy konstatovat, že na kontextovou zapojenost pacientu zkoumaná konstrukce

v uvedeném období nekladla žádná omezení, v celkovém pohledu pak nebyla zaznamenána ani žádná preference.

III.3.4.2 Pozice vůči slovesu

Další zkoumanou vlastností subjektu (patientu) je jeho slovosledná pozice vůči slovesu, která, jak bude záhy ukázáno, s jeho výše analyzovanou kontextovou zapojeností do značné míry souvisí. V analýze rozlišujeme čtyři možné slovosledné typy: typ SV, kde subjekt před slovesem předchází, typ VS, kde subjekt po slovese následuje, typ V, kde je subjekt nevyjádřený, a konečně typ VSV, kde se sloveso formálně skládá z více přízvučných částí (nebereme v úvahu slovoslednou pozici samotného reflexiva *se*, které je klitikem), přičemž subjekt se nachází slovosledně mezi nimi.²³⁷

Ačkoli je pozice vůči slovesu rysem vymezeným zcela formálně, není rozhodování o jeho hodnotě ve všech případech jednoznačné. Na prvním místě je třeba vyřešit otázku, co vůbec má být považováno za subjekt a co ne, k této (sporné) otázce jsme se již vyjádřili v části III.3.2.3.

Další sporný případ představují doklady, kde je souřadně spojeno více sloves s referenčně totožným subjektem, který je ovšem formálně vyjádřen pouze jednou, srov. doklad (117). V těchto případech jsme předpokládali přítomnost vyjádřeného subjektu u všech těchto souřadně spojených sloves (v uvedeném dokladu jsme tedy anotovali typ SV u slovesa *díti* i u slovesa *činiti*), a to i v případě, že mělo každé ze sloves své vlastní rozvíti (118), i tehdy, pokud novodobý editor textu strukturu rozdělil pomocí interpunkční tečky (119). Opačně jsme postupovali v případě spojení podřadných, srov. doklad (120), kde jsme u slovesa *obléci* anotovali subjekt nevyjádřený (V), protože výraz *sukně* je formálně realizován v závislé klauzi.

(117) *nebo co jest se tu koliv dalo a činilo, veliký počet lidu z města a z vesnic přítomný byl* DIVDĚV, 7r

(118) *hořejší počet na linou posazený, jenž slove čedlník, [...] oznamuje díl každé věci a klade se vždy nahoře na linou* GOERLARITH, F2r

(119) *slova, jenž sú psána v knihách Rút v rozdielu tretím. A takto se vykládají* KÁZLEG, 192v

(120) *že ta sukně [...] setkaná a nesešitá byla, [...] nemohla jinak leč svrchu po hlavě se obléci* TANNHOR, 59

Ve spíše okrajových případech pak nejednoznačnost vyplývala z nemožnosti jednoznačně stanovit hranice klauze. V dokladu (121) tak např. není zřejmé, zda výraz *stavení* patří do klauze uvozené spojkou *když*, nebo do klauze řídicí²³⁸ – v prvním případě by šlo u

²³⁷ Typ VSV je typicky reprezentován doklady se syntaktickým auxiliárem (viz III.3.3.2), v nichž se subjekt nachází mezi tímto auxiliárem a slovesem plnovýznamovým, srov. doklad *jak se mají slova v konjugování psáti* ŠTAJŽÁČ, 91.

²³⁸ Tato nejasnost je v uvedené citaci dokladu signalizována umístěním interpunkční čárky do hranatých závorek. Uvedenou víceznačností se doklad (121) podobá větám typu *způsobil ji řidič, který ačkoliv nevlastnil řidičský průkaz, řídil Škodu Felicii*, v nichž tuto víceznačnost konstatují Lešnerová – Oliva (2003, s. 247). (Doklad 121

slovesa *spravovati* o typ SV, ve druhém případě o typ V (s nevyjádřeným subjektem). Teoreticky méně zajímavý případ pak představuje doklad (122), kde fráze řízená substantivem *pisnička* funguje v roli graficky odděleného nadpisu (srov. obrázek 2 níže), takže není jednoznačné, zda je náležité považovat ji za subjekt slovesa *spívati*, tedy anotovat typ SV (v opačném případě by šlo o typ V se subjektem nevyjádřeným).

(121) *i samá stavení[.] když se nespravovala, k zpuštění a zboření se nakloňovala* JESOHLÁŠ, C1r

(122) *pisnička o vopilcích, složená od Jana Pakosty léta 1565. Spívá se jako: Pozorujte smutku mého nařikání [...] etc.* DOBŘVĚNÍK, 102r



Obrázek 2: Původní grafická podoba dokladu (122)

Již naznačenou souvislost mezi pozicí subjektu a jeho kontextovou zapojeností ukazuje níže uvedená tabulka (19), která zachycuje celkovou distribuci dokladů z hlediska obou těchto rysů. Z tabulky je patrné, že subjekt nevyjádřený je vždy kontextově zapojený (srov. doklad 123), a pokud jde o subjekt vyjádřený, je pořadí SV (a též okrajové VSV) dobře možné u subjektu zapojeného i nezapojeného, zatímco pořadí VS se uplatňuje především u subjektů nezapojených. Vyjdeme-li (naopak) z kritéria kontextové zapojenosti, můžeme konstatovat, že subjekty zapojené mohou být vyjádřené i nevyjádřené, a jsou-li vyjádřené, drtivě převládá slovosled SV (srov. doklad 124; výjimečné pořadí VS pak ilustruje doklad 125); subjekty nezapojené jsou naproti tomu vždy vyjádřené, a ačkoli i zde převažuje pořadí SV, je poměr mezi SV (126) a VS (127) vyrovnanější (cca 3:2).

se od těchto vět liší tím, že v něm není subjektem vztažné zájmeno /jehož slovosledná pozice by byla dána gramatickými faktory/.)

	zapojený S	nezapojený S
V	28	0
SV	217	148
VS	7	101
VSV	4	7

Tabulka 19: Distribuce dokladů z hlediska pozice vůči slovesu a kontextové zapojenosti subjektu

- (123) *ale jakž [dobrý pivo] z spilky ven vyjde, hned páry studničný dojde aneb se řídkým štepuje, jak se z votrubův formuje* DIVSOUSED, 80
- (124) *učiněna jest ještě [...] ve všech dskách tato proměna, že se již dsky všechny česky píší* VŠEHK, 293r
- (125) *[kterak pobožní manželé dítky své zdárně zrozené vychovávají a Bohu obětovati mají:] [...] Posvěcují se a obětují dítky Bohu i skrze křest svatý* ŽALMANŽ, 74
- (126) *aby táž zbirka [...] v každém tom místě, kde se hraničné neb pomezni clo odvozuje, vybirána [...] byla* ARTSNĚM1683-4, 61
- (127) *lépeji jest jíti do domu pláče než do domu hodování, nebo se tam připomíná dokonání každého člověka* TĚŠTON, 117

Distribuci dokladů z hlediska popsaných čtyř slovosledných typů v jednotlivých obdobích i v celkovém součtu zachycuje následující tabulka 20. Do této tabulky (stejně jako do tabulky 19 výše) nejsou zahrnuty dva doklady, v nichž je deagentně užito *nt*-ové participiální adjektivum, v obou těchto dokladech přitom participiální adjektivum předchází před svým řídicím substantivem (s funkcí patientu), viz část III.3.3.1.2.

Slovosled	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
V	2	2	3	5	3	13	28
SV	19	48	51	84	71	92	365
VS	7	18	15	16	16	36	108
VSV	1	0	5	2	2	1	11

Tabulka 20: Přehled distribuce dokladů z hlediska pozice subjektu vůči slovesu

Na základě dat uvedených v tabulce můžeme konstatovat, že drtivou většinu deagentních dokladů tvoří užití se subjektem vyjádřeným, nevyjádřený subjekt se uplatňuje pouze u cca 5,5 % dokladů. U dokladů se subjektem vyjádřeným přitom jasně převládá slovosled SV: jde o více než tři čtvrtiny dokladů s vyjádřeným subjektem, naproti tomu slovosled VS se uplatňuje pouze u cca 22 % těchto dokladů, zbývající typ VSV je zastoupen jen okrajově (cca 2 % těchto dokladů). Uvedená distribuce odpovídá vztahu mezi slovoslednou pozicí subjektu a jeho kontextovou zapojeností, který byl konstatován výše. Pokud jde o hledisko diachronní, jeví se poměr všech čtyř slovosledných typů v čase jako relativně konstantní, nejvýraznější odchylka se týká druhé poloviny 16. století a první poloviny století 17., kde je vyšší podíl typu SV na úkor typu VS: celkový podíl typu SV zde převyšuje 77 % (zatímco v ostatních obdobích se pohybuje jen mezi 64 a 71 %), naproti tomu

podíl typu VS je v těchto dvou půlstoletích jen cca 15 a 17 % (zatímco v ostatních obdobích se pohybuje nad 20 %).²³⁹

III.3.4.3 Sémantika subjektu

Poslední analyzovanou vlastností subjektu je jeho sémantika: u jednotlivých deagentních dokladů bylo sledováno, jaké sémantické typy referentů zde obsazují roli patientu. Sémantika subjektu přitom zřetelně souvisí s jeho prominencí – již bylo zmíněno v úvodu k části III.3.4, že v literatuře je s vysokou prominencí referentu spojován mimo jiné rys [+ human], dále srov. např. přístup Zíkové (2017), která ve své analýze anaforických vztahů v diskurzu považuje za „hlavní ukazatel diskursní prominence referentu“ (s. 170) jeho životnost.²⁴⁰

V naší analýze sémantických typů subjektu jsme tak primárně vycházeli právě z kritéria životnosti. Subjekty (patienty) životné jsme dále dělili podle toho, zda je referentem člověk²⁴¹ (srov. příklad 128), jiná životná entita, jíž by bylo možné charakterizovat jako osobu (129), nebo zvíře (130). Jiné než životné patienty by bylo možné členit na entity nepropoziční (konkrétní či abstraktní) a propozice, při anotaci dokladů jsme se však vzhledem k jisté vágnosti tohoto členění drželi spíše kritérií formálnějších, a rozlišovali jsme tak mezi patienty vyjádřenými jménem/zájmenem (např. 131; k nim jsme z důvodů sémantických řadili rovněž vyjádření pomocí vedlejší věty popisně pojmenovací, např. 132), patienty vyjádřenými větou obsahovou (133), patienty vyjádřenými infinitivem (134) a konečně případy, kdy je patientem citace přímé řeči (135). Zatímco patienty vyjádřené jménem/zájmenem (případně i citací) mohou být nepropoziční (131) i propoziční (136), patienty vyjádřené větou obsahovou či infinitivem jsou pouze propoziční (viz příklady 133–134).

(128) *Prokop [...], kterýž ač by litery miloval a velebil, neučení však a hlupí jemu se předkládají* SILVSEN, 2v

(129) *Jan v Zjevení [...] oznamuje: že viděl anděla, jemuž bylo dáno vyliti hněv Boží [...]. Kdež také anjel dobrý se rozumí* MITISPOV, A4v

(130) *cožkoli od dobytka hovězího, ovčího a svinského pohlaví ven z království tohoto se žene, aby z každého volu po půl osmu groši [...] vybíráno bylo* ARTSNĚM1575, O2r

(131) *kostelové ozdobní netoliko v městech, ale i ve vseh stavěli se* HJKKRON, 352

²³⁹ V předložené slovosledné analýze jsme pro úspornost brali v úvahu pouze jednoduché kritérium vzájemného postavení subjektu a slovesa, aniž jsme přitom věnovali pozornost formě, jíž je tento subjekt vyjádřen. Při podrobnější analýze by pochopitelně bylo vhodné rozlišovat minimálně mezi subjekty vyjádřenými větně a nevětně, u nevětně vyjádřených subjektů by bylo lze zvlášť vyčlenit např. subjekty realizované klitickým tvarem zájmena či subjekty realizované zájmenem vztažným.

²⁴⁰ Tento přístup je v citované práci zvolen mimo jiné i s ohledem na povahu analyzovaného jazykového materiálu, souvislost mezi životností a prominencí autorka nicméně předkládá i v obecnější rovině.

²⁴¹ Do této kategorie jsme řadili i případy, v nichž jsou patientem děti (srov. např. doklad *dítky čím se křtí dřívěji, to lépeji. Odkladové s svátostmi bezpotřební Bohu se nic nelíbí* ŽALMANŽ, 75), což se může jevit jako sporné, neboť u dětských referentů by bylo teoreticky možné očekávat jinou distribuci sémantických kontextů než u referentů dospělých (a to zvláště z hlediska distribuce rolí agentu a patientu).

- (132) *ktelé [věci] velmi s kousavostí pálí a velmi přieliš studie a umrtvují čitelnost [...], čtvrtého stupně domnievají se býti* ČERHERB, 2r
- (133) *při komž by se to, že jest se [...] v statek jinýmu náležitý uvázal, našlo [...], ten každý [...] škody [...] navrátiti povinen bude* ARTSNĚM1575, B2v–B3r
- (134) *má býti s někakým zdálením stehu od steha [...], a to rozměřiti ostavuje se opatrnosti lékařově* LÉKRHAZ, 8
- (135) *žádný aby nevzhlédal na druhého liše [...], pod pokutú takové tretny, že by mu se mohlo říci: Sluho nešlechtný!* NAUČROD, 55v
- (136) *[že má dva stohy] mi nejenom šafář pověděl, ale mnoho jinech mi o tom pravilo, což se vskutku nalezlo* LISTVORŠILA, I'2r

Distribuci dokladů podle uvedených sémantických typů patientu podává následující tabulka 21. V horní části tabulky jsou uvedeny jednotlivé typy životné, ve spodní části pak jednotlivé typy neživotné.

Typ subjektu	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Člověk	1	5	4	8	14	9	41
Osoba [– human]	0	0	0	0	1	0	1
Zvíře	0	0	1	2	1	1	5
Neživotný jmenný/zájmenný/popisně poj. m.	24	57	62	86	67	129	425
Obsahová věta	1	5	7	11	8	5	37
Citace	2	1	0	0	0	0	3
Infinitiv	1	0	0	0	1	0	2

Tabulka 21: Přehled distribuce dokladů z hlediska sémantiky subjektu

Tabulka ukazuje, že mezi patienty životnými jsou významněji zastoupeny pouze referenty lidské, mezi patienty neživotnými pak jde především o typ jmenný/zájmenný, výrazně méně často pak o věty obsahové. Citace a infinitivy, jakož i zvířata a osoby jiné než lidské se naproti tomu v pozici patientu uplatňují jen výjimečně.

Klíčový poznatek se ovšem týká celkového poměru patientů životných a neživotných: z tabulky je jasně patrná zásadní převaha dokladů s patientem neživotným – tyto doklady představují téměř 91 % analyzovaných dokladů, zatímco doklady s patientem životným jsou zastoupeny pouze cca 9 % (o lidské patienty jde v necelých 8 % případech). Z hlediska diachronního je uvedený poměr v čase přibližně konstantní, výraznější výkyv se týká pouze první poloviny 17. století, kde se vyskytuje relativně více patientů lidských (více než 15 % oproti méně než 7,5 % v ostatních půlstoletích) na úkor nejběžnějšího typu patientů neživotných (méně než 73 % oproti více než 80 % v ostatních obdobích).

Pokud sémantiku patientu vztáhneme výše uvedeným způsobem k míře jeho prominence, tj. budeme-li rys životnosti, případně lidskosti považovat za projev její vysoké míry a naopak, můžeme konstatovat, že se z tohoto pohledu u našich deagentních dokladů ve velké většině případů uplatňuje spíše patiens málo prominentní. Je přitom zapotřebí

konstatovat, že dominance neživotných pacientů není v obecné rovině nutným důsledkem samotné povahy dané sémantické role, srov. např. situaci v angličtině, pro jejíž pasivum uvádí Myhill (1977, s. 805) naopak převahu pacientů lidských nad těmi ne-lidskými (v tomto směru se tedy naše doklady reflexivní deagentní konstrukce od anglického pasiva výrazně odlišují, což ukazuje na zásadní různost jejich komunikačních funkcí). Nízkou mírou prominence pacientu tak doložené užívání reflexivní deagentní konstrukce odpovídá předpokládané situaci v češtině současné, kde (jak bylo připomenuto v úvodu k části III.3.4) je právě nízká míra prominence pacientu považována za charakteristický rys této konstrukce, který ji zásadním způsobem odlišuje od opisného pasiva.²⁴²

III.3.5 Vlastnosti agentu

Zatímco v předchozí části III.3.4 jsme u deagentně užitých sloves sledovali vlastnosti pacientu, v části III.3.5 obrátíme pozornost k vlastnostem jejich agentu. Klíčovou pragmatickou funkcí deagentních konstrukcí obecně je totiž defokalizace agentu (viz část II.4.2.2), a pro pochopení užívání reflexivní deagentní konstrukce je tedy zapotřebí zjistit, jaké typy agentů jsou v těchto užitích defokalizovány.

V části III.3.5.1 se budeme agentu věnovat z hlediska jeho vyjádřenosti/nevyjádřenosti a také z hlediska formy jeho případného vyjádření, v části III.3.5.2 se zaměříme na jeho sémantiku (podobně jako jsme se v části III.3.4.3 zabývali sémantikou pacientu) a konečně v části III.3.5.3 podrobíme analýze jeho referenci.

III.3.5.1 Vyjádřenost a forma agentu

V této kapitole budeme jednotlivé deagentní doklady analyzovat z hlediska toho, zda je u nich agens formálně vyjádřen, nebo není; v případech, kdy agens vyjádřen je, pak budeme zkoumat, jaká forma k jeho vyjádření slouží. Jak bylo vyloženo v části II.5.2.2, možností vyjadřovat agens se reflexivní deagentní konstrukce ve starších vývojových fázích češtiny lišila od situace v češtině současné, a nabízí se proto jednak otázka, jak často a za jakých podmínek zde byl agens vyjadřován, resp. ponecháván nevyjádřený, jednak také otázka, za jakých okolností došlo ke ztrátě možnosti jeho vyjadřování.

Pokud jde o formy sloužící k vyjadřování agentu, je v naší databázi doložen jednak instrumentál, a to u dokladů (137)–(138) níže, jednak jsou doloženy předložkové fráze, a to buď s předložkou *od*, srov. doklady (139)–(143), nebo s předložkou *skrze*. U této předložky je sice v některých případech (např. v dokladu 144,²⁴³ ale týká se to rovněž komplikovaného

²⁴² Je samozřejmě otázkou, zasluhující samostatný výzkum, zda a případně jak se předpokládaná vysoká míra prominence pacientu u opisného pasiva (v současné češtině, ale i v jejích starších vývojových fázích) projevuje v distribuci žvotných a nežvotných (příp. lidských a ne-lidských) referentů.

²⁴³ V dokladu (144) lze za argument ve prospěch agentní interpretace příslušné předložkové fráze považovat skutečnost, že je výraz *moc* v širším kontextu tohoto dokladu opakovaně užit jako zřetelně agentní subjekt

dokladu 90 citovaného v části III.3.3.1.2) sporné, zda se tu spíše než o vyjádření agentu nejedná o určení prostředku, v jiných dokladech je však již agentní interpretace příslušné předložkové fráze zřetelná, srov. doklady (145)–(146). Níže citované doklady ukazují, že po předložkách může v agentních frázích stát substantivum v singuláru (interpretovaném specificky /139, 146/ i genericky /145/) i v plurálu (140), dále se zde může vyskytovat zájmeno osobní pro třetí (141, 144) i první (142) osobu či zájmeno neurčité (143). Celkem ve třech našich dokladech (137, 140, 142) je přítomn agens vyjádřen v bezpodměté struktuře,²⁴⁴ což není v kroslingvistickém kontextu samozřejmé (viz II.5.2.2).

- (137) *i o dědictvie, kdež se potřikrát pohánie, ale vždycky jedniem toliko, jiným však a jiným komorníkem* VŠEHK, 291v
- (138) *v tom času má se do krajův oznámiti knížetem, jeho milostí, [...] a to se po městech [...] všady má svolati* ZŘÍZRUČ, 1v
- (139) *to na Jeho Milost [...] vznésti a ta všecka psaní, kteráž se nám činí od pana Míčana i naše přípisy s širší správou [...] odeslati* LISTDOROTA, VIII'1v
- (140) *po nálezu jeho milosti aneb po staném právu muož každý po právé jíti, tak, jakž od jejich se soudův zachováva* ZŘÍZRUČ, 2r
- (141) *sem při poslouchajících i slzy spatřil, když se [...] o [...] nevděčnosti mluvilo, tak se to od nich opravdově, živě a vroucně koná* KOMLAB, 324
- (142) *jestliže by pak týž Vávrový a nebo pánu jejimu se zdálo, že by se jí ode mě tu co ublížilo* LISTDOROTA, VII'1r–v
- (143) *rok pak založení samých Klatov létu sedmistému devadesátému prvnimu od některých se připisuje* HAMMERKRON, 5
- (144) *protož slóve moc světská, neb běh a prospěch tohoto světa zpravuje se skrze ni, a svrchní řád a prospěch skrze ni aby se na světě zachoval* CHELČLID, 77v–78r
- (145) *Bůh také se hněvati ráčí pro nesčislnou naši pejchu, kteráž divnými spůsoby skrze člověka se děje a provozuje* DIVDĚV, 6r
- (146) *a všecko skrze pannu starou se to [tj. všechny špatnosti] děje, bud na ni žalováno na vejsosti za její správu a pobožnost* LISTVORŠILA, I'2r

Přehled jednotlivých typů dokladů z hlediska vyjadřování agentu podává následující tabulka 22, jednotlivé typy jsou zde seřazeny sestupně podle svého celkového zastoupení.

aktivních struktur, srov. užití *všeliká moc chtieci mnohému lidu panovati pokojně, aby skrze mnohé čest a bohatství rozmnožila* CHELČLID, 77v, *moc skrze ukrutné pomsty tiskne zlé lidi k takové spravedlnosti* 78r či *to vše moc činí pro svůj užitek* 78r. Jindy je ovšem výraz *moc* v tomto širším kontextu užit i jako zřetelné určení prostředku, což ukazuje na to, že u dokladu (144) připadají v úvahu obě uvedené perspektivy.

²⁴⁴ V dokladu (142) lze bezpodmětou interpretaci zpochybnit poukazem na přítomnost výrazu *co*, tento výraz zde však spíše než jako subjekt funguje jako vyjádření míry. Kromě toho se nabízí otázka, jak z hlediska (ne)přítomnosti subjektu interpretovat doklad (138) (zde se přikláníme k interpretaci, že se tu jedná o subjekt nevyjádřený).

Vyjádřenost agentu	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Nevyjádřený	31	74	89	107	102	158	561
Předložka <i>od</i>	0	2	5	9	2	3	21
Předložka <i>skrze</i>	0	5	0	0	4	0	9
Instrumentál	0	1	1	0	0	0	2

Tabulka 22: Přehled dokladů z hlediska vyjadřování agentu

Z tabulky je jasně patrná jednoznačná převaha dokladů s agentem nevyjádřeným, které představují více než 94,6 % všech našich deagentních dokladů. Je tedy zřejmé, že agens se ve zkoumaném období v reflexivní deagentní konstrukci v drtivé většině případů nevyjadřoval, což odpovídá typologickým poznatkům o tom, jak je v jazycích tzv. reflexivní pasivum (viz II.3.2.1) i pasivum obecně (Shibatani, 1985, s. 831) obvykle užíváno, a zároveň to částečně relativizuje uvedenou odlišnost mezi sledovaným obdobím a situací v češtině současné. Pokud jde o zbývajících cca 5,4 % dokladů, v nichž agens vyjádřen je, jeví se zde jako dominantní forma předložkové fráze s předložkou *od*, zřetelně méně často se uplatňuje předložka *skrze*, instrumentál je užit jen okrajově.

Z hlediska diachronního ukazuje tabulka jistý rozdíl mezi oběma krajními půlstoletími a obdobími ostatními. Zatímco v těchto ostatních obdobích je podíl dokladů s vyjádřeným agentem vždy vyšší než 5,5 % dokladů (nejvyšší je ve druhé polovině století 15.), v krajních půlstoletích je výrazně nižší: v první polovině 15. století není agens vyjádřen v žádném dokladu, ve druhé polovině století 17. je pak podíl dokladů s vyjádřeným agentem menší než 2 %. Zatímco v první polovině 15. století může být nulové zastoupení způsobeno celkově nízkým počtem vyexcerpovaných deagentních dokladů, ve druhé polovině 17. století je takové vysvětlení nepravděpodobné, protože deagentních dokladů je v tomto období nejvíce ze všech sledovaných půlstoletí. V úvahu tak připadá hypotéza, že nízký podíl ve druhé polovině 17. století již odráží postupný ústup vyjadřování agentu v deagentních užitích, který vyústil až do situace známé ze současné češtiny, kde jsou užití s vyjádřeným agentem považována pouze za výjimku z pravidla. Zajímavé přitom je, že u všech tří dokladů z druhé poloviny 17. století je vyjadřovaný agens generický (viz III.3.5.3), což stojí za pozornost v kontextu toho, jak je ztráta možnosti vyjadřovat agens v reflexivní deagentní konstrukci popsána pro italštinu (viz II.5.2.2), kde nejprve ustupovalo vyjadřování agentu specifického a až následně došlo k ústupu u agentu generického. Naše (byť velmi omezená) data tak naznačují, že by úpadek vyjadřování agentu v deagentní konstrukci české mohl mít v tomto směru podobný průběh.

III.3.5.2 Sémantika agentu

V této části se budeme agentem zabývat z hlediska jeho sémantiky. Jak bylo opakovaně uvedeno, má v současné češtině agens reflexivní deagentní konstrukce závazně rys [+ human], což Siewierska (1988) považuje za příčinu jeho obligatorního nevyjadřování,

v horizontu diachronním pak tato autorka u reflexivní deagentní konstrukce v češtině předpokládá částečné provedení reanalýzy z pasiva na aktivum, které spočívá především v přidání právě tohoto závazného rysu [+ human] k jejímu agentu (viz část II.4.3). Je tedy namísto otázka, jak je to s povinnou lidskostí agentu, resp. obecně s jeho sémantikou, v našem materiálu.

Analýzu sémantiky agentu pochopitelně do jisté míry komplikuje skutečnost, že je agens v naprosté většině našich dokladů pouze implicitní (viz III.3.5.1), přesto je však možné konstatovat, že ve všech dokladech s nevyjádřeným agentem je předpokládán agens lidský. Pokud jde o doklady s agentem vyjádřeným, zde jde ve většině případů také zřetelně o agens lidský (srov. většinu dokladů uvedených v části III.3.5.1), potenciální výjimku, o níž je třeba se zmínit, představuje pouze pět dokladů. Čtyři z nich přitom pocházejí z jedné a téže pasáže textu CHELČLID, za všechny jmenujme doklad (147) – agens je v těchto čtyřech dokladech vždy označen výrazem *moc* (případně s ním koreferenčním zájmenem), který je sice ve svém základním významu abstraktní, v dokladech typu (147) je však zřejmé, že skutečnými agenty jsou zde lidé, za jejichž metonymické označení je možné výraz *moc* pokládat²⁴⁵ (jak navíc bylo uvedeno v části III.3.5.1, příslušnou předložkovou frází lze v těchto případech považovat též za určení prostředku, v tom případě by šlo evidentně o implicitní agens lidský). Případem pátým je (již jednou citovaný) doklad (148), kde je k agentu odkazováno výrazem *od soudův*, i v tomto případě jsou přitom reálným konatelem děje lidé, k nimž se opět referuje metonymicky (agens by zde bylo možné označit jako „organizační“ ve smyslu Myhill /1997, s. 807n./, který agenty tohoto typu řadí mezi agenty lidské).

(147) *protož má rozumíno býti o řádu té obecné moci, kto se má v řádu zachovati skrze ni a jaký řád skrze moc muož uveden býti* CHELČLID, 77r

(148) *po nálezu jeho milosti aneb po staném právu muož každý po právě jíti, tak, jakž od jejich se soudův zachovává* ZŘÍZRUC, 2r

Je tedy možné shrnout, že agens má ve všech našich deagentních dokladech vždy rys [+ human], a to ať už je vyjádřený, nebo nevyjádřený (v případě, že je agens vyjádřený, je okrajově k osobám ve funkci agentu referováno též nepřímou, pomocí metonymie). Závaznou lidskostí agentu se tak užívání reflexivní deagentní konstrukce ve zkoumaném období shoduje se situací v češtině současné. V souvislosti se zmíněným pojetím Siewierska (1988) lze pak konstatovat, že závaznost rysu [+ human], jak se ukázalo, nemusí nutně implikovat nemožnost agens formálně vyjadřovat; pokud bychom pak přijali autorčinu představu o postupné reanalýze z pasiva na aktivum, resp. o klíčové úloze rysu [+ human] v ní, museli bychom předpokládat, že tato reanalýza proběhla ještě před sledovaným obdobím.

²⁴⁵ Srov. zpracování hesla *moc* v Elektronickém slovníku staré češtiny, kde je jako jeden z významů tohoto substantiva uveden i význam ‚nositel moci, možnosti někoho ovládat‘.

III.3.5.3 Reference agentu

V této kapitole budeme agens analyzovat z hlediska jeho reference, centrem našeho zájmu bude tedy otázka, kdo je referentem, který v našich dokladech zastává funkci agentu, resp. jaká je jeho povaha. O tom, že je u deagentních konstrukcí obecně otázka reference agentu naprosto klíčová, svědčí např. v části II.4.2.3 prezentované výsledky analýzy Sansò (2006), které na materiálu několika různých jazyků ukazují, že u propozic s agentem referujícím genericky se uplatňuje jiná distribuce formálních deagentních prostředků než u propozic, kde agens referuje negenericky, pro jazykově specifickou situaci v současné češtině je pak v literatuře konstatován např. rozdíl v možnosti agentu referovat k mluvčímu či adresátovi mezi reflexivní konstrukcí a opisným pasivem (srov. Fried, 2007, s. 729–730).

V rámci výkladu o sémantice agentu (III.3.5.2) jsme jako komplikaci uvedli jeho obvyklou implicitnost, tato implicitnost přitom pochopitelně představuje ještě zásadnější problém při analýze reference, neboť je zde v mnoha případech třeba počítat s více různými interpretacemi, srov. např. doklad (149), který pochází z kázání u příležitosti posvěcení nově postavené kaple, a v němž tak může být deagentně užitě sloveso chápáno buď jako odkaz k této konkrétní výstavbě (jež je v širším kontextu daného dokladu skutečně tematizována), nebo jako vyjádření obecné zákonitosti – v prvním případě by byl agentem konkrétní stavitel uvedené kaple, ve druhém případě potenciálně kdokoli. V řadě případů je přitom víceznačnost reference agentu možné považovat za autorský záměr, který motivuje samotné užití deagentní konstrukce, srov. např. doklad (150), v němž autorka dopisu sděluje, že nenachází žádné zprávy o závěti, užití deagentní konstrukce jí přitom umožňuje toto sdělení formulovat tak, jako by tyto zprávy nenacházel nikdo, tj. jako by zde šlo o obecnou nemožnost. V některých případech je víceznačnost reference agentu umožněna tím, že je konkrétní identita agentu v dané situaci nepodstatná, srov. doklad (151), kde je podmínkou uskutečnění děje vyjádřeného v řídicí klauzi to, že bude k dispozici příslušný dokument, přičemž je lhostejné, kdo by v takovém případě tento dokument našel (zda např. mluvčí, nebo někdo jiný).

(149) *[peníze] víceji odplynouti nemohou, obzvláště kdy jednomu trojímu Bohu se za ně staví dům* ŠTĚPHLAS, 6

(150) *aby on dotčený nebožtík Kryštof měl někomu něco kšaftovati, toho se dokonce nic nenachází* LISTVORŠILA, VIII'2r

(151) *po kom by jim [...] náležela, [...] toho [...] nedokládají. A kdyby se co tohokoli vyhledati mohlo, [...] bych [...] jim takové spravedlnosti [...] vydati poručiti chtěla* LISTVORŠILA, IV'1r

Při analýze reference agentu jsme vycházeli primárně z toho, zda je referentem neohraňovaná množina prvků (tj. lidí), nebo množina ohraničená. Pokud jde o první z těchto případů, záměrně se zde vyhýbáme termínu „všeobecný konatel“, protože jak jsme již zmínili v části II.4.1, není tento termín v české lingvistice používán jednotně. Namísto toho jsme se inspirovali podnětným (protože v některých jazycích prokazatelně relevantním) rozdělením

uplatněným v Sansò (2006) (viz část II.4.2.3),²⁴⁶ a rozlišujeme tak mezi agentem univerzálním, kterým může být potenciálně kdokoli, srov. doklad (152), a mezi agentem generickým, kde sice také jde o neohrazenou množinu osob, ovšem agentem kdokoli být nemůže: agens je v těchto případech omezen např. vztahem k určitému času (srov. doklad 153, kde jsou agentem pouze lidé žijící v určitém období situovaném v minulosti), vztahem k určitému místu (tak v dokladu 154 jde o lidi nacházející se /v příslušném čase/ v království českém), případně se na něj z kontextu vyrozumívají omezení jiná (tak jsou např. v dokladu 155 agentem pouze autoři „historií“). Generický agens je (na rozdíl od agentu univerzálního) v našich dokladech někdy formálně vyjádřen, srov. doklad (156), právě ke generickému typu ostatně náleží většina našich dokladů s vyjádřeným agentem. V souvislosti s uvedeným rozlišením na agens univerzální a generický je ještě třeba uvést, že mezi oběma těmito typy existuje plynulý přechod, neboť rozdíl mezi nimi spočívá pouze v různé míře kontextových omezení kladených na referent, která je vlastností skalární, přičemž určitou míru těchto omezení je možné identifikovat prakticky ve všech případech, srov. doklad (152), který byl sice výše uveden jako příklad agentu univerzálního, ovšem kde je přesto možné argumentovat, že věta nevyovídá např. o lidech nevidomých. Sporné případy můžeme exemplifikovat dokladem (157), kde je vzhledem k víceznačné sémantice přezentu otázka, zda jsou za agens považováni lidé obecně (univerzální agens), nebo pouze lidé žijící v době, z níž doklad pochází (generický agens).

- (152) *[hora jest] tak příkrá [...], že místem ani zhlídnouti do oudolí pod ní ležícího bez hrůzy a závratu se nemůže* TANNHOR, 48
- (153) *o těch zázracích, kteréž sem svrchu vypravoval, větším dílem vůbec nemnoho se vědělo* TANNCHAN, 154
- (154) *mnozí a rozliční loupežové v království českém dáli se a zvláště na silnicích* HJKKRON, 352r
- (155) *království v takovém způsobu k sobě přijímati [...] rozmyšlení [...] potřebuje, proč se v tom někteří v historiích tak vysoce schvalují* FRIDROZ, B4v
- (156) *ty věci požívají se od najhorších lidí, ješto bez víry sú i beze vsí ctnosti* CHELČLID, 78r
- (157) *spravedlnost vaše [...] dává naději ke všemu dobrému, což se od lidí za svaté, spravedlivé, pobožné [...] soudí a drží* SATPOD, 12v

Pokud jde o druhý z obou případů, tj. typ, kde je referentem ohraničená množina osob, rozlišujeme mezi většinovým agentem specifickým, který referuje ke konkrétnímu člověku či skupině lidí (srov. doklad 158 s agentem nevyjádřeným či 159 s agentem vyjádřeným), a řídkým agentem neurčeným, který je pouze potenciální a jehož identita není dána, srov. doklad (160), kde je zřejmě agentem pouze jedna osoba (případně úzká skupina osob), touto osobou ale může být potenciálně kdokoli. Zcela zvláště přitom vyčleňujeme případy, kde je agentem mluvčí (viz doklad 161; k nim řadíme i nečetné doklady, kde jde o skupinu osob,

²⁴⁶ Sansò (2006) pro níže uvedené dva typy agentů používá termíny *impersonální agens* a *vágní agens*, tyto termíny od něj ovšem nepřebíráme, neboť je nepokládáme za dostatečně výstižné (termín *generický agens* přitom níže užíváme v jiném významu než uvedený autor, v jehož pojetí jde o hyperonymum zastřešující oba rozlišené typy).

kteřá mluvčího pouze zahrnuje, např. 162), v těchto případech je ovšem často identita referentu nejednoznačná (o nepřímé referenci k mluvčímu by tak například bylo lze uvažovat i u dokladu 160). Jako samostatnou skupinu anotujeme rovněž doklady, kde agens referuje k adresátovi textu, ten přitom pochopitelně může být specifický (163), někdy se však jedná spíše o referenci generickou (srov. doklad 164 z prologu divadelní hry, kde jsou agentem diváci), jindy by bylo možné uvažovat dokonce o referenci univerzální (srov. doklad 165, který je součástí návodu, jak řešit početní úlohu).²⁴⁷

- (158) *i plésání sem při poslouchajících i slzy spatřil, když se aneb o milosrdenství Božím aneb o lidské nevděčnosti mluvilo* KOMLAB, 324
- (159) *oznamuji Vaší Milosti příhodu mou, která mi se děje od kněze Bartoloměje, kaplana mého tejneckého* TANNCHAN, 154
- (160) *vaše královská milost [...] rozmlouvání se mnou mívati ráčila, totiž aby se národu českému kozmografia [...] jazykem českým sebrala a sepsala, jako jiní národové to v svých řečech také sepsáno mají* MÜNSTKOSM, IIr
- (161) *ne všech ještě svých příhod sem dotýkal, [...] na díle, že sem, k jakému by se to jiným vzdělání oznamovalo, nevěděl* KOMLAB, 191
- (162) *abych jemu dala [...] registra, což [...] k tomu klášteru máme [...], aby mohli věděti, kam se který peníz obrací* LISTANNA, I1r
- (163) *prosím, že na to neráčíte zapomínati, aby se to vykonati mohlo tak, jakž ste mi, Vaše Milosti, oznámiti ráčili* LISTDOROTA, I1r
- (164) *a tak bedlivě poslouchat má se, v srdci uvažovat, co dál chce následovati* DIVSOUSED, 76
- (165) *zběr 9 ze vsí progressí, potom od facit též podobně, proba se rovná najde* GOERLARITH, D4r

Přehled zastoupení jednotlivých typů dokladů v databázi podává následující tabulka 23. Vzhledem k mnoha výše zmíněným víceznačnostem a neostrým přechodům je ovšem uvedené údaje třeba číst pouze jako orientační.

Typ agentu	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Univerzální	6	12	29	46	11	83	187
Generický	15	53	38	41	49	40	236
Specifický	5	9	4	8	24	14	64
Neurčený	0	0	0	3	0	3	6
Mluvčí	5	8	24	15	22	19	93
Adresát	0	0	0	3	2	2	7

Tabulka 23: Distribuce dokladů z hlediska reference agentu

Z tabulky je možno vyčíst několik zajímavých závěrů. Především tabulka jasně ukazuje, že mezi deagentními doklady výrazně převažují užití s agentem referujícím k neohrančené množině osob, tedy s agentem generickým (cca 40 %) nebo univerzálním (cca 31,5 %),

²⁴⁷ Referenci k adresátovi v tomto dokladu předpokládáme na základě toho, že je v levém kontextu užit imperativ („zběr“), který lze s přihlédnutím k širšímu kontextu považovat za imperativ pro druhou gramatickou osobu).

dohromady tyto typy představují více než 71 % všech našich deagentních dokladů. Touto většinou dokladů tak užívání reflexivní deagentní konstrukce ve zkoumaném období přibližně odpovídá typu, který Sansò (2006) vymezuje jako NGU, srov. část II.4.2.3 (liší se však od něj možností agens formálně vyjádřit). Právě generičnost či univerzálnost agentu lze v těchto případech považovat za příčinu jeho nízké diskurzní prominence, která zde užívání deagentní konstrukce motivuje.

Dále je zajímavé, že mezi případy, v nichž se o generický ani univerzální agens nejedná, tvoří nadpoloviční většinu doklady s agentem referujícím k mluvčímu, dohromady tyto doklady tvoří téměř 16 % všech deagentních užití. Vzhledem k výše uvedené časté víceznačnosti v těchto případech je přitom možné předpokládat, že zde byla deagentní konstrukce užívána mimo jiné se záměrem referovat k sobě samému z pragmatických důvodů pouze nepřímo, čímž by se toto užívání podobalo situaci, která je pro současnou češtinu uváděna u Fried (2006; 2007), srov. část II.3.1.4; kromě toho je možné konstatovat, že se na vysokém zastoupení reference k mluvčímu podílí také svébytné doklady náležející k situačnímu typu metatextovému, srov. část III.4.7. Reference k adresátovi diskurzu je v databázi doložena výrazně méně (cca 1 % dokladů), což může souviset s charakterem excerpovaných textů (referenci k adresátovi by bylo možné očekávat spíše u textů mluvených, resp. dialogických).

Z hlediska diachronního neukazuje popsaná distribuce na žádné zřetelné tendence, mezi jednotlivými půlstoletími je přitom patrné poměrně výrazné kolísání, které je možné přičíst volbě konkrétních zdrojových textů (srov. např. vysoké zastoupení univerzálního agentu ve druhé polovině 16. a druhé polovině 17. století, které je zřetelně ovlivněno „instruktážními“ texty GOERLARITH a ŠTAJŽÁČ, viz část III.3.1.2).

III.3.6 Další rysy užívání reflexivní deagentní konstrukce

V této části se budeme věnovat ještě dvěma dalším aspektům týkajícím se užívání reflexivní deagentní konstrukce. V kapitole III.3.6.1 se budeme našimi deagentními doklady zabývat z hlediska rysu generalizovanosti/negeneralizovanosti vyjadřovaného děje, v části III.3.6.2 se zmíníme o problematice kontextů, v nichž je reflexivní deagentní konstrukce užitá paralelně s opisným pasivem.

III.3.6.1 Generalizovanost děje

Generalizovaností děje (případně stavu) vyjádřeného deagentně užitým slovesem zde rozumíme skutečnost, zda toto sloveso označuje jeden děj, vymezený svou valencí a spatiotemporálními okolnostmi, nebo zda se jedná o zobecnění nad více takto vymezenými

ději.²⁴⁸ V prvním případě budeme mluvit o ději negeneralizovaném, srov. doklad (166), který zřetelně označuje jediný děj „nalezení“ (nějaká osoba, případně skupina osob, v jisté situaci něco našla), v případě druhém budeme naopak mluvit o ději generalizovaném, srov. doklad (167), kde se jasně jedná o více dějů „čtení“ a „vykládání“, neboť ke čtení i vykládání dochází na více různých místech, s různými agenty a (při pravděpodobné habituální interpretaci) také opakovaně v různých časových úsecích (každoročně). Jak ukážeme, rys generalizovanosti v tomto pojetí poměrně úzce souvisí s výše popsanou referencí agentu (viz III.3.5.3), není s ní však totožný, neboť se v tomto případě jedná o vlastnost vyjadřovaného děje/stavu, nikoli o vlastnost jednoho z jeho participantů.

(166) *Hus dosáhl listu [...], kterýmž císař Karel vysadil učení pražské, v kterémž to nalezlo se, že to učení pražské vysazuje na způsob učení pařížského* HJKKRON, 365r

(167) *v sobotu před nedělí Iubilate, v kterou se v církvi čte a vykládá evangelium o ženách rodičkách a o zármutku jejich* ŽALMANŽ, XV

Pokud jde o děj generalizovaný, jedná se nejčastěji o generalizaci nad množinou agentů, která spočívá v tom, že jednotlivé děje, nad nimiž je zobecnováno, jsou vykonávány různými agenty. Někdy v těchto případech dochází zároveň ke zobecnění nad množinou pacientů, srov. doklad (168), kde se zobecněný děj „přednesení“ týká jak různých agentů (potenciálních přednášejících), tak různých pacientů (přednesených věcí), jindy nikoli, srov. doklad (167) výše, kde jde o generalizaci nad různými agenty (čte a vykládá více lidí), zatímco *patiens* je u všech zobecněných dějů totožný (evangelium). Otázka generalizace (také) nad množinou pacientů je ovšem u některých dokladů vzhledem k nejasné referenci jejich pacientu sporná, což se týká zejména pacientů abstraktních²⁴⁹ (srov. doklad 169, kde je otázka, zda se jedná ve všech případech o tutéž spravedlnost, nebo jde v jednotlivých případech o spravedlnost různou), ale nejen jich (srov. doklad 170, kde je sice skutečným pacientem mnoho mincí, ovšem výraz *mince*, a tedy i s ním koreferenční vztažné zájmeno zde vzhledem k užitému singuláru zřejmě referují k celému druhu jako takovému). V dokladech s generalizací nad množinou agentů se v naprosté většině případů uplatňuje agens generický (167, 169, 170) či univerzální (168), okrajově je však zastoupen rovněž (plurálový) agens specifický, srov. doklad (171), kde je možné předpokládat zobecnění nad ohraničenou množinou autorů Písma.

(168) *více pohnou věci o figůře přednesené a více milované budou, nežli kdyby se nahé a bezevšeho podobenství přednesly* VIERKRIST, _2v

²⁴⁸ Touto svou definicí se rys generalizovanosti děje do jisté míry podobá rozlišení mezi větami partikulárními a větami charakterizačními/generickými, které představují Krifka et al. (1995, s. 3n.), charakterizační/generické věty jsou v tomto pojetí typické tím, že „we abstract away from particular events and facts“ (s. 4). Rozdíl ovšem spočívá v tom, že v našem pojetí nemusí být generalizovanost děje podložena generickou kvantifikací, srov. např. doklad (174) níže.

²⁴⁹ K problematické povaze reference (a koreference) u abstraktních jmen srov. např. Nědolužko (2011, s. 113–117).

- (169) *a žádajte, aby tak chudému jako bohatému dala se rovná spravedlnost při měření* PRÁVJIHLA, 194r
 (170) *item, mince, jakáž se tepe na Horách Kutných, tou aby placeno bylo, pokudž vystačí* ARTSNĚM1532, 14
 (171) *tehdy jest také člověka té věci naučil [...], a to se líčí na mnohých místech svatého Písma* PRÁVŠVÁBC, 2va

Méně časté jsou mezi doklady s generalizovaným dějem případy, v nichž generalizace nad množinou agentů přítomna není, neboť všechny děje, nad nimiž je zobecnováno, mají agenta téhož. V těchto případech mohou být děje zobecněny nad množinou pacientů,²⁵⁰ srov. doklad (172), kde jsou pacientem jednotlivých dějů „dání“ jednotlivé regule, zatímco agens je u všech těchto dějů identický, nebo se může jednat o zobecnění nad jinými participanty či situacemi, srov. doklad (173), kde se jednotlivé děje „posluhování“ týkají různých slovesných adresátů (vyjádřených dativním tvarem *jim*). Podobně jako ve výše komentovaných případech typu (169)–(170) může být i v těchto případech otázka generalizace nad množinou pacientů sporná, srov. doklad (174), který je vzhledem k abstraktnímu významu pacientu *mrskání* možné vykládat buď tak, že šlo o jedno mrskání, konané postupně třemi nástroji (v tom případě by se jednalo o zobecnění pouze nad množinou nástrojů), nebo tak, že šlo o tři různá mrskání (v takovém případě by se generalizovalo také nad množinou pacientů). U generalizovaných dějů, kde není zobecnováno nad množinou agentů, je agens vždy specifický (srov. 173, 174), může se přitom jednat též o referenci k mluvčímu (172).

- (172) *tato regule jest větší nežli všechny jiné, které se dají pro declinaci i conjugaci* ŠTAJŽÁČ, 4
 (173) *těž se jim však, aby spověď zachovali a k tomu jako hovada nepřistupovali, tělem Páně posluhovati bude* LISTVORŠILA, II'1r
 (174) *mrskání Krista [...], kteréžto [...] trojím nástrojem se konalo: nejprvé čerstvými a trnovými metlami. Po druhé bejkovými žilami* TANNHOR, 58

Děje negeneralizované exemplifikujeme kromě výše uvedeného dokladu (166) ještě níže doklady (175)–(177). U negeneralizovaných dějů je nejčastěji agentem mluvčí (175), často se ale jedná též o jiný specifický agens (166) a do kategorie negeneralizovaných dějů spadají rovněž všechny doklady s agentem neurčeným (176). Jen výjimečné (a do jisté míry sporné) jsou případy, kdy je agens negeneralizovaného děje generický, srov. doklad (177), kde sloveso *rozhlásiti* pojmenovává jeden komplexní děj, jehož agentem jsou však obecně lidé vyskytující se v příslušné době na „horách jüdských“.

- (175) *příklad příhody ale nyní toho všeho, což psáno jest, pro snadnější srozumění, položí se tento: [...]* ČERNÝMOR1506, G3r
 (176) *Havel povinován byl [...] opustivši velmi faru [...], aby tím obilím, co by se za ně utřžilo, ta fara mohla opravena býti* LISTANNA, III'1r–v

²⁵⁰ Ne ve všech případech, kde je *patiens* v plurálu, jde ovšem o generalizovaný děj, srov. doklad *hejtmané krajští také dostatečně se napomínají, aby při vykazování qvartýrův soldátům dotčené servicie nejinak než podle znění tohoto snešení [...] nařízovali* ARTSNĚM1683-4, 7, kde jsou pacientem pluráloví *hejtmané*, jedná se ovšem pouze o jediný děj „napomínání“, což plyne mimo jiné už ze skutečnosti, že se zde jedná o performativní užití.

(177) *když se to [o narození dítěte] rozhlásilo po horách jüdských, všickni [...] bázní naplnění skládali to v srdci svém* ŠTĚPHLAS, 2

Přehled distribuce dokladů z hlediska generalizovanosti vyjadřovaného děje (příp. stavu) podává následující tabulka 24. Doklady jsou zde rozděleny na tři skupiny – kromě základního rozlišení na děje generalizované a negeneralizované pracujeme ještě s rozdělením dějů generalizovaných do výše vyložených dvou skupin podle toho, zde je u nich přítomna generalizace nad agentem, nebo není, důvodem je, že mezi oběma těmito skupinami existuje výrazný kvantitativní nepoměr.

Typ děje/stavu	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Generalizovaný (nad agentem)	21	65	67	89	61	125	428
Generalizovaný (jinak)	0	2	2	4	10	4	22
Negeneralizovaný	10	15	26	23	37	32	143

Tabulka 24: Distribuce dokladů z hlediska generalizovanosti děje

Vyjdeme-li ze základního rozlišení na děje generalizované a negeneralizované, ukazuje tabulka jasnou převahu dějů generalizovaných, které představují téměř 76 % všech našich deagentních dokladů,²⁵¹ děje negeneralizované jsou naopak deagentně užitými slovesy označovány pouze v cca 24 % dokladů. Generalizovanost děje je přitom v naprosté většině případů (cca 95%) podmíněna zobecněním nad množinou agentů (typicky generických či univerzálních), pouze u 22 dokladů generalizace agens nezasahuje. Tuto uvedenou distribuci rysů generalizovanosti děje je dle našeho soudu možné vysvětlit skladbou situačních typů, v nichž se reflexivní deagentní konstrukce ve zkoumaném období užívala, srov. kapitolu III.4.

Z hlediska diachronního je mezi jednotlivými půlstoletími možno pozorovat poměrně výrazné kolísání (frekvence typu s generalizací nad množinou agentů kolísá mezi cca 56 a 79 %, typu s jinou generalizací mezi nulovým zastoupením a cca 9 %, typu bez generalizace mezi cca 18 a 34 %), v celkovém horizontu se zde však neprojevuje žádný vývojový trend, přičemž jasná převaha dokladů generalizovaných, resp. dokladů s generalizací nad množinou agentů se projevuje ve všech sledovaných půlstoletích.

Jak již bylo částečně vysvětleno, má generalizovanost děje zřetelnou souvislost s referencí agentu (k ní viz část III.3.5.3). Můžeme tak konstatovat, že univerzální agens se v našich datech uplatňuje jen u dokladů s generalizací nad množinou agentů, generický agens téměř také jen u nich, avšak máme doloženo též několik výjimek s dějem negeneralizovaným. U agentu specifického (ať už referuje k mluvčímu, nebo ne) naproti tomu negeneralizované děje převládají, i když menšinově se uplatňují rovněž děje generalizované (nejčastěji ovšem bez generalizace nad množinou agentů). Agens neurčený pak implikuje děj negeneralizovaný,

²⁵¹ Generalizované děje tvoří většinu dokladů rovněž v případě reflexiv spontánnostních, zde je ovšem tato většina podstatně méně výrazná (jen cca 54%).

konečně u řídkých dokladů s agentem referujícím k diskurzivnímu adresátovi se relativně vyrovnaně uplatňuje jak děj generalizovaný, tak děj negeneralizovaný.

V dosavadním výkladu jsme doklady s generalizovaným dějem klasifikovali podle toho, zda u nich dochází ke generalizaci nad množinou agentů, nebo nikoli, pouze okrajovou pozornost jsme věnovali otázce generalizace nad množinou pacientů. Vrátime-li se nyní k této otázce podrobněji, můžeme konstatovat, že ke generalizaci nad množinou pacientů dochází v cca 49 % všech deagentních dokladů, vyloučíme-li přitom doklady bezpodměté, které patiens neobsahují, jedná se o generalizaci nad množinou pacientů v cca 56 % případů. Uvedenou generalizaci (nad množinou pacientů) lze přitom v obecné rovině typicky považovat za další signál spíše nízké míry prominence pacientu, neboť je v těchto případech pacientem více entit, o nichž daná propozice nevyovídá jednotlivě, nýbrž nad nimi zobecňuje.

III.3.6.2 Kontexty s paralelně užitým opisným pasivem

V části II.4.4 jsme se podrobně věnovali funkčnímu rozdílu, který je v literatuře předpokládán mezi reflexivní deagentní konstrukcí a opisným pasivem v současné češtině, v kapitole II.5.2.3 jsme pak zmínili některé hypotézy o diachronním vývoji tohoto rozdílu, resp. o vývoji vzájemného vztahu mezi funkčním využitím obou uvedených konstrukcí, mimo jiné pak byla v této souvislosti představena hypotéza Štíchova (1988), podle níž byly obě konstrukce v námi sledovaném období funkčně plně synonymní.

Spolehlivé ověření zmíněných hypotéz sice pochopitelně výrazně přesahuje možnosti této práce, neboť by vyžadovalo doplnění zde podaného popisu fungování reflexivní deagentní konstrukce o obdobnou analýzu sledující užívání opisného pasiva, aby mohla být činěna příslušná srovnání, stojí však v této souvislosti za pozornost, že se v naší databázi nachází několik dokladů, v nichž se reflexivní konstrukce a opisné pasivum vedle sebe vyskytují v témže kontextu. Je samozřejmě třeba zdůraznit, že z několika málo dokladů tohoto typu nelze v žádném případě vyvozovat relevantní závěry o funkční synonymii obou konstrukcí, neboť ve stejném kontextu mohou obecně být využívány i prostředky nesynonymní (za argument ve prospěch synonymie bychom spíše považovali shodné tendence v jednotlivých zde analyzovaných rysech, jak ale bylo uvedeno v části III.3.2.2, např. v oblasti vidové distribuce naše data na takové shodné tendence rozhodně neukazují), přesto však považujeme za užitečné tu doklady s paralelním výskytem obou konstrukcí představit, neboť tyto doklady minimálně ukazují na fakt, že si obě konstrukce mohou být v některých kontextech potenciálně blízké.

Kontexty s paralelním výskytem reflexivní deagentní konstrukce a opisného pasiva uvádíme níže jako doklady (178)–(187). Z výše uvedeného hlediska přitom stojí za pozornost především první z těchto dokladů (178), neboť v něm jsou pomocí obou konstrukcí vyjadřovány zcela analogické obsahy, věty mají velmi podobnou strukturu a sloveso disponuje stejným lexikálním obsazením. Totožné lexikální obsazení, byť v částečně

odlišném syntaktickém kontextu, se uplatňuje i u dokladu (179), kde obě konstrukce slouží k vyjádření obsahů kladených do kontrastu. Velmi blízko k sobě mají užití obou konstrukcí i v dokladech (180) a (181), kde se sice uplatňují lexikálně různá slovesa, ta však paralelně vyjadřují tentýž obsah a mají společně vyjádřenou valenci.

- (178) *jiezdným nemá se vejše platiti na mesiec zbrojnym, kteříž poloudřeví míti budou, než deset zlatých rýnských a jiezdnému lehkému šest zlatých na mesiec, a pěšimu nemá vejše na mesiec placeno býti než po třech zlatých rýnských* ARTSNĚM1532, 10–11
- (179) *pěším aby každý týden [...] placeno bylo, a to proto: když by se jim pojednú na mesiec platilo, že by peníze prohráli a jinak utratili* ARTSNĚM1532, 11
- (180) *[za Karla IV.] klášterové nad míru nákladní a vysocí se vzdělávali a stavíni byli [...], jichžto vrchové nebe dosahali* HJKKRON, 350v
- (181) *zdali by se skrze mírnější prostředky a cesty dalšímu neštěstí předjíti a zbráněno býti mohlo* FRIDROZ, B1v

V dalších uvedených dokladech je již vztah mezi reflexivním a opisně pasivním užitím volnější, ve všech případech se jedná o koordinační spojení sloves, ta však mají odlišné lexikální obsazení, vyjadřují různé obsahy a nemají společně vyjádřenou valenci. V dokladu (182) mají sice obě slovesa koreferenční patiens, ten je ovšem u každého z nich formálně realizován zvlášť (a zatímco u prvního slovesa má formu nominativu, u druhého jde o genitiv), v dokladu (183) mají obě slovesa koreferenční pouze doplnění vyjádřená předložkovými frázemi s předložkou *skrze*, konečně v dokladech (184)–(185) mají užitá slovesa valenci zcela odlišnou (doklad 185 je ovšem syntakticky dosti komplikovaný, a jeho interpretace je tudíž problematická).²⁵² Poněkud blíže k sobě mají užití obou sledovaných konstrukcí v dokladech (186) a (187), kde se u daných sloves zřejmě uplatňuje identický agens a příslušné propozice vzájemně stojí v odporovacím vztahu s významem substitučním (srov. Daneš et al., 1987, s. 460–461), což ukazuje na jistou paralelnost jimi vyjadřovaných obsahů.

- (182) *ručnice kde mají se míti a jak jich má užíváno býti* ZŘÍZRUC, 4v
- (183) *protož má rozumíno býti o řádu té obecné moci, kto se má v řádu zachovati skrze ni a jaký řád skrze moc muož uveden býti* CHELČLID, 77r
- (184) *ustanovujem, [...] aby oheň byl ostříehán a piva vařícím aby se škody nedály* PRÁVJIHLA, 194r
- (185) *kdybychom byli jedinké [...] jistoty spatřovali, že by se bylo skrze naše pohrdnutí a opovržení tato veliká válka ihned spokojiti a svatý pokoj v stálosti zachován, ano také tím vším všecka římská říše dostatečně ujištěna býti mohla* FRIDROZ, C1r
- (186) *což by [...] zoumyslně přehlídli, dvounásobně aby [...] nahraditi povinni byli a potud více aby se jim takového spravování nesvěřilo, než jiní hodní na to místo aby zase posazeni byli* ARTSNĚM1575, O4v
- (187) *stavív království českého vyslaní neměli se, jakž se jest stalo, pominouti, nýbrž skrze jejich prostředek k té podané interpozici cesta jim protřena býti měla* FRIDROZ, B3v

²⁵² Pro účely analýzy interpretujeme tento doklad (185) tak, že se obě pasivní participia pojí s infinitivem *býti* a všechna tři plnovýznamová slovesa se pojí s modálním slovesem *moci*, které je ve tvaru minulého kondicionálu. Tato interpretace však vyvolává některé otázky, především tu, proč je forma *bylo* užitá v neutru.

III.3.7 Shrnutí výsledků analýzy

Jednotlivé dílčí výsledky analýzy, které byly podrobně prezentovány výše v jednotlivých částech kapitoly III.3, nyní v závěru této kapitoly ještě stručně shrneme, aby bylo možné vytvořit si o užívání reflexivní deagentní konstrukce v češtině 15.–17. století ucelený obraz. Nejprve zde podáme celkovou charakteristiku užívání této konstrukce v celém sledovaném období z hlediska jednotlivých výše analyzovaných rysů, následně stručně shrneme doložené diachronní tendence.

Reflexivní deagentní konstrukce je v našem materiálu reprezentována 593 doklady z celkových 3150 excerpovaných výskytů reflexiva *se*, její podíl na celkovém užívání tohoto reflexiva tedy činí cca 18,8 %. Jednotlivé zdrojové texty se však od sebe navzájem svým zastoupením deagentních užití výrazně odlišují, a zatímco z některých z nich tak nebyly do databáze excerpovány deagentní doklady žádné (to se týká výhradně textů z první poloviny 15. století), u některých jiných je naproti tomu podíl deagentních dokladů dokonce nadpoloviční (nejvyšší je u ŠTAJŽÁČ, kde činí cca 77 %). Nejvyšší zastoupení bylo přitom zaznamenáno v textech charakterizovatelných jako instruktážní, obecně vyšším podílem deagentních dokladů dále disponují texty lékařské, právní, jinak naučné či texty politicko-agitační, naopak spíše nižší je tento podíl v textech narativních, zejm. v novinových letáčích, ale též v cestopisech, historiografické literatuře apod. I v rámci jednotlivých žánrů se však mezi některými sledovanými texty vyskytují idiosynkratické rozdíly.

Co se týče lexikálního obsazení, vyskytuje se v našich deagentních dokladech celkem 257 různých slovesných lemmat, což u deagentní konstrukce ukazuje na nejvyšší míru lexikální obecnosti ze všech identifikovaných funkcí reflexiva *se*. V souladu s vysokou mírou této obecnosti je skutečnost, že většina lemmat (cca 69 %) je v materiálu zastoupena pouze jedním dokladem a více než 90 % lemmat je zastoupeno méně než pětkrát. Osm lemmat (*díti*, *psáti*, *nacházeti*, *dávati*, *jmenovati*, *klásti*, *nalézati* a *najíti*) je naproti tomu u deagentních užití zastoupeno výrazně častěji (15 a více doklady) než lemmata ostatní, což ukazuje na to, že mají tato slovesa v užívání reflexivní deagentní konstrukce zvláštní postavení, u některých z nich byly přitom konstatovány různé lexikalizační procesy. Pouze cca 11 % lemmat máme kromě deagentní konstrukce doloženo také u užití spontánnostních, což ukazuje na relativně nízký lexikální překryv mezi oběma těmito konstrukcemi, více než dvě třetiny lemmat jsou přitom v databázi doloženy výhradně u reflexiv deagentních.

Z dalších slovesných vlastností byla konstatována více než 76% převaha imperfektiv, která by přitom byla ještě vyšší (téměř 85%), pokud bychom vzali v úvahu pouze doklady bez syntaktických auxiliárů (zejména modálních sloves). Zcela zásadní je pak dominance sloves tranzitivních (téměř 97 %) nad intranzitivními. Pokud jde o sémantiku sloves, u více než tři čtvrtin dokladů se jedná o slovesa akční, podrobnější analýza pak ukázala na to, že ve více než 61 % jde o nespécifikované „ostatní děje“, v cca 27 % o slovesa komunikace a v cca 7 %

o slovesa myšlení, naproti tomu slovesa označující smyslové vnímání, pohyb či „ostatní stavy“ se uplatňují pouze okrajově. Typicky se deagentní konstrukce účastní pouze slovesa nereflexivní, ukázali jsme ovšem též tři výjimky, kde se zřejmě jedná o (reflexivní) deagentní užití sloves reflexivních.

Slovesa jsou v deagentní konstrukci užívána téměř vždy v určitém tvaru, výjimku představují pouze dva doklady s verbálním adjektivem, kde je užití této formy pravděpodobně podmíněno lexikalizací, a jeden doklad s infinitivem, který je ovšem syntakticky komplikovaný, a jeho interpretace je tudíž sporná. U určitých tvarů se téměř v 70 % případů uplatňuje přezens, méně častý je kondicionál (cca 13 %) a analytické préteritum (cca 12 %), pouze okrajově je zastoupeno futurum. Prakticky ve všech těchto případech je sloveso ve třetí osobě (výjimkou je jeden doklad v první osobě, kde se opět jedná o lexikalizaci) a jasně převládají doklady singulárové (více než 78 %) nad plurálovými, a to i tehdy, vyloučíme-li případy s defaultním slovesným tvarem (pak jde o více než 72 %). Více než 79 % dokladů tvoří užití se slovesem bez syntaktického auxiliáru, ve zbývajících případech se (relativně vyrovnaně) uplatňují především modální slovesa *míti* a *moci*. S téměř 90 % převažují doklady afirmativní nad negativními. Sloveso v téměř 76 % případů vyjadřuje děj (případně stav) generalizovaný (typicky s generalizací nad množinou agentů), u dokladů se subjektem jde v cca 56 % případů (také) o generalizaci nad množinou pacientů.

Další sledovanou vlastností jednotlivých dokladů byla přítomnost syntaktického subjektu (která zřetelně souvisí s výše zmíněnou slovesnou tranzitivitou) – jak jsme ukázali, tvoří téměř 87 % všech deagentních dokladů užití se subjektem. Co se týče vlastností tohoto subjektu, je v našem materiálu rovnoměrně zastoupen subjekt kontextově zapojený i nezapojený (mezi jednotlivými půlstoletími přitom v tomto ohledu panuje jen velmi mírné kolísání). Ve více než 71 % případů stojí subjekt slovosledně před slovesem, v cca 21 % za slovesem, u cca 5 % dokladů je nevyjádřený. Před slovesem přitom mohou stát subjekty kontextově zapojené i nezapojené, zatímco za slovesem stojí ve většině případů pouze subjekty nezapojené. V téměř 91 % dokladů subjekt není životný, k člověku subjekt referuje jen v cca 8 % případů.

Kromě vlastností subjektu (patientu) byly při analýze sledovány rovněž vlastnosti agentu, ten je v téměř 95 % případů nevyjádřený. V dokladech, kde je agens vyjádřen, má ve většině případů formu předložkové fráze s předložkou *od*, méně častá je předložka *skrze* a pouze okrajově se užívá forma (bezpředložkového) instrumentálu. Agens vždy referuje k člověku, u agentu vyjádřeného je přitom k člověku okrajově referováno též nepřímou (metonymicky, mj. referencí k organizaci). Ve více než 71 % dokladů je agens generický nebo univerzální, ve většině případů, kdy tomu tak není, pak referuje k mluvčímu.

Jednotlivé rysy deagentních užití, které byly výše podrobně popsány, je nyní možné uspořádat na škále podle toho, jak výrazně se u nich uplatňuje převaha příslušných hodnot, a stanovit tak míru relativní závažnosti těchto rysů pro vymezení reflexivní deagentní konstrukce jako celku. Výslednou škálu zachycuje následující tabulka 25:

99–100 %	94–97 %	86–91 %	75–80 %	cca 70 %	50 %
lidský agens sloveso v určitém tvaru 3. slovesná osoba nereflexivní sloveso	tranzitivní sloveso nevyjádřený agens	neživotný patiens afirmativní užití přítomnost subjektu	nepřítomnost modál. sloves singulár akční sloveso imperfektivum generalizovaný děj	slovosled SV generický / univerzální agens prézens	kontextově zapojený / nezapojený subjekt

Tabulka 25: Rysy reflexivní deagentní konstrukce na škále relativní závažnosti

Jak je z tabulky patrné, jako vlastnosti v uvedeném smyslu nejzásadnější se u reflexivní deagentní konstrukce manifestují rysy lidskosti agentu, třetí slovesné osoby (a z ní vyplývající určitosti slovesného tvaru) a nereflexivnosti užitého slovesa (projevující se u všech nebo téměř u všech našich deagentních dokladů), relativně spíše málo podstatnými rysy deagentního prototypu jsou naproti tomu slovosled SV, generický či univerzální agens a přítomný čas (které se uplatňují jen v cca 70 % případech). Rys kontextové zapojenosti subjektu se pak ve světle našich dat jeví jako zcela irelevantní.

Pokud jde o hypotézy týkající se komunikačních funkcí reflexivní deagentní konstrukce a jejího vztahu k opisnému pasivu, je možno poukázat především na dominantní neživotnost subjektu/patientu, která ukazuje na spíše nízkou míru jeho prominence, srov. též skutečnost, že deagentně užitá slovesa obvykle vyjadřuje generalizaci nad více různými patienty. Zároveň v této souvislosti stojí za pozornost uvedená převaha imperfektiv nad perfektivy, kterou se reflexivní deagentní konstrukce liší od situace předpokládané u pasiva opisného. Uvedené rysy ukazují spíše na vzájemnou funkční odlišnost obou konstrukcí, na druhou stranu jsme ovšem ukázali též několik kontextů, v nichž jsou obě konstrukce užity paralelně.

Obrátíme-li nyní pozornost k hledisku diachronnímu, můžeme konstatovat, že zatímco u některých zkoumaných rysů (např. u rysu přítomnosti subjektu či u distribuce slovesného způsobu a času) nebyly mezi sledovanými půlstoletími identifikovány relevantní rozdíly, které by ukazovaly na existenci vývojových tendencí, u jiných rysů náš materiál na jisté takové tendence ukazuje. To se týká především celkové míry zastoupení reflexivní deagentní konstrukce, která stoupá z cca 6 % v první polovině 15. století na cca 31,5 % ve druhé polovině století 17. Zásadní vývoj byl demonstrován rovněž u poměru mezi doklady jednoznačně identifikovatelnými jako deagentní a doklady umožňujícími více interpretací: zatímco v první polovině 15. století je jednoznačných dokladů méně než polovina, ve druhé polovině 17. století jde již o více než 92 %.

Pokud jde o vlastnosti slovesa, stoupá v diachronním horizontu počet doložených lemmat, což sice souvisí se zmíněným nárůstem počtu dokladů, i vztaženo k počtu dokladů je ovšem počet lemmat v první polovině 15. století relativně nižší než v obdobích následujících.

Z hlediska vidu byl v chronologickém horizontu konstatován pokles převahy imperfektiv (z více než 93,5 % v 1. pol. 15. století na méně než 68 % ve druhé polovině století 17.), díky němuž se vidová distribuce u reflexivní deagentní konstrukce dílčím způsobem přiblížila k situaci u reflexiv spontánnostních. U slovesné sémantiky byl pak konstatován vývoj týkající se míry převahy dokladů akčních, která je v 16. a 17. století již nižší než v obdobích předcházejících, zároveň byl zmíněn vývoj užívání sloves smyslového vnímání, která v 15. století nemáme doložena vůbec, načež v následujících obdobích dochází k jejich frekvenčnímu nárůstu. V souvislosti se slovesnými tvary byl uveden jednak nárůst podílu dokladů s modálními slovesy ve století 17., jednak velmi mírný nárůst podílu dokladů s negací od 2. poloviny století 16. Zajímavé možnosti interpretace nabízí konečně též distribuce dokladů s vyjádřeným a nevyjádřeným agentem, která ukazuje na to, že již ve druhé polovině 17. století mohlo být vyjadřování agentu na ústupu.

Jak z podaného shrnutí vyplývá, mají popsané diachronní změny charakter frekvenčních rozdílů v distribuci jednotlivých rysů mezi jednotlivými sledovanými půlstoletími. Většina změn přitom spočívá v oslabování celkových tendencí popsanych výše (tendence k imperfektivu, akčnosti, absenci modálních sloves, afirmativu), což by bylo možné vykládat jako postupné odstraňování kontextových omezení, které pro konstrukcionalizační procesy obecně předpokládá Smirnova (2015; viz část II.2.8). A zatímco některé z těchto změn probíhaly relativně rovnoměrně v celém sledovaném období (např. vývoj v oblasti vidu), u jiných je možné blíže vymezit dobu, v níž je příslušný frekvenční rozdíl situován nebo do níž je především soustředěn, což umožňuje přibližně stanovit příslušnou relativní chronologii. Přehled takových změn podává následující tabulka 26:

15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2
nárůst relativního počtu lemmat	nárůst frekvence neakčních užití	nárůst frekvence negovaných užití	nárůst frekvence užití s modálními slovesy	ústup vyjadřování agentu	

Tabulka 26: Chronologie vybraných diachronních změn

Z tabulky vyplývá relativní chronologie následující: nejprve (mezi první a druhou polovinou 15. století) došlo k dílčímu nárůstu relativního počtu lemmat (vzhledem k počtu dokladů), následně se zvýšila frekvence dokladů s neakčními (neakčně užitými) slovesy, poté frekvence dokladů se slovesy negovanými, dále frekvence užití s modálními slovesy a konečně (mezi první a druhou polovinou století 17.) došlo ke snížení frekvence dokladů s vyjádřeným agentem. Tato poslední diachronní změna je přitom jediná, která nespočívá v odstranění kontextového omezení ve výše uvedeném smyslu, neboť se zde naopak existující tendence (nevyjadřovat agens) dále posiluje.

III.4 Analýza užívání reflexivní deagentní konstrukce v 15.–17. století II: situační typy

Zatímco v předchozí kapitole III.3 jsme na excerpované deagentní doklady nahlíželi jako na jeden celek a jejich vlastnosti jsme analyzovali souhrnně, v části III.4 bude naproti tomu naším cílem jednotlivě identifikovat typické diskurzní kontexty, v nichž se reflexivní deagentní konstrukce ve sledovaném období obvykle užívala. Tyto typické diskurzní kontexty označujeme v návaznosti na Sansò (2006) jako situační typy (srov. část II.4.2.3), přičemž jejich smyslem je ukázat, v jakých případech, resp. k vyjadřování jakých obecných významů uživatelé jazyka k použití reflexivní deagentní konstrukce sahalí. Předpokládáme, že právě pomocí těchto obecných významů je možné popsat jak motivaci jednotlivých doložených rysů deagentní konstrukce, tak motivaci samotného jejího užívání, přičemž obě tyto motivace mohou být u různých situačních typů odlišné. Pomocí situačních typů je navíc obecně možné analyzovat shody a rozdíly ve funkčním využití různých konstrukcí; za předpokladu analýzy dalšího materiálu by tak tedy bylo lze porovnat níže popsanou distribuci situačních typů u reflexivní deagentní konstrukce např. s užíváním opisného pasiva či dalších deagentních prostředků, kromě toho by popsanou situaci bylo možno porovnat se situací v jiných fázích vývoje češtiny.

Jak jsme ukázali v části II.4.2.3, Sansò (2006) ve své kroslingvisticky orientované analýze pracuje se třemi základními situačními typy, toto jeho rozdělení ovšem pokládáme pro uspokojivý popis užívání české reflexivní deagentní konstrukce za nedostatečné, srov. např. již (v části III.3.5.3) zmíněnou skutečnost, že výrazná většina (více než 70 %) našich dokladů odpovídá pouze jedinému z těchto typů (situačnímu typu NGU). V následujícím výkladu proto pracujeme s více různými situačními typy, jejich počet i konkrétní vymezení přitom nebyly stanoveny apriorně, nýbrž jsme k nim dospěli induktivně na základě analýzy materiálu, při níž jsme pomocí abstrakce od konkrétních vyjadřovaných obsahů identifikovali obecné sémantické a pragmatické rysy (např. modální významy, záměr mluvčího apod.), které jsou pro různé skupiny dokladů charakteristické.

V souladu se Sansò (2006) pak chápeme popisované situační typy jako prototypy, což má své konsekvence teoretické i metodologické, mezi nimiž je (podobně jako v případě problematiky hranic mezi různými typy reflexiva *se*, viz část III.2.2.2) třeba rozlišovat. Z hlediska teoretického je možno konstatovat, že jednotlivé prototypy licencují užívání deagentní konstrukce v konkrétních případech, přičemž tato konkrétní užití mohou příslušným prototypům odpovídat do různé míry, a navíc se tato užití mohou blížit i několika různým prototypům současně. Smyslem představené analýzy tedy není (a nemůže být) rozdělení excerpovaných dokladů do několika diskrétních kategorií (protože mezi jednotlivými kategoriemi neexistují ostré hranice), nýbrž „pouze“ popis kontextů pro užívání reflexivní deagentní konstrukce typických. Z hlediska metodologického je ovšem situace jiná: aby bylo

možné popsat prototypické vlastnosti jednotlivých situačních typů, je nutné k těmto typům přiřadit doklady, na základě jejichž analýzy by mohl být tento popis proveden, doklady tedy je třeba do jednotlivých typů rozdělit. Tento rozpor mezi oběma hledisky řešíme následujícím způsobem: každý doklad sice pro účely analýzy zařazujeme k právě jednomu situačnímu typu (a to k takovému, který se pro daný doklad jeví jako nejcharakterističtější),²⁵³ u dokladů však evidujeme rovněž blízkost k situačním typům dalším, přičemž v následujícím výkladu případy této blízkosti podrobně komentujeme.

Na základě dokladů přiřazených k jednotlivým situačním typům popisujeme u každého z těchto typů distribuci jednotlivých rysů, jež byly u deagentních užití v naší databázi anotovány; mezi tyto rysy patří chronologické zastoupení dokladů, jejich zastoupení z hlediska zdrojových textů, vlastnosti slovesa, slovesného tvaru, subjektu (patientu) i agentu; vymezení těchto rysů bylo (spolu s analýzou jejich celkové distribuce u deagentních dokladů obecně) podrobně podáno v části III.3. Jak přitom bude ukázáno, zatímco některé rysy svou distribucí vykazují ve všech situačních typech podobné tendence, které se ovšem u jednotlivých typů obvykle projevují do různé míry, u jiných rysů lze sice společné tendence také konstatovat, ovšem některé situační typy se z nich vymykají, konečně u dalších rysů se mezi situačními typy ani žádné společné tendence nevyskytují.

V následujících částech postupně podáme popis jednotlivých situačních typů,²⁵⁴ který bude vždy sestávat ze základního vymezení daného typu, z přehledu jeho rysů a z informací o dokladech, které mají blízko též k některému z dalších prototypů, pozornost bude věnována rovněž distribuci případů, které byly v části III.3.2.1.2.1 označeny jako lexikalizované (k pojetí lexikalizace v těchto případech viz III.3.2.1.2). Mezi jednotlivými situačními typy je přitom možné rozeznávat dvě vzájemně poměrně odlišné skupiny: zatímco některé ze situačních typů jsou prototypicky charakteristické generičností či univerzálností agentu a generalizovaností děje, u jiných se obvykle uplatňuje spíše agens specifický a děj negeneralizovaný. Toto možné rozlišení zohledňujeme v uspořádání následujících výkladů: v částech III.4.1–III.4.6 se věnujeme prvnímu jmenovanému okruhu situačních typů, v částech III.4.7–III.4.10 okruhu druhému. Jak jsme avizovali v části III.2.2.2, pracujeme při analýze situačních typů (na rozdíl od části III.3) nejen s doklady anotovanými jako deagentní, nýbrž také s doklady, které byly anotovány jako víceznačné, protože i takové doklady svou deagentní interpretací nějakým situačním typům odpovídají. Celkem je tak do následující analýzy zahrnuto 641 dokladů.

²⁵³ S tímto vědomím je tedy třeba číst veškeré kvantifikace dokladů uváděné níže u jednotlivých situačních typů.

²⁵⁴ Přehled těchto situačních typů byl již ve stručné podobě představen v Pergler (2018). Číselné údaje uváděné v následujících kapitolách se přitom mohou od hodnot prezentovaných v uvedeném článku do jisté míry odchylovat, neboť od doby publikování textu došlo u některých dokladů ke zpřesnění anotace (kromě opravy zřejmých chyb má toto zpřesnění obvykle povahu změn v interpretacích považovaných za nejpravděpodobnější).

III.4.1 Situační typ habituální

V prvním z popisovaných situačních typů slouží reflexivní deagentní konstrukce k vyjadřování dějů/stavů habituálních, jež zde chápeme jako zobecnění nad více ději (případně stavy), které se vyznačují reálnou modalitou (v tom smyslu, že jde o děje skutečně se odehrávající, nikoli tedy např. o děje potenciální, děje s modalitou deontickou apod.) a jejichž agentem jsou lidé tvořící neohrazenou množinu. Ve většině (86 %) případů se přitom jedná o děje opakované, srov. např. doklad (1), kde je vyjadřován opakovaný děj „vykonávání povinností“, jehož agentem jsou obecně lidé (příp. křesťané) v dané době, či doklad (2), kde se jedná o opakovaně konané „dávání berně“, situované do minulosti; ve zbývajících necelých 14 % dokladů jsou vyjadřovány děje durativní, a to typicky u sloves označujících mentální aktivity (viz III.3.2.4), srov. doklad (3), kde je predikováno o trvacích stavech „věření“ (týkajících se široké množiny věřících). Děje opakované mohou být vykonávány též pravidelně, tato jejich pravidelnost je přitom u některých našich dokladů explicitně tematizována, srov. doklad (4), v němž je užito časové určení *na ten den*, signalizující každoroční opakování děje „dávání darů“.

- (1) *Bůh [...] člověka stvořil [...], aby [...] jej [...] ctil, chválil [...] a vzýval. Ale jak se ta povinnost od nás ku Pánu Bohu [...] vykonává* DOBŘVĚNÍK, 5v
- (2) *těž také berni, kteráž se při korunování krále českého od starodávna dávala, Jeho Milosti [...] dáti a vyplniti mají* ARTSNĚM1611, 6
- (3) *vinice vždycky hrozny obtížené, stromové ustavičně plodní, kterakž zahrady rajské jmieti se věří* SILVSEN, 1r
- (4) *na ten den v těch obou kostelech dávají se hojné dary kanovníkuom i všem kostelním služebnikuom až dodnes za tu službu Boží* HJKKRON, 351r

K habituálnímu situačnímu typu řadíme rovněž některé z případů lexikalizujícího se užívání reflexivní deagentní konstrukce, o nichž bylo pojednáno v části III.3.2.1.2.1. Především je možné za habituální pokládat většinu dokladů slovesa *jmenovati* a (s ním v daných kontextech synonymního) slovesa *nazývati*, srov. doklady (5)–(6), které lze v rámci jejich deagentní interpretace vykládat jako vyjádření opakovaného děje „označování daných objektů jménem“. Kromě nich odpovídají habituálnímu prototypu rovněž doklady se slovesem *psáti* sloužící k vyjadřování letopočtu, resp. k časové charakterizaci jiných dějů, srov. doklad (7), neboť v těchto dokladech je také možné vyjadřovaný děj „psaní“ pokládat za reálný a opakovaný (s neohrazenou množinou agentů). Habituální situační typ se tak v řadě případů nabízí jako možný lokus lexikalizace reflexivních deagentních užití.

- (5) *jeli sme [...] skrze ostrovy Šťastné, jenž se již nyní jmenují ostrovové Velicí kanarytští* VESPAMER, 3r
- (6) *papež [...] kostely v Římě vystavěl, které rovně tím jménem, kterým se jeruzalémská místa, nějakým tajemstvím Krista Pána obohacená, nazývají, i on podobně nazval* TANNHOR, 46

(7) *když se psalo léta sedmistého čtyřicátého pátého [...], Nezamysl [...] vyšehradským knížetem volen HAMMERKRON, 1*

Habituální typ je nejfrekventovanějším ze všech zde popisovaných situačních typů, v naší databázi je reprezentován celkem 117 doklady (z toho v 18 případech jde o lexikalizující se užití se slovesy *jmenovati/nazývati*, ve čtyřech případech o užití s lexikalizujícím se *psáti*), což představuje více než 18 % sledovaných případů reflexivní deagentní konstrukce. Jeho zastoupení v čase shrnuje následující tabulka (27), která pro jednotlivá půlstoletí ukazuje jak absolutní počet dokladů, tak relativní podíl na celkovém užívání deagentních reflexiv. U relativní frekvence je z tabulky patrné jisté kolísání v čase, ve všech sledovaných obdobích je však habituální typ zastoupen poměrně bohatě (vždy více než 12 %) a není zde možné pozorovat žádnou souvislou vývojovou tendenci. Doklady habituálního typu pocházejí z celkem 37 pramenů, což je největší počet ze všech popisovaných situačních typů, na užívání typu habituálního tak nebyla registrována žádná žánrová omezení.

	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Absolutní frekvence	7	15	30	19	26	20	117
Relativní frekvence	15,9 %	15,8 %	29,7 %	15,0 %	23,6 %	12,2 %	18,3 %

Tabulka 27: Distribuce dokladů situačního typu habituálního

Pokud jde o vlastnosti slovesa, uplatňuje se u našich habituálních dokladů celkem 66 různých lemmat, což je nejvíce ze všech situačních typů (toto prvenství ovšem zřejmě souvisí s celkově nejvyšším počtem dokladů, jímž se habituální typ vyznačuje), průměrně tak připadá na jedno lemma cca 1,77 dokladu. Nápadná je u tohoto typu distribuce vidová: více než 99 % habituálních dokladů tvoří imperfektiva, převaha imperfektiv je tak zde výrazně vyšší než u většiny ostatních situačních typů, což je možné vysvětlit zřetelnou kompatibilitou imperfektivního vidu s významy opakovanosti i durativnosti, které byly u habituálních dokladů konstatovány; jediným perfektivním dokladem je tak níže uvedený doklad (8), kde habituální sémantika opakovanosti dostatečně vyplývá z celkového kontextu. U všech dokladů se uplatňují slovesa tranzitivní. Vyjadřovaný děj je v cca 82 % případů akční, u sémantiky sloves stojí dále za pozornost cca 15% podíl sloves mentálních dějů a stavů, který je výrazně vyšší, než jaký byl v části III.3.2.4 uveden pro užívání reflexivní deagentní konstrukce obecně. Z habituální sémantiky dále vyplývá, že je vyjadřovaný děj ve všech případech generalizovaný nad množinou agentů, v cca 62 % případů jde rovněž o generalizaci nad množinou pacientů (v dokladu 9 je pak tato generalizace nad množinou pacientů explicitně spojena s univerzální kvantifikací – přítomnost velkého počtu lidí se zde týká všech pacientů sloves *díti a činiti*).

- (8) *za starodávna Římané na síních [...], v kterých mívali hody [...], dávali namalovati a zavěsiti S, chtěce tudy oznámiti hodovníkům, aby snad mezi pitím [...] hrubě rozpustilí nebyli a víno z nich nemluvílo, co by [...] neslušelo, tehdy ukázalo jest se jim na tu litteru S, vyznamenávající silentium aneb mlčení* ŠTĚPHLAS, 13
- (9) *nebo co jest se tu koliv dalo a činilo, veliký počet lidu z města a z vesnic přítomný byl* DIVĚV, 7r

Co se týče slovesných tvarů, s cca 75 % převládají doklady přítomní, ve 24 % případech se pak uplatňuje préteritum. Ukazuje se tak, že habituální děje jsou nejčastěji situovány v současnosti, méně často v minulosti. Pouze v jediném případě se naproti tomu uplatňuje futurum (v dokladu 10), kondicionál se zde nevyskytuje vůbec, neboť neslouží k vyjadřování dějů s reálnou modalitou. Singulárové doklady s cca 68 % převažují nad plurálovými, téměř 32% podíl plurálu je však vyšší než ve většině ostatních situačních typů, což u tohoto typu (zjednodušeně řečeno) ukazuje na relativně vyšší zastoupení plurálových patientů, které jsou s habituální sémantikou dobře kompatibilní. Sloveso je téměř vždy užito bez syntaktického auxiliáru, jedinou výjimku představuje doklad (11), kde lze komplexní modální auxiliár *míti obyčej* (viz III.3.3.2) považovat za jasný formální signál habituálnosti (lexikálně podobný formální signál – adverbium *obyčejně* – se uplatňuje též v dokladu 12). Výrazná je rovněž vysoká (více než 98%) převaha dokladů afirmativních nad negativními (u většiny ostatních situačních typů je tato převaha výrazně nižší), která ukazuje na to, že se v komunikaci spíše pojmenovávají děje, které se habituálně dějí, než děje, které se habituálně nedějí (příkladem okrajového negovaného užití je doklad 13).

- (10) *oni starší židé takovou zbirku časně [...], a tu, kdež výš psaná svolení a zbirky se skládati budou, odvozovati mají* ARTSNĚM1611, 12
- (11) *kaplička [...], v níž mají obyčej se pohřbovati proboštové, ta aby [...] rozšířena byla* HJKKRON, 351v
- (12) *Dnavá bylina. Obyčejně jmenuje se bukvice biela* ČERHERB, 133v
- (13) *i samá stavení[,] když se nespravovala, k zpuštění a zboření se nakloňovala* JESOHLÁŠ, C1r²⁵⁵

V 92 % případech se u habituálního situačního typu jedná o doklady se subjektem, vlastnosti subjektu se zde přitom výrazně nevymykají hodnotám obvyklým u dalších situačních typů. Subjekt je v těchto případech v cca 55 % kontextově zapojený, slovosledně stojí cca v 81 % případů před slovesem, v 15 % za slovesem a ve 4 % zůstává nevyjádřený. V 88 % dokladů je subjekt neživotný, v 5 % je vyjádřen obsahovou větou, v 6 % referuje k člověku, ve dvou dokladech pak ke zvířatům.

Pokud jde o vlastnosti agentu, je agens v cca 85 % případů generický, u lexikalizovaných dokladů se slovesy *jmenovati* a *nazývati* lze naproti tomu obvykle předpokládat agens univerzální, byť ne vždy (např. ve výše uvedeném dokladu 5 agens univerzální není, neboť je jeho reference zřetelně omezena výrazem *již nynie*). Právě generičnost, případně univerzálnost agentu je tu přitom typickou příčinou jeho nízké diskurzí prominence, která užití deagentní konstrukce v habituálním situačním typu motivuje.

²⁵⁵ K důvodům pro umístění interpunkční čárky do hranatých závorek viz část III.3.4.2.

Z hlediska formy je pak habituální typ charakteristický ze všech situačních typů nejvyšším podílem agentu formálně vyjádřeného, agens je vyjádřen u téměř 13 % dokladů, které kromě výše uvedeného dokladu (1) exemplifikujeme ještě následujícím dokladem (14).

(14) *mnohé a rozličné dály se Čechům od Němcuov nevole, take i mnohá zúmýslná protivenství* HJKKRON, 364v

V databázi se vyskytuje řada dokladů, které mají kromě habituálního situačního typu blízko rovněž k některému z popisovaných prototypů dalších, o těchto případech bude pojednáno níže (až budou tyto další prototypy podrobně představeny).

III.4.2 Situační typ zákonitostní

V tomto situačním typu slouží reflexivní deagentní konstrukce k vyjadřování obecně platných zákonitostí. Na rozdíl od situačního typu habituálního tedy tato užití nevyjadřují prostou realizaci nějakého děje (opakovanou či durativní), nýbrž vypovídají o tom, že se v určitých situacích určité děje zákonitě odehrávají, ve srovnání s habituálním typem zde tak dochází k posunu od reálné modalitě k modalitě potenciální. Srov. doklady (15)–(16): doklad (15) zmiňuje potenciální situaci, v níž někdo používá boží dar nenáležitě, a o takové situaci vypovídá, že v ní dotyčná osoba zákonitě činí násilí a křivdu, podobně tak doklad (16) vyjadřuje obecně platnou zákonitost, že pokrm dobře připravené a mající dobrou omáčku jsou navzdory své obyčejnosti jídány s chutí. V řadě případů mají tato vyjádření podobu podmínkových souvětí, v nichž je daná obecná situace vyjádřena pomocí *protasis*, zatímco vlastnímu vyjádření zákonitosti (pomocí deagentní konstrukce) odpovídá *apodosis*,²⁵⁶ srov. doklady (15)–(16), není tomu tak ovšem zdaleka vždy, jak vyplývá z dalších uvedených příkladů.

(15) *když se daru božího užívá ne k tomu konci, pro který jest stvořeno, děje se jemu násilí a křivda, protož Bůh mstíti bude nad těmi, kteří daruov jeho zle užívají* DOBŘVĚNÍK, 6r

(16) *já budu v podobenství mluvíti, věda o tom, že i obecný pokrm, má-li dobrou jichu a jest-li dobře vařený, jídá se s chutí* VIERKRIST, _3r

K zákonitostnímu situačnímu typu řadíme též jeden doklad, v němž je možné předpokládat přítomnost lexikalizace, jedná se doklad (17) se slovesem *nalézati*,²⁵⁷ který vyjadřuje, že při velkém množství lidí zákonitě dochází k omylům při jejich identifikaci, zákonitostní sémantika je přítomna u tohoto dokladu přítomna nejen při původní interpretaci deagentní, ale i v rámci jeho interpretace lexikalizované („mýlka se zákonitě vyskytuje“).

²⁵⁶ V některých případech (např. v dokladu 15) je reflexivní konstrukce užitá nejen (zákonitostně) v *apodosis*, ale také v *protasis*, taková užití pak interpretujeme v rámci situačního typu okolnostního (viz III.4.6).

²⁵⁷ Ostatní doklady lexikalizujícího se užití tohoto slovesa odpovídají spíše jiným situačním typům, jak bude ukázáno v příslušných kapitolách.

V databázi se u zákonitostního typu vyskytuje rovněž jeden doklad se synonymním slovesem *nacházeti* (18), zde se však zřetelně jedná o užití nelexikalizované, neboť si tu deagentně užitě sloveso jasně ponechává svůj původní lexikální význam (viz III.3.2.1.2.1).

(17) *nebylo pôvodov viace potrebie, aby komornika k pohnaným povodili, neb když sú zemané zrieděli v zemi, ta sama riedkost lidí odjala jest všelikú mýlku, kteráž při každém množství se nalezá* VŠEHK, 292r

(18) *skrze podobenství [...] to, co se s nějakou těžkostí hledalo, daleko příjemněji tak se nachází* VIERKRIST, _2v

Zákonitostní typ je jedním z nejméně zastoupených situačních typů, v databázi k němu řadíme pouze 22 dokladů, což odpovídá méně než 3,5 % všech deagentních užití. Navzdory svému nízkému zastoupení je však tento typ doložen ve všech sledovaných půlstoletích, srov. následující tabulku 28, jeho podíl na celkovém užívání deagentní konstrukce přitom v čase kolísá a neukazuje se zde žádná souvislá vývojová tendence. Doklady pocházejí z 11 pramenů různých žánrů, často (ovšem nikoli výhradně) se jedná o texty v širokém smyslu naučné (např. ŽALMANŽ, TĚŠTON), které jsou typicky s vyjadřováním obecně platných zákonitostí obsahově kompatibilní.

	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Absolutní frekvence	3	3	1	2	8	5	22
Relativní frekvence	6,8 %	3,2 %	1,0 %	1,6 %	7,3 %	3,0 %	3,4 %

Tabulka 28: Distribuce dokladů situačního typu zákonitostního

V dokladech řazených k zákonitostnímu typu se uplatňuje celkem 21 různých slovesných lemmat, což vzhledem k výše uvedenému počtu dokladů ukazuje na velkou míru lexikální pestrosti – na jedno lemma připadá průměrně méně než 1,05 dokladu. Ve více než 77 % případů je sloveso imperfektivní, pouze v necelých 23 % perfektivní, tendence k imperfektivitě je zde tedy poměrně silná, ačkoli není zdaleka tak výrazná jako v případě typu habituálního (příkladem perfektivního užití je doklad 19). Sloveso je ve všech dokladech tranzitivní. Za pozornost stojí vyrovnaný podíl užití akčních a neakčních – doklady akční i neakční jsou shodně reprezentovány 50 % dokladů, což představuje rozdíl oproti většině ostatních situačních typů, kde obvykle jasně převažují užití akční. Za důvod tohoto vyrovnaného poměru je možné pokládat skutečnost, že děje, které se odehrávají zákonitě, nemusejí vzhledem k této své zákonitosti nutně vyžadovat cílevědomou činnost agentu (příkladem neakčního užití je doklad 20). Z hlediska sémantiky slovesa spadá většina dokladů do kategorie ostatních dějů, pouze u jediného dokladu (20) se jedná o sloveso myšlení (všechna užitá slovesa se tedy vyznačují rysem dějovosti). Děj je ve všech případech generalizovaný, a to vždy nad agentem, v cca 91 % případů navíc i nad patientem (příkladem okrajového užití bez generalizace nad patientem je doklad 19, kde je u všech dějů, nad nimiž je zobecňováno, patientem tentýž chronologický údaj).

- (19) *když se léta od stvoření Adamova až do Noe v jednu sumu vnesou, najde se, kolikého léta psalo se, když Pán Bůh [...] svět potopiti ráčil* GOERLARITH, C1v–C2r
- (20) *žádný nepochybuje, že se skrze podobenství všecko chtivěji poznává* VIERKRIST, 2v²⁵⁸

Velmi vyhraněná je situace ohledně slovesného způsobu a času: ve všech dokladech se uplatňují tvary přítomnosti, které lze i sémanticky většinou vykládat jako přítomnost, pouze okrajově je možné kontextem argumentovat pro interpretaci futurální (srov. např. doklad 21, kde je deagentně užitá sloveso použito v koordinaci se zřetelně futurálním tvarem slovesa *býti*). Zřejmým důvodem této distribuce je pochopitelně sémantická bezpříznakovost přítomnosti, která je dobře kompatibilní s nadčasovou platností obecných zákonitostí. S téměř 73 % převažují doklady se slovesy v singuláru, v porovnání s většinou ostatních typů je ovšem podíl plurálu relativně vysoký (byť nižší než u typu habituálního). Ve většině případů je sloveso užitá bez syntaktického auxiliáru, pouze u jednoho dokladu se uplatňuje modální sloveso *musiti* (22) a u jednoho modální sloveso *moci* (23). Ve více než 86 % dokladů je sloveso užitá afirmativně, v necelých 14 % negativně (příkladem užití s negací je doklad 24), touto distribucí se daný typ nijak nevymyká z rámce situačních typů ostatních, a nejedná se tudíž o specifickou vlastnost zákonitostního typu.

- (21) *jedenmezciemý všem věcem užitečný jest dělati [...] krádež brzo se nalezne, sen daremný bude a v devíti dnech přijde* HVĚZD, 7v
- (22) *když tak dlouho v rozprávkách od jedněch k druhým slova slyšená proměnnost berou, musí to tehdy býti, aby i rozum slov [...] se proměnil [...], a tudy i pravda skutku některého musí se potratiti a v nic obrácena býti* BARTOŠKRON, 1–2
- (23) *an se lakomec rmoutí, jestli jeden neb dva zlatý stratí, ješto se peníze mohou snázeji nabýti než zdarné dítky* ŽALMANŽ, 79
- (24) *zboží skrz almužny, když se z víry dávají, se nezmenšuje, ale roste a rozmnožuje* ŽALMANŽ, XII

Ve všech našich dokladech řazených k zákonitostnímu situačnímu typu je přítomen subjekt, navíc je tento subjekt ve všech dokladech i formálně vyjádřen. Poměr subjektů kontextově zapojených a nezapojených je velmi podobný jako u typu habituálního, v cca 55 % je tak subjekt zapojený, v cca 45 % nezapojený. S cca 77 % převládá slovosled SV nad slovosledem VS (23 %). V 86 % případů je subjekt neživotný, ve dvou případech je lidský (v obou ovšem referuje k dětem), v jednom případě je subjektem obsahová věta.

Co se týče agentu, existuje u zákonitostního typu jasná tendence k agentu univerzálnímu (tím se tento typ zásadně liší od předchozího typu habituálního), což je dáno skutečností, že jsou zde vyjadřovány zákonitosti obecně platné, které tudíž platí prototypicky pro všechny lidi. Zřetelně univerzální je agens v cca 73 % případů, v ostatních případech ho vzhledem k jisté míře kontextových omezení anotujeme jako generický, i v nich má ovšem agens

²⁵⁸ U tohoto dokladu je možné tvrdit, že je zde zákonitostní interpretace podpořena sémantikou řídicí věty (*žádný nepochybuje*).

vzhledem k potenciální modalitě k univerzální referenci velmi blízko, srov. např. doklad (25), kde jsou sice agentem pouze lidé nacházející se v „domě pláče“ (tj. lidé „generičtí“), v tomto „domě pláče“ se ovšem může potenciálně nacházet kdokoli. Právě univerzálnost agentu lze přitom považovat za jasnou motivaci pro užití deagentní konstrukce, protože referuje-li agens potenciálně ke komukoli, pak u něj prakticky nelze uvažovat o jakékoli prominenci. Za pozornost v neposlední řadě stojí, že je agens u všech našich dokladů formálně nevyjádřený (což s jeho univerzální referencí také poměrně jasně souvisí).

(25) *Šalomoun dí: lépeji jest jíti do domu pláče než do domu hodování, nebo se tam připomíná dokonání každého člověka* TĚŠTON, 127

Řada dokladů zařazených k typu zákonitostnímu má opět blízko i k dalším zde popisovaným situačním typům, tyto případy však budou komentovány až v následujících kapitolách, aby mohly být tyto další prototypy nejprve podrobně představeny.

III.4.3 Situační typ možnostní

V situačním typu možnostním slouží reflexivní deagentní konstrukce k vyjadřování možnosti či nemožnosti vykonávat nějaký děj, příslušná užití tedy nevypovídají o realizaci vyjadřovaného děje (případně stavu), nýbrž o jeho realizovatelnosti. Srov. příklady (26)–(29): v dokladech (26) a (27) je vyjadřována možnost (z adjektiv je možné udělat adverbium /adverbium je utvořitelné/, skrz dveře je možné vcházet k tajným věcem), v dokladech (28) a (29) naopak nemožnost (z povětrí není možné hned na něco usuzovat, zřítelnici nebylo možné vidět). Z uvedených dokladů vyplývá, že možnostní sémantika může být u deagentních užití jak explicitní (tj. vyjádřená modálním slovesem jako v dokladech 26 a 28), tak implicitní (bez modálního slovesa, viz 27 a 29), v případech implicitních o ní přitom svědčí ta okolnost, že lze modální sloveso do daných kontextů bez zásadní změny významu doplnit. Jak vyplyne z dalších výkladů, může být realizovatelnost děje v některých případech vztažena k určité situaci či konkrétní osobě, vždy je však alespoň potenciálně možné rovněž chápání všeobecné. Důsledkem tohoto všeobecného chápání je přitom nízká míra prominence agentu, která užití deagentní konstrukce motivuje – komunikačně důležitý zde není agens děje, nýbrž děj samotný, a to z hlediska své uskutečnitelnosti.

(26) *o těch [adjektivech], která vycházejí na ky, věz, že se z nich, aspoň z některých, může udělati adverbium* ŠTAJŽÁČ, 97

(27) *toto předeapsanie jest jakožto dveře, skrze něž vchází se k jiným tajným věcem. Ktož rozum toho má, muož dále psané věci [...] pochopiti* ČERHERB, 2r

(28) *následující účinkové [povětrí] jsou bídy a neřesti mnohé [...]. O kterýchžto ač se sice hned místně a neproměnně z bouřlivého povětrí souditi nemůže, však že Písmo svaté [...] takové věci k větru připodobňuje [...], jest se čeho obávati* MITISPOV, B3r–v

(29) *dceruška [...] skrze neštovice o pravé oko přišlo a měla v oku cink [...], tak že žádná zřetelnice se neviděla, a to trvalo tři léta* HAMMERKRON, 352

I možnostní situační typ lze pokládat za zdrojový kontext lexikalizace některých deagentních užití. Především k tomuto typu řadíme většinu našich dokladů se slovesy *nalézati*, *nacházeti* a *vynacházeti*, srov. doklady (30)–(31), pro něž připadají v úvahu parafráze „aloe je možné nalézat“, „mnoho svrabů je možné nacházet“. Užití s těmito slovesy přitom tvoří více než 27,5 % dokladů možnostního typu; lexikalizace se u nich projevuje (kromě přítomnosti významu ‚vyskytovat se‘, kterým se tato reflexivní užití odlišují od svých nereflexivních protějšků) také tím, že se zde nikdy neuplatňuje modální sloveso. K možnostnímu typu řadíme také několik dokladů perfektivního slovesa *najíti* (srov. doklad 32 se zřetelným významem „není možné najít“), u něž byla v části III.3.2.1.2.1 jistá (nižší) míra lexikalizace konstatována rovněž (o této nižší míře svědčí mimo jiné i skutečnost, že toto sloveso může být kombinováno s modálním slovesem *moci*, srov. doklad 33).

(30) *aloen jest bylina zámorská, z niežto presováním aloe do našie země [...] přinášie se. A v trojím rozdielu nalézá se* ČERHERB, 2v

(31) *mnoho neobyčejných svrabův a prašivín časuov těchto při lidech se nachází* VOČEHMOR, G2r

(32) *poněvadž se v tomto Životě Kristoslava knížete nic nenajde, co by se v skutku a v pravdě nebylo stalo* VIERKRIST, _3r

(33) *pěkný zámek, jemužto žádný knížetci [...] nedržím, byť se mohl vrovhati ani ve všem světě jemu se rovný najíti* DIVDĚV, 5v

Možnostní typ byl v databázi anotován celkem u 109 dokladů, s více než 17% zastoupením se tedy jedná o druhý nejčastější ze situačních typů (po typu habituálním). Jeho chronologickou distribuci shrnuje následující tabulka (29), z níž je především nápadná absence dokladů z první poloviny 15. století, zdá se tedy, že v tomto půlstoletí byla frekvence sledovaného situačního typu pouze velmi nízká²⁵⁹ (a to včetně zmíněných užití lexikalizovaných) a k jejímu zvýšení došlo až v obdobích pozdějších: ve druhé polovině 15. století činí tato frekvence necelých 9,5 %, v následujících půlstoletích kolísá v rozmezí 12–26 %. Doklady pocházejí z celkem 33 zdrojových textů (to je druhý nejvyšší počet ze všech situačních typů) a nejsou tak registrovány žádné žánrové preference.

	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Absolutní frekvence	0	9	17	27	14	42	109
Relativní frekvence	0,0 %	9,5 %	16,8 %	21,3 %	12,7 %	25,6 %	17,0 %

Tabulka 29: Distribuce dokladů situačního typu možnostního

²⁵⁹ Je třeba ovšem uvést, že z první poloviny 15. století pochází doklad (63) citovaný níže v části III.4.4, u něž sice anotujeme příslušnost k situačnímu typu instruktážnímu, avšak který má k typu možnostnímu rovněž velmi blízko.

V našich dokladech se uplatňuje celkem 56 různých lemmat, na 1 lemma tedy připadá průměrně téměř 1,95 dokladu (tato poměrně vysoká hodnota je ovlivněna mimo jiné velmi frekventovanými slovesy *nacházeti* a *nalézati*). Imperfektiva převládají pouze s necelými 60 %, možnostní typ má tedy mezi situačními typy jeden z nejvyšších podílů perfektiv (více než 40 %),²⁶⁰ což je umožněno skutečností, že možnostní sémantika (na rozdíl např. od sémantiky habituální) s perfektivitou nijak nekoliduje, srov. např. perfektivní doklad (34) či doklad (26) výše. Tranzitivní slovesa převládají s cca 94,5 %, ve srovnání s ostatními situačními typy poměrně vysoký podíl intranzitiv (5,5 %) zřejmě souvisí s již naznačovanou skutečností, že je u možnostního typu soustředěna pozornost na samotný děj, nikoli na jeho participanty, takže se u něj mohou dobře uplatňovat také slovesa neimplikující *patiens*. Možnostní typ je dále jediným situačním typem, u něž převažují neakční užití nad akčními (podíl neakčních je cca 61 %, srov. např. doklad 29), což je opět umožněno tím, že na akčnost neklade možnostní sémantika žádná omezení (projevuje se zde přitom vliv zmíněných užití lexikalizovaných, která anotujeme všechna jako neakční). Z hlediska sémantiky slovesa stojí za pozornost, že k možnostnímu typu náleží všechny naše deagentní doklady se slovesy pohybu (srov. doklad 27) a většina dokladů se slovesy smyslového vnímání (kromě dokladu 29 srov. např. doklad 35 níže), obě tyto skupiny sloves jsou zajímavé tím, že neimplikují zasažený *patiens*, jehož přítomnost bývá spojována s prototypickým pasivem (viz II.4.2.2). Děj je v cca 94 % případů generalizovaný (nejčastěji jen nad množinou agentů, méně často nad agenty i *patienty*, ostatní možnosti jsou výjimečné), ve zbývajících 6 % ho sice anotujeme jako negeneralizovaný, ale i v těchto případech je chápání všeobecné typicky možné – víceznačnost tu souvisí s nejasnou referencí agentu, o níž bude řeč dále.

(34) „Kterým uměním muože tvá přízeň se dosáhnúti?“ „Žádným,“ dí ona, „jediné samé potřebnosti lékařstvím“ SILVSEN, 7v

(35) aby skutkové pátera Albrechta k nasledování [...] co nejsvětleji vypsáni byli, aby se vidělo, jak by se nejsnadněji vykonati mohli TANNCHAN, 3

V cca 72 % dokladů je užit *prézens*, v 15 % *kondicionál* (který je s možnostní sémantikou dobře kompatibilní, srov. doklad 36), v 11 % *préteritum* (37), jednou je zastoupeno *futurum* (38) a v jednom případě se jedná o *nt-ové* participiální adjektivum (od slovesa *vynacházeti*, viz III.3.3.1.2). Doklady singulárové převažují se 78 %. Pokud jde o přítomnost *auxiliáru*, 59 % dokladů je bez syntaktického *auxiliáru*, u 40 % se vyskytuje modální sloveso *moci*, jednou máme doloženo modální sloveso *míti*, srov. doklad (39) (kdybychom ovšem vyloučili lexikalizující se slovesa *nalézati*, *nacházeti* a *vynacházeti*, která jsou vždy užitá bez *auxiliáru*, vyskytovalo by se modální sloveso *moci* u cca 56 % dokladů). Za pozornost stojí, že zde přítomnost modálního slovesa zřetelně souvisí s *videm*: zatímco u

²⁶⁰ Pokud bychom z našich úvah vyloučili lexikalizující se případy zmíněné výše, perfektivní doklady by nad imperfektivními dokonce mírně převládaly.

perfektiv tvoří více než čtyři pětiny dokladů užití s modálním slovesem *moci*, u imperfektiv naopak dominují (s ještě výraznější převahou) užití bez auxiliáru; velmi výrazná je zde i distribuce chronologická: zatímco v 15. a 16. století mají zřetelnou převahu doklady bez modálního slovesa, v 17. století naopak jasně dominují doklady s modalitou explicitně vyjádřenou, tento nárůst užívání modálního slovesa *moci* je možné interpretovat jako důsledek inherentního potenciálu deagentní konstrukce vyjadřovat možnostní význam, který se původně projevoval pouze implicitně (srov. též III.3.3.2). Sloveso je v cca 83 % případů použito afirmativně, v 17 % negativně, možnostní typ má tedy jeden z nejvyšších podílů užití negativních, což je dáno tím, že slouží k vyjadřování nejen možnosti, ale též nemožnosti (vztah mezi přítomností formální negace a distinkcí možnost/nemožnost není ovšem zcela přímočarý, srov. např. doklad 40, který vyjadřuje spíše nemožnost, ačkoli u slovesa není přítomna záporka *ne*-).

- (36) *tak rozdílný způsob a obyčej se nachází [...], že by o tom celá kniha sepsati se mohla* TANNHOR, 44
 (37) *k ní [tj. Abigail] zajisté opravdově vstáhnouti se mohla slova [...]* Šalomouna v Přísl. [...]: *Žena moudrá vzdělává dům svůj* ŽALMANŽ, VI–VII
 (38) *mámť [...] i jiných vzácných mužů [...] skutky v jeden spis pojaté, kteréž, bude-li se Pánu Bohu líbiti, budou se moci k větší boží slávě [...] na světlo vydati* TANNCHAN, 158
 (39) *nemoc tato [...] nynějších [...] let ještě více, tíže a hroznější se očekávati má, a netoliko tato nemoc, ale k tomu jiné boží rány* VOČEHMOR, A2v
 (40) *řiedko sama vlhkost jedna od takovéhož povětríe nakaženého při srdci nalézá se, ale vždy smiešena se krvi* ČERNÝMOR1506, A2v

V cca 90 % dokladů jde o užití se subjektem, ten se svými vlastnostmi v zásadě podobá situaci ve většině ostatních situačních typů: v 52 % případů je kontextově zapojený, ve 48 % nezapojený. V 71 % dokladů se vyskytuje před slovesem, ve 20 % za slovesem, v 8 % je nevyjádřený a jednou jde o slovosled typu VSV (viz III.3.4.2). V 77 % je subjekt anotován jako neživotný, ve 12 % je lidský, v 10 % vyjádřený obsahovou větou a v jednom dokladu citací.

Agens je v našich dokladech možnostního situačního typu (stejně jako je tomu u typu zákonitostního) vždy nevyjádřený. Pokud jde o jeho referenci, anotujeme v 63 % případů agens univerzální, v 28 % generický, zvláštní pozornost ovšem vyžaduje zbývajících 9 % dokladů. V těchto případech je totiž možné považovat agens za specifický (obvykle referující k mluvčímu), tj. interpretovat vyjadřovanou (ne)možnost jako vztaženou ke konkrétní osobě (a konkrétní situaci), zároveň je však možné interpretovat tuto (ne)možnost (vzhledem k implicitnosti agentu) též všeobecně, tj. předpokládat agens univerzální nebo generický. Tato víceznačnost přitom pro mluvčího evidentně nepředstavuje komunikační problém, naopak ji lze v řadě případů vykládat jako možný autorský záměr (viz též část III.3.5.3), srov. doklad (41), v němž autorka uvádí, že svá tvrzení může dokázat, přičemž užití deagentní konstrukce jí zároveň umožňuje formulovat skutečnost tak, jako by daná tvrzení byla dokazatelná obecně, což těmto tvrzením zřejmě dodává vyšší relevanci, podobně v dokladu (42) autor formuluje

nalezení dalších argumentů jako možné nikoli jen jemu v dané situaci, nýbrž obecně. Tento autorský záměr může být v daných kontextech dalším faktorem motivujícím užití reflexivní deagentní konstrukce.

(41) *což tu koli Vaší Milosti oznamuji, bohda všeckno ukázati se může a pravdivé jest* LISTANNA, V'1v

(42) *a mnoho by se zlého více nalezlo, ješto by se jích nemoudrost zjevná ukázala, ale pro dlouhost se opustí* PŘELPŮV, 93

Za pozornost dále stojí fakt, že je téměř ve 13 % našich dokladů možnostního typu obsaženo evaluativní adverbium; evaluace pozitivní je nejčastěji vyjádřena adverbium *snadně/snadno* (srov. doklad 43), negativní nejčastěji adverbium *těžce* (44), evaluativní adverbium může být rovněž stupňováno (45). Tato užití s evaluativním adverbium jsou zajímavá především z toho důvodu, že se do jisté míry podobají reflexivní konstrukci dispoziční, která je v literatuře popsána pro češtinu současnou (srov. II.3.1.4). Jak přitom bylo uvedeno v části III.2.2.1, přímo tato dispoziční reflexivní konstrukce v našem materiálu doložena není (což odpovídá dosavadnímu poznání, srov. II.5.2.4), a je tudíž možné formulovat hypotézu, že k její gramatikalizaci docházelo až v období pozdějším, přičemž doménou této její gramatikalizace bylo právě užívání deagentních reflexiv v možnostním situačním typu²⁶¹ a uvedené kontexty s evaluativním adverbium (jejichž většina mimochodem pochází až z druhé poloviny 17. století) představují počáteční stádium této gramatikalizace. Od současněčeské dispoziční konstrukce přitom uvedené kontexty odlišuje jednak (závažná?) nepřítomnost prožitelského dativního doplnění, jednak skutečnost, že se ve většině těchto dokladů vyskytuje modální sloveso *moci*, byť ne v dokladech všech, srov. doklad (46).

(43) *to trní [...] špičatější bylo nežli obyčejné naše trní (jakž snadno souditi se může z dvojího trnu té koruny na Hradě pražském [...] zavřeného [...])* TANNHOR, 58

(44) *jest sice těžkost [...] z strany přístupu velmi nesnadného, který pro náhlost a tvrdost skály těžce může se prodělati, nicméně s pomocí Boží nebude tak drsnatý, aby [...] nemohl býti [...] přemožený* TANNHOR, 60

(45) *aby skutkové pátera Albrechta k nasledování [...] co nejsvětleji vypsáni byli, aby se vidělo, jak by se nejsnadněji vykonati mohli* TANNCHAN, 3

(46) *když se něco veselého rozpráví [...], tehdy takové recreaci vzbuzují srdce k radosti [...], takže snadně nemoc se zapuzuje* TĚŠTON, 126

Závěrem kapitoly o typu možnostním se zmíníme ještě o dokladech, které mají blízko rovněž k dalším, dříve vyloženým situačním typům, tedy o dokladech, které do jisté míry odpovídají jak prototypu možnostnímu, tak prototypu habituálnímu nebo zákonitostnímu.

²⁶¹ Malou část dokladů s evaluativním adverbium řadíme v databázi k situačním typům jiným, ovšem i tyto případy mají k možnostnímu prototypu velmi blízko. To se týká např. dokladu (46), u nějž anotujeme typ zákonitostní, v rámci výkladu o zákonitostním typu pak byl zmíněn též doklad (18), kde je evaluativní adverbium také přítomno a kterého se blízkost k možnostnímu prototypu týká rovněž.

O paralelní habituální interpretaci je možné uvažovat ve většině případů se slovesem v indikativu a bez modálního auxiliáru, neboť v takových případech je případná možnostní sémantika pouze implicitní; souvislost mezi oběma významy je přitom dána implikaturou, že pokud se nějaký děj habituálně realizuje, je jeho realizace možná (a naopak, pokud se habituálně neděje, bývá nemožná). Srov. doklady (47)–(48): doklad (47) lze interpretovat tak, že posluchači opakovaně slýchají kázání s pohnutím, ale i tak, že ho bez pohnutí slýchat není možné, podobně u dokladu (48) se nabízí interpretace, že lidé zřídka nacházejí rozumné osoby, i interpretace, že najít takové osoby je jen zřídka možné. Oba typy interpretací pokládáme za v zásadě přijatelné i ve dvou dokladech následujících, přičemž v dokladu (49) lze kontextem argumentovat spíše ve prospěch čtení habituálního (výraz *mnohé* naznačuje reálnou modalitu), v dokladu (50) naopak ve prospěch čtení možnostního (vzhledem k tvaru *nemóže* v pravém kontextu).

(47) *jistili mi to posluchači a sám sem zkusil, že se kázání jejich nikdá bez vnitřního pohnutí srdce a svědomí neslýchá* KOMLAB, 324

(48) *zajisté jak mnoho sílou statečných, tak zřídka moudrých a rozumných se nachází* MÜNSTKOSM, IIIv

(49) *aby ani malých [...] dítek [...] neušetřovali [...], jakož pak mnohé takové pohružky sem i tam se proslychaly* FRIDROZ, C2v

(50) *skrže rokuov opravovanie poznávaly sú se pře nerozsúzené, jako nazpátek skrže rokuo neopravovanie pře nebo rozsúzené nebo smluvené [...], kdež skrže to zdviženie, aby sobě pówodové rokóv neopravovali [...], hled' na to, kto chce [...], v jaké se smiešenie vešlo, že toho ničiemž rozeznati žádny nemóže, které sú minulé a které neminulé pře* VŠEHK, 290r

Podobnou implikaturou jako k významu habituálnímu je možnostní sémantika vázána i k významu zákonitostnímu: odehrává-li se děj zákonitě, je jeho realizace jistě možná. Příkladem dokladu blížícího se oběma prototypům je doklad (51), který lze vykládat možnostně (skrže jednu svatost je možné postupovat ke druhé), daný děj však můžeme interpretovat též jako zákonitost. K oběma prototypům se někdy blíží i (lexikalizující se) sloveso *nacházeti* či jeho synonyma, srov. doklad (52), kde může rovněž jít o možnost („je možné nacházet“) i o zákonitost („u opilců lidé zákonitě nacházejí dané rysy“), příp. srov. i doklady (17) a (19) citované v části III.4.2. (Z dokladů citovaných v uvedené části se navíc možnostnímu situačnímu typu blíží rovněž doklad 23, a to vzhledem k přítomnosti modálního slovesa *moci*.)

(51) *jest svattost života tohoto dvojnásobní, jedna pokojná, druhá pracující [...], skrže pracující jde se k pokojné, a čím kdo pracněji [...] nabyt ctnosti [...], tím větší odpočinutí [...] má v Bohu* VIERKRIST, 426–427

(52) *stud, vážnost stratiti, s d'áblem se spojití. Jako se to vše nachází při lidech ožralých, čertu v činech nejzlostnějších* DOBŘVĚNÍK, 102r–v

III.4.4 Situační typ instruktážní

V instruktážním situačním typu se reflexivní deagentní konstrukce užívá k vyjádření instrukcí, které slouží jako návod, jak má člověk postupovat při určité činnosti nebo v určité situaci. Srov. příklady (53)–(54): doklad (53) vyjadřuje, že má člověk při psaní zlomku postupovat tak, že bude psát jmenovatel pod čáru, v dokladu (54) se zase uvádí, že při psaní slabiky /ši/ mají lidé po spřežce označující hlásku /š/ psát tvrdé y. Kromě přímých instrukcí tohoto typu může být deagentní konstrukce užita rovněž v otázkách (55), a to i nepřímých, které se mimo jiné typicky uplatňují v dílčích nadpisech (56); doklad (57) pak ukazuje, že vyjadřované instrukce mohou být i velmi nekonkrétní (zlomek se píše a čte „jináč“). Z uvedených dokladů plyne, že instruktážní sémantika může být opět explicitní i implicitní, explicitně může být kromě modálního slovesa vyjádřena rovněž pomocí částice *at'* (58).

- (53) *druhý počet dole pod linou podstavený slove jmenovatel, jmenuje a oznamuje věc celou, v kolik díluov jest rozdělená, a píše se vždy dole pod linou* GOERLARITH, F2r
- (54) *někteří pravějí, že se má po něm [tj. po spřežce ű] klásti toliko točené y* ŠTAJŽÁČ, 5
- (55) *copak ani jednou nemá se psáti krátké i neb dlouhé j po dotčených literách?* ŠTAJŽÁČ, 4
- (56) *kerak se vejce nadívati mají. Vezmi vejce a uvař je na tvrdo, potom je vyndej a dej do studený vody* KUCHKOŠ, 129
- (57) *počet lámaní [tj. zlomek] píše se též těmi figúrami jako celé, ale jináč se klade a jináč se jmenuje* GOERLARITH, F2r
- (58) *vždycky tři věci známé v sobě nese, z nichž čtvrtá věc neznámá nalézá se. Rovná věci té, jenž v prostřed státi má, též otázka s věci první at' se srovná* GOERLARITH, G4v

Instruktážní typ byl v databázi anotován u celkem 69 dokladů, což představuje necelých 11 % deagentních užití (jedná se tak o jeden ze středně zastoupených situačních typů). Chronologickou distribuci zachycuje tabulka (30), z níž je v čase patrné výrazné kolísání (ve dvou obdobích není tento typ doložen vůbec, ve dvou je doložen s frekvencí kolem 9 % a ve dvou s frekvencí téměř 20 %), toto kolísání přitom jasně souvisí s nerovnoměrným zastoupením v jednotlivých zdrojových textech. Instruktážní typ máme totiž v databázi doložen pouze z 9 pramenů, což vzhledem k počtu dokladů představuje relativně (nikoli ovšem absolutně) výrazně nejužší spektrum pramenů ze všech popisovaných situačních typů. Důvodem jsou zřetelné preference žánrové: daný situační typ se díky své sémantice uplatňuje především v textech, které lze charakterizovat jako instruktážní příručky: v příručce pravopisné (ŠTAJŽÁČ), kuchařce (KUCHKOŠ), učebnici aritmetiky (GOERLARITH) či v textech lékařských (VOČEHMOR, LÉKRHAZ, ČERHERB, ČERNÝMOR1506); jako naučné je přitom možné označit i ostatní dva texty, z nichž ho máme v databázi doložen (DOBŘVĚNÍK, TANNHOR).

	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Absolutní frekvence	4	0	9	25	0	31	69
Relativní frekvence	9,1 %	0,0 %	8,9 %	19,7 %	0,0 %	18,9 %	10,8%

Tabulka 30: Distribuce dokladů situačního typu instruktážního

V instruktážním typu máme doloženo celkem 30 lemmat, na 1 lemma tak připadá průměrně 2,3 dokladu, tedy nejvíce z dosud probraných situačních typů, což je dáno především vysokou frekvencí lemmat *psáti* a *klásti* (ve ŠTAJŽÁČ, ale i v GOERLARITH). S necelými 80 % převažují imperfektiva nad perfektivy (příkladem perfektiva je doklad 59), jde tedy o převahu výraznou, byť ne natolik jako v případě některých jiných situačních typů (např. habituálního). Ve všech případech jsou užitá slovesa tranzitivní. Instruktážní typ se vyznačuje jedním z nejvyšších podílů (více než 96 %) užití akčních, což zřetelně souvisí s instruktážní sémantikou, která u příslušného děje obvykle předpokládá rys záměrnosti; u řídkých užití neakčních pak deagentní konstrukce typicky označuje děj, k němuž dochází v důsledku plnění instrukcí předchozích, srov. doklad (60). Z hlediska slovesné sémantiky se v nadpoloviční většině případů uplatňují slovesa komunikace (jde o všechny doklady ze ŠTAJŽÁČ a většinu dokladů z GOERLARITH, srov. řadu dosud uvedených příkladů), jinak se jedná o „ostatní“ děje. Děj je vždy generalizovaný nad množinou agentů, ve většině případů se generalizace týká rovněž množiny pacientů.

(59) *naposledy některé [sylyby] mají se vyřknouti tence a spolu zkrátka, a tu má býti krátké tenké* i ŠTAJŽÁČ, 2

(60) *ostatek, co zůstane, to tvá proba. Též podobně zbeř z počtu, kterýs dělil, najde se rovna proba předešle* GOERLARITH, C8v

Instruktážní typ je dále charakteristický jedním z nejvyšších podílů přítomných tvarů (téměř 99 %), které jsou dobře kompatibilní s nadčasovou platností vyjadřovaných instrukcí (u perfektiv je okrajově možné tyto přítomné tvary interpretovat futurálně, srov. doklad 61, kde tuto interpretaci podporuje výskyt analytického futura v levém kontextu); pouze v jednom případě je užit kondicionál, a to v nepřímé otázce (62). S necelými 77 % převažuje singulár nad plurálem. V cca 61 % jde o užití bez syntaktického auxiliáru, v přibližně 30 % se uplatňuje modální sloveso *míti*, výrazně méně časté (po 4 %) je zastoupení modálních sloves *moci* (63) a *musiti* (64). Afirmativní užití převažují s cca 85,5 %, ve srovnání s ostatními situačními typy jsou tak relativně častá užití negovaná, která vyjadřují, jak se v příslušných situacích, jichž se návod týká, postupovat nemá, srov. doklad (65).

(61) *počerná pryskýř a vždy bude se větčiti [...], až se roztrhne [...]. Na to těsto vložití a s ním strup sejme se* ČERNÝMOR1506, G2r

(62) *ten způsob [...] jest nejlepší, kterého [...] Rodička Boží [...] užívala, nebo ona [...] věděla, kterak by se nejpríhodněji to konati mělo* TANNHOR, 45

(63) *neslušie tu ani řezanie ani připalovanie poživati, než toliko leptavých lékčov, a to se mož dieti skrze príkladanie soli sprostné* LÉKRHAZ, 187

(64) *plnost zlých vlhkostí v hlavě stojí-li [...], musí prvé hlava vyčistiti se a mozk posilniti i nervy vidědlné spraviti* ČERHERB, 132r

(65) *na imperativo nikdy se neklade proužek nad a, e, y v poslední sylabě* ŠTAJŽÁČ, 91

Subjekt je přítomen v cca 93 % dokladů, v dokladech se subjektem převažují s cca 52 % subjekty kontextově zapojené nad těmi nezapojenými. V cca 54 % se uplatňuje pořadí SV, ve 28 % VS, v 9 % VSV a v 8% je subjekt nevyjádřený. Instruktažní typ je charakteristický ze všech typů nejvyšším podílem subjektů neživotných (více než 95 %), vyjadřované instrukce se tedy typicky týkají dějů zasahujících neživé patienty; velmi nízký (cca 3%) je naproti tomu podíl subjektové reference k člověku, jedná se pouze o doklad (66) (se dvěma slovesy). Ve zbývajícím jednom dokladu jsou patientem zvířata, jde ovšem o užití z kuchařky (67), kde tato zvířata fakticky fungují rovněž jako entity neživotné.

(66) *podlé jiného lékařství mají se [nemocní] ustavičně od přistojících ze snu vyrážeti a buditi pěknými řeči, kratochvílnými rozprávkami* VOČEHMOR, F6v

(67) *kterak se kuřata v černý jíšce dělají. Vezmi kuřata a zabí je a tu krev pusť do vinného octa* KUCHKOŠ, 128

Co se týče vlastností agentu, vyznačuje se instruktažní typ nejvyšším (více než 97%) podílem agentu univerzálního, což je důsledkem skutečnosti, že jsou jednotlivé instrukce vztahovány obecně k určitému druhu činnosti, nikoli ke konkrétním činitelům, agentem tedy může být typicky kdokoli, což představuje zřetelnou motivaci pro užití deagentní konstrukce. Ve dvou dokladech je přítom tento univerzální agens strukturován jako diskurzivní adresát, srov. doklad (60) výše, kde se reflexivní konstrukce vyskytuje v kontextu výrazů vyjadřujících druhou osobu singuláru. Za generický by naproti tomu bylo možné považovat agens pouze v dokladu (66) výše, a to vzhledem k jeho vyjádřenosti formou *od přistojících*, tato předložková fráze může ovšem potenciálně referovat v zásadě rovněž ke komukoli, takže i zde má agens k univerzální referenci blízko. Tento doklad je přitom jediným naším instruktažním užitím s vyjádřeným agentem, ve všech ostatních případech je agens nevyjádřený, což jasně souvisí s jeho zmíněnou univerzálností.

Závěrem kapitoly se opět zmíníme o dokladech, které mají blízko k více různým situačním prototypům. V případě dokladů interpretovatelných instruktažně přitom pojednáme o blízkosti k typu habituálnímu a k typu možnostnímu.

Blízkost k habituálnímu typu je dána možnou implikaturou, že pokud se v nějaké situaci habituálně postupuje určitým způsobem, tak se tímto způsobem obecně postupovat má. U některých dokladů je přitom jejich instruktažní charakter nejistý, srov. doklad (68), který je možné číst jak jako „pouhý“ popis habituálního děje uctívání, tak jako instrukci k tomuto uctívání. Doklad (69) pak svědčí o tom, že může podobná situace nastat i u deagentního čtení lexikalizujících se užití slovesa *jmenovati*.

(68) *kolikeré a které tajemství umučení Božího při stanovištích té hory Olivetské se ctí* TANNHOR, 57

(69) *všech figur, kterýmižto se každý latinský počet píše, jest deset a jmenují se takto: 1 jedna, 2 dvě, 3 tři [...]*
GOERLARITH, A2v

K typu možnostnímu mají instruktážní užití blízko na základě implikatury, že vybízí-li instrukce k nějakému ději, je vykonání tohoto děje možné; nejednoznačnost konkrétních dokladů pak může být dána skutečností, že je při dané činnosti potenciálně možno postupovat více způsoby a instrukce tak vybízí pouze k jedné z možností. To se týká především zmíněných okrajových užití s modálním slovesem *moci*, srov. doklad (63) výše, kde možnostní sémantika jasně vyplývá z přítomného modálního slovesa, ovšem doklad je evidentně zřetelnou součástí návodu; může se však jednat i o užití bez modálního slovesa, srov. doklad (70), kde na existenci více možností ukazuje adverbium *najviece*.

(70) *ty vody, kto je sobě v soud béře, nemnoho jich bude požíevati, neb mnohokrát duchy životnie chcem posilňovati, a ti najviece vonnými věcmi sílí se. A vody žádné vuoně nemají* ČERHERB, 132r

III.4.5 Situační typ nutnostní

V tomto situačním typu slouží reflexivní deagentní konstrukce k vyjadřování dějů s nutnostní modalitou, označuje zde tedy takové děje, které je potřebné či nezbytné realizovat, přičemž tato potřeba či nezbytnost je míněna obecně, tj. není vztažena k žádnému konkrétnímu (specifickému) agentu. Často se v těchto případech jedná o děje považované subjektivně za žádoucí (srov. doklad 71, kde je vyjadřován děj žádoucí ze strany Zigmunda), může jít ale také (méně často) o děje objektivně vhodné (srov. doklad 72, podle nějž je příslušné chápání daného roku objektivně vhodné proto, aby člověk správně porozuměl dané informaci), či dokonce nutné (tak v dokladu 73 bylo k zachování pokoje nutné „toho pilně šetřiti“); v nadpoloviční (cca 56%) většině dokladů jsou ovšem vyjadřovány děje závazné na základě autority práva, jedná se o případy, v nichž je reflexivní deagentní konstrukce užívána k formulování právních předpisů, srov. doklady (74)–(75).

(71) *tu jest kázal [Zigmund] jednoho měštěnána pražského koňmi smýkati, a že se má též jiným Čechuom kacieřuom díti* KRONŽIŽKA, 158v

(72) *kterýžto rok ačkoliv [...] se klade za rok založení města [...], však se to má rozuměti za rok prvních zakladatelův [...] v těchto místech osazení* HAMMERKRON, 5

(73) *skrze to obtížnosti [...] pošly [...], tak že jest se toho, aby [...] pokoj zachován býti mohl [...], pilně šetřiti musilo* FRIDROZ, A4r

(74) *jestliže by přes pomezí královstvie českého přetáhli, tehdy se jim také za to zaplatiti má, co by se zase slušně na pomezí české navrátiti mohli* ARTSNĚM1532, 12

(75) *kterážkoli pře tiem súdem konec vezme [...], ten takový nález každý píše se v knihy súduov královských* VŠEHK, 11v

Nutnostní situační typ byl v databázi anotován u 63 dokladů, představuje tedy necelých 10 % užití reflexivní deagentní konstrukce a jedná se tak opět o jeden ze středně zastoupených

situačních typů. Z hlediska chronologického je nutnostní typ doložen ve všech sledovaných půlstoletích (srov. tabulku 31), přičemž výrazný frekvenční výkyv je zaznamenán pouze ve 2. polovině 15. století a je způsoben mimo jiné vysokým zastoupením právních předpisů vyjadřovaných v textu VŠEHK (a v menší míře též v PRÁVJIHLA). Doklady pocházejí z celkem 24 pramenů, a zatímco právní předpisy jsou (z povahy věci) obsaženy výhradně v textech právních, doklady ostatní pocházejí z textů širokého žánrového spektra.

	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Absolutní frekvence	5	27	6	7	8	10	63
Relativní frekvence	11,4 %	28,4 %	5,9 %	5,5 %	7,3 %	6,1 %	9,8%

Tabulka 31: Distribuce dokladů situačního typu nutnostního

U nutnostních dokladů máme doloženo celkem 39 lemmat, na jedno lemma tedy průměrně připadá méně než 1,62 dokladu; za pozornost přitom stojí, že ve všech našich užitích z první poloviny 15. století se vyskytuje pouze jediné lemma: *dít*₁, srov. doklad (76), příp. doklad (71) výše. Z hlediska vidu převažují imperfektiva se 76 %, touto mírou převahy odpovídá nutnostní typ průměrnému užívání reflexivní deagentní konstrukce obecně. Tranzitivní slovesa převládají s necelými 97 %, ve zbývajících dvou dokladech se jedná o intranzitivní slovesa reflexivní (viz část III.3.2.5). Nadprůměrná je v kontextu ostatních situačních typů převaha užití akčních (více než 92 %), nutnostní modalita je tedy predikována především u dějů realizovatelných záměrně (příkladem okrajového užití neakčního je mimo jiné doklad 72 výše). Z hlediska sémantiky jde ve většině případů o „ostatní“ děje, okrajově se zde ovšem vyskytují rovněž slovesa komunikace (75), mentálních aktivit (72), smyslového vnímání (77) i slovesa stavová (78). Ve více než 92 % byl děj anotován jako generalizovaný (vždy nad agentem, většinou též nad patientem), v ostatních případech jde spíše o děj negeneralizovaný, srov. doklad (79), u kterého je děj „odložení“ možné interpretovat jako jednorázový (příkladem děje negeneralizovaného zcela jednoznačně je pak doklad 89 níže).

(76) *též muož učiněno býti odvolanie od obtiezenie bezprávného [...], než jiným obyčejem od úsudkuov přisežných také má se dieti odvolanie, jakož hned dolejie bude okázáno* PRÁVHORK, 51r

(77) *a tak bedlivě poslouchat má se, v srdci uvažovat, co dál chce následovati* DIVSOUSED, 76

(78) *ručnice kde mají se míti a jak jich má užíváno býti* ZŘÍZRUC, 4v

(79) *jest se jeho milost císařská s stavy sněsti ráčil, aby takových soudův zemských, většího a menšího letničného, až do soudu sv. Jeronýma nejprv příštího se odložilo* ARTSNĚM, 1611, 33

Podíl prezentních tvarů činí u nutnostního typu cca 63,5 % (z toho v jednom případě má prezentní tvar význam futurální), prezentní tvary zde tedy jasně převažují, byť výrazně méně než u předchozích situačních typů. V téměř 32 % se naproti tomu uplatňuje kondicionál, a to v naprosté většině případů v závislé klauzi uvozené spojkou *aby* po slovesech žádání,

rozkazování apod., srov. doklady (80)–(81)²⁶² (ve zbývajících případech je kondicionál užit v kombinaci s modálním slovesem *míti*, srov. doklad 82).²⁶³ U tří dokladů se pak uplatňuje préteritum (83). Singulárové tvary převažují s téměř 81 %, což je nejvyšší podíl ze všech dosud popsaných typů. V cca 38 % se uplatňuje modální sloveso *míti*, u jediného dokladu (73) se vyskytuje sloveso *musiti*; více než 60 % užití je tedy bez syntaktického auxiliáru, přičemž nutnostní modalita je v necelé polovině z těchto případů zexplicitněna užitím zmíněné struktury se spojkou *aby*, v necelé druhé polovině těchto případů je implicitní (to se týká především právních předpisů formulovaných ve VŠEHK, srov. doklad 84), okrajově je pak vyjádřena pomocí částic (85). Afirmativní doklady převažují pouze s necelými 78 %, nutnostní typ se tak vyznačuje ze všech situačních typů nejvyšším podílem užití negativních, v těchto případech jsou vyjadřovány děje nežádoucí (86) či přímo zakázané (87).

- (80) *Machiavellus napomínal, aby synové knížat Alexandrove, Juliusove, Pompeiove etc. se nazývali* ŠTĚPHLAS, 1
- (81) *resoluirováno, [...] aby budoucně v tom podle patentův z strany etapp publicirovaných při srážení takových outrat se postupovalo* ARTSNĚM1683-4, 12
- (82) *aby rychtářové [...] v jednom každém městě [...] všechny domy, z nichž by táž zbirka dáti se měla, sečtli* ARTSNĚM1611, 11
- (83) *počet professorův také zmenšen a spolu s ním i ta dobrodiní, kteráž se na studenty obraceti měla, zhynula* JESOHLÁŠ, C1r
- (84) *a též se pohoní k svědomí listem, kterýž sekretář dává, jako k sídu* VŠEHK, 11v
- (85) *penězuom nebud' žádná sporota, než at' se za všechny platí pitie hojně, šlundry hladké at' okolo něho chodi strojně* NAUČROD, 106r–v
- (86) *manželstvo jest dobré [...] a nařízené od Boha, kteréhož se žádnému v ně [...] vstoupiti chtějícímu odepríti nemá* JESOHLÁŠ, C4r
- (87) *hledají více lúpeže nežli pomoci poddaných. To aby se potom nedálo, ovšem přísně zapoviedáme* PRÁVHORK, 4r

Cca 84 % dokladů tvoří užití se subjektem. Subjekt je přitom v cca 53 % případů kontextově nezapojený, ve 47 % je zapojený – nutnostní typ je tedy prvním situačním typem, u nějž je subjekt častěji nezapojený než zapojený, poměr je tu ovšem opět prakticky vyrovnaný, čímž se tento typ se všemi dosud popsanými situačními typy zřetelně shoduje. U dokladů se subjektem se dále v 74 % uplatňuje slovosled SV, v 21 % VS, ve 4 % VSV a pouze v jediném dokladu byl identifikován subjekt nevyjádřený. V cca 85 % případů je subjekt neživotný, v cca 9 % je lidský a v cca 6 % je vyjádřen obsahovou vedlejší větou.

²⁶² O funkční blízkosti užití po spojce *aby* s ostatními případy nutnostního situačního typu svědčí možnost indikativní substituce s modálním slovesem, srov. např. parafráze dokladů (80)–(81) „napomínal, že se mají nazývat“, „resoluirováno, že se má/musí postupovat“.

²⁶³ Jsme si samozřejmě vědomi skutečnosti, že z hlediska sémantického se od sebe tyto dva typy užití kondicionálu navzájem poměrně značně odlišují, výrazná funkční heterogenost je ovšem pro český kondicionál ve sledovaném období charakteristická obecně (srov. např. Kosek, 2016; Karlík, 1982), a vzhledem ke komplikovanosti dané problematiky, která přesahuje možnosti této práce, se proto v celé předkládané analýze spokojujeme s pojetím kondicionálu jakožto jediné kategorie formální.

Agens je u nutnostního situačního typu v naprosté (více než 92%) většině případů generický (mimo jiné tedy předpokládáme, že u právních předpisů nebývá agentem kdokoli, nýbrž jsou jím např. pouze obyvatelé českých zemí apod.), okrajově je pak tento generický agens ztvárněn jako diskurzní adresát, srov. např. doklad (88), kde předložková fráze *skrze vás* referuje genericky k táboritským kněžím.²⁶⁴ V 5 % případů je agens neurčený, srov. doklad (89) (k nejednoznačné referenci agentu v tomto dokladu viz III.3.5.3), jen ve 3 % případů jsme za nejpřesvědčivější považovali interpretaci univerzální, srov. doklad (90). Co se týče formy, je agens nevyjádřený v cca 90 % případů, ve srovnání s ostatními situačními typy je tedy u typu nutnostního agens poměrně často vyjadřován, srov. doklad (91).

- (88) *báně plná hněvu božího převrátila se na hlavu jich a snad neodmladie se skrze vás kořenové jich* CHELČLID, 97v
- (89) *vaše královská milost [...] rozmlouvání se mnou mívati ráčila, totiž aby se národu českému kozmografia [...] jazykem českým sebrala a sepsala* MÜNSTKOSM, IIr
- (90) *to všecko [...] toliko tak věřiti se má, jak Urban [...] papež [...] v svém dekrétu, potvrzení a vysvětlení míti chce* TANNCHAN, 158–159
- (91) *Bibli, která [...] mezi nekatolickými jest u veliké vážnosti. Ale pro kacířské bludy od katolíků ani čistí, ani chovati se nemá* ŠTAJŽÁČ, A1r

Pokud jde o blízkost k dalším situačním typům, obecně se nutnostní typ podobá typu instruktážnímu v tom smyslu, že je u obou těchto typů přítomen rys vybízení k příslušnému ději, podávanému jako žádoucím (případně vybízení k jeho nerealizování, je-li nežádoucí); rozdíl ovšem spočívá v tom, že u instruktážního typu je tato modální platnost vztažena k záměru agentu vykonávat určitou činnost, zatímco u typu nutnostního je vyjadřován děj (ne)žádoucí obecně (bez ohledu na agentovu vůli), z toho důvodu je mezi oběma situačními typy na úrovni jednotlivých dokladů obvykle možné dobře rozlišovat. Pokud jde o doklady odpovídající více různým prototypům, zmíníme se zde o užitích majících kromě nutnostního typu blízko rovněž k prototypům habituálnímu, zákonitostnímu a možnostnímu.

Blízkost k typu habituálnímu se týká především zmíněných užití ze VŠEHK, kde je právní závaznost děje vyjadřována pouze implicitně, důsledkem čehož je řadu těchto dokladů možné interpretovat rovněž habituálně, srov. doklad (92) s možnou interpretací habituální („i stranné pře je nyní /na rozdíl od minulosti/ zvykem soudit“) i nutnostní („i stranné pře se nyní podle práva mají soudit“). Blízkost k typům zákonitostnímu a možnostnímu se pak týká (v příslušných kapitolách již uvedených) dokladů (93)–(94) níže: v obou těchto dokladech jsou užitá modální slovesa, která naznačují nutnostní sémantiku, celkové vyznění je však v dokladu (93) spíše zákonitostní („pravda se v daných situacích zákonitě ztrácí“; sloveso

²⁶⁴ Reflexivní užití v dokladu (88) je možné interpretovat též jako konverzní (srov. III.2.2.1.12); s významem odpovídajícím konverznímu typu tento doklad uvádí Staročeský slovník (1984, s. 896). Analýzu zde komplikuje skutečnost, že u tohoto slovesa není doloženo nereflexivní užití.

musiti zde tak vyjadřuje spíše modalitu epistémickou než deontickou) a v dokladu (94) spíše možnostní („nemoc je možné očekávat“).

- (92) *prvé [...] samy pohnné pře toliko jsú rozsuzovány a slyšány bývaly, jiné žádné; nyní se i stranné slyšie* VŠEHK, 291r
- (93) *když tak dlouho v rozprávkách od jedněch k druhým slova slyšená proměnnost berou, musí to tehdy býti, aby i rozum slov [...] se proměnil [...], a tudy i pravda skutku některého musí se potratiti a v nic obrácena býti* BARTOŠKRON, 1–2
- (94) *nemoc tato [...] nynějších [...] let ještě více, tíže a hroznější se očekávati má, a netoliko tato nemoc, ale k tomu jiné boží rány* VOČEHMOR, A2v

III.4.6 Situační typ okolnostní

Jako situační typ okolnostní označujeme ty kontexty, v nichž reflexivní deagentní konstrukce vyjadřuje okolnosti dějů jiných, a sice okolnosti pojaté obecně, tedy takové, které nemají modalitu reálnou (nejde o vyjádření skutečně se odehrávajícího děje), nýbrž hypotetickou a které nemají specifický agens. Tyto okolnosti přitom mohou být různého typu: může se jednat o okolnosti v širokém smyslu podmínkové (vyjádřené nejen vlastními vedlejšími větami podmínkovými /srov. doklad 95/, nýbrž také např. větami časovými /96/ či místními /97/), dále o okolnosti v širokém smyslu atributivní (ať už vyjádřené větami přívlastkovými /98/, nebo jinými větami, jejichž funkcí je vymezit příslušnou entitu, např. podmětnými /99/) či o okolnosti v širokém smyslu účelové (včetně těch vyjádřených větou předmětnou /100/). Děje, k nimž se vyjadřované okolnosti vztahují, jsou přitom prototypicky také pojaty obecně, tyto děje mohou mít sémantiku habituální (100), zákonitostní (97, 99), možnostní (101), instruktážní (95) i nutnostní (96, 98).

- (95) *a jestliže by se píti chtělo, tehdy semence sveřepého, to jest vozimého, s pivem zvaře, pí to teple* LÉKJÁDROBRN, 6v
- (96) *ty všecky věci [...] mají býti zkaženy a odvolány; nebo dokudž odvolanie pře neskoná se, nemá' nic býti obnovováno* PRÁVHORK, 51v–52r
- (97) *kdež ještě moru nebylo a očekává se příchod jeho, tu bydliti jest strašlivé i nebezpečné* ČERNÝMOR1506, A4v
- (98) *rychtář [...] se nařizuje, tak aby [...] domův sčítání osobám těm, kterýmž by se taková zbirka odvozovala, odvedl* ARTSNĚM1611, 12–13
- (99) *skrže podobenství [...] to, co se s nějakou těžkostí hledalo, daleko příjemněji tak se nachází* VIERKRIST, 2v
- (100) *předešli [...] regentové o to jsou [...] pečovali, aby se [...] rovnost mezi stranami obojího náboženství zachovala* FRIDROZ, A3r
- (101) *rozeznati žádný nemuože, které jsou minulé, a které neminulé pře [...], leč když se na ně ksúdu volá* VŠEHK, 290r–v

Příkladem okolnostního užití s projevující se lexikalizací je doklad (102), na lexikalizovaný význam zde ukazuje použití imperfektiva v kontextu, kterému by sémanticky odpovídalo spíše perfektivum.

(102) *bez dalších odtaživ (leč by hodná příčina toho, aby [...] odloženo bylo, na témž plném soudu zemském se nacházela) [...] podělení býti mají ARTSNĚM1572, B2v*

Okolnostní typ byl anotován celkem u 74 dokladů, což odpovídá více než 11,5 % všech deagentních užití (podobně jako v případě typů instruktážního a nutnostního se tedy jedná o středně zastoupený situační typ). Chronologickou distribuci zachycuje tabulka 32, z níž je patrné, že je tento typ spolehlivě doložen ve všech sledovaných půlstoletích, přičemž jeho relativní frekvence kolísá zhruba mezi 7 a 16 %. Doklady pocházejí z celkem 31 různých textů, což je vzhledem k počtu dokladů relativně velmi vysoký počet; nejsou tak registrována žádná žánrová omezení, je nicméně možné konstatovat, že téměř dvě pětiny dokladů pocházejí z textů právních, v nichž okolnostní určení typicky slouží k přesnějšímu formulování právních předpisů (srov. např. doklady 96 či 98 výše).

	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Absolutní frekvence	7	14	7	19	8	19	74
Relativní frekvence	15,9 %	14,7 %	6,9 %	15,0 %	7,3 %	11,6 %	11,5 %

Tabulka 32: Distribuce dokladů situačního typu okolnostního

U okolnostního situačního typu máme doloženo celkem 53 různých lemmat, na jedno lemma tedy průměrně připadá méně než 1,4 dokladu a jedná se tak o typ lexikálně relativně pestrý. Pokud jde o distribuci vidovou, imperfektiva zde převažují pouze s cca 59 %, okolnostní typ se tak s téměř 41% podílem perfektiv řadí mezi situační typy nejméně vidově vyhraněné. V 99 % případů jsou užitá slovesa tranzitivní. Akční užití převládají s téměř 89 % nad užitími neakčními, tendence k akčnosti je zde tedy relativně silná, byť ne natolik jako u některých situačních typů jiných (např. instruktážního či nutnostního). Sémantika slovesa vykazuje podobnou distribuci, jako je u reflexivní deagentní konstrukce obecně běžné (viz III.3.2.4), kromě dominantních „ostatních“ dějů a výrazně méně zastoupených sloves komunikace (103) se zde okrajově uplatňují též slovesa myšlení (104) či slovesa stavová (105). V cca 96 % je vyjadřován děj (příp. stav) generalizovaný (vždy nad množinou agentů, ve většině případů i nad množinou pacientů), pouze ve 3 případech jde o děj negeneralizovaný (s neurčeným agentem, viz dále).

(103) *nechžt' se spícímu mluví jakžkoli řeč krásná, není' platno, když ho neprobudíš ze sna NAUČROD, 103r*

(104) *kdyžby která rozepře [...] před místo držící [...] přišla a to se uznalo, že ta věc [...] k pořádu práva náleží, [...] ARTSNĚM1575, A4v*

(105) *v podobenství mluví Kristus Pán, aby se děleji v paměti mělo, co se praví VIERKRIST, _2v*

Ze slovesných tvarů jsou opět nejčastější tvary přítomní, které představují cca 49 % dokladů (okrajově mají tyto přítomní tvary zřetelně futurální interpretaci, srov. doklad 106, kde na tuto interpretaci ukazuje tvar *bude* v pravém kontextu), převaha přítomních tvarů je zde ovšem z dosud popisovaných situačních typů nejslabší (jedná se o první typ, v němž se přítomní tvary vyskytují v méně než polovině dokladů). Výrazně se zde totiž uplatňuje kondicionál (42 %), což odpovídá zmíněné hypotetické modalitě vyjadřovaných okolností (u užití indikativních je tato hypotetičnost okrajově signalizována částicí, srov. doklad 103 výše), v případě okolností účelových je to navíc dáno přítomností spojky *aby*. Ve zbývajících 9 % případech se uplatňuje préteritum (107). Singulárové doklady převažují nad plurálovými s cca 77 %, což odpovídá obvyklým hodnotám. V 92 % se jedná o užití bez modálních sloves, v 7 % se uplatňuje modální sloveso *míti* (108), v jednom případě sloveso *chtíti* (doklad 95 výše). Nadprůměrná je převaha užití afirmativních nad užitími negativními (cca 95 %), typicky jsou tedy vyjadřovány spíše okolnosti hypoteticky nastalé než okolnosti hypoteticky nenastalé (příkladem okrajového negativního užití je doklad 96 výše).

(106) *má ta nulla nápis: addito minimo maxima fiet, jak se přidá nejmenší, bude počet největší* ŠTĚPHLAS, 6

(107) *pakli úsudek bude nalezen, že jest proti právu psanému vydán [...], tehdyť [...] se vším, což se jest po něm dálo, má býti usúzen, že moci nemá* PRAVHORK, 52r

(108) *veliká litera nemá se psáti, leč [...] když se má nějakým slovem něco obzvláštějšího vyznamenati* ŠTAJŽÁČ, 99–100

V cca 86 % případech se jedná o užití se subjektem, subjekt je v těchto dokladech v téměř 58 % kontextově zapojený, v cca 42 % nezapojený; z dosud představených situačních typů se tedy okolnostní typ vyznačuje nejvyšším podílem subjektu kontextově zapojeného (důvodem by mohlo být, že jsou v tomto typu vyjadřovány okolnosti dějů jiných, u kterých je již příslušná entita mnohdy tematizována), rozdíl oproti ostatním typům není ovšem nijak výrazný. V 69 % se uplatňuje slovosled SV, v 17 % VS, ve 14 % je subjekt nevyjádřený. Co se týče sémantiky, je v cca 86 % subjekt neživotný, v 8 % je vyjádřen obsahovou větou, ve 3 % jde o člověka (v obou dokladech o děti) a ve 3 % o zvíře.

Pokud jde o referenci agentu, je okolnostní typ ze všech situačních typů nejméně vyhraněný – hojně se tu uplatňuje jak agens generický (57 %), tak agens univerzální (39 %), srov. doklady (109)–(110): v dokladu (109) anotujeme agens generický, protože zřetelně referuje (pouze) k obyvatelům českého království (na což ukazuje pravý kontext), naopak v dokladu (110) může být agentem kdokoli, předpokládáme zde tedy agens univerzální. Ve 4 % případech (u dějů negeneralizovaných) pak anotujeme agens neurčený, srov. doklad (111), kde může být agentem potenciálně kdokoli, ovšem evidentně by zde šlo pouze o jednoho člověka, případně úzkou skupinu lidí. Z hlediska reference vykazuje tedy agens v celém okolnostním typu pouze nízkou míru prominence, což lze pokládat za motiv pro užití

deagentní konstrukce. V 99 % případů je agens nevyjádřený, vyjádřen je pouze v dokladu (112), kde je nicméně agentnost příslušné předložkové fráze sporná (viz část III.3.5.1).

- (109) *aby z jednoho každého dčberu štik a kaprův, co se toho koli prodá, jedenkaždý z obyvatelův království tohoto po desíti groších mišenských dali* ARTSNĚM1611, 13
- (110) *která koli věc neznámá a neobyčejná vypravuje se lidem, i jest mnohým k viere nepodobné, zvláště ta, kteráž věc jest neslýchaná* CESTKABK, 218v
- (111) *ta sukně [...] nemohla jinak leč svrchu po hlavě se obléci, což pro korunu trnovou, leč by se z hlavy sňala, dovesti možné nebylo* TANNHOR, 59
- (112) *a když se ta bezpráví skrze moc ukrotí, tehdy rád ve všech ostane a budú pokojni jedni z druhými* CHELČLID, 77v

Co se týče dokladů blížících se kromě prototypu okolnostního i k situačním prototypům dalším, zmíníme se zde o blízkosti k typu habituálnímu a k typu možnostnímu. Habituální typ se od typu okolnostního liší reálnou modalitou vyjadřovaného děje, více možností interpretace tak přichází v úvahu tehdy, je-li u daného dokladu reálnost/hypotetičnost děje nejasná. Srov. doklady (113)–(114): v dokladu (113) kontext ukazuje spíše na čtení reálné (habituální), neboť je zde vyjadřován kontrast současného úzu s územ minulým (dříve bylo zvykem „roky opravovati“, nyní to zvykem není), naopak v dokladu (114) připadá v úvahu spíše čtení hypotetické (okolnostní), srov. výraz *kdykoli* v levém kontextu a také skutečnost, že příslušný predikát (na rozdíl od situace v dokladu 113) nelze v odpovídajícím významu parafrázovat pomocí výrazu *být zvykem*.

- (113) *škodu všickni pohnaní znamenitú nésti musie, že když se rokové neopravují, viz na pöhony klásti pro rokóv neopravenie (jako sú prvé dělali) nemohú* VŠEHK, 290v
- (114) *kdykoli se z ey udělá y, má to býti s proužkem, jako když se píše dobrý, mnohý [...] místo mnohey, dobrej* ŠTAJŽÁČ, 93

Paralelní blízkost k typu možnostnímu se pak týká případů, v nichž deagentní konstrukce sice vyjadřuje hypotetickou okolnost, avšak lze ji potenciálně číst rovněž jako vyjádření obecné možnosti. Srov. doklad (115): v tomto dokladu je sice otázka, zda klauzi uvozenou spojkou *až* interpretovat jako účelovou, nebo jako časovou, v obou těchto případech zde však přichází v úvahu interpretace možnostní: „aby / až by je bylo možné loupat“ (kromě toho je v tomto dokladu přítomno evaluativní adverbium, srov. část III.4.3). Blízkost k možnostnímu typu se dále může týkat rovněž dokladů se slovesy *nacházeti/nalézati*: tato slovesa sice mohou v některých případech vyjadřovat hypotetické okolnosti, jejich lexikalizované čtení zde však zároveň předpokládá sémantiku možnostní, srov. doklad (116) s možnou parafrází „není možné najít“.

- (115) *vezmi vejce a uvař je na tvrdo, potom je vyndej a dej do studený vody, až by se pěkně loupaly, potom nakrájej je na konci jako pokličky* KUCHKOŠ, 129

- (116) *k soudu náleží [...] soudce, puovod a pohnaný. A při kterýmžkoli soudu dotčené tři věci zouplna se nenachází, tu soud spravedlivý žádný nemůž býti* MÜNSTKOSM, 24r

III.4.7 Situační typ metatextový

Metatextový typ je funkčně a sémanticky (a důsledkem toho v řadě aspektů i formálně) nejvyhraněnějším ze všech prezentovaných situačních typů. Je charakteristický tím, že se v něm reflexivní deagentní konstrukce svým významem vztahuje k určitému textu nebo jeho části, přičemž se vyjadřuje k jeho (či jejímu) obsahu. Agens, referující u tohoto typu nejčastěji k produktorovi příslušného textu (okrajově pak k jeho recipientovi), zde má velmi nízkou prominenci, protože klíčovou komunikační funkcí je v těchto případech komentovat obsah daného textu, zatímco jeho produktor a recipient (jakož ani proces jeho produkce či recepce) nejsou z komunikačního hlediska nijak podstatní. Motivace pro užití deagentní konstrukce je zde tedy poněkud jiná než u situačních typů předchozích, kde byla nízká prominencí agentu typicky způsobena jeho generičností či univerzálností. Z funkčního hlediska rozlišujeme u metatextového typu tři relativně svébytné podtypy: interně odkazující, externě odkazující a strukturační.

V podtypu interně odkazujícím deagentní konstrukce slouží jako odkaz na jiné místo v témže textu, případně jako odkaz na celý tento text, smyslem tohoto odkazu je komentovat obsah daného místa či textu. Místo, na něž se odkazuje, může být explicitně přímo pojmenováno, srov. doklad (117), častěji je ovšem pouze tematizována jeho relativní pozice vzhledem k danému odkazu, tedy skutečnost, zda se toto místo nachází před daným odkazem (118), nebo za ním (119); v některých případech pak toto místo explicitně pojmenováno není, srov. doklad (120), kde se jeho relativní pozice (za odkazem) vyrozumívá z užitého slovesného času (k tomu viz dále). Příkladem explicitního odkazu na celý text je doklad (121); konečně doklad (122) exemplifikuje skutečnost, že deagentní užití nemusí obsah pasáže, na niž je odkazováno, pouze popisovat, nýbrž ji může také interpretovat.

- (117) *když by se vyčistilo, dělati flastry, aby pěkně zarostávalo i zavieralo se. O tom psáti se bude při konci léčení pryskýruov* ČERNÝMOR1506, G2r
- (118) *pakli by pán jeho na takové dostatečné rukojmě, jakž se svrchu píše, vzíti nechtěl* ZŘÍZRUC, 3r
- (119) *Arithmetika [...] zavírá pak v sobě [...] numerací, addicí [...] a progressí, o nichž o každé obzvláště nížeji pořádně se vypisuje* GOERLARITH, A2t
- (120) *těch osob [...], kteříž jsou vůdce, vrch a původové všeho zlého v Praze byli, o kterémž se psáti bude* BARTOŠKRON, 4
- (121) *o tom šířeji v spisu tomto se pokládá, kterýž vám, počestné ženy, [...] připisují* ŽALMANŽ, XIV–XV
- (122) *ciesar jmá papežovi střmene podržeti [...]. Tiem se znamenává, že ktož se papežovi protiví [...], toho má ciesar [...] připuditi svěckú mocí* PRÁVŠVÁBC, 2ra

Podtyp externě odkazující se podobá typu internímu, liší se ovšem v tom, že je zde odkazováno na jiný než aktuální text. Tento text může být v odkazu explicitně zmíněn (123),

není to ovšem nutné (124); rovněž se může jednat o odkaz na větší množství textů současně (125). Podobně jako u odkazů interních může deagentní užití i v tomto případě obsah daného textu interpretovat (126).

- (123) *vyučuje pak vítr [...] o nestálosti vezdejšího života tohoto, kterýžto v Písmě svatém často k větru se rovná* MITISPOV, B1r
- (124) *před mnohými léty, kteří byli nejučenější a nejmúdrější, mievali sú žerty a kratochvíle, jako Šalamon s Markoltem, Nejhart s sedláky, i o jiných se čte, že sú sobě k utěšení a k kratochvíli [...]* FRANTPRÁV, 2v
- (125) *pravil, že páter Chanovský byl muž takový, jací byli svatí, o kterých se zmínka v historiích činí* TANNCHAN, 154
- (126) *Jan v Zjevení [...] oznamuje, že viděl anděla, jemuž bylo dáno vyliti hněv Boží [...]. Kdež také anjel dobrý se rozumí* MITISPOV, A4v

V podtypu strukturačním je (podobně jako u interních odkazů) tematizován aktuální text, deagentní konstrukce zde má ovšem zcela specifickou funkci: slouží ke strukturaci textu, a to typicky k signalizaci počátku textu (127) či jeho části (128) nebo k signalizaci jejich konce (129)–(130), okrajově může být signalizován i jiný typ strukturního uspořádání textu, např. vložení určitého grafického prvku (131). V některých případech je možné konstatovat blízkost strukturačního podtypu k interním odkazům, srov. doklad (132), v němž je interní odkaz jakožto přívlastková klauze součástí širší strukturační formule.

- (127) *počínají se knihy práv horníkom vydaných od slavné paměti Václava druhého* PRÁVHORK, 1r
- (128) *počíná se lékařstvie, když komu co vlez v ucho, jako škvor* LÉKJÁDROBRN, 12a
- (129) *skonávají se životové mučedníkuov a mučednic božích léta Páně tisícieho čtyřstého devadesátého pátého v Starém Městě pražském* PASKAL, 252r
- (130) *skonává se čtvrtá stránka těchto knih a počíná se pátá a poslednie těchto knih, a toto jest předmluva jich* LÉKRHAZ, 177
- (131) *tabule nebo figúrka toho jednou jedna [...] se tuto níže klade, protož sobě ji s pilností v pamět vložití hled* GOERLARITH, C3v
- (132) *počínají se kapitoly prvého dielu knih, v nichž se pokládá, o čem v které praví* LÉKRHAZ, 4

Metatextový typ máme v databázi reprezentován 83 doklady, s téměř 13% podílem se tak jedná o třetí nejfrekventovanější situační typ; celkové zastoupení všech tří uvedených podtypů je přitom poměrně vyrovnané (32 odkazů interních, 27 externích, 24 užití strukturačních). Za pozornost zde ovšem stojí distribuce chronologická, jedná se totiž o jediný situační typ, u něž je v čase jasně patrný frekvenční pokles. Jak přitom ukazuje následující tabulka 33, tento pokles se sice do určité míry projevuje u všech tří vymezených podtypů, především se ovšem týká podtypu strukturačního, který sám o sobě představuje v první polovině 15. století téměř 16 % všech deagentních užití, ve druhé polovině jde již pouze o cca 10,5 %, v následujícím století se jeho frekvence pohybuje jen mezi 2 a 3 %, načež z celého 17. století máme doložen pouze jediný doklad. Doklady metatextového typu pocházejí z 28 různých pramenů a nejsou registrována žádná žánrová omezení.

		15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Interní odkaz	abs.	2	4	16	3	2	5	32
	rel.	4,5 %	4,2 %	15,8 %	2,4 %	1,8 %	3,0 %	5,0 %
Externí odkaz	abs.	3	8	1	3	6	6	27
	rel.	6,8 %	8,4 %	1,0 %	2,4 %	5,5 %	3,7 %	4,2 %
Strukturační	abs.	7	10	3	3	0	1	24
	rel.	15,9 %	10,5 %	3,0 %	2,4 %	0,0 %	0,6 %	3,7 %
Celkem	abs.	12	22	20	9	8	12	83
	rel.	27,3 %	23,2 %	19,8 %	7,1 %	7,3 %	7,3 %	12,9 %

Tabulka 33: Distribuce dokladů situačního typu metatextového

Celkem se u našich metatextových dokladů vyskytuje 30 různých lemmat, na jedno lemma tedy průměrně připadá téměř 2,77 dokladu, což je nejvíce ze všech situačních typů. Metatextový typ se tak vyznačuje nejomezenějším lexikálním obsazením – u interních a externích odkazů se uplatňují především slovesa označující produkci textu (výrazně nejčastější je *psáti*, dále např. *vypisovati*, *díti₂* či *klásti*), okrajově pak sloveso *čísti* označující recepci, u podtypu strukturačního jde nejčastěji o sloveso *počínati*, méně často o *skonávati*,²⁶⁵ případně se opět jedná o slovesa označující produkci textu. Omezené lexikální obsazení ukazuje na vysokou míru ustálenosti metatextových užití, a to především u podtypu strukturačního, kde jde výslovně o užití formulaická.

Z hlediska vidu převažují imperfektiva s téměř 93 %, převaha imperfektiv je tak u tohoto typu jedna z nejvyšších (okrajové perfektivum se uplatňuje hlavně u interních odkazů, srov. doklad 133). V téměř 99 % dokladů jsou užitá slovesa tranzitivní, intransitivum se vyskytuje pouze v jediném interním odkazu (134). Ve více než 95 % jde o užití akční, opět se jedná o jednu z nejvyšších hodnot mezi situačními typy (neakčnost je možné předpokládat především u dokladů se slovesem *rozuměti*, které ovšem nejsou jednoznačné, viz dále). Z hlediska sémantiky převládají s více než dvoutřetinovým zastoupením slovesa komunikace, což vyplývá již z výše uvedené distribuce lexikální. Metatextový typ je prvním ze situačních typů, u nějž převládají doklady s dějem negeneralizovaným: děj je negeneralizovaný v cca 82 % případů, pouze ve 13 % je generalizován nad množinou agentů (u externích odkazů, a to ať už agens referuje k více autorům, jako v dokladu 125 výše, nebo k více potenciálním recipientům /124/), v 5% se generalizace týká pouze množiny pacientů (srov. interní odkaz 135).

(133) *sotva co tuto se položí, co by aneb celá rada některého města, neb celá obec [...], neb aspoň mnoho lidí [...] nebylo svědčilo* TANNCHAN, 1

²⁶⁵ Užití sloves *počínati* a *skonávati* v těchto kontextech obvykle anotujeme jako víceznačná, neboť je u nich typicky dobře možná rovněž interpretace spontánnostní, viz část III.5.

(134) *sou potom utištěni [...], aby přestali [...] svátostmi sloužiti, jakož potom dolejí šíře se toho dotkne etc.*
PŘELPŮV, 47

(135) *některé věci z země vyšlé [...] jmenují se podlé [...] svého složenie, jakož stupňové jich spusobuov vypisovati se budú* ČERHERB, 1r

Pokud jde o slovesné tvary, u externích odkazů se uplatňuje vždy přezens a u podtypu strukturačního vždy prezentní tvar (okrajově interpretovatelný futurálně). Zajímavější je situace u odkazů interních: přezens převažuje s 66 %, ovšem v 31 % se uplatňuje futurum (ať už analytické: 117, 120, 135, nebo syntetické: 133, 134), které signalizuje odkazování do kontextu následujícího, v jednom dokladu (136) je užito préteritum pro odkaz do kontextu předcházejícího. Převaha singuláru činí cca 84 %. V 99 % jde o užití bez syntaktického auxiliáru, v jediném případě je tomu jinak, a sice v dokladu (137), kde je užito sloveso *počítí*, jež vzhledem k jeho kombinaci s infinitivem *vypisovati* interpretujeme jako fázové, kombinace obou těchto sloves je přitom zajímavá, neboť zatímco sloveso *vypisovati* je typické pro interní odkazy, sloveso *počítí* je vidovým protějškem slovesa typického pro užití strukturační, přičemž daný doklad je oběma těmito podtypům blízký i funkčně (jde o užití v závěru předmluvy, které by tak sice teoreticky mohlo fungovat jako strukturační, ovšem za předmluvou ještě nenásleduje vlastní text, nýbrž „epištola k čitatelům“). Metatextový typ se vyznačuje rovněž jedním z nejvyšších podílů užití afirmativních (99 %), jediným negativním dokladem je interní odkaz (138).

(136) *také, což viece v zkušeni bylo, to se s ukrácením položilo* ČERNÝMOR1506, H1r

(137) *nemám oumyslu koní [...], ale těch, jenž na nich sedali, [...] pomrštiti. A o tom se již tuto počne vypisovati* BARTOŠKRON, 5

(138) *toto sebranie [...] bylo z smysluov [...] múdрых lékařuov, jichžto jména [...] pro ukrácení nekladú se*
ČERNÝMOR1506, H1r

O užití se subjektem se jedná v cca 76 % dokladů, svými vlastnostmi se přitom subjekt od situace v ostatních situačních typech výrazně odlišuje. S téměř 81 % totiž převažuje subjekt kontextově nezapojený (obsah textu, na který se odkazuje, je tedy typicky podáván jako nová informace), což je způsobeno především strukturačním podtypem, v němž je subjekt nezapojený vždy (i u interních a externích odkazů ovšem nezapojený subjekt převládá). Metatextový typ je též jediným typem, u nějž (v souvislosti s uvedenou převládající kontextovou nezapojeností) převažuje pořadí VS nad slovosledem SV, a to s 59 %, tato převaha je opět dána především podtypem strukturačním, kde podíl slovosledu VS činí cca 75 %, zatímco u ostatních podtypů je poměr obou slovosledných variant vyrovnaný (i tato vyrovnanost však kontrastuje se situací u ostatních situačních typů, kde vždy jasně převládá pořadí SV). V cca 76 % jde o subjekt neživotný, v 16 % je subjekt vyjádřen obsahovou větou (to je nejvyšší míra ze všech situačních typů, což souvisí s kompatibilitou obsahových vět se slovesy komunikace), okrajově se uplatňuje subjekt vyjádřený citací a subjekt referující k člověku či jiné osobě.

Agens referuje u interních odkazů a strukturačního podtypu vždy k mluvčímu. Pokud jde o odkazy externí, v cca 70 % je agens specifický, v cca 18,5 % ho pak lze považovat za generický (při odkazování na neohraničenou množinu textů, např. 125) a v cca 11 % za univerzální (u slovesa *čísti*, viz 124). V 99 % je agens nevyjádřený, což zřejmě souvisí s jeho zmíněnou komunikační nepodstatností, vyjádřen je agens pouze v jediném dokladu (139), a to navíc toliko nekonkrétně.

(139) *rok pak založení samých Klatov létu sedmistému devadesátému prvnímú od některých se připisuje*
HAMMERKRON, 5

Pokud jde o doklady blíží se k více různým situačním prototypům, zmíníme se zde o případech, které kromě prototypu metatextového odpovídají i typům habituálnímu, možnostnímu a nutnostnímu.

Habituálnímu situačnímu typu se blíží některé doklady, v nichž se externě odkazuje na více textů, neboť tyto doklady lze číst jako zobecnění nad reálnými ději s neohraničenou množinou agentů, srov. doklady (139) či (125) výše. Částečně se habituálnímu prototypu podobá též doklad (140), ovšem v tomto případě zřejmě nejde o neohraničenou množinu agentů, kromě toho se však tento doklad částečně odlišuje i od prototypu metatextového, a sice tím, že se v něm neodkazuje na obsah daného textu, nýbrž spíše na jeho formu. V dokladu (141) je pak nejednoznačné přiřazení k situačnímu typu dáno polysémií slovesa, které může mít jak význam ‚psát‘, tak význam ‚považovat‘, srov. část III.3.2.4 (metatextová interpretace přitom připadá v úvahu jen u prvního z těchto významů, zatímco u druhého by šlo zřetelně o užití habituální).

(140) *v dotčené Bibli po zavřeném k také se klade toliko točené y vždycy, jako malý, milý* ŠTAJŽÁČ, 3

(141) *to za zvláštne lékařské opatrovanie od smyslných mužuv pokládá se, aby [...] těla [...] v středné zprávě držána byla* ČERNÝMOR1506, A3v–A4r

Možnostnímu typu odpovídají všechny doklady, v nichž se externě odkazuje pomocí slovesa *čísti*, neboť tyto doklady lze parafrázovat jako „je možné číst“, srov. doklad (142); komunikační funkcí se ovšem tato užití zcela shodují rovněž s prototypem metatextovým.

(142) *jest se na proti tomu [...] obrany [...] užívalo (jakž se o tom v mnohých [...] od stavův [...] na světlo vydaných spisích čte)* FRIDROZ, A4r

Příkladem užití blíží se paralelně typu nutnostnímu je konečně doklad (143): v tomto dokladu je sice popisován obsah jiného textu („listu“), je zde ovšem zřetelně přítomna nutnostní modalita (což dokládá možná parafráze „v listu se má uvádět, kdo...“). U dokladů se slovesem *rozuměti* pak vstupuje do hry dvojí možná sémantická interpretace, srov. doklad (144): agentem tu může být buď autor („autor povětrím něco rozumí“), nebo recipient („čtenář má rozumět“), v rámci druhé interpretace je přitom nutnostní modalita opět přítomna.

- (143) *ktož chce pohnati, listem pohánie purkrabovým, v kterémžto listu pokládá se, kto koho před purkrabí chce viniti a z čeho* VŠEHK, 14v
- (144) *povětrím rozumí se tuto ne ta širokost od oblaků až k zemi se nesoucí [...], ale prudké [...] a bouřlivé větrů vání* MITISPOV, A3r

III.4.8 Situační typ pragmaticky nepřímý

Jako situační typ pragmaticky nepřímý označujeme kontexty, v nichž reflexivní deagentní konstrukce slouží k vyjadřování dějů se specifickým agentem, který je prototypicky známý a komunikačně relevantní (v dané komunikační situaci se jeho totožnost jeví jako podstatná), ovšem mluvčí, resp. autor textu se chce z pragmatických důvodů vyhnout jeho pojmenování, případně se alespoň vyhnout jeho vyjádření na syntakticky prominentní pozici subjektu.

Jedním z těchto pragmatických důvodů může být snaha o upozadění vlastní osoby (je-li agentem mluvčí), motivovaná např. skromností, srov. doklad (145), kde jsou agentem čeští stavové (zastoupení na sněmu) a kde je patrná jejich snaha se nejmenovat, tj. nezdůrazňovat, že jsou to oni, kdo se v dané situaci dožaduje peněz; podobná motivace je patrná i v dokladu (146), v němž agens vyjadřuje stížnost, že potřebné peníze ještě neobdržel. Jiným pragmatickým motivem může být skutečnost, že je agentem děje osoba vysoce společensky postavená, zvláště jedná-li se o adresáta textu, srov. doklad (147), kde jde o vyjádření žádosti, přičemž potenciálním agentem žádaného děje (a zároveň adresátem dopisu) je nejvyšší píšář království; kromě diskurzního adresáta může však být agentem i vysoce postavená osoba „třetí“, srov. doklad (148), kde je agentem uherský král. Volba reflexivní deagentní konstrukce může být ovšem zapříčiněna i jinak motivovanou snahou o diplomatické vyjádření, srov. doklad (149), který pochází z politického prohlášení, přičemž agentem, jež deagentní konstrukce umožňuje nejmenovat, je zde autorova politická protistrana.

- (145) *k [...] opatření a vzdělání toho, co by k veřejné obraně země platné bylo, nemalých outrat a nákladův se potřebuje* ARTSNĚM1683-4, 50
- (146) *[k uvedení far v pořádnost] nevyhnutelně potřebného nákladu nebylo a k němu se na ten čas ještě přijítí nemůže* ARTSNĚM1683-4, 3
- (147) *Vaší Milosti za to prosím, že na to neráčíte zapomínati, aby se to vykonati mohlo tak, jakž ste mi, Vaše Milosti, oznámiti ráčili* LISTDOROTA, I'1r
- (148) *což když se (jakž nepochybujeme) od Jeho Milosti královské stane a vykoná, tehdy na výš dotčený den korunování Jeho Milosti na království české [...] tolikéž se šťastně vykoná* ARTSNĚM1611, 5–6
- (149) *o to usilováno bylo, aby se k regimentu a zprávě mocí a válečným ssoužením přijítí mohlo, práva základní [...] na stranu odložena* FRIDROZ, B2r

Motivace pro užití reflexivní deagentní konstrukce je tedy u pragmaticky nepřímého typu jiná než u situačních typů ostatních. Motivací zde totiž není nízká prominence agentu,

(naopak, agens v tomto typu komunikačně důležitý je, na jeho vysokou prominenci ostatně ukazuje poměrně častá reference mluvčímu nebo adresátovi, viz níže), nýbrž autorova snaha referovat k prominentnímu agentu pouze nepřímo.

Pragmaticky nepřímý typ byl v databázi anotován celkem u 18 dokladů, s méně než 3% podílem se tedy jedná o jeden z nejméně zastoupených situačních typů (na druhou stranu je třeba uvést, že jsme tento typ anotovali pouze v případech, v nichž lze pro uvedenou pragmatickou motivaci přesvědčivě argumentovat na základě konkrétního kontextu, přičemž lze předpokládat, že by tato motivace mohla být přítomna i u řady dokladů dalších, kde je jí však možné prokazovat jen obtížně). Chronologickou distribuci zachycuje tabulka 34, která ukazuje, že je daný typ v databázi doložen až od 16. století, z absence dokladů ze století 15. ovšem vzhledem k celkově nízkému zastoupení nelze vyvozovat zásadní závěry, a to zvláště s ohledem na doložené kolísání. Toto kolísání je dáno distribucí ve zdrojových textech: nepřímý typ máme doložen pouze ze 7 pramenů, jsou zde přítomny jasně patrné preference žánrové – doklady pocházejí především z textů politických a politicko-právních (FRIDROZ, sněmovní artikuly) a z oficiální, administrativní korespondence (LISTDOROTA, LISTVORŠILA). Lze tak usuzovat, že tabulka 34 odráží spíše konkrétní výběr excerpovaných textů v jednotlivých půlstoletích než příslušný diachronní vývoj (vysoká frekvence v 1. polovině 17. století je tak např. dána bohatým doložením v textu FRIDROZ).

	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Absolutní frekvence	0	0	1	3	10	4	18
Relativní frekvence	0,0 %	0,0 %	1,0 %	2,4 %	9,1 %	2,4 %	2,8 %

Tabulka 34: Distribuce dokladů situačního typu pragmaticky nepřímého

U nepřímého typu máme doloženo celkem 16 různých lemmat, na 1 lemma tak průměrně připadá 1,125 dokladu, což ukazuje na relativní pestrost lexikálního obsazení. Jedná se dále o jediný situační typ, u něž převažují perfektiva (s více než 61 %; ve většině případů jsou ovšem perfektiva kombinována s modálními slovesy), tento vysoký podíl perfektiv je zřejmě umožněn tím, že zde deagentní konstrukce (vzhledem ke specifičnosti agentu) typicky vypovídá o jednotlivých konkrétních situacích. V 89 % jsou použita slovesa tranzitivní (pouze ve dvou dokladech je užito intranzitivum *přijít*, viz 146 a 149). V 72 % se jedná o užití akční, obvyklé situaci přitom odpovídá i distribuce jednotlivých sémantických typů sloves. Pokud jde o generalizovanost děje, nikdy zde nedochází ke generalizaci nad množinou agentů, v 89 % jde o děj nengeneralizovaný (deagentní konstrukce tedy typicky slouží k upozadění specifického agentu konkrétního děje) a v 11 % je generalizováno nad množinou pacientů (srov. doklad 150, pocházející z FRIDROZ, kde je agentem opět autorova politická protistrana, přičemž je vyjadřován opakovaný děj „dokazování“ /resp. konání/ s různými pacienty).

(150) *nic takového, nýbrž vše skutkem tomu na odpor se dokazovalo, až naposledy ty [...] země takového prostředku dosáhly, skrze kterýž [...] těžkosti sami z sebe složití [...] mohli* FRIDROZ, B3r

Typ pragmaticky nepřímý je dále prvním situačním typem, u kterého co do zastoupení nemá jasné prvenství přezens – ten je zde zastoupen 39 % dokladů (např. 145, 146), stejným podílem je přítom reprezentován i kondicionál (147, 149), v 17 % se uplatňuje préteritum (150) a v jednom dokladu syntetické futurum (148); situace ohledně slovesného způsobu a času je zde tedy relativně různorodá, resp. nevyhraněná. Převaha singuláru nad plurálem činí cca 83 %. Pokud jde o přítomnost syntaktického auxiliáru, vyznačuje se tento situační typ nejvyšším podílem dokladů s auxiliárem (více než 44 %) – ve 28 % nepřímých dokladů je užito modální sloveso *moci*, které je s nepřímostí sémanticky kompatibilní, a to zvláště v kombinaci s kondicionálem (srov. doklad 151, kde je potenciálním agentem adresát dopisu /arcibiskup/, přičemž pragmatická nepřímost se zde projevuje nejen jeho nevyjádřením, nýbrž také tím, že se jedná o nepřímou žádost podobně jako v dokladu 147 výše); v 11 % se dále uplatňuje modální sloveso *míti* (152) a v 5,5 % *chtíti* (153). V 89 % je sloveso užito afirmativně, negace se uplatňuje u dvou dokladů (146, 152).

(151) *a tuto by se mohla dobrá pomoc a polepšení důchodů k klášteru spůsobiti; jaké by Vaší knížecí Milosti zdání bylo, žádám, že mě v tom spraviti ráčíte* LISTVORŠILA, VI¹v

(152) *stavův království českého vyslaní neměli se, jakž se jest stalo, pomínouti, nýbrž [...] cesta jim protřena býti měla* FRIDROZ, B3v

(153) *bernici [...] přednesli, že by se s přijetím počtův berničných [...] pro jiná na sobě mající mnohá řízení [...] zastavovati chtělo* ARTSNĚM1683-4, 61–62

O doklady se subjektem se jedná celkem v 78 % případů. V těchto případech je subjekt z cca 57 % kontextově zapojený, ve 43 % je nezapojený. V 86 % se uplatňuje slovosled SV, v jednom dokladu VSV (151) a jednou je subjekt nevyjádřený. Nikdy se tedy v našich dokladech nevyskytuje slovosled VS – vzhledem k nízkému počtu dokladů je přítom otázka, zda jde o náhodu, nebo o skutečně existující tendenci (způsobenou např. poměrně vysokou mírou formálnosti zdrojových textů, alternativně by bylo lze formulovat např. hypotézu, že nepřímá užití preferují spíše slovosled bezpříznakový než příznakový). V 93 % je subjekt neživotný, v jednom dokladu (152) referuje k lidem.

Jak již bylo konstatováno, agens je ve všech našich dokladech specifický, ve 22 % přítom referuje k mluvčímu (případně ho zahrnuje), srov. doklady (145) či (146), a v dalších 22 % k adresátovi, srov. (147) či (151). V 89 % je agens nevyjádřený, ve dvou dokladech (154 níže a 148 výše) je vyjádřený, v těchto dvou dokladech se tedy autor pojmenování agentu přímo nevyhýbá (agens je v těchto dokladech nutné vyjádřit, aby byla zřejmá jeho identita), pouze ho upozadňuje tím, že jeho pojmenování umísťuje na méně prominentní syntaktickou pozici, za motivaci tohoto upozadění přítom v obou případech pokládáme agentovo vysoké společenské postavení.

(154) *v tom času má se do krajův oznámiti knížetem, jeho milostí, [...] a to se po městech [...] všady má provolati* ZŘÍZRUC, 1v

Pokud jde o doklady blízké více různým situačním prototypům, může nemožnost jednoznačného zařazení k jedinému prototypu souviset s již zmíněnou skutečností, že je pragmatická motivace vedoucí k upozadění agentu někdy nejistá či obtížně prokazatelná. Srov. doklad (155), kde jsou agentem čeští nekatolíci a kde se nabízí možnost, že tu za užitím deagentní konstrukce stojí pragmatická motivace tento agens nejmenovat (jak ukazují už příklady uvedené výše, pro daný text i konkrétně pro v něm uvedený popis příslušného nábožensko-politického sporu je taková motivace typická), na stranu druhou je zde ovšem tento agens generický (byť by nekatolíky bylo možné interpretovat jako jednu ze stran sporu a v tomto smyslu by měl agens poměrně blízko i k referenci specifické), přičemž vzhledem k tomu, že se zde jedná o generalizaci nad reálnými ději s generickým agentem, tento doklad zcela odpovídá rovněž situačnímu typu habituálnímu.

(155) *také když jest se naproti tomu poněkud přirozené obrany, též jiných prvé moci odňatých prostředkův košťovalalo a užívalo [...], však vždy předse mečem a zjevnou nepřátelskou mocí přikračováno bylo* FRIDROZ, A4v

Blížkost k více prototypům může být dále způsobena také víceznačností některých dokladů, které mohou být čteny buď tak, že popisují konkrétní situaci, nebo tak, že jsou míněny obecně. Příkladem je doklad (156), který je formulován jako obecná zákonitost, ovšem lze ho vztáhnout i k dané konkrétní situaci (k níž zřetelně odkazuje), přičemž v takovém případě by bylo užití deagentní konstrukce motivováno snahou o diplomatické vyhnutí se pojmenování agentu. Podobná dvojznačnost se týká rovněž dokladu (157), kde ovšem případná obecná interpretace neodpovídá typu zákonitostnímu, nýbrž okolnostnímu (viz III.4.6); konečně v dokladu (158) se jedná o víceznačnost mezi konkrétním čtením nepřímým („my jako Jednota bratrská nalézáme poblouzení“) a obecným čtením možnostním („je možné nalézt poblouzení“), resp. lexikalizovaným („vyskytují se poblouzení“). Uvedené doklady ukazují, že pragmatická nepřímost se u deagentních užití může projevat nejen v podobě nevyjádření (resp. upozadění) agentu, ale také tím, že daná užití není nutné interpretovat jako vyjádření konkrétního děje, nýbrž je možné je číst i jako vyjádření obecná, která se k dané konkrétní situaci vztahují pouze nepřímo.

(156) *zkušení to ukazuje, že skrze potřebování v takových příčinách velikých a vzdálených potentátův a knížat jen toliko veliký čas se maří, mezi tím pak ty předse dotírající zlé věci se nepřetrhují a jen k dalšímu průtahu a jiným myšlením ponuknutí se činí* FRIDROZ, B1v

(157) *kdežto ofenzí a veliká nepřátelská moc [...] se provozuje, mnohém jiných, [...] skutečných prostředkův potřebí jest* FRIDROZ, B2r

(158) *podlé těchto důvodů jistých, v nichžto nalézají se při úřednicích římské církve veliká [a] znamenitá poblouzení* PŘELPŮV, 87

Konečně se částečná blízkost k dalším situačním typům týká i nepřímých dokladů s modálními slovesy *moci* a *míti*, a to i tehdy, pokud v nich výše uvedená dvojznačnost v úvahu nepřipadá, tj. pokud se v daném kontextu jeví jako pravděpodobná pouze interpretace konkrétní, srov. např. výše uvedené doklady (149) a (152) – tyto doklady se svými modálními významy do jisté míry podobají situačním typům možnostnímu a nutnostnímu, odlišují se však od nich právě svou (jedinou) konkrétní interpretací (tj. absencí platnosti obecné).

III.4.9 Situační typ performativní

V tomto situačním typu je reflexivní deagentní konstrukce užívána performativně, v příslušných kontextech tedy neslouží k prostému popisu děje (jako je tomu u užití konstativních), nýbrž k jeho vykonání. Deagentně užití sloveso může v těchto případech tematizovat komunikační akt, srov. doklad (159), v němž deagentní užití slovesa *štrafovati* ‚kárati‘ slouží k vykonání děje ‚kárání‘, není to ovšem nutné, srov. doklad (160) se slovesem *ostavovati* ‚přenechávat‘, v němž je deagentním užitím realizován děj ‚přenechávání‘. Často tu přitom deagentní konstrukce slouží k performativnímu vyjadřování právních rozhodnutí, srov. doklad (161), kde užití slovesa *přidávati* realizuje děj ‚přidávání‘; doklad (162) pak ilustruje, že i u těchto právních rozhodnutí mohou pochopitelně být užitá slovesa dicendi. Předpokládáme, že rysem performativnosti je v tomto situačním typu způsobeno soustředění komunikační pozornosti na samotný vyjadřovaný (a tím zároveň vykonávaný) děj, a to na úkor jeho agentu, který tak má spíše nižší prominenci, což je v těchto případech motivem pro užití reflexivní deagentní konstrukce (navíc tu bývá totožnost agentu jasně patrná z kontextu – typicky jde o mluvčího).

- (159) *peregrinací mnohé užítky s sebou přináší. Ale štrafuji se ti, kteří nečasně a všetečně na vandr se vydávají, neužitečnou práci jako děti míčem při vandru svém se zanepraždňujícíe* JESOHLÁŠ, D1r
- (160) *má býti s někakým zdálením stehu od steha a tak, aby vždy dva stehy měla jednu nit, a to rozměřiti ostavuje se opatrnosti lékařově* LÉKRHAZ, 8
- (161) *zatčeným se tolikéž přiročí přidává a týchž všech exekucí právních všem věřitelům [...] až do sv. Havla nejprve příštího* ARTSNĚM1611, 35
- (162) *k sčítání pak takových domův [...] Jan Kyrchmeyr z Reychvic [...], přijma k sobě dvě osoby radní, se nařizuje* ARTSNĚM1611, 12–13

Performativní typ je v databázi reprezentován pouze 12 doklady, ze všech situační typů se tak jedná o typ zastoupený nejméně, jeho podíl na celkovém užívání deagentní konstrukce činí méně než 2 %. Chronologickou distribuci zachycuje následující tabulka 35, která ukazuje, že navzdory uvedenému nízkému zastoupení máme tento typ doložen téměř ve všech sledovaných půlstoletích, a to včetně obou období krajních. Performativní typ byl identifikován celkem v 8 různých zdrojových textech, polovina dokladů přitom pochází ze sněmovních artikulů (v těchto dokladech jsou vyjadřována zmíněná právní rozhodnutí, viz

příklady 161 a 162), jsou zde však zastoupeny i texty dalších žánrů (lékařství, kronika, politická agitace).

	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Absolutní frekvence	2	0	2	1	4	3	12
Relativní frekvence	4,5 %	0,0 %	2,0 %	0,8 %	3,6 %	1,8 %	1,9 %

Tabulka 35: Distribuce dokladů situačního typu performativního

U performativního situačního typu máme doloženo celkem 12 různých lemmat, v každém dokladu je tedy užito lemma jiné (tj. žádné se neopakuje); z hlediska lexikálního obsazení jsou tak naše performativní doklady maximálně pestré, z hlediska svých dalších vlastností jsou ovšem naopak tyto doklady poměrně výrazně homogenní, neboť performativnost obecně u řady rysů implikuje některé konkrétní hodnoty (srov. např. Hirschová, 2016). Ve všech dokladech jsou tak užita slovesa imperfektivní (neboť performativní užití musejí vyjadřovat aktuální přítomnost), slovesa jsou dále vždy tranzitivní a vždy akční (vyjadřovaný děj musí být záměrný, neboť je vykonáván záměrným vyjádřením). Z hlediska sémantiky se nadprůměrně uplatňují slovesa komunikace (což vyplývá z výše uvedeného), většinu ovšem jako obvykle představují slovesa označující děje „ostatní“. Vyjadřovaný děj je vždy negeneralizovaný, což z performativnosti opět nutně vyplývá (děj je vždy vykonán jedním konkrétním deagentním užitím).

Slovesa jsou ve všech našich dokladech v indikativu přítomném, což je důsledkem skutečnosti, že se performativně vyjadřovaný děj vždy koná v okamžiku daného užití. Za pozornost zde stojí zcela vyrovnaný podíl dokladů singulárových a plurálových, což kontrastuje se situací ve všech ostatních situačních typech, kde vždy (byť v různé míře) jasně dominuje singulár, patientem performativních užití tedy může být stejně dobře entita jedna i entit více (kromě dokladu 159 výše je příkladem plurálu též doklad 163). Sloveso je vždy užito ve třetí osobě, v databázi tedy nemáme doloženo užití osoby druhé (viz též III.3.3.1.1.2), které je v souvislosti s performativností obvykle zmiňováno pro češtinu současnou (II.4.1), nabízí se nicméně otázka, zda toto nedoložení není dáno pouze charakterem excerpovaných textů (mj. jejich psanou podobou). Ve všech případech se dále jedná o užití bez syntaktického auxiliáru, což je důsledkem sémantické nekompatibility performativnosti s modálními slovesy. Konečně je sloveso vždy v afirmativním tvaru, což je obecně pokládáno za další typickou vlastnost performativů; v této souvislosti stojí za pozornost doklad (164), kde je přítomna členská negace, jejímž důsledkem má tento doklad k negaci větné sémanticky blízko (srov. možnou parafrázi „nevedu lidi k tomu, aby necestovali“), performativnost lze ovšem u tohoto dokladu považovat za do jisté míry spornou, neboť deagentní užití zde odkazuje na předchozí pasáž („*cizí ... přináší*“), přičemž vyjadřovaný děj „nevedení“ je fakticky konán právě touto předchozí pasáží (argumentem ve prospěch performativnosti je na druhou stranu skutečnost, že deagentní užití uvedenou pasáž nově interpretuje).

- (163) *aby officirové [...] nic [...] nežádali [...], ménějí [...] vynucovati se opovažovali, k čemuž tak dobře vyšší, jako nižší vojenský officír [...] pod velkou pokutou pevně se zavazují* ARTSNĚM1683-4, 6
- (164) *cizí ne tak užitečné a zdravé jest, nýbrž tělu i duši škodlivé vášně s sebou přináší. Co pak (dí někdo) nikam z vlasti své se projíti neb projeti nemáme? Ne k tomu se tuto vede, ví se, že peregrinací mnohé užítky s sebou přináší* JESOHLÁŠ, D1r²⁶⁶

Subjekt je přítomen u 92 % dokladů, bez subjektu je tedy pouze jediný doklad (164; bezsubjektovost je tak dalším rysem, kterým se tento doklad odlišuje od performativního prototypu). V necelých 64 % je subjekt kontextově nezapojený, ve 36 % je zapojený, podíl nezapojeného subjektu je tedy větší než ve většině ostatních situačních typů. V 91 % se u dokladů se subjektem uplatňuje slovosled SV, pouze v jediném dokladu je tak realizován slovosled VS, a sice v dokladu (159), kde tento slovosled zřejmě souvisí s tím, že jde o jediný doklad se subjektem vyjádřeným větně. Subjekt je v 5 případech neživotný, v 5 případech lidský a v jednom dokladu (160) je vyjádřen infinitivem, více než 45% podílem lidského subjektu (patientu) se tak performativní typ zásadně odlišuje od všech ostatních situačních typů, kde bývá podíl lidského subjektu pouze minimální.

Agens u performativních užití prototypicky referuje k mluvčímu, neboť z performativnosti nutně plyne totožnost konatele děje s autorem příslušného vyjádření. K performativnímu typu ovšem v databázi řadíme i jeden doklad s agentem jiným, a sice doklad (165), kde je agentem (specifická) „třetí“ osoba (císař) – v tomto případě se tedy nejedná o vlastní performativ, nýbrž spíše o deskriptivní užití ilokučního slovesa (srov. např. Grepl, 2016), prototypickým performativním užitím se ovšem tento doklad velmi blíží svými vlastnostmi (zejména prezentem), a zvláště pak skutečností, že jde o autoritativně vyjádřené právní rozhodnutí. Co se týče formy, je agens u prototypických performativů vždy nevyjádřený, vyjádřen je tak pouze v právě okomentovaném neprototypickém dokladu (165).

- (165) *Pražané [...] od jeho milosti císařské přítom (aby proti jich právům [...] překážka se nedála [...]) také se zůstávají* ARTSNĚM1575, A3v

Pokud jde o blízkost k více různým prototypům, v obecné rovině se performativnímu typu do jisté (byť omezené) míry (tematizací komunikačního aktu) podobá celý situační typ metatextový, přičemž prakticky všechny doklady jeho strukturačního podtypu by bylo v zásadě možné přímo za performativní považovat (jejich specifícností je ale svébytná textová funkce, viz III.4.7). Strukturačním metatextovým užitím se dále svou formou do určité míry podobá performativní doklad (166), situovaný na počátku předmluvy dané kroniky, odlišuje

²⁶⁶ U tohoto dokladu stojí za pozornost též levý kontext: strukturu *nikam z vlasti své se projíti neb projeti nemáme* by bylo možné interpretovat jako užití jiného deagentního prostředku, a sice transponované 1. osoby plurálu. Toto užití by svým významem odpovídalo nutnostnímu situačnímu typu; hlavním důvodem, proč zde není užitá konstrukce reflexivní, je patrně reflexivita příslušných sloves, která je s reflexivní deagentní konstrukcí jen velmi málo kompatibilní (viz III.3.2.5).

se od nich ovšem tím, že ve skutečnosti nesignalizuje strukturu textu. Metatextovému podtypu interně odkazujícímu se pak vzhledem ke zmíněnému odkazování na předcházející souvěti blíží výše uvedený doklad (164), jehož performativní interpretaci jsme koneckonců již označili za problematickou.

(166) *služby ponížené a podle vši možnosti hotové s pozdravením a žádostí všeho dobrého a prospěšného tuto se všem vůbec podle povahy vyšších i nižších lidí předkládají* BARTOŠKRON, 1

Blížkost k více situačním typům může být konečně (opět) dána víceznačností příslušného dokladu, srov. doklad (167)²⁶⁷ se slovesem *jistiti* ‚potvrzovat‘, který je možné interpretovat jak performativně („já jako autor zde potvrzuji, že...“), tak také habituálně („povolání lidé /např. lékaři/ potvrzují, že...“), případně dokonce též jako implicitní metatextový externí odkaz na blíže nespécifikovanou množinu textů.

(167) *Bzová voda z květu samého. Těm, kteříž by se na mocech vnitřních porušili, na rozumu, na paměti, na řečnění [...], na zajíkání z nedostatku mozku, z zámutku a z příhod mnohých dobrá ta voda jistí se býti, aby ji za dvě neděli pil* ČERHERB, 133r

III.4.10 Ostatní případy

Po přehledu jednotlivých situačních typů se nyní zbývá věnovat ještě dokladům, které v databázi k žádnému z těchto typů přiřazeny nebyly. Typicky jde o doklady se specifickým agentem (a nejčastěji s negeneralizovaným dějem), v nichž se nejedná o užití performativní ani metatextové a u nichž ani nelze přesvědčivě prokázat pragmatické důvody agentova upozadění. I u těchto případů je namístě položit si stěžejní otázku, čím je zde užití deagentní konstrukce motivováno, v obecné rovině by přitom (podobně jako u dalších deagentních prostředků) přicházela v úvahu motivace v zásadě dvojí: vysoká diskurzivní prominence pacientu nebo nízká diskurzivní prominencí agentu (případně kombinace obou těchto faktorů).

Vysokou prominencí pacientu by teoreticky bylo možné předpokládat především v dokladech s pacientem kontextově zapojeným, ať už je nevyjádřený (srov. doklad 168), vyjádřený pronominálně – typicky zájmenem vztažným (169) či ukazovacím (170) – nebo vyjádřený apelativně (171). Proti předpokládané funkci fokalizovat *patiens* ovšem u těchto dokladů mluví jednak jasná převaha imperfektiv nad perfektivy (k souvislosti mezi prominencí pacientu a videm viz část II.4.4), jednak pouze nízké zastoupení pacientu lidského (k obojímu viz dále).

²⁶⁷ V pravém kontextu tohoto dokladu je mimochodem pravděpodobně použito (nerflexivní) transponované užití třetí osoby singuláru maskulina (*aby ji ... pil*), tedy další deagentní prostředek, jímž disponovala starší čeština (srov. část II.4.1), nejde-li ovšem v tomto případě o užití osoby druhé.

- (168) *řekl Ježíš [...]: Tělo mé v pravdě jest pokrm a krev má pravý jest nápoj. Tento pak text všichni knězie jakožto vykládající, komu by se [pokrm s nápojem] mienil, říkají na hodinách* JAKVEČV, 83r–v
- (169) *oznamuji Vaší Milosti příhodu mou, kteřá mi se děje od kněze Bartoloměje, kaplana mého tejneckého* LISTANNA, V1r
- (170) *každý podle velikosti [...] jmění statku svého, buď na pozemských statcích, na listech neb na čemžkoli jiném, čehož užitek má a z čehož by dáti byl povinovat, tak jakž se to prvé vyhledalo* ARTSNĚM1532, 3
- (171) *pán jeho učinil jemu nákladné a poctivé veselí [...]. Osmého dne měsíce ledna toto veselí a snátek poctivý ve vsi radosti se jest vykonával v přítomnosti mnohých osob* DIVDĚV, 2r–v

V dokladech s patientem kontextově nezapojeným by naproti tomu bylo lze za motiv pro užití deagentní konstrukce pokládat spíše nízkou diskurzni prominenci agentu, srov. doklad (172), totéž platí i u dokladů bezsubjektových, viz doklad (173) – v obou uvedených dokladech je identita agentu z komunikačního hlediska nepodstatná. Poněkud v rozporu s předpokládanou nízkou prominencí je ovšem skutečnost, že agens v těchto případech často referuje k mluvčímu (174).

- (172) *poněvadž se správa dává, že by domové [...] nepilně sčítáni byli, protož aby rychtářové [...] všechny domy [...] sečtli* ARTSNĚM1611, 11
- (173) *aby také i bolestná Rodička Boží své obzvláštní místo [...] měla a tak pobožnosti poutníkův lépeji se posloužilo, troje [...] stanoviště [...] přidati za dobré se zdálo* TANNHOR, 60
- (174) *se již dsky všechny česky píší [...]; v tom se škody veliké nezna a užitku také, leč ten, abychom jazyk svuoj [...] i drželi i rozšiřovali* VŠEHK, 293r

Na rozdíl od situace u jednotlivých výše popsaných situačních typů, kde bylo motivy pro použití deagentní konstrukce vždy možné poměrně zřetelně identifikovat, tedy nemá u dokladů nezařazených otázka po motivaci k užití této konstrukce jasnou odpověď a celá problematika se tak nabízí jako téma pro další, navazující výzkum.

Jako nezařazené anotujeme v databázi celkem 74 doklady, k žádnému situačnímu typu tedy nebylo přiřazeno cca 11,5 % excerpovaných deagentních užití. Jejich chronologickou distribuci zachycuje následující tabulka, která ukazuje, že se nezařazené doklady spolehlivě vyskytují ve všech sledovaných půlstoletích, přičemž jejich relativní frekvence sice do jisté míry kolísá, neukazuje se zde však žádná zřetelná vývojová tendence. Doklady pocházejí z 29 zdrojových textů, na něž nejsou kladena žádná žánrová omezení, výrazněji se ovšem tyto doklady vyskytují v korespondenci (LISTDOROTA, LISTANNA, LISTVORŠILA, ČERNÍNKOR), kde jako nezařazené anotujeme celkově více než polovinu excerpovaných deagentních užití.

	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Absolutní frekvence	4	5	8	15	24	18	74
Relativní frekvence	9,1 %	5,3 %	7,9 %	11,8 %	21,8 %	11,0 %	11,5 %

Tabulka 36: Distribuce dokladů neodpovídajících žádnému ze situačních typů

U nezařazených dokladů se vyskytuje celkem 53 různých lemmat, na jedno lemma tedy připadá průměrně méně než 1,4 dokladu, tato relativní lexikální pestrost odpovídá skutečnosti, že se tu nejedná o jeden funkčně koherentní situační typ. Imperfektiva tvoří cca 65 % dokladů, perfektiva 35 %, i u nezařazených dokladů tedy imperfektiva jasně převažují, byť ne tak výrazně jako u většiny popsaných situačních typů. V necelých 92 % jsou užitá slovesa tranzitivní (příkladem intransitiva je doklad 173 výše).²⁶⁸ Užití akční převládají se 77 %, obvyklé distribuci odpovídá rovněž základní slovesná sémantika. Pokud jde o generalizovanost děje, v 74 % případů se jedná o děj negeneralizovaný, přičemž v ostatních případech se většinou generalizace netýká množiny agentů: ve 13,5 % je generalizováno nad množinou pacientů (175) a v 9,5 % nad množinou situací (176) (tyto generalizované případy se rysem opakovanosti děje podobají situačnímu typu habituálnímu, odlišují se od něj ovšem specifičností svého agentu). Ke zobecnění nad množinou agentů dochází pouze v necelých 3 % případů, a to v dokladech s agentem generickým (viz dále).

(175) *v podobenství mluví Kristus Pán, aby se děleji v paměti mělo, co se praví* VIERKRIST, _2v

(176) *i plésání sem při poslouhajících i slzy spatřil, když se aneb o milosrdenství Božím aneb o lidské nevděčnosti mluvilo* KOMLAB, 324

Co se týče slovesných tvarů, v cca 40,5 % se uplatňuje přezens, ve 28 % préteritum, ve 20 % kondicionál, v 5 % syntetické futurum, ve 3 % analytické futurum a po jednom dokladu jsou zastoupeny infinitiv a participiální adjektivum; uvedená tvarová nevyhraněnost zřetelně odráží fakt, že se zde nejedná o jeden (homogenní) situační typ (přesto i v těchto případech je patrná dominantní role prezentu). Ve více než 90,5 % je sloveso užitó v singuláru, jen v cca 8 % se uplatňuje plurál, převaha singuláru je zde tedy vyšší než u všech popsaných situačních typů (patrně souvisí s konstatovanou většinou negeneralizovaností děje). 85 % dokladů je bez syntaktického auxiliáru, v 7 % se uplatňuje modální sloveso *míti*, ve 4 % *moci*, ve 3 % *musiti* a v 1 % *chtíti*; doklady se slovesem *moci* mají svým modálním významem blízko k situačnímu typu možnostnímu, odlišují se však od něj absencí všeobecné platnosti (možnostní význam je omezen na konkrétní situaci a specifický agens), srov. doklad (177); doklady se slovesy *míti* a *musiti* se pak svou modální sémantikou podobají typu nutnostnímu, opět se ale od něj odlišují vztážením ke konkrétní situaci a specifickému agentu, viz doklady (178), (179). Slovesa jsou v 89 % užitá afirmativně, v 11 % negativně (užití negativní ilustruje příklad 180).

(177) *nebo se může Vaší knížecí Milosti oznámiti, že byla (snad) ještě panna abatyše dobré paměti neumřela* LISTVORŠILA, I'r

(178) *vzkázal mi Verdemon, že mu piší z toho města [...], co se má ještě dáti a zaplatiti. Nevím nic, mnoholit toho bude* ČERNÍNKOR, 231

²⁶⁸ Odhlížíme u tohoto dokladu od skutečnosti, že je pro starou češtinu předpokládána okrajová možnost použití dané sloveso (*poslúžiti*) též tranzitivně (Staročeský slovník, 1996, s. 781).

(179) *o Kostomlaty mám převelikou starost, ten Most velkou škodu [...] činí, přes 50 tolarů každé měsíce se dávati musí* ČERNÍNKOR, 229

(180) *poněvadž se první dvůr nestavěl v dotčeném létu 771. a na tom místě, kde nyní Klatovy stojí [...], ale blíž pod Hůrkou* HAMMERKRON, 5

Subjekt je přítomen v cca 78 % dokladů, zcela rovnoměrně jsou přítom zastoupeny subjekty kontextově zapojené a nezapojené (stejně jako je tomu u deagentních užití obecně). V 79 % se uplatňuje pořadí SV, v 17 % VS, v jednom dokladu jde o slovosled VSV a jednou je subjekt nevyjádřen. V 83 % byl anotován subjekt neživotný, pouze v necelých 9 % je lidský, v 7 % je subjektem obsahová věta a v jednom dokladu infinitiv.

Agens je v 93 % specifický, z toho téměř v polovině případů referuje k mluvčímu nebo ho alespoň zahrnuje, což vyvolává otázku, čím je toto vysoké zastoupení reference k mluvčímu způsobeno, resp. co v těchto případech vede k užití deagentní konstrukce. V některých z těchto případů (s agentem referujícím k mluvčímu) je možné uvažovat o pragmatické snaze agens upozadit, tj. o přináležitosti daných dokladů k situačnímu typu pragmaticky nepřímému, srov. např. výše uvedené doklady (178) a (179), kde by se mohlo jednat o autorčinu snahu vyhnout se explicitní tematizaci své (nepříjemné) povinnosti, je ovšem otázka, do jaké míry je takové vysvětlení průkazné. V jiných případech je reference k mluvčímu dána tematizací produkce daného textu, vzhledem k níž mají příslušné doklady blízko k situačnímu typu metatextovému (k interním odkazům), odlišují se od něj ovšem tím, že neodkazují na obsah tohoto textu, srov. (181). Konečně může být užití reflexivní deagentní konstrukce s agentem-mluvčím motivováno lexikalizací reflexivního užití, srov. doklad (182). Ve zbývajících necelých 7 % je agens generický, generičností agentu se tyto doklady podobají situačnímu typu habituálnímu, odlišují se však od něj tím, že nejde o děj opakovaný ani durativní, nýbrž jednorázový, srov. doklady (183)–(184). Z hlediska formy je agens v 93 % případů nevyjádřený, příkladem agentu vyjádřeného je doklad (169) výše.

(181) *když se tento život spisoval, ze všech jeho bratří a sester sama p. Magdaléna [...] na živě zustává* TANNCHAN, 5–6

(182) *což se nacházelo vyššího nad lidskou moc, Pánu Bohu jsem to k opatrování poroučel* JESOHLÁŠ, C1v

(183) *když umřel páter Albrecht, ve dvou krajích [...] téměř ve všech městech [...] slavné mše za něj se sloužily* TANNCHAN, 157

(184) *když se to rozhlásilo po horách jüdských, všickni [...] bázní naplnění skládali to v srdci svém* ŠTĚPHLAS, 2

Ačkoli doklady analyzované v této kapitole neřadíme k žádnému z výše popsaných situačních typů, některé z nich se (jak vyplývá z dosavadního výkladu) některými svými rysy některým situačním typům do jisté míry blíží. Již jsme zmínili, že habituálnímu prototypu se částečně podobají doklady vyjadřující opakované děje se specifickým agentem nebo naopak jednorázové děje s agentem generickým; metatextovému typu doklady tematizující produkci daného textu, které však neodkazují k jeho obsahu; nutnostnímu typu doklady vyjadřující děje

s nutnostní modalitou, vztahující se ovšem ke konkrétní situaci a specifickému agentu; možnostnímu typu doklady s možnostní sémantikou, omezenou ovšem pouze na danou konkrétní situaci; konečně typu pragmaticky nepřímému by mohly odpovídat doklady, v nichž se pragmatická motivace sice nabízí, avšak nejeví se jako dostatečně průkazná.

Kromě toho může být potenciální příslušnost k některému situačnímu typu dána víceznačností příslušného dokladu. Tak doklad (185) může být čten buď jako popis konkrétní situace, nebo může být chápán obecně (viz III.3.5.3), přičemž ve druhém případě by šlo zřetelně o situační typ okolnostní. Dvojznačnost je možno konstatovat také v dokladu (186), který je možné parafrázovat buď jako „lidé okolo je spatřovali“, nebo „bylo je možné spatřit“, ve druhém případě by doklad odpovídal situačnímu typu možnostnímu. Doklad (187) pak ilustruje, že víceznačnost může souviset rovněž s lexikalizací: anotovaná nezařazenost u tohoto dokladu odpovídá interpretaci, podle níž někdo (nejspíše císař) nachází nedostatky, možná je ovšem rovněž interpretace lexikalizovaná („nedostatky se vyskytují“), která vychází ze situačního typu možnostního („je možné nacházet nedostatky“).

(185) *[peníze] víceji odplynouti nemohou, obzvláště kdy jednomu trojimu Bohu se za ně staví dům* ŠTĚPHLAS, 6

(186) *pacholátka skoro ve čtyrech hodinách mimo všech nadějí k předešlému zdraví navracené se spatřovalo* HAMMERKRON, 355–356

(187) *[císař] to naříditi ráčí, [...] aby více těch slepých ortelův a naučení na otázky odkudžkoli na ně podávané nedávali, neb se při tom mnozí nedostatkové nacházejí* ARTSNĚM1575, B1r–v

III.4.11 Shrnutí situačních typů

V předchozích kapitolách byl podán podrobný popis situačních typů, jehož smyslem je identifikace typických kontextů, v nichž se reflexivní deagentní konstrukce v 15.–17. užívala, nalezená distribuce situačních typů zároveň může sloužit jako podklad pro případné budoucí porovnání funkčního využití této konstrukce s využitím deagentních prostředků dalších (viz II.4.1), tj. pro analýzu konkurence různých deagentních konstrukcí, případně pro srovnání příslušné situace se situací v jiných vývojových fázích češtiny. V následujících odstavcích popsané situační typy (včetně dokladů nezařazených) ještě shrneme a porovnáme, a to (1) z hlediska jednotlivých vlastností deagentních užití, (2) z hlediska motivace použití deagentní konstrukce a konečně (3) z hlediska jejich zastoupení v analyzovaném materiálu.

III.4.11.1 Vlastnosti deagentních užití

Shrnutí vlastností zahájíme přehledem rysů užívaných sloves. Z hlediska **lexikálního obsazení** vykazuje většina situačních typů relativně vysokou pestrost, výjimku představuje situační typ metatextový, kde se uplatňují především slovesa označující produkci či percepci textu, počínání, popřípadě končení; relativně vyšším průměrným počtem dokladů na jedno lemma se kromě toho vyznačuje ještě typ instruktážní (kde je to způsobeno textem ŠTAJŽÁČ,

vyznačujícím se vysokou frekvencí sloves *psáti* a *klásti*) a možnostní (kvůli frekventovaným lexikalizujícím se užitím sloves *nacházeti* a *nalézati*). Z hlediska **slovesného vidu** převažují téměř ve všech situačních typech imperfektiva, tato převaha se však u různých typů uplatňuje do různé míry: nejvyšší je u typů performativního (100 %, důvodem je zde potřeba vyjádření aktuální přítomnosti) a habituálního (99 %, kvůli kompatibilitě s rysy opakovanosti či durativnosti), nejnižší u typů okolnostního (59 %) a možnostního (60 %); převaze imperfektiv se ovšem vymyká situační typ pragmaticky nepřímý, kde naopak s 61 % převládají perfektiva. U rysu **tranzitivnosti** lze u všech typů konstatovat jasnou dominanci sloves tranzitivních; u typů habituálního, zákonitostního, instruktážního a performativního jsou tranzitiva užitá dokonce výhradně, nejvyšší podíl intranzitivů naopak vykazuje typ pragmaticky nepřímý (11 %; tento typ je ovšem celkově zastoupen jen nízkým počtem dokladů). Co se týče rysu **akčnosti**, u většiny typů jasně dominují užití akční (nejvyšší podíl je u typu performativního /100 %/, kde je akčnost nutným důsledkem performativní platnosti, a instruktážního /96 %/, kde tato tendence souvisí s instruktážní sémantikou), výjimku ovšem představují typ zákonitostní, kde je podíl akčních a neakčních užití vyrovnaný (zákonitost je dobře kompatibilní i s ději realizovanými nezáměrně), a především typ možnostní, kde dokonce s 61 % převažují užití neakční (zde se do jisté míry projevuje vliv případů lexikalizovaných). Z hlediska **sémantiky slovesa** je možné uvést především nadprůměrné zastoupení sloves komunikace u typu performativního, a zejména metatextového. Rys **generalizovanosti děje** pak rozděluje popsané situační typy do dvou zřetelně odlišených skupin: zatímco u typů habituálního, zákonitostního, možnostního, instruktážního, nutnostního a okolnostního je děj vždy nebo téměř vždy generalizovaný (a to vždy nebo téměř vždy nad množinou agentů), u typů metatextového, nepřímého, performativního a u nezařazených dokladů naopak převládá děj negeneralizovaný (u performativů výhradně), přičemž případná generalizace se tu většinou (s výjimkou typu metatextového) netýká množiny agentů.

Pokud jde o **slovesné tvary**, u všech situačních typů hraje stěžejní úlohu přezens, jeho konkrétním podílem se ovšem jednotlivé typy od sebe zřetelně liší: výhradně nebo téměř výhradně se přezens uplatňuje u typů zákonitostního, instruktážního a performativního, méně než 50% je naproti tomu jeho zastoupení u typů pragmaticky nepřímého (39 %), okolnostního (49 %) a u nezařazených dokladů (40,5 %). Kondicionál se uplatňuje nejvýrazněji v typu okolnostním (42 %), pragmaticky nepřímém (39 %) a nutnostním (32 %); préteritum nejčastěji u typu habituálního (24 %) a v dokladech nezařazených (28 %). Z hlediska **kategorie čísla** dominuje u většiny situačních typů singulár, výjimku představuje typ performativní, kde jsou singulár a plurál v rovnováze (dominance singuláru je nejvyšší u dokladů nezařazených /90,5 %/, nejnižší naopak u typu habituálního /68 %/). Ve všech situačních typech dále převažují doklady bez **syntaktického auxiliáru** (nejvíce v dokladech performativního typu /100 %/ a typů habituálního a metatextového /99 %/); modální sloveso *moci* se oproti tomu uplatňuje nejčastěji u typů možnostního (40 %) a nepřímého (28 %), modální sloveso *míti* především u typů nutnostního (38 %) a instruktážního (30 %).

Z hlediska **přítomnosti negace** u všech typů jasně převládají užití afirmativní, nejzásadnější je tato převaha u typu performativního (100 %), metatextového (99 %) a habituálního (98 %), nejvyšší podíl negace naopak vykazují typy nutnostní (22 %) a možnostní (17 %).

Co se týče **subjektu** (tj. pacientu), u všech typů jasně dominují doklady se subjektem nad těmi bezsubjektovými (nejvíce u typu zákonitostního /100 %, nejméně u metatextového /76 %/). Zastoupení subjektu **kontextově zapojeného a nezapojeného** je u většiny typů poměrně vyrovnané (obvykle s mírnou převahou subjektu zapojeného), výjimku představuje především typ metatextový s 81% podílem subjektu nezapojeného, zřetelná převaha nezapojeného subjektu je patrná též u užití performativních (64 %). U většiny typů dále výrazně (s přibližně 70 % a více) převládá **slovosled SV**, výjimkou je typ instruktážní, kde jeho podíl činí pouze 54 %, a zvláště pak typ metatextový, kde s 59 % převažuje naopak slovosled VS. (Podíl subjektu nevyjádřeného se pohybuje od nulového zastoupení u typu zákonitostního a performativního po 14 % u typu okolnostního.) Z hlediska **sémantiky** u většiny typů jasně převládá subjekt neživotný, frekvence subjektu lidského se naopak pohybuje jen mezi 3 % (u typů instruktážního, okolnostního a metatextového) a 12 % (u typu možnostního), výjimkou je ovšem situační typ performativní, kde se lidský subjekt vyskytuje v cca 45,5 %.

Pokud jde o **agens**, z hlediska jeho **reference** je situace různorodá, přičemž podle dominantních referentů je možné situační typy rozdělit na tři základní skupiny: univerzální agens se uplatňuje především u typů instruktážního (97 %), zákonitostního (73 %) a v menší míře též možnostního (63 %); generický agens zvláště u typů nutnostního (92 %), habituálního (85 %) a v menší míře okolnostního (57 %); konečně specifický agens je charakteristický pro typ pragmaticky nepřímý (100 %), performativní (100 %), metatextový (90 %) a pro doklady nezařazené (93 %). Co se týče jeho **formálního ztvárnění**, ve všech situačních typech jasně dominuje agens nevyjádřený, přičemž zatímco v zákonitostním a možnostním typu je tato jeho nevyjádřenost stoprocentní, nejvyšším podílem agentu vyjádřeného se naopak vyznačují typy habituální (13 %), pragmaticky nepřímý (11 %) a nutnostní (10 %).

III.4.11.2 Motivace užití deagentní konstrukce

U většiny situačních typů je možné předpokládat, že je užití deagentní konstrukce motivováno nízkou mírou prominence agentu, tato nízká míra ovšem může být u různých situačních typů způsobena různými faktory.

Zcela jasná je příčina nízké prominence v případech s agentem univerzálním, tedy zejména u typů instruktážního, zákonitostního a možnostního: agentem zde může být potenciálně kdokoli, nejedná se tedy o entitu jakkoli vymezenou (resp. jediným vymezením je tu rys [+human]), takže v těchto případech není vůbec možné o jakékoli prominenci uvažovat, pozornost je v uvedených typech naopak soustředěna na samotný děj, neboť je zde vyjadřována jeho obecná vhodnost v určitých druzích situací, zákonitost jeho realizace či jeho

realizovatelnost. (U typu možnostního může být kromě toho užití reflexivní deagentní konstrukce motivováno snahou o víceznačnost mezi odkazem ke konkrétní situaci a obecnou platností.)

U typů habituálního, nutnostního a do značné míry i okolnostního se nejčastěji uplatňuje agens generický, jeho nízká prominence přitom plyne z toho, že se vzhledem ke generičnosti nejedná o žádnou konkrétní diskurzí entitu (která by typicky mohla být nositelem prominence), nýbrž o neohrazenou množinou osob. V situačním typu metatextovém je nízká prominence agentu způsobena svéráznou diskurzí funkcí příslušných dokladů: deagentní užití zde slouží k odkazu do nějakého textu, případně k textové strukturaci, ani v jednom z těchto dvou případů přitom není identita agentu z komunikačního hlediska důležitá. U typu performativního pak hraje zásadní roli performativní platnost deagentních užití: skutečnost, že je pojmenovaný děj daným dokladem přímo vykonáván, tomuto ději zaručuje vysokou prominenti, a to na úkor jeho agentu, jehož prominence je tak relativně nízká (navíc je identita agentu vzhledem k performativnosti jasně zřetelná z kontextu: agentem je zde typicky mluvčí).

Jiná je ovšem situace u situačního typu pragmaticky nepřímého: v těchto případech je agens naopak vysoce prominentní, neboť jeho identita je z komunikačního hlediska podstatná (u vyjadřovaného děje je klíčové, kdo je / má být jeho konatelem). Užití deagentní konstrukce tedy u tohoto typu není motivováno nízkou prominentí agentu, nýbrž tím, že se chce mluvčí z pragmatických důvodů vyhnout jeho pojmenování (nebo alespoň jeho pojmenování na prominentní syntaktické pozici, pokud by při jeho nevyjádření nebyla jeho totožnost dobře odvoditelná z kontextu).

Nezcela jasnou konečně zůstává motivace užití deagentní konstrukce u dokladů nezařazených, především se zde nabízí otázka, zda (a případně jakou) by v těchto případech mohla hrát roli případná diskurzí prominence patientu.

III.4.11.3 Zastoupení situačních typů

Zastoupení situačních typů v databázi shrnuje tabulka 37 níže, v níž je uvedena relativní frekvence těchto typů v jednotlivých půlstoletích i v celkovém součtu (situační typy jsou zde seřazeny sestupně podle své celkové frekvence). Jako nejfrekventovanější se přitom zřetelně vydělují dva situační typy: typ habituální (18,3 %) a typ možnostní (17 %), které spolu s třetím nejčastějším typem metatextovým (12,9 %) reprezentují téměř polovinu všech našich deagentních dokladů. Kolem 10 % se pak pohybuje zastoupení tří typů dalších – okolnostního, instruktážního a nutnostního; ostatní tři typy (zákonitostní, pragmaticky nepřímý a performativní) jsou v databázi reprezentovány spíše okrajově. Z tabulky je dále patrné, že všechny situační typy dohromady pokrývají téměř 88,5 % deagentních dokladů, nezařazených dokladů tedy zbývá cca 11,5 %.

Situační typ	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Habituální	15,9 %	15,8 %	29,7 %	15,0 %	23,6 %	12,2 %	18,3 %
Možnostní	0,0 %	9,5 %	16,8 %	21,3 %	12,7 %	25,6 %	17,0 %
Metatextový	27,3 %	23,2 %	19,8 %	7,1 %	7,3 %	7,3 %	12,9 %
Okolnostní	15,9 %	14,7 %	6,9 %	15,0 %	7,3 %	11,6 %	11,5 %
Instruktažní	9,1 %	0,0 %	8,9 %	19,7 %	0,0 %	18,9 %	10,8 %
Nutnostní	11,4 %	28,4 %	5,9 %	5,5 %	7,3 %	6,1 %	9,8 %
Zákonitostní	6,8 %	3,2 %	1,0 %	1,6 %	7,3 %	3,0 %	3,4 %
Pragmaticky nepřímý	0,0 %	0,0 %	1,0 %	2,4 %	9,1 %	2,4 %	2,8 %
Performativní	4,5 %	0,0 %	2,0 %	0,8 %	3,6 %	1,8 %	1,9 %
Nezařazené doklady	9,1 %	5,3 %	7,9 %	11,8 %	21,8 %	11,0 %	11,5 %

Tabulka 37: Relativní frekvence situačních typů (včetně nezařazených dokladů)

V souvislosti se zastoupením situačních typů je třeba se zmínit ještě o jejich distribuci žánrové. U většiny typů nebyla na typ textu shledána žádná omezení, vyskytují se zde ovšem dvě výjimky: typ instruktažní je omezen na texty instruktažního charakteru (příručky/učebnice, lékařské texty), případně další texty charakterizovatelné jako naučné, typ pragmaticky nepřímý se zase vyskytuje především v textech politických, politicko-právních a v oficiální korespondenci (v korespondenci byl ovšem také registrován vysoký podíl dokladů nezařazených). Kromě toho byly u některých situačních typů identifikovány jisté žánrové preference: typy nutnostní, performativní a v menší míře i okolnostní se výrazněji uplatňují v textech právních, v menší míře jsou ovšem doloženy i u mnoha žánrů dalších.

Obrátíme-li konečně pozornost k pohledu diachronnímu, je možné konstatovat, že tabulka u většiny situačních typů zachycuje kolísání v čase, které je zřejmě způsobeno jednak celkově poměrně nízkým počtem dokladů, jednak volbou konkrétních zdrojových textů (srov. výrazné kolísání u obou typů, u nichž byla výše konstatována zásadní žánrová omezení); vzhledem k tomuto kolísání je tedy třeba brát rozdíly mezi jednotlivými časovými obdobími s nutnou rezervou a nelze z nich vyvozovat dalekosáhlé závěry o příslušném diachronním vývoji. Přesto je však v tomto směru možné upozornit na dva zajímavé aspekty. Prvním z nich je relativní ústup typu metatextového v čase: tento typ má v první polovině 15. století více než 27% podíl a je zde tak (se značným náskokem) nejčastějším ze všech situačních typů, v následujících obdobích však jeho podíl klesá a od druhé poloviny 16. století se pohybuje jen lehce nad 7%. Druhým aspektem je vývoj frekvence typu možnostního: ačkoli jde celkově o jeden ze dvou nejčastějších situačních typů, v první polovině 15. století k němu nebyl v databázi zařazen žádný doklad (srov. ovšem poznámku 259 v části III.4.3), načež teprve následně u něj dochází k postupnému frekvenčnímu nárůstu.

III.5 Víceznačné doklady

V této kapitole budeme věnovat samostatnou pozornost ještě dokladům víceznačným, konkrétně nám zde půjde o taková reflexivní užití, která v daném kontextu připouštějí kromě interpretace deagentní rovněž interpretaci jinou; jak jsme uvedli v části III.2.2.1.11, touto paralelně možnou interpretací bývá nejčastěji interpretace spontánnostní (viz III.2.2.1.9), v menší míře pak též interpretace konverzní (III.2.2.1.12).

Víceznačné doklady tohoto typu jsou z lingvistického hlediska zajímavé mimo jiné proto, že jak vyplývá z modelů vzniku reflexivní deagentní konstrukce představených v části II.5.1.2, resp. z průběhu reanalýzy všeobecně (II.2.1), deagentní užití musela být v počáteční fázi své existence uvedenou víceznačností nutně obecně charakteristická. Z tohoto důvodu nabízejí víceznačné doklady relativně největší potenciál přiblížit se kontextům, v nichž reflexivní deagentní konstrukce původně vznikala (tj. v nichž došlo k příslušné reanalýze), a vyjdeme-li navíc z předpokladu, že z těchto kontextů daná konstrukce dosud neustoupila, mohou identifikované víceznačné doklady do jisté míry původní zdrojové kontexty přímo reflektovat. Jejich popis nám tudíž v tomto smyslu může přiblížit potenciální počátky fungování reflexivní deagentní konstrukce v češtině, a to navzdory tomu, že jsou tyto počátky situovány v hlubší minulosti, než je sledované období 15.–17. století.

Některé příklady víceznačných dokladů byly již komentovány výše v částech III.2.2.1.9, III.2.2.1.12 a zvláště III.2.2.2; na tomto místě oba dva typy víceznačnosti (s paralelní interpretací spontánnostní i konverzní) pro názornost ilustrujeme ještě několika příklady dalšími. Užití připouštějící kromě interpretace deagentní též čtení spontánnostní exemplifikují doklady (1)–(5):

- (1) *to mají hrdinové za obzvláštní obdarování: před jinými dospěti a dozrati, ... podobní i ohni, který i hned, jak se udělá, i páli, i svítí* VIERKRIST, 2
- (2) *počet professorův také zmenšen a spolu s ním i ta dobrodiní, kteráž se na studenty obraceti měla, zhynula. Ano i samá stavení[.] když se nespravovala, k zpuštění a zboření se nakloňovala* JESOHLÁŠ, C1r
- (3) *bývá druhdy rána, jenž jest rozpuštění celosti těla, nebo na kosti slóve zlomenie, nebo tvrdé věci se lámají, na hlavě bez zlomenie lbi mečem, palicí neb kamenem* LÉKRHAZ, 7
- (4) *když učení pravé pána Krista opuštěno a lidská ustavení vystavena, aby se naplnila řeč Izaiáše proroka: Přikryjí tmy zemi* PŘELPŮV, 52
- (5) *když se to [o narození dítěte] rozhlásilo po horách jůdských, všickni [...] bázní naplnění skládali to v srdci svém* ŠTĚPHLAS, 2

V příkladu (1) označuje reflexivně užitě sloveso vznik ohně, tento vznik však může být konceptualizován dvojím způsobem: jednak jako děj někým způsobený, jednak jako děj samovolný – prvnímú pojetí odpovídá interpretace deagentní („hned jak někdo udělá oheň“),

druhému interpretace spontánnostní („hned jak oheň vznikne“),²⁶⁹ obě tyto interpretace jsou přitom u daného dokladu dobře přijatelné. V dokladu (2) je tematizováno chátrání stavení patřících akademii, toto chátrání je opět možné interpretovat jak deagentně („zodpovědní lidé přiváděli svým přístupem stavení ke zkáze“), tak i spontánnostně (jako samovolný důsledek absence potřebné péče). Obě interpretace připadají v úvahu rovněž v příkladu (3) u děje „lámání“, ať už je pojat obecně, nebo konkrétně jako lámání kostí – kost se může zlomit bezděčně (při nehodě), může ji však také někdo někomu zlomit aktivně, např. v boji. V dokladu (4) se jistě nabízí interpretace spontánnostní („aby řeč došla naplnění“), vyloučit však zřejmě opět nelze ani interpretaci deagentní, v rámci níž by byl agentem slovesa *naplniti* generický konatel dějů vyjádřených v předcházejících časových klauzích.²⁷⁰ Posledním příkladem je již několikrát citovaný doklad (5), který je evidentně možné interpretovat deagentně („lidé rozhlásili“), na možnost paralelního čtení spontánnostního však upozorňuje např. zpracování reflexivního (!) hesla *rozhlásiti se* v Elektronickém slovníku staré češtiny, kde je uveden význam ‚vejít v obecnou známost‘.

Příkladem užití s paralelní interpretací konverzní jsou doklady (6)–(7) níže; připomínáme, že na rozdíl od užití spontánnostních nedochází u konverzních reflexiv ve srovnání s nereflexivním protějškem k redukci počtu participantů, mění se ovšem jejich sémantická interpretace. Tak v dokladu (6) je možné dané reflexivní užití číst jako konverzní s významem „omládnout“ a s nositelem děje vyjádřeným na subjektové pozici, přičemž fráze *skrze vás* by byla interpretována nejspíše jako vyjádření příčiny („snad díky vám jejich kořeny neomládnou“), rovněž zde však přichází v úvahu interpretace deagentní, v rámci níž je subjekt interpretován jako *patiens* a příslušná předložková fráze jako doplnění agentní („snad neomladíte jejich kořeny“). V dokladu (7) je pak buď možné interpretovat výraz *ti* jako nositele děje a *vonnými věcmi* jako příčinu (tj. konverzně: „životní duchové sílí díky vonným věcem“), nebo je zde možné předpokládat existenci nevyjádřeného agentu, interpretovat výraz *ti* jako *patiens* a výraz *vonnými věcmi* považovat za určení prostředku (tj. deagentně: „životní duchy mohou lidé posilovat pomocí vonných věcí“).

²⁶⁹ Jednoznačně spontánnostní užití daného slovesa je doloženo už ve staré češtině, srov. doklad *počal jest déšť jíti s sírú a s smolú na těch dřeveřečených pět měst [...] a žádný nemohl utéci, jedině Lot a jeho děti. A na tom místě udělalo se veliké jezero, jakožto slóve Umrle moře* MARTKRONA, 9v. Je možno si povšimnout, že v Elektronickém slovníku staré češtiny reflexivní sloveso *udělati se* navzdory existenci uvedeného dokladu kupodivu chybí.

²⁷⁰ Srov. přístup Staročeského slovníku (1977, s. 197–200), který reflexivní doklady tohoto typu řadí k lexému *naplniti se* (nereflektuje tak jejich víceznačnost), zatímco analogický doklad v opisném pasivu (*aby naplněno bylo, jenž pověděno jest prorokem* EVSEIT, 139r) je uveden u nereflexivního slovesa *naplniti* (implikujícího agentní participant). K tomu je třeba uvést, že dle našeho soudu nemusí užití formy opisného pasiva automaticky vylučovat spontánnostní čtení, tato problematika by však vyžadovala samostatný výzkum zaměřený na funkční využití forem opisného pasiva.

- (6) *sám dávno svědectví vydáváš o kněžích, že skutkové jich nepodobní sú u vás, jako na řešetě prosáti sú skrze písma, skrze doktory a skrze vás. Báně plná hněvu božího převrátila se na hlavu jich a snad neodmladie se skrze vás kořenové jich* CHELČLID, 97v
- (7) *ty vody, kto je sobě v soud běře, nemnoho jich bude požíevati, neb mnohokrát duchy životnie chcem posilňovati, a ti najviece vonnými věcmi sílí se. A vody žádné vuoně nemají, než smrad z spáleniny* ČERHERB, 132r

Jak bylo vysvětleno a zdůvodněno v části III.2.2.2, sledované víceznačné doklady byly v naší databázi pracovně rozděleny na tři různé typy podle toho, zda se u nich některá z interpretací jeví jako pravděpodobnější a případně která; smyslem tohoto rozdělení bylo umožnit v různých částech analýzy pracovat s různými skupinami dokladů. V této kapitole budeme ovšem se všemi těmito třemi typy pracovat dohromady bez jejich vzájemného rozlišování, a to jednak proto, že jsou zde předmětem našeho zájmu všechny víceznačné doklady jako celek, především však z tohoto důvodu, že se (jak jsme již uvedli) anotace těchto tří typů do značné míry opírala o pouze subjektivní hodnocení.

Celkově bylo mezi víceznačná užití v databázi zařazeno 142 dokladů, tedy více než 4,5 % všech excerpovaných dokladů reflexiva *se*. Ve 120 případech přitom jde o užití s možnou interpretací deagentní a spontánnostní, v 22 případech se jedná o užití s možnou interpretací deagentní a konverzní.

Co se týče obsahu následujících podkapitol, nejprve v části III.5.1 ukážeme, jak mohou být jednotlivé možné interpretace víceznačných dokladů podporovány různými kontextovými faktory, poté se v části III.5.2 zaměříme na v databázi anotované vlastnosti víceznačných dokladů, aby bylo možné identifikovat jejich případná specifika, a konečně v části III.5.3 se budeme (za stejným účelem) zabývat distribucí víceznačných dokladů z hlediska jednotlivých situačních typů. Z rozsahových důvodů bude výklad v této kapitole již spíše stručný, a jeho cílem tak bude spíše ilustrovat na autentickém materiálu šíři dané problematiky než podat detailní analýzu víceznačných dokladů.

III.5.1 Kontextové vlivy

V této části budeme věnovat pozornost případům, v nichž je jedna z možných interpretací víceznačného dokladu podporována (široce chápaným) kontextem. Zdůrazňujeme přitom, že těmito případy nemáme na mysli situace, v nichž lze určité reflexivní formě přisoudit více interpretací pouze izolovaně, zatímco v konkrétních užitích je z kontextu zcela zřejmé, o kterou z nich se jedná, srov. např. formu *zabil se*, kterou je izolovaně možné interpretovat deagentně, spontánnostně, a dokonce i vlastněreflexivně, ovšem v užitích jako *zabil se králík a upekl se k večěři*, *soused se nešťastnou náhodou zabil při pádu z okna* či *zabil se kvůli neopětované lásce* je její interpretace typicky jasně zřetelná. V takových případech kontext interpretaci reflexivní formy zjednodušuje, a příslušné doklady zde tudíž vůbec nepovažujeme za víceznačné; v následujících odstavcích budeme naproti tomu sledovat ty

případy, kde kontext některou z možných interpretací pouze podporuje, aniž by však bylo možné ostatní interpretace zcela vyloučit.

O tom, že příslušný kontext podporuje jednu z více možných interpretací reflexivního užití, je teoreticky možné uvažovat např. v dokladu (8) níže. Tento doklad jistě umožňuje jak čtení spontánnostní („má řeč by se stala delší“), tak čtení deagentní („prodloužil bych svou řeč“), kontext zde však v jistém smyslu podporuje spíše interpretaci deagentní: jak nalevo, tak napravo od reflexivního užití je tematizována produkce textu konceptualizovaná jako aktivní činnost agentu, v levém kontextu je dokonce takto aktivně pojata (tj. vyjádřena slovesem, které má v pozici subjektu agentní doplnění) přímo podmínka děje vyjádřeného reflexivní formou *prodloužila by se* („bych měl gruntovně psát“), což usnadňuje tu interpretaci, při níž je i u slovesa *prodloužiti* předpokládána sémantická přítomnost agentu (koreferenčního s agentem slovesa *psátí*), tedy interpretaci deagentní.

- (8) *mdloba z rozličných příčin přichází a téměř podle jednekaždé příčiny obzvláštní musí k tomu býti lékařství, o čemž bych měl tuto gruntovně psátí, velmi by se má řeč prodloužila, než krátce o tom mluvic, tuto radu pozuostavuji VOČEHMOR, F2v–F3r*

Za podobnou podporu pro deagentní interpretaci by bylo možné považovat kontext i u dříve komentovaného víceznačného dokladu (7) výše, neboť i v něm je děj označený formou *sílí se* tematizován v levém kontextu tohoto užití jako zřetelně agentní (pomocí formy *chcem posilňovati*), což může podporovat (de)agentní čtení i u reflexivní formy *sílí se*. Na rozdíl od dokladu (8) jsou navíc v dokladu (7) obě užitá slovesa (*posilňovati* a *síliti*) vzájemně příbuzná, což vztah mezi nimi dále posiluje. Ještě výrazněji se pak deagentní interpretace prosazuje (na úkor interpretace spontánnostní) v obsahově i formálně podobném dokladu (9), kde je navíc podporována také instruktážním charakterem celé pasáže.

- (9) *pakli jest ta mdloba z nakažení duchův srdečných od jedovatého pověří, musíš je v tom retovati a jich posilňovati. Pak duchové nemohou se lépe siliti než vonnými věcmi VOČEHMOR, F4r*

V níže uvedených dokladech (10) a (11) lze za faktor ovlivňující interpretaci reflexivních užití považovat skutečnost, že se tato užití vyskytují v souřadných (koordinačních) spojeních, neboť v rámci těchto spojení by teoreticky bylo lze očekávat jistou paralelnost vyjadřovaných obsahů. V dokladu (10) je tak sice zřejmě možná jak interpretace konverzní („ctnosti přibývají díky darování“), tak interpretace deagentní („ctnosti někdo rozhojňuje pomocí darování“), ostatní děje, s nimiž je děj „přispořování“ koordinačně spojen, jsou však vyjádřeny opisným pasivem, což by u formy *přispořují se* mohlo vést k preferenci čtení deagentního (srov. ale druhou část poznámky 270 výše). (Na druhou stranu je ovšem třeba uvést, že v případě deagentní interpretace by zde byl agentem příslušného slovesa Bůh, což deagentní čtení poněkud problematizuje, viz část III.5.2.) Ve víceznačném dokladu (11) pak naproti tomu kontext zřejmě podporuje u podtržených sloves interpretaci konverzní,

neboť obě tato slovesa jsou užitá v koordinaci s významově jasně souvisejícím slovesem *růstí*, jež je zřetelně neagentní.

- (10) *tvé štědrosti darováním očistěny bývají hříšné poškrvny, přispořují se ctnosti, duše bývají posilněny a [...] sladkost [...] bývá okušena a [...] tobě tvoji vtělení bývají věrní* BUDYŠ, 6v–7r
(11) *zboží skrz almužny, když se z víry dávají, se nezmenšuje, ale roste a rozmnožuje* ŽALMANŽ, XII

Jako potenciálně velmi výrazný se jeví kontextový vliv v dokladu (12). Bez levého kontextu by se jako nejplausibilnější interpretace výrazu *okazuje se* zřejmě zdálo čtení konverzní („z toho, že řekl ‚a dělte‘, je patrné jejich uředlnictví etc.“); v levém kontextu je ovšem zcela paralelní obsah ztvárněn pomocí nereflexivního slovesa *okázati* s agentem na pozici subjektu (*okázal jest*), což u následujícího reflexivního *okazuje se* evidentně zvýrazňuje možnost chápání deagentního (s agentem referujícím k Ježíši); paralelnost obou užití na druhou stranu částečně oslabuje rozdíl v užitém slovesném čase.

- (12) *řekl jest k apoštolóm pán Ježíš: Vezměte a dělte mezi sebou. V tom, když die „vezměte“, okázal jest své prelátstvie a biskupstvie k svej osádce, neb oni, tociš apoštolové, v tu chvíli jeho uředlníci biechu. Ale že jest řekl „a dělte“, v tomť se již okazuje netoliko jich uředlnictvie, ale prelátstvie i biskupstvie a moc jim v témž i jich náměstkóm daná* JAKVEČV, 83v–84r

Jiný typ kontextového faktoru ilustruje následující doklad (13). Výraz *neodtrhne se* je tu teoreticky možné interpretovat spontánnostně („samo od sebe se neodtrhne“) i deagentně („někdo ho neodtrhne“, resp. v rámci možnostíního situačního typu „nebude-li ho možné odtrhnout“). Podíváme-li se ovšem do jiného textu, který se věnuje témuž tématu, nalezneme zde velmi podobný doklad (14), v němž je daný obsah vyjádřen formou *nedá se odtrhnouti*, která u daného slovesa nutně předpokládá sémantickou přítomnost agentu. Vzhledem k vysoké míře vzájemné podobnosti lze přitom oba doklady považovat za vzájemně podmíněné parafráze téhož obsahu, což jasně podporuje interpretaci deagentní i v dokladu (13).

- (13) *galbanum roztáhnúti na šatku, přiložiti, chytí-li se pryskýře a neodtrhne li se, leč s kořenem, zhojitedlný jest. Pakli jináče, zlé strašlivé* ČERNÝMOR1506, G2v
(14) *vezmi galbanum a na šátek roztažené přilož, jestli tuze přilne a nedá se snadně odtrhnouti, jest zhojitedlný; pakli toho nic není, zlé znamení* VOČEHMOR, F1r

Konečně může být interpretace víceznačného reflexivního užití ovlivněna také skutečností, že jde o překlad jinojazyčného výrazu, přičemž tento jinojazyčný výraz jedné z možných interpretací příslušného českého užití odpovídá lépe. Příkladem je doklad (15), kde jsou jinojazyčné výrazy i jejich české překlady dokonce bezprostředně sousedící součástí téhož textu. Výraz *se začne* tu lze interpretovat jak spontánnostně („hlas začne“), tak deagentně („hlas někdo začne“), pouze spontánnostní interpretace tu ovšem odpovídá

latinskému originálu *incipit*.²⁷¹ V souvislosti s latinou je ještě namístě uvést, že za faktor podporující deagentní interpretaci není automaticky možné pokládat latinské slovesné formy, protože jak bylo opakovaně uvedeno v teoretické části práce, tyto formy mohou nabývat nejen významu pasivního, ale též dalších významů charakteristických pro reflexiva včetně významu spontánnostního, srov. např. víceznačný doklad (16), který je převodem latinského *omnia, quae cum ratione praevidentur, feliciori exitu terminentur*.

(15) *nihil humilior voce, nec pokornějšího nejni jako hlas, quia ut incipit, desinit, protože jak se začne, tak přestane* ŠTĚPHLAS, 12

(16) *všechny věci, kteréž jsou s rozumností přezvěděny, s šťastnějším průchodem konají se* PRÁVHORK, 2v

Na základě výše uvedených příkladů můžeme tedy shrnout, že v různých víceznačných dokladech mohou být jednotlivé možné interpretace do různé míry pravděpodobné, přičemž v řadě případů může některou z těchto interpretací podporovat široce chápaný kontext. I v takových případech však příslušné doklady mohou zůstat víceznačnými, neboť ani méně pravděpodobná čtení není mnohdy možné z interpretace těchto dokladů zcela vyloučit.

III.5.2 Vlastnosti víceznačných dokladů

V této části podáme stručný přehled jednotlivých rysů víceznačných dokladů, které byly v databázi anotovány, smyslem tohoto přehledu přitom bude ověřit, do jaké míry se víceznačné doklady svými vlastnostmi podobají obrazu reflexivní deagentní konstrukce, jak byl popsán v kapitole III.3, resp. zda a případně v kterých rysech se víceznačné doklady od „běžných“²⁷² deagentních dokladů odchyľují, tj. v čem tkví jejich případná specifická. Postupně se zde budeme věnovat zastoupení víceznačných dokladů, dále vlastnostem sloves, slovesných tvarů, subjektů a agentů.

III.5.2.1 Zastoupení víceznačných dokladů

Již v úvodu kapitoly III.5 jsme uvedli, že víceznačných dokladů bylo v databázi identifikováno celkem 142, což odpovídá cca 4,5 % všech excerpovaných dokladů reflexiva *se*; nyní se zmíníme ještě o zastoupení chronologickém a o zastoupení z hlediska jednotlivých zdrojových textů. Chronologický vývoj zachycuje následující tabulka 38, z níž je patrné, že zatímco v 15. století se podíl víceznačných dokladů (na celkovém počtu výskytů reflexiva *se*)

²⁷¹ Potenciálním dalším faktorem by u tohoto dokladu mohlo být opozitum *přestane*, i toto sloveso však teoreticky nabízí obě interpretace (spontánnostní i deagentní), protože i u něj se může potenciálně jednat o reflexivní formu (s povrchovým vypuštěním reflexiva *se*).

²⁷² Připomínáme, že množina dokladů, s nimiž jsme pracovali v části III.3 jako s užitými deagentními, a dokladů, s nimiž pracujeme zde jako s užitými víceznačnými, se do jisté míry překrývají (viz III.2.2.2), přesto však pokládáme za užitečné obě tyto množiny z hlediska jednotlivých anotovaných rysů porovnat, neboť překryv mezi nimi je pouze menšinový (jde celkem o 31 dokladů, jak bylo uvedeno v tabulce 5 v části III.3.1.1).

pohyboval mezi 6 a 7 %, v 16. století šlo o rozpětí pouze mezi 4 a 5 % a ve století 17. jen mezi cca 2 a 2,5 %. Je tedy zřejmé, že k ústupu víceznačných dokladů v čase docházelo nejen z hlediska poměru mezi doklady jednoznačnými a víceznačnými, o němž byla řeč v kapitole III.3.1.1, ale rovněž pokud jde o relativní frekvenci vzhledem k celkovému počtu dokladů reflexiva *se*.

Typ frekvence	15_1	15_2	16_1	16_2	17_1	17_2	Celkem
Absolutní frekvence	32	38	26	21	12	13	142
Relativní frekvence	6,2 %	7,0 %	4,9 %	4,0 %	2,2 %	2,5 %	4,5 %

Tabulka 38: Zastoupení víceznačných dokladů v databázi

Co se týče zastoupení z hlediska zdrojových textů, nejvíce víceznačných dokladů bylo excerpováno z textů LÉKRHAZ (13 dokladů), LÉKJÁDROBRN (10), PRÁVŠVÁBC (10), PRÁVHORK (9), ČERHERB (8), CHELČLID (7) a LISTDOROTA (7), z ostatních textů bylo víceznačných dokladů excerpováno pouze 5 nebo méně. Skutečnost, že většina textů s nejvyšším zastoupením víceznačných dokladů pochází z 15. století, souvisí zřetelně s chronologickou distribucí komentovanou výše. (Vysoký podíl v lékařských textech je pak dán častým výskytem okolnostního situačního typu, viz část III.5.3 níže.)

III.5.2.2 Vlastnosti sloves

Začneme-li lexikálním obsazením, můžeme konstatovat, že se u víceznačných dokladů vyskytuje celkem 68 různých lemmat, výrazně nejčastěji jsou přitom zdrojem víceznačnosti dvě z nich – *díti₁* (31 víceznačných dokladů) a *počínati* (18 dokladů). Slovesu *díti₁* včetně jeho možné víceznačnosti jsme se podrobně věnovali již v části III.3.2.1.2.1, zde jako další příklad jeho potenciální víceznačnosti uvádíme doklad (17) s možnou interpretací spontánnostní („co tu probíhalo“) i deagentní („co tu lidé dělali“). Pokud jde o sloveso *počínati*, týká se víceznačnost především jeho strukturačních užití v metatextovém situačním typu, srov. doklad (18), interpretovatelný spontánnostně jako „začínají knihy“ i deagentně jako „někdo začíná knihy“ (k užitím tohoto typu viz též část II.3.1.1), ale nejen jich, srov. doklad (19), u nějž na možnou spontánnostní interpretaci ukazuje formulace *vládnutí ... počátek béře*, vyskytující se v následující části téhož textu (91v), ovšem u kterého evidentně připadá v úvahu i interpretace deagentní (s agentem koreferenčním s konatelem verbálního substantiva *vládnutie*).²⁷³

²⁷³ V databázi se se slovesem *počínati* vyskytují rovněž doklady jednoznačné, které zřetelně připouštějí pouze interpretaci spontánnostní, srov. např. doklad *knieže to tento obyčej má, když se léto počíná, tehdy hned svých obydlí nebo zámkův ... do hor k potokóm táhne* CESTKABK, 188r, kde je deagentní interpretace vyloučena s ohledem na naše znalosti světa (začátek léta nepřipouští agentní konceptualizaci).

- (17) *se tu divná věc přihodila, že slušná a náležitá věc je to vypsatí [...]. Nebo v pravdě hrozná a strašlivá návštěví o tom jsou slyšeli, kteréž Bůh pro hříchy a nepravosti lidské tento svět trestati bude, dále kdož čísti budeš, co se jest tu dálo, tomu porozumíš* DIVDĚV, 3v
- (18) *počínají se knihy, jenž slovú latíně Pasionál a česky Život a umučenie všech svatých mučedlníkuov* PASKAL, 2r
- (19) *vládnutie dědictvím neb zmocnění kdy se počíná* PRÁVJIHLA, 5v

Ostatní slovesa se u víceznačných dokladů uplatňují s frekvencí výrazně nižší, nejčastějšími z nich jsou tu slovesa *znamenávati* (6 víceznačných dokladů), *dělití* (5), *počítí* (5) a *konati* (3) (ostatní lemmata jsou zastoupena maximálně dvakrát), srov. následující doklady (20)–(22) a také doklad (16) výše. V dokladu (20) je možno formu *znamenává se* vykládat jak konverzně („řeky symbolizují běh“), tak deagentně („řekami autor /Pavel/ míní běh“), v dokladu (21) může formě *dělí se* odpovídat spontánnostně pojatý výsledný stav („nebe sestává z dvanácti částí“) i deagentně označený děj („nebe lidé obvykle rozdělují“ / „nebe je možné rozdělovat“) a konečně v dokladu (22) připadají v úvahu čtení konverzní („poddanství začalo u Ezaua“) i deagentní („poddanství bylo začato u Ezaua / Ezauem“).

- (20) *najprvé praví svatý Pavel, že jest nebezpečnostvie na řekách. Skrze řeky, ješto vždy dolov plovú, běžiec, znamenává se běh člověčí nebezpečný, o němžto mluví svatý Řehoř* PASKAL, 2v
- (21) *nebo se to nebe dělí na dvanácte strán rovných, jenž mají po latinském výkladu tato jména: Skopec, [...]* HVĚZD, 90r
- (22) *pakž pravie někteří lidé, že se jest robota počala na Ezau, protože on svému bratru Jákobovi žehnanie prodal* PRÁVŠVÁBC, 70ra

Co se týče dalších slovesných vlastností, imperfektiva u víceznačných dokladů převládají nad perfektivy s cca 61 %, víceznačné doklady se tedy z hlediska vidu nacházejí přibližně uprostřed mezi doklady deagentními (kde převaha imperfektiv činí více než 76 %, viz III.3.2.2) a doklady spontánnostními (kde naopak mírně převládají perfektiva). Vždy se u víceznačných dokladů uplatňují slovesa tranzitivní, neboť tranzitivitou slovesa je obecně podmíněna samotná možnost interpretace spontánnostní i konverzní. Subjekt se vyskytuje v cca 93 % víceznačných dokladů, vyšší podíl než u deagentní konstrukce jako takové tu plyne zřejmě z toho, že spontánnostní a konverzní reflexiva prototypicky subjekt vyžadují (u reflexiv spontánnostních ovšem nikoli nezbytně, viz III.2.2.1.9). Za pozornost stojí, že u víceznačných dokladů předpokládá deagentní interpretace v cca 90 % děj akční (což je více než u užití deagentních), a to přesto, že interpretace spontánnostní naopak akčnost z definice vylučuje. Z hlediska slovesné sémantiky je u cca 95 % víceznačných dokladů anotován „ostatní“ děj, ve zbývajících cca 5 % se pak jedná o slovesa komunikace (konkrétně o lemmata *znamenávati* a *rozhlásiti*; při neagentní interpretaci je ovšem „komunikačnost“ těchto sloves problematická), neuplatňují se tak zde slovesa myšlení a smyslových vjemů, která agens nutně implikují, ani slovesa pohybu a „ostatních“ stavů.

Přehled vlastností sloves doplníme ještě o rys generalizovanosti děje: při deagentní interpretaci je u víceznačných dokladů v cca 62 % děj generalizován nad množinou agentů, v cca 3,5 % je generalizován jinak a v cca 34,5 % je negeneralizovaný, podíl negeneralizovaných dokladů je tedy u víceznačných dokladů vyšší než u dokladů anotovaných jako deagentní.

III.5.2.3 Vlastnosti slovesných tvarů

V cca 61,3 % se u víceznačných dokladů uplatňují tvary přítomní, v 22,5 % jde o kondicionál a v 16,2 % o préteritum, podílem přítomních tvarů se tak víceznačné doklady nacházejí přibližně uprostřed mezi užitími deagentními (cca 72,5 %) a užitími spontánnostními (necelých 50 %). Pokud jde o rysy gramatické osoby, čísla a přítomnosti negace, je naproti tomu situace u víceznačných dokladů téměř identická jako u užití deagentních: vždy se jedná o třetí osobu, v cca 78,9 % se uplatňuje singulár a v cca 90,8 % jsou slovesa v afirmativním tvaru. Vyšší než u deagentní konstrukce jako takové je ovšem u víceznačných dokladů zastoupení užití bez modálních sloves (92,3 %), tato užití tedy zřejmě tíhnou k víceznačnosti více než užití, v nichž se modální slovesa uplatňují. Sloveso *musiti* se vyskytuje pouze v 3,5 % víceznačných dokladů, *moci* ve 2,8 % a *míti* v 1,4 %, srov. doklady (23)–(25), kde děje „ztracení“, „rozpuštění“ i „dění“ mohou být interpretovány jak spontánně, tak jako děje působené (byť třeba i nezáměrně) lidským agentem.

(23) *když tak dlouho v rozprávkách od jedněch k druhým slova slyšená proměnnost berou, [...] tudy i pravda skutku některého musí se potratiti a v nic obrácena býti* BARTOŠKRON, 1–2

(24) *tak sem to činil, až sem všechn otok zmalil, že byl jakžto ořech léskový, ale byl tvrdý jako kámen. A že sem nemněl, by mohl se rozpustiti, i přiložil sem cibuli velmi horkú pod popelem pečenú* LÉKRHAZ, 14

(25) *nemá také to se díti, aby ženy neb baby křtily, Epiphanius [...] to kacířstvím nazývá* ŽALMANŽ, 75–76

III.5.2.4 Vlastnosti subjektu

Pokud jde o rysy subjektu, z hlediska kontextové zapojenosti převažují doklady se subjektem zapojeným, ovšem pouze s cca 53 %, poměr subjektů zapojených a nezapojených je tak u víceznačných dokladů relativně vyrovnaný, což odpovídá situaci popsané pro deagentní užití obecně. Co se týče slovosledu, v cca 57,6 % se uplatňuje pořadí SV, ve 25 % VS, ve 13,6 % je subjekt nevyjádřený a ve 3,8 % se jedná o pořadí VSV. Oproti běžným deagentním užitím je tedy u víceznačných dokladů vyšší podíl slovosledu VS, a především podíl nevyjádřeného subjektu; u slovosledu VS je tento vyšší podíl zřejmě dán vysokým zastoupením metatextového situačního typu, u nevyjádřeného subjektu pak vysokým zastoupením typu okolnostního, srov. část III.5.3.

Zajímavý je u víceznačných dokladů rys sémantiky subjektu: v 90,9 % se uplatňuje subjekt neživotný, pouze v 3,8 % lidský, ve 3 % je subjektem obsahová věta, v 1,5 % zvíře a v 0,8 % osoba jiná než člověk. Dominantní podíl neživotných subjektů (patientů) je zde tedy ještě vyšší než u užití anotovaných jako deagentní, u dokladů spontánnostních je však tento

podíl naopak nižší; zdá se tedy, že životnost subjektu obecně vede spíše k jednoznačné interpretaci dokladu (ať už k interpretaci deagentní, nebo spontánnostní), naproti tomu možnost více interpretací je podporována spíše patientovou neživotností.

III.5.2.5 Vlastnosti agentu

Z hlediska formy je agens u víceznačných dokladů²⁷⁴ v cca 92,3 % nevyjádřený, podíl agentů vyjádřených a nevyjádřených je zde tedy srovnatelný se situací u deagentní konstrukce obecně. V případech, v nichž anotujeme agens jako vyjádřený, má ovšem příslušné slovesné doplnění agentní roli pouze při deagentní interpretaci daného dokladu, naproti tomu při interpretaci spontánnostní či konverzní mu náleží sémantická role jiná. S tím souvisí, že máme u víceznačných dokladů s vyjádřeným agentem doložen poněkud jiný repertoár forem než u „běžných“ dokladů deagentních: vůbec se zde neuplatňuje nejtypičtější předložka *od* (z čehož lze usuzovat, že použití této předložky může vzhledem k jejímu sepětí s deagentní konstrukcí oslabovat přijatelnost potenciální interpretace jiné), naopak zde máme doloženy předložky, které se u jednoznačně deagentních užití nevyskytují: předložku *na* (srov. doklad 22 výše s možnou agentní interpretací fráze *na Ezau*), *při* (doklad 26, kde je možné za vyjádření agentu teoreticky považovat frázi *při ožralcích*) a *z* (v dokladu 27 by mohlo jít o frázi *ze všech stran*). Skutečnost, že jsou v těchto dokladech k vyjádření potenciálního agentu užity formy pro deagentní konstrukci netypické, lze přitom u těchto dokladů považovat za argument proti jejich deagentní interpretaci. Kromě těchto neprototypických forem se pak u víceznačných dokladů dále vyskytují rovněž fráze s předložkou *skrze* (srov. doklad 6 výše) či fráze instrumentálové (28), tedy formy známé i z dokladů jednoznačně deagentních.

(26) *mnohý bude hůř než svině, to' se děje při ožralcích, na oko patříme* DOBŘVĚNÍK, 105r

(27) *potom následovalo, že jsou se v zemích všudy ze všech stran stížnosti v náboženství každodenně rozmnožovaly* FRIDROZ, A4r

(28) *to vyznáváme u viere riekajúce: Počal se jest duchem svatým, a to v životě Panny Marie* JAKVEČV, 78v

Agens stojí u víceznačných dokladů za pozornost rovněž s ohledem na svou sémantiku. V cca 94,4 % je agens zřetelně lidský, v dalších 2,8 % se pak jedná o nepřímou referenci k člověku (srov. doklad 27 výše), v obou těchto typech případů přitom sémantika agentu odpovídá situaci, která je u deagentních užití běžná. Jinak je tomu ovšem u zbývajících 2,8 % dokladů, neboť zde potenciální agens referuje k jiné osobě než k člověku (typicky jde o referenci k Bohu), srov. doklad (29) či doklady (10) a (28) výše; referenci agentu k jiné osobě než k člověku lze přitom u příslušných dokladů opět pokládat za faktor hovořící spíše proti jejich deagentní interpretaci.

²⁷⁴ Agens je u víceznačných dokladů pochopitelně přítomen pouze v rámci interpretace deagentní, níže představené rysy agentu se tedy budou týkat pouze této jedné interpretace.

(29) věříme, že v svátosti křtu voda jest viditedlné a zevnitřní znamení, ukazující, že skrze moc Boží neviditedlnou neviditedlně se koná v nás obnovení Ducha svatého JESŮHLÁŠ, C4r

Pokud jde konečně o typ reference agentu, v cca 26 % je agens univerzální, v 31,7 % generický, v 11,3 % ho anotujeme jako specifický, v 20,4 % referuje k mluvčímu, v 9,9 % k adresátovi a v 0,7 % je neurčený. Ve srovnání se situací u deagentních užití obecně byl tedy u víceznačných dokladů zaznamenán vyšší podíl reference k mluvčímu, což je zřejmě dáno vysokým zastoupením metatextového situačního typu, a především pak vyšší podíl reference k adresátovi, který je zase způsoben vysokým zastoupením typu okolnostního, srov. část III.5.3.

III.5.2.6 Shrnutí

Přehled vlastností víceznačných dokladů můžeme tedy shrnout konstatováním, že zatímco u některých rysů nebyly shledány zásadní odlišnosti oproti tomu, jak byla příslušná situace popsána pro deagentní konstrukci obecně, u rysů jiných se víceznačné doklady jistými (byť nepřilíš výraznými) specifiky vyznačují. Specifičnost víceznačných užití zahrnuje především odlišné lexikální preference, silnější omezení kladená na tranzitivitu (slovesa jsou vždy tranzitivní), přítomnost subjektu (výraznější dominance dokladů se subjektem) a sémantiku slovesa (neuplatňují se slovesa myšlení nebo smyslových vjemů), dále slabší tendenci k imperfektivu či k přítomným tvarům, výraznější tendenci k neživotným patientům a také přítomnost formálně i sémanticky neprototypických agentů. Žádná specifika nebyla naopak shledána u slovesné osoby, čísla, přítomnosti negace nebo u kontextové zapojenosti subjektu.

III.5.3 Situační typy víceznačných dokladů

V poslední části výkladu o víceznačných dokladech se zaměříme na distribuci těchto dokladů z hlediska jednotlivých situačních typů, jejichž popis byl podán v kapitole III.4. Cílem této části bude tedy ukázat, v jakých typech kontextů máme sledovanou víceznačnost v našem materiálu doloženu a v jaké míře se na ní jednotlivé situační typy podílejí.

V této souvislosti se přitom nabízí klíčová otázka, zda nejsou víceznačné doklady soustředěny pouze v omezeném počtu situačních typů, do nichž by tak bylo lze s jistou mírou pravděpodobnosti hypoteticky situovat předpokládaný lokus reanalýzy, v němž deagentní interpretace reflexivních užití původně vznikala a z nějž se deagentní konstrukce následně šířila do situačních typů dalších (ve kterých by se již víceznačné případy neobjevovaly). Jak bude ukázáno, formulaci takové hypotézy nám náš materiál neumožňuje, neboť se víceznačná užití objevují téměř ve všech popsaných situačních typech, přesto se však zastoupení jednotlivých situačních typů u víceznačných dokladů liší od toho, které bylo v části III.4

popsáno pro používání deagentní konstrukce obecně, což ukazuje na jistá specifika víceznačných užití.

V následujících odstavcích budeme postupně věnovat pozornost jednotlivým situačním typům, a to v sestupném pořadí podle počtu doložených víceznačných dokladů. Předem je třeba opět připomenout, že mezi jednotlivými situačními typy nevedou ostré hranice, a zařazení konkrétních dokladů k těmto typům není tudíž vždy jednoznačné.

Zřetelně nejčastěji je mezi víceznačnými doklady zastoupen **situační typ okolnostní**, k němuž řadíme 34 dokladů, tj. téměř 24 % všech víceznačných užití. Ve většině případů tu přitom reflexivní užití vyjadřují okolnosti dějů s instruktážní sémantikou, a to nejčastěji v lékařských textech, ať už jde o okolnosti v širokém smyslu účelové (srov. doklad 30), nebo v širokém smyslu podmínkové (31). Takové okolnosti zde totiž mohou být konceptualizovány dvojitým způsobem: buď jako děje odehrávající se samovolně v důsledku sledování příslušných instrukcí (tedy spontánnostně: z „věci“ by vznikl hnis v důsledku přikládání, jídlo by začalo vřít v důsledku postavení na oheň), nebo jako děje působené tím, kdo podle daných instrukcí jedná (tj. deagentně: agens by přikládáním přeměnil „věc“ na hnis, postavením na oheň by uvařil jídlo). V některých z těchto případů je přitom příslušný děj v levém kontextu reflexivního užití tematizován jako zřetelně agentní (v primární diatezi), a to s identickým či blízce příbuzným lexikálním obsazením, což lze považovat za faktor podporující u víceznačného užití jeho interpretaci deagentní, srov. doklady (32)–(33), kde jsou v levém kontextu užity imperativní formy *rozpust'* a *peč'*; za pozornost v této souvislosti stojí rovněž doklad (34), kde se identické sloveso uplatňuje v pravém kontextu v opisném pasivu. Vyjadřované okolnosti se ovšem mohou (v menší míře) vztahovat i k jiným dějům než těm podaným instruktážně, srov. mimo jiné doklad (1) v úvodu kapitoly III.5, kde se jedná o okolnost děje zákonitého.

(30) *pakli by otok tak nemohl býti sehnán, tehdy buď přikládána některá dřevních embroca, ať by věc od boku obrátila se v hnój* LÉKRHAZ, 13

(31) *udělej jíšku zavostřilou, dej koření, jaký chceš, potom dej to na uhlí, a když by se svařilo, dej na stůl* KUCHKOŠ, 129

(32) *vezmi oleje dřevěného, vosku, to na uhlí rozpust', a když by se rozpustilo, pryskyřice rozetra, vlož miechaje* ČERNÝMOR1506, G3r

(33) *vezmi prase malé, to jest oses, a peč je nad ohněm. A když se upeče, polož je na misku* LÉKJÁDROBRN, 12r

(34) *tehdy rúšku suchú klad' do rány, až se rána vysuší, a když bude vysušena, tehdy vkládaj ostruhu* LÉKRHAZ, 12

Druhým nejčastějším situačním typem je u víceznačných dokladů **typ metatextový**, který je zastoupen 22 doklady, představujícími cca 15,5 % víceznačných užití. Ve většině případů se jedná o užití strukturační – za víceznačné je třeba pokládat téměř²⁷⁵ všechny naše

²⁷⁵ Za víceznačný nepokládáme pouze doklad *skonávají se životové mučedlnikuov a mučednic božích léta Páně tisícieho čtyřstého devadesátého pátého v Starém Městě pražském* PASKAL, 252r, kde se časové a místní určení

strukturační doklady se slovesy *počínati* a *skonávati* (viz k tomu výklad v části III.5.2.2), srov. příklady (35)–(36), interpretovatelné tak, že dané části textu na příslušném místě začínají/končí (spontánnostně), i tak, že jsou zde autorem začaty/skončeny (deagentně). V menší míře se víceznačnost projevuje u interních a externích odkazů, kde jde jednak o doklady se slovesem *znamenávati* (viz III.5.2.2), jednak se tu opět uplatňuje sloveso *počínati*, příp. *začínati*.

(35) *počíná se rejstrum práv měšckých, kterýchž požívají horníci* PRAVJIHLA, 1r

(36) *a tak se skonávají species na cifrách* GOERLARITH, D4r

17 víceznačnými doklady (tj. necelými 12 %) je reprezentován **situační typ habituální**. V těchto dokladech jsou vyjadřovány opakované děje, jejichž víceznačnost je umožněna skutečností, že je rys opakovanosti sémanticky v souladu jak s pojetím agentním (typicky s generickým agentem), tak s pojetím neagentním (spontánnostním). Srov. doklady (37)–(38): doklad (37) lze číst tak, že se myslí v akademii stávají čistými (spontánnostně), i tak, že jsou zde někým čištěny (deagentně; tuto interpretaci podporuje textem konstruovaná analogie s čištěním kamení, které je poměrně zřetelně agentní),²⁷⁶ podobně doklad (38) může být interpretován tak, že loupeže probíhaly (spontánnostně), i tak, že byly někým konány (deagentně).

(37) *drahé kamení [...] jinám k vyčištění a pulerování odsíláno bylo, dokud císař Rudolf zde pulírny nezarazil. A my pochybujeme, měli-li bychom ta místa, kde se lidské myslí od poškrvn čistí [tj. akademii], zvláštní pilností obnoviti a vyzdvihnouti* JESOHLÁŠ, D1r

(38) *kázali jích [...] oběsiti sedmdesát [...], a tak ti loupežové přestali, kteříž se od dávné chvíle dáli z Moravy do Rakús* HJKKRON, 364r

Cca 7 % víceznačných užití (tj. celkem 10 dokladů) řadíme k **situačnímu typu instruktážnímu**. Vzhledem k tomu, že instruktážní sémantika nutně předpokládá existenci agentu (daným užitím instruovaného), lze ovšem příslušné doklady považovat za instruktážní pouze v případě interpretace deagentní, zatímco interpretace další (tj. spontánnostní a konverzní) rysem instruktážnosti nedisponují. Srov. již opakovaně uvedený doklad (39), který lze číst jako deagentně podanou instrukci („člověk má vyčistit hlavu atd.“) i jako spontánní děj, který instruktážnost nepředpokládá („je třeba, aby se hlava sama od sebe stala čistou“), případně doklad (40) s možným instruktážním čtením deagentním („takový skutek má člověk

zřejmě vztahují k činnosti agentu, což vylučuje interpretaci spontánnostní. (Na druhou stranu je ovšem otázka, zda uvedení letopočtu a lokace není míněno samostatně, tj. nikoli jako doplnění predikátu *skonávají se*, čemuž by mohlo /ne však nutně muselo/ nasvědčovat interpunkční znaménko, které je v daném tisku uvedeno mezi slovy *božích a léta*.)

²⁷⁶ Vzhledem k metaforičnosti daného vyjádření tu lze s výrazem *myslí* počítat jako s životným (resp. potentním, viz II.3.2.1), a dané reflexivní užití je tak teoreticky možné interpretovat rovněž autokauzativně (III.2.2.1.2).

provést pomocí třetí moci“) i neinstruktažním čtením konverzním („takový skutek nastává působením třetí moci“).

(39) *plnost zlých vlhkostí v hlavě stojí-li [...], musí prvé hlava vyčistiti se a mozk posilniti i nervy vidělné spraviti* ČERHERB, 132r

(40) *zástavy zbytečné krve [...] k tekutie napravovati, moci třetie takový skutek uvodí se, a to s pomocí druhé moci* ČERHERB, 1r

Shodný počet 10 dokladů (a tedy i shodný 7% podíl) se dále uplatňuje u **typu zákonitostního**. Na rozdíl od instruktážní sémantiky přitom sémantika zákonitostní s neagentní interpretací nejenže nijak nekoliduje, nýbrž je s ní dokonce dobře kompatibilní, neboť zákonitá realizace určitého děje je plně v souladu s jeho nepodmíněností cílevědomou aktivitou (lidského) agentu. Příkladem je doklad (41), kde je zákonitý děj „obracení v hřích“ možné interpretovat jak jako děj samovolný (tj. spontánnostně), tak jako děj působený tím, kdo nenáležitě soudí (tj. deagentně); dále srov. např. doklad (42), jehož víceznačnost byla již komentována výše (III.5.1).

(41) *moc súdná urburéruov znamená rozsúzení v soudu všelijaké pře na ně slušné, nebo soud neslušný obrací se v hříech* PRÁVHORK, 3r

(42) *zboží skrz almužny, když se z víry dávají, se nezmenšuje, ale roste a rozmnožuje* ŽALMANŽ, XII

Jen nepatrně méně je zastoupen **situační typ možnostní**, který se uplatňuje u 9 dokladů, tj. u cca 6 % víceznačných užití. Ve většině z těchto dokladů se přitom vyskytuje sloveso *dělit*, zmíněné již v části III.5.2.2, srov. doklad (43), interpretovatelný spontánnostně (jako výsledný stav: „loket sestává ze 4 čtvrtí“) i deagentně („loket může člověk rozdělit na 4 čtvrti“). Jak vidno, možnostní sémantika se u tohoto slovesa (potenciálně) uplatňuje pouze v případě interpretace deagentní, což je i případ dokladu (44), srov. jeho spontánnostní interpretaci bez modálního významu („pokud se samo od sebe neodtrhne“) a deagentní interpretaci možnostní („pokud ho člověk nebude moci odtrhnout“); v dalších dokladech se naproti tomu možnostní modalita realizuje u obou plausibilních interpretací, srov. doklad (45) s interpretacemi „že by mohl změkknout“ (spontánnost) a „že by ho bylo možné změkčit“ (deagentizace).

(43) *loket se obecně dělí ve 4 čtvrtí, a kdyby 3 čtvrti lokte koupil, tehdy takto se znamená $\frac{3}{4}$* GOERLARITH, F2r

(44) *galbanum rozťáhnúti na šatku, přiložiti, chytí-li se pryskýře a neodtrhne li se, leč s kořenem, zhojitedlný jest. Pakli jináče, zlé strašlivé* ČERNÝMOR1506, G2v

(45) *tak sem to činil, až sem všečen otok zmalil, že byl jakžto ořech léskový, ale byl tvrdý jako kámen. A že sem nemněl, by mohl se rozpustiti, i přiložil sem cibuli velmi horkú pod popelem pečenú* LÉKRHAZ, 14

Posledním typem, v němž máme víceznačná užití relativně dobře doložena, je **situační typ nutnostní** s 8 víceznačnými doklady (tedy s necelým 6% podílem), srov. příklady (46)–(47), jejichž víceznačnost byla již komentována výše. Modální sémantiku nutnosti by v těchto

užitých bylo možné považovat za faktor podporující spíše interpretaci deagentní (neboť taková interpretace umožňuje vztáhnout nutnostní modalitu k agentu příslušného děje), ani interpretaci neagentní (spontánnostní v 46, konverzní v 47) však v těchto dokladech nelze rozhodně vyloučit.

(46) *nemá také to se děti, aby ženy neb baby křtily, Epiphanius [...] to kacířstvím nazývá ŽALMANŽ, 75–76*

(47) *báně plná hněvu božího převrátila se na hlavu jich a snad neodmladie se skrze vás kořenové jich CHELČLID, 97v*

Pouze jediným víceznačným dokladem je v databázi reprezentován **situační typ pragmaticky nepřímý**, jedná se o doklad (48), v němž jako mluvčí vystupuje obžalovaná, adresující svou řeč soudcům, přičemž žádost žalobců zde odkazuje k příslušné žalobě. Reflexivní užití *kdyby se vyplnila* tu lze interpretovat jak spontánnostně („kdyby došla naplnění, stala se skutkem“), tak deagentně („kdyby byla vyplněna“); v případě deagentní interpretace by přitom agentem byli oslovení soudcové (tj. šlo by o význam „kdybyste jejich žádost vyplnili“), a jednalo by se tudíž o referenci ke společensky vysoce postavenému diskurzivnímu adresátovi, která by zde mohla představovat potenciální motivaci pro užití reflexivní konstrukce.

(48) *sama převažena býti a sama pravda vítěziti má. Nebo oni [= žalobci], kdyby se jen žádost jejich vyplnila, málo by sobě toho vážili, by i dobrá pověst vaše [...] zahynouti měla SATPOD, 32r*

Jediným typem, který se u našich víceznačných dokladů vůbec neuplatňuje, je **situační typ performativní**. Za příčinu absence tohoto typu by kromě jeho nízkého podílu u deagentní konstrukce obecně (připomínáme, že jde o nejméně frekventovaný ze všech situačních typů, viz III.4.9) bylo možné považovat výraznou nekompatibilitu performativnosti s neagentní interpretací: performativní vyjádření nutně předpokládají existenci agentu, referenčně totožného s mluvčím, a případné víceznačné doklady by tak performativní platnost mohly mít pouze v jedné ze svých interpretací, přičemž lze formulovat hypotézu, že by výrazný sémantický rozdíl mezi oběma možnými čteními (performativním a neperformativním) mohl být z komunikačního hlediska nežádoucí.

Z podaného přehledu vyplývá, že cca 22 % víceznačných užití (celkem 31 dokladů) nenáleží k **žádnému z popsáných situačních typů**. Podíl nezařazených dokladů je tak výrazně vyšší, než je tomu u deagentní konstrukce obecně, což není nijak překvapivé, neboť vyšší míru víceznačnosti je obecně možné očekávat právě tam, kde daná užití zcela neodpovídají běžným typům kontextů, v nichž se příslušné jazykové prostředky obvykle používají. Agens je u nezařazených dokladů nejčastěji specifický (srov. příklad 49), přičemž může jít i o referenci k mluvčímu (50), méně často se pak uplatňuje agens generický (51). Doklad (49) je možno interpretovat spontánnostně jako „nevinnost vyšla na světlo“

i deagentně jako „nevinnost byla někým dokázána“, podobně v dokladu (50)²⁷⁷ může jít o spontánnostní význam „nemoudrost by vyplula na povrch“ i deagentní „nemoudrost bych já, autor, dokázal“, konečně doklad (51) lze interpretovat jako „pobožnost začala“ (spontánnost) i jako „pobožnost byla lidmi začata“ (deagentizace).

(49) *jeden řeholník [...] obžalován jest [...] naposledy obdržel ten kněz od pátera Chanovského požehnání, a když potom všecko se mu dobře podlé jeho žádosti dařilo a jeho nevinnost se dokázala, všecko to své štěstí modlitbám a zásluhám pátera Chanovského přičítal* TANNCHAN, 155–156

(50) *oni nevědí, proč takové proměny dělají; jestliže pro užitek duchovní, toho neviděti, než více vše pro užitky tělesné. A to jest zjevná nemoudrost. A mnoho by se zlého více našlo, ješto by se jích nemoudrost zjevná ukázala, ale pro dlouhosí se opustí* PŘELPŮV, 93

(51) *postavení jsou také jiní křížové neb Boží muky [...]. Od té doby i hned ještě v ty zlé časy pobožnost se na to místo začala* TANNHOR, 56

Stručný přehled distribuce víceznačných užití z hlediska jednotlivých situačních typů můžeme tedy uzavřít následujícím shrnutím: víceznačné doklady nejsou omezeny na jeden nebo několik málo situačních typů, naopak, objevují ve všech situačních typech s výjimkou typu performativního (kde by určující rys performativnosti byl zřejmě nekompatibilní s případnou neagentní interpretací). Pokud jde o zastoupení jednotlivých typů, nejvíce víceznačných dokladů máme doloženo v situačním typu okolnostním (mj. proto, že některé okolnosti jiných dějů mohou být konceptualizovány jak jako spontánní důsledky těchto dějů, tak také jako agentní děje s koreferenčním agentem) a metatextovém (kde jde především o strukturační formule), vyšší zastoupení než u deagentní konstrukce obecně dále vykazuje ještě situační typ zákonitostní (vzhledem ke kompatibilitě zákonitosti s neagentností). Výrazně větší než u deagentní konstrukce obecně (téměř dvojnásobný) je pak podíl dokladů nezařazených k žádnému situačnímu typu, mezi nezařaditelností a vyšší mírou víceznačnosti přitom existuje zřejmá souvislost.

²⁷⁷ V levém kontextu dokladu (50) je mimochodem možné pozorovat další deagentní prostředek, a sice infinitivní konstrukci (beze spony): *toho neviděti*.

III.6 Shrnutí analytické části

Závěrem analytické ještě stručně shrneme nejdůležitější poznatky prezentované v jejích čtyřech stěžejních kapitolách, aby došlo k propojení hlavních výsledků všech částí analýzy, a bylo tak zřetelné, z jakých úhlů pohledu bylo užívání reflexivní deagentní konstrukce zkoumáno a jakým závěrům jsme v tomto výzkumu dospěli.

V kapitole III.2 byl představen jazykový materiál, který je předmětem naší analýzy. Hlavním materiálovým zdrojem je vlastní, pro účely této práce vytvořená databáze, obsahující 3 150 dokladů reflexiva *se* pocházejících z období 15.–17. století (každé půlstoletí je reprezentováno minimálně 500 doklady); doklady byly excerpovány z celkem 58 různých textů, při jejichž výběru jsme usilovali o chronologickou i žánrovou vyváženost, přičemž byly preferovány texty nepřekladové, prozaické a zpracované v elektronických edicích (žádné z těchto kritérií ovšem nemohlo být aplikováno stoprocentně). U všech dokladů je uvedena informace o chronologickém zařazení, zdrojovém textu i konkrétní lokaci v něm a dále lemma výrazu (typicky slovesa), s nímž se v daném užití reflexivum *se* pojí; u dokladů deagentních je kromě toho anotována řada rysů, jejichž distribuce je v následujících kapitolách analyzována. Vzhledem k tomu, že byly do databáze excerpovány všechny výskyty reflexiva *se* (nejen ty deagentní), jsme v druhé části kapitoly III.2 představili též klasifikaci dalších funkcí, které toto reflexivum v našich dokladech plní; tato klasifikace je inspirována typologickou prací Geniušiené (1987) a primárně vychází z rozdílů v třírovinné valenci mezi reflexivním užitím a nereflexivním protějškem. Jelikož jsou jednotlivé v materiálu identifikované funkce reflexiva *se* vzájemně příbuzné, tvoří součást jejich stručného popisu rovněž upozornění na vztahy a přechody mezi nimi. Nejčastěji zastoupeným typem se v našich datech ukázala být (heterogenní) reflexiva nereverzibilní, z typů tvořících koherentní kategorie se nejvíce uplatňoval typ deagentní, autokauzativní a spontánnostní, následovaný dále reflexivy tantum, fakultativními, konverzními a vlastními. Deagentní užití přitom vykazují ze všech reflexivních typů největší lexikální pestrost. Jednotlivé reflexivní funkce chápeme jako prototypy, mezi nimiž nejsou ostré hranice, v závěru kapitoly byla proto popsána metoda práce s doklady umožňujícími více různých interpretací.

V kapitole III.3 bylo analyzováno užívání deagentní konstrukce z hlediska jejich jednotlivých formálních i významových rysů. Deagentní užití tvoří necelých 19 % všech výskytů reflexiva *se*, jejich podíl přitom v čase narůstá, a to z 6 % v první polovině 15. století na 31,5 % ve druhé polovině 17. století; excerpované texty se ovšem od sebe mírou zastoupení deagentní konstrukce vzájemně odlišují, obecně vyšší bývá tato míra v textech instruktážních či jinak naučných (nejvyšší je v ŠTAJŽÁČ a GOERLARITH). U celkových 593 deagentních užití máme doloženo dohromady 257 různých lemmat, a zatímco většina těchto lemmat se v našich datech uplatňuje pouze jednou, zastoupení 8 sloves (*díti₁*, *psáti*, *nacházeti*, *dávati*, *jmenovati*, *klásti*, *nalézati* a *najíti*) je naproti tomu výrazně častější. Téměř vždy se

v deagentní konstrukci jedná o slovesa nereflexivní a v 97 % o tranzitivní, zřetelná je u sloves dále tendence k akčnosti (77 %) a k imperfektivnosti (76 %). Pokud jde o slovesné tvary, téměř výhradně se uplatňují určité tvary ve třetí osobě, výrazná je dále tendence k afirmativnosti (90 %), k absenci modálních sloves (79 %; v ostatních případech jsou nejčastěji užívána modální slovesa *míti* a *moci*) a k singuláru (78 %); z hlediska způsobu a času je jasně nejčastější kategorií přezens (70 %; v ostatních případech se uplatňují nejčastěji kondicionál nebo préteritum). V cca 87 % se jedná o užití se subjektem, ten je nejčastěji neživotný (91 %), typicky stojí slovosledně před slovesem (71 %) a může být stejně dobře kontextově zapojený jako nezapojený. Agens se pak vždy vyznačuje rysem lidskosti, v naprosté většině dokladů je nevyjádřený (95 %; v ostatních případech se k jeho vyjádření používá nejčastěji předložka *od*) a většinově referuje k otevřené množině osob (v 71 % je univerzální nebo generický). Z dalších vlastností jsme konstatovali ještě 76% převahu dokladů s generalizovaným dějem a ukázali jsme též některé kontexty, v nichž je reflexivní konstrukce užitá paralelně s opisným pasivem. U některých ze zkoumaných rysů byl pro uvedené období doložen diachronní vývoj, jednotlivé změny přitom mají většinou charakter postupného vyrovnávání (oslabování tendence k imperfektivnosti, akčnosti a afirmativu či nárůst původně jen řídkého užívání modálních sloves), jen v jednom případě je tomu naopak (ústup okrajového vyjadřování agentu); u některých změn pak bylo možné konstatovat jistou relativní chronologii.

V části III.4 byl podán popis jednotlivých situačních typů, jehož smyslem bylo ukázat, v jakých (široce chápaných) kontextech se reflexivní deagentní konstrukce v daném období typicky užívala. Abstrakcí od konkrétních vyjadřovaných obsahů jsme dospěli k 9 typům, nejčastější jsou přitom dva z nich: typ habituální, vyjadřující zobecnění nad opakovanými či durativními ději s reálnou modalitou (18 %), a typ možnostní, v němž je vypovídáno o (ne)realizovatelnosti daného děje (17 %, tento typ ovšem nemáme doložen z první poloviny 15. století). S jistým odstupem se dále uplatňují typy metatextový, sloužící k vyjádření se o obsahu nějakého textu (13 %, v diachronním pohledu však dochází ke zřetelnému poklesu jeho relativní frekvence v čase), okolnostní, vymežující obecně pojaté hypotetické okolnosti jiného děje (12 %), instruktážní, uvádějící, jak má člověk při vykonávání nějakého děje postupovat (11 %), a nutnostní, podávající děj jako obecně (subjektivně či objektivně) žádoucí (10 %); spíše okrajově jsou konečně zastoupeny situační typy zákonitostní, označující děje, které se v určité situaci zákonitě odehrávají (3 %), pragmaticky nepřímý, kde se mluvčí z pragmatických důvodů vyhýbá vyjádření agentu na prominentní syntaktické pozici (3 %), a performativní, kde je reflexivním užitím vyjadřovaný děj vykonáván (2 %). (Necelých 12 % dokladů nebylo zařazeno k žádnému z těchto typů.) U každého situačního typu jsme popsali charakteristické vlastnosti příslušných dokladů, největší rozdíly napříč typy přitom vykazují rysy generalizovanosti děje a reference agentu, na jejichž základě lze situační typy rozdělit na dvě poměrně odlišné skupiny, další zřetelné rozdíly se týkají např. přítomnosti modálních sloves, slovesného způsobu a času či slovesného vidu. Ukázali jsme také, že je pomocí

situačních typů možné popsat motivaci mluvčích pro užití deagentní konstrukce: u řady typů je nízká míra prominence agentu motivována jeho univerzální či generickou referencí, u typu metatextového není agens komunikačně podstatný vzhledem k funkci odkazovat na jiný text, u typu performativního má agens nízkou prominenci kvůli soustředění pozornosti na samotný děj (který je daným užitím přímo realizován; agens je navíc zřetelný z kontextu), u typu pragmaticky nepřímého je pak výrazným motivem zmíněná snaha vyhnout se agentovu pojmenování (případně ho pojmenovat na méně prominentní syntaktické pozici).

V části III.5 jsme konečně obrátili pozornost k dokladům víceznačným, umožňujícím kromě interpretace deagentní rovněž čtení spontánnostní či (méně často) čtení konverzní, právě taková víceznačnost je totiž předpokládána pro kontexty, v nichž reflexivní deagentní konstrukce původně vznikala. Tato víceznačná užití představují dohromady více než 4,5 % všech výskytů reflexiva *se*, z diachronního hlediska přitom jejich relativní zastoupení v čase klesá. Ukázali jsme, že v těchto případech může některou z více možných interpretací podporovat široce chápaný kontext, např. tehdy, je-li víceznačný doklad vyjádřen v kontextu obsahově či formálně paralelních dějů pojatých jednoznačně agentně/neagentně, je-li v jiném kontextu jednoznačně agentně/neagentně ztvárněn tentýž obsah, jde-li o překlad jinojazyčného originálu nebo odpovídá-li jedna z interpretací lépe celkovému vyznění dané pasáže (má-li tato např. instruktážní charakter). Dále jsme sledovali, v jakých rysech se víceznačná užití odchylojí od deagentních dokladů obecně: jejich specifčnost kromě odlišných lexikálních preferencí spočívá v silnějších omezeních kladených na tranzitivnost slovesa, akčnost děje, nepřítomnost modálních sloves, přítomnost subjektu a jeho neživotnost, slabší jsou naproti tomu omezení kladená na imperfektivnost, přítomní tvary či generalizovanost děje, dalším specifkem je rovněž přítomnost formálně i sémanticky neprototypických agentů; žádná specifčnost víceznačných dokladů nebyla naopak shledána u rysů osoby a čísla, (ne)přítomnosti negace či kontextové zapojenosti subjektu. Nakonec jsme ukázali, že z hlediska situačních typů se víceznačná užití uplatňují ve všech typech s výjimkou typu performativního, nejvíce jsou přítom soustředěna do typu okolnostního a metatextového; vyšší než u deagentních užití obecně je kromě toho u víceznačných dokladů podíl typu zákonitostního a rovněž podíl dokladů nezařazených k žádnému situačnímu typu (u nichž je vyšší míru víceznačnosti možné očekávat vzhledem k tomu, že se zde nejedná o žádný z popsaných prototypických deagentních kontextů).

IV. ZÁVĚR

Tématem této práce byla reflexivní deagentní konstrukce v češtině, a to z diachronního hlediska. V teoretické části jsme práci zasadili do obecného teoretického rámce, shrnuli jsme nejdůležitější známé poznatky o zkoumané konstrukci a tyto poznatky jsme zapojili do kontextu mezinárodní lingvistické literatury věnující se reflexivitě či deagentizaci (především literatury typologické a gramatikalizační), následně jsme v části analytické představili výzkum užívání reflexivní deagentní konstrukce založený na autentickém jazykovém materiálu pocházejícím z češtiny 15.–17. století, který zmapoval zastoupení konstrukce z hlediska chronologického i z hlediska distribuce napříč různými texty, popsal jednotlivé rysy, kterými se doložená užití této konstrukce ve sledovaném období vyznačují, a identifikoval typické kontexty, v nichž se sledovaná konstrukce v příslušných textech uplatňuje. Poznatky, k nimž jsme v této práci dospěli, jsme podrobně shrnuli v závěrečných pasážích teoretické i analytické části, popřípadě i ve shrnutích jednotlivých dílčích kapitol; zde v samém závěru práce proto již pouze výběrově upozorníme na (z našeho pohledu) nejdůležitější dosažená zjištění, přičemž se zaměříme na to, v jakém jsou tato zjištění vztahu k dosavadnímu stavu poznání dané problematiky, jak na tento dosavadní stav navazují a v čem jej obohacují; kromě toho tu nastíníme také některé možnosti, které se v této souvislosti nabízejí pro případný budoucí výzkum.

Pokud jde o nejvýznamnější přínosy práce, z výkladů teoretických považujeme za nejzásadnější již naznačené zapojení poznatků o české reflexivní deagentní konstrukci do kontextu toho, co o fungování reflexivity i deagentizace v kroslingvistickém pohledu uvádějí především práce typologické, které dosud často (ke škodě věci) nebyly v bohemistických textech na dané téma dostatečně reflektovány; jak jsme přitom ukázali, tyto práce nám přinášejí řadu relevantních informací, a to jak o synchronních aspektech dané problematiky, tak o jejích aspektech diachronních. Co se týče aspektů synchronních, vysvětlili jsme, že rozsah funkcí českého reflexiva *se* plně odpovídá tomu, jak slovesná reflexivita funguje napříč jazyky, a to ať už toto její fungování nazíráme z hlediska valenčního (tj. sledujeme-li typy změn ve slovesné valenci, které s sebou reflexivita přináší), nebo z hlediska lexikálněsémantického (tj. sledujeme-li, s jakými lexikálněsémantickými skupinami sloves se reflexivní znační pojí), což vylučuje, že by konfigurace funkcí českého reflexiva *se* byla pouze náhodná a zároveň to podtrhuje vzájemnou souvislost mezi jednotlivými reflexivními funkcemi.

Ještě významnější jsou pak prezentované typologické poznatky o jednotlivých reflexivních aspektech diachronních, neboť u diachronního rozměru lze v dosavadní bohemistické literatuře konstatovat zásadní mezery. V této souvislosti jsme vyložili, že je v oblasti reflexivity napříč jazyky doložen obvyklý gramatikalizační vývoj, postupující od původní funkce vlastněreflexivní přes další subjektivní reflexivní funkce (především

autokauzativní) až k funkci spontánnostní a odtud dále k funkci deagentní, která se realizuje nejprve ve strukturách se subjektem, teprve následně potom i v užitích bezsubjektových; dále jsme vysvětlili, že přímým důsledkem tohoto vývoje je (jak vyplývá z různých teoretických modelů tohoto gramatikalizačního procesu) mimo jiné existence víceznačných užití, zakládající nutnost pracovat s předpokladem neostrých hranic mezi jednotlivými reflexivními typy. Kromě toho jsme se částečně věnovali i dalším vývojovým procesům, které typologická literatura v souvislosti s gramatikalizací reflexivních prostředků popisuje a jímž je zejména proces obnovení, který se v případě češtiny projevuje postupným ústupem reflexiva *se* z funkce zájmena a jeho nahrazováním v této funkci komplexnější formou *sebe*.

Pokud jde o provedenou analýzu materiálovou, lze její nejvýznamnější výsledky rozdělit na ty, které dosavadní poznatky z bohemistických prací potvrzují, na ty, které je nepotvrzují a konečně (což je nejdůležitější) na zjištění nová. Mezi poznatky potvrzené patří především ten o relativním frekvenčním nárůstu užívání reflexivní deagentní konstrukce v 16. století, který nezávisle na sobě shodně uvádějí Štícha (1988) i Meyer (2010) a který se (na pozadí celkového užívání reflexiva *se* v příslušném období) projevil rovněž v datech našich. Potvrzena byla pochopitelně rovněž možnost vyjadřovat v reflexivních deagentních užitích agens, kterou uvádějí oba zmínění autoři, oproti nimž²⁷⁸ jsme ovšem informaci o této možnosti doplnili navíc též údajem o míře jejího využívání, které bylo, jak jsme ukázali, spíše jen okrajové (opět v souladu s tím, co uvádí typologie). Konečně náš výzkum potvrdil i velké rozdíly v míře užívání reflexivní deagentní konstrukce napříč zdrojovými texty, které konstatuje Štícha (1988), na rozdíl od něj jsme však tyto rozdíly navíc vztáhli také k žánrové charakteristice těchto textů, byť je nutno zdůraznit, že žánrová charakteristika zdaleka není jediným faktorem, který má na míru užívání sledované konstrukce v daném textu vliv.

Mezi poznatky nepotvrzené patří naproti tomu výraznější frekvenční nárůst užívání intransitivních sloves, o nichž Meyer (2010) předpokládá, že se od poloviny 16. století začínají objevovat častěji – jak jsme uvedli, je frekvence intransitivních sloves v našich datech velmi nízká po celé sledované období, byť je třeba připustit, že tento závěr výrazně závisí na přesném vymezení kategorie tranzitivnosti i na samotném způsobu zjišťování hodnot této kategorie u jednotlivých konkrétních staro- a středněčeských sloves. Z Meyerových výkladů jsme zpochybnili rovněž tvrzení o tom, že mají nejstarší česká deagentní užití modalizovaný význam – nejstarší období užívání deagentní konstrukce sice nebylo přímo předmětem naší analýzy, nicméně jsme argumentovali, že užití uváděná Meyerem nejsou obecně vzato specifická svým modálním významem, nýbrž spíše svou zvláštní diskurzí (strukturní) funkcí. Z výkladů Štíchových (1988) pak nebyla potvrzena hypotéza o původní funkční synonymii reflexivní deagentní konstrukce s opisným pasivem, nebyla ovšem ani zcela vyvrácena, neboť k jejímu důslednému ověření by bylo třeba kromě reflexivních

²⁷⁸ Štícha (1988, s. 25) v této souvislosti pouze uvádí, že vyjadřování agentu „nebylo u reflexivního pasíva výjimkou“.

dokladů zahrnout do výzkumu rovněž užití opisného pasiva, což přesahovalo možnosti této práce; přesto se zdá, že některá naše zjištění týkající se reflexivní deagentní konstrukce příliš formulované hypotéze nenasvědčují, konkrétně se jedná o převahu imperfektivního vidu, generického či univerzálního agentu a také o některé rysy ukazující na spíše nízkou míru prominence pacientu (jeho dominantní neživotnost a dále skutečnost, že vyjadřovaný děj je často nad množinou pacientů generalizován).

Za nejvýznamnější přínos provedeného materiálového výzkumu ovšem pokládáme zcela nové poznatky, které byly o užívání reflexivní deagentní konstrukce v 15.–17. století zjištěny, konkrétně se jedná jednak o podrobný přehled formálních i významových rysů analyzovaných deagentních užití, jednak o popis typických kontextů (situačních typů), v nichž se tato konstrukce ve sledovaném období užívala. Tyto popisy jsou přitom jistě zajímavé samy o sobě, neboť poskytují relativně detailní obraz o fungování dané konstrukce ve zkoumaném období, kromě toho však navíc mohou do budoucna sloužit jako východisko i pro případné porovnání užívání této konstrukce s užíváním deagentních prostředků dalších nebo pro porovnání se situací v dalších fázích historického vývoje češtiny. V neposlední řadě lze snad z materiálové analýzy považovat za přínosný ještě podaný (stručný) přehled užití víceznačných, kterým doposud v literatuře nebyla věnována systematická pozornost, což lze zřejmě vysvětlit tím, že byly tyto případy implicitně pokládány za jev okrajový a nepravidelný; jak jsme ovšem vyložili, z hlediska diachronní změny se jedná o užití naprosto klíčová, která tudíž při analýze nelze v žádném případě opomíjet.

Nyní na samotném konci práce se ještě ve stručnosti zmíníme o možnostech nabízejících se pro případný další výzkum, jenž by na předloženou práci mohl v budoucnu navázat a stav poznání dané problematiky tak žádoucím způsobem dále prohloubit.

Pro rozsáhlé materiálové zkoumání vidíme v této souvislosti zejména dva možné základní směry. První z těchto směrů spočívá v rozšíření předloženého výzkumu i na další chronologická období vývoje češtiny, aby bylo v konečném důsledku možné pokrýt celé časové rozpětí, v němž se reflexivní deagentní konstrukce v češtině užívala, a zmapovat tak její kompletní vývoj od počátků až po současnost. Analýza materiálu ze staršího období, než bylo námi sledované 15.–17. století, by se mohla zaměřit na počáteční stádia užívání dané konstrukce, přičemž by se mimo jiné mohla pokusit identifikovat lokus předpokládané reanalýzy, tj. popsat, v jakých kontextech se začal deagentní význam u reflexivních užití poprvé objevovat, jakými rysy se tato užití vyznačují (např. zda jsou nějakým způsobem omezena lexikálně apod.) či zda případně odpovídají některému ze situačních typů představených v této práci. Analýza mladšího materiálu by pak umožnila popsat pozdější vývoj deagentní konstrukce, a to mimo jiné z hlediska vývojových tendencí, na jejichž existenci ukazují zde prezentovaná data – např. by tak bylo možné ověřit, zda v 18. století došlo k předpokládanému dalšímu nárůstu frekvence deagentních užití, jestli lze i pro toto století konstatovat vysoký podíl užívání modálních sloves (srov. nárůst jejich frekvence ve století předcházejícím) apod.; dále by se v mladším období bylo možné zaměřit také na

průběh očekávaného ústupu formálního vyjadřování agentu. Výsledky zkoumání starších i mladších vývojových fází užívání české reflexivní deagentní konstrukce by přitom bylo lze s našimi poznatky (týkajícími se 15.–17. století) snadno komparovat; kromě toho by bylo pochopitelně možné orientovat další výzkum také na ověření těchto našich (zde prezentovaných) poznatků pomocí rozboru dalšího jazykového materiálu pocházejícího z příslušných tří století.

Druhý z uvažovaných směrů pak spočívá v rozšíření provedeného výzkumu i na další české deagentní konstrukce, jako jsou zejména tzv. opisné pasivum (s pomocným *být* i bez něj), transponovaná užití různých hodnot kategorie osoby (včetně dnes již pouze okrajových užití třetí osoby singuláru) či konstrukce slovesa *být* s infinitivem. Cílem takového rozšíření by bylo všechny tyto funkčně příbuzné konstrukce navzájem porovnat, tedy popsat, jaké jsou v jejich distribuci vzájemné shody a jaké rozdíly; výsledkem tohoto porovnání by pak mohla být charakteristika „dělby práce“ mezi všemi těmito prostředky, tj. vymezení jejich relativní pozice v širším funkčním prostoru, které by z hlediska metodologického mohlo být inspirováno studii jako Sansò (2006) či Fried (2006), jež jsme v této práci také stručně představili. Příslušný výzkum by měl brát v úvahu jak frekvenci jednotlivých konstrukcí, tak jejich jednotlivé dílčí rysy (týkající se sloves, jejich tvarů, jednotlivých participantů apod.), kromě toho by mohl rovněž ověřit, zda je pro mezikonstrukční srovnání užitečné zde prezentované rozvržení jednotlivých situačních typů. Soustředit by se přitom tento výzkum pochopitelně mohl nejen na námi sledované časové rozmezí 15.–17. století, ale také na období další, aby bylo možné postihnout celkový vývoj konkurence různých zkoumaných deagentních konstrukcí v čase. Jednou z konkrétních otázek, na něž by se mohl zaměřit, je např. otázka možné souvislosti mezi nárůstem užívání reflexivní deagentní konstrukce a ústupem zmíněné transpozice třetí osoby singuláru, tj. zda a případně do jaké míry se obě tyto konstrukce vyskytovaly v podobných typech kontextů apod.

Kromě právě uvedených dvou hlavních směrů možného dalšího výzkumu se v souvislosti s diachronním vývojem reflexivní deagentní konstrukce nabízejí také některá další, již spíše dílčí a specializovanější témata. První z těchto témat představují frekventovaná lemmata: jak jsme uvedli, některá slovesa (např. *nacházeti*, *jmenovati*, *díti*₁ či *psáti*) se podle našich dat v deagentní konstrukci vyskytují výrazně častěji než ostatní, což je v řadě případů možné považovat za příznak lexikalizace jejich reflexivní podoby – předpokládané lexikalizační procesy by přitom pochopitelně bylo žádoucí podrobněji zmapovat, a to s oporou o širší materiál excerptovaný na základě již cíleného vyhledávání konkrétního lexikálního obsazení. Dalším zajímavým tématem by mohla být deagentní užití, která neodpovídají žádnému ze zde popsanych situačních typů – jak jsme uvedli, tvoří tato užití více než 10 % našich dokladů, a nabízí se proto otázka, zda by i v těchto případech (nebo alespoň v jejich části) nebylo možné nějakým způsobem souhrnně popsat motivaci pro uplatnění deagentní konstrukce (otázkou např. je, zda a případně jakou zde hraje roli míra prominence pacientu apod.) a zároveň tak (alespoň částečně) vysvětlit doloženou distribuci

rysů, kterými se daná užití vyznačují. Konečně by bylo lze provést rovněž specializovaný výzkum uplatnění reflexivní deagentní konstrukce v textech překladových, aby bylo možné odpovědět na otázku, k překladu jakých struktur překladatelé zkoumanou konstrukci typicky využívali a co to případně vypovídá o jejím funkčním rozpětí.

Volněji pak s užíváním reflexivní deagentní konstrukce souvisí ještě jedno téma, na něž jsme v průběhu této práce upozornili a které by jistě zasluhovalo zvláštní pozornost: tímto tématem je vznik a vývoj reflexivní konstrukce dispoziční (dobře známé z češtiny současné). Jak jsme uvedli, v našich datech se žádné doklady, které by této konstrukci přímo odpovídaly, nevyskytují, identifikovali jsme ovšem některé kontexty (charakterizované mimo jiné přítomností evaluativních adverbii), které by pro vznik dispoziční konstrukce mohly sloužit jako zdrojové. Úkolem do budoucna je proto průběh gramatikalizace dispoziční konstrukce podrobně popsat; zdá se přitom, že příslušný výzkum se bude muset materiálově opírat především o mladší období, než jakými jsme se zabývali my zde. Výsledný popis by měl mimo jiné přinést odpověď na otázku, jaká je přesná povaha diachronního vztahu mezi konstrukcí deagentní a konstrukcí dispoziční a zda má vznik dispoziční konstrukce skutečně souvislost s kontexty, které jsme v této práci popsali v rámci možnostního situačního typu.

Jak z uvedeného vyplývá, zůstává v souvislosti s diachronním pohledem na českou reflexivní deagentní konstrukci ještě řada otevřených otázek. Bylo nám ctí, že jsme se mohli dané problematice (v příslušném rozsahu) věnovat, a s radostí přivítáme každý další výzkum, který na předloženou práci případně v budoucnu naváže.

V. SEZNAM ZKRATEK A PRAMENŮ

Níže podáváme přehled zkratk staro- a středněčeských památek a pramenů, které jsou v předložené práci obsaženy. Zahrnutý jsou zde jak zkratky textů, z nichž byl čerpán materiál do databáze dokladů reflexiva *se* (sloužící jako základní východisko pro výzkum popsany v analytické části práce), tak také zkratky textů, z nichž bylo v práci citováno pouze příležitostně.

U každé zkratky je uvedeno, jaký text tato zkratka označuje, a také chronologické zařazení dané památky (případně pramene, pokud se doba jeho vzniku od předpokládané doby vzniku příslušné památky výrazně liší). U textů, z nichž byly excerpovány doklady do materiálové databáze, dále specifikujeme, s jakou edicí či elektronickým přepisem jsme případně pracovali, a pokud je k dispozici, přidáváme rovněž odkaz na online dostupnou fotokopii původního rukopisu či starého tisku. Na elektronické edice zpřístupněné prostřednictvím portálu Vokabulář webový odkazujeme označením „VW“, u edic tištěných uvádíme plný bibliografický údaj, další elektronické prepisy pak charakterizujeme označeními „OVJ“ pro interní materiály oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český, „KČHT“ pro prepisy z Korpusu českých humanistických textů (viz část III.2.1.2) a konečně „DKČS“ pro prepisy obsažené v digitální knihovně České sněmy.²⁷⁹

U všech zkratk převzatých ze Staročeského slovníku (1968), Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny (Nejedlý et al., 2012) a textových bank či edičního modulu Vokabuláře webového signalizujeme v závorce příslušný zdroj („StčS“, „LDHBČ“ nebo „VW“), v němž je možné nalézt o daném textu další informace.

- ALXH *Alexandreida*, zlomek jindřichohradecký; přelom 13. a 14. stol., rukopis z 1. pol. 14. stol. (StčS)
- ARTSNĚM1532 *Léta božieho tisícieho pětistého třidcátého druhého ... tento sněm obecný držán byl jest ode všech tří stavuo království českého...*; 1532; el. prepis DKČS, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_65_E_2325_423IH09-cs [cit. 13. 7. 2018]
- ARTSNĚM1575 *Tito artikulové na sněmu obecním království českého, kterýž držán byl ... a zavřín léta božího M D LXXVho...*; 1575; el. prepis KČHT, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-PARK_G_24492_4AMQHM0-cs (exemplář z pražské Parlamentní knihovny), <https://books.google.cz/books?id=5FBjAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=cs#v=onepage&q&f=false> (exemplář vídeňský) [cit. 23. 7. 2018]²⁸⁰

²⁷⁹ Dostupné online: <<http://www.psp.cz/eknih/snemy/index.htm>> [cit. 25. 7. 2018].

²⁸⁰ K rozdílu mezi těmito exempláři viz část III.3.2.5.

- ARTSNĚM1611 *Tito artikulové na sněmu obecném aneb generálním, kterýž držán byl ... léta Páně tisícího šestistého jedenáctého...*; 1611; el. přepis DKČS, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_54C1521611B_0VXBYS0-cs [cit. 23. 7. 2018]
- ARTSNĚM1683-4 *Tito artikulové na sněmu obecným, který držán byl léta 1683....*; 1684; el. přepis OVJ, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_54C1521683161EBC576-cs [cit. 23. 7. 2018]
- BARTOŠKRON Bartoš Písař, *Kronika o pozdvižení jedněch proti druhým v obci pražské; 1524–1530*, rukopis z 1601; el. přepis KČHT, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_XVII_C_4_3F6NCH8-cs [cit. 23. 7. 2018] (LDHBC)
- BAWARN *Vévoda Arnošt*; 14. stol., rukopis z 1472 (StčS)
- BECKPOS Jan Beckovský, *Poselkyně starých příběhův českých*, 2. díl; 1716–1718 (LDHBC)
- BIBLDRÁŽD *Bible drážd'anská*; 2. pol. 14. stol. (StčS)
- BŘEZKRON *Husitská kronika*; 2. pol. 15. stol., rukopis z 1619 (StčS)
- BŘEZSNÁŘM Vavřinec z Březové, *Kniehy snového vykládanie*; poč. 15. stol., rukopis z pol. 15. stol.; el. edice VW (StčS)
- BUDYŠ *Budyšínský rukopis*; památky z 1420, rukopis z 1448; el. přepis OVJ (StčS)
- CESTKABK Martin Kabátník, *Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta*; přelom 15. a 16. stol.; el. edice VW (StčS)
- CESTMANDM *Cestopis tzv. Mandevilla*; poč. 15. stol., rukopis z pol. 15. stol. (StčS)
- CESTMITRD *Příhody Václava Vratislava z Mitrovic*; 1599 (LDHBC)
- CESTPREF Oldřich Prefát z Vlkanova, *Cesta z Prahy do Benátek*; 1563 (LDHBC)
- ČERHERB Jan Černý, *Knieha lékařská, kteráž slove herbář neb zelinář*; 1517; el. přepis OVJ, fotokopie na <https://books.google.cz/books?vid=NKP:1002296195&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> [cit. 23. 7. 2018] (LDHBC)
- ČERNÍNKOR *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*; 1645–1648; el. přepis OVJ (LDHBC)
- ČERNÝMOR1506 *Spis o nemocech morních, kterak se mají lidé chovati před tím i po tom času*; konec 15. stol., tisk z 1506; el. edice VW (VW)

- DAČPAM Mikuláš Dačický z Heslova, *Paměti*; před 1626 (LDHBČ)
- DIVDĚV *Div veliký a pravdivý při jedné sprostné děvečce sedlské...*; 1612; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-KKPS_AS_XVIII_6_4B6LAH3-cs [cit. 24. 7. 2018]
- DIVRAK *Rakovnická vánoční hra*; 80. léta 17. stol. (LDHBČ)
- DIVSOUSED Jindřich Khintzer Přibyslavský, *Komedie o vzkříšení Páně*; 1656; edice: *Selské čili sousedské hry českého baroka* (ed. Z. Kalista). Praha: Melantrich, 1942, s. 69–102 (LDHBČ)
- DOBŘVĚNÍK *Věnik fíkový, to jest zastření aneb výmluva všelikého opilce...*; 1588; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-KKPS_AC_XI_81_0JNWJXC-cs [cit. 24. 7. 2018]
- EVSEIT *Evangeliář seitenstettenský*; 1. pol. 14. stol. (StčS)
- FRANTPRÁV *Frantovy práva*; 1518; el. edice VW (LDHBČ)
- FRIDROZ *Naše, Fridricha, z Boží milosti krále českého ..., otevřené rozepsání, proč jsme korunu království českého ... na sebe přijali*; 1619; el. přepis KČHT, fotokopie na <https://books.google.cz/books?id=DLpiAAAaAAJ&printsec=frontcover&hl=cs#v=onepage&q&f=false> [cit. 24. 7. 2018]
- GESTAM *Gesta Romanorum*; 2. pol. 14. stol., rukopis z 1473 (StčS)
- GOERLARITH Jiří Goerl z Goerlštejna, *Arithmetica, to jest knížka početní neb umění počtův na linách a cifrách...*; 1577; el. přepis KČHT, fotokopie na <https://books.google.cz/books?id=T5tbAAAaAAJ&printsec=frontcover&hl=cs#v=onepage&q&f=false> [cit. 22. 8. 2018]
- HAMMERKRON Jan Florián Hammerschmidt, *Historie klatovská*; 1699; fotokopie na <https://books.google.cz/books?vid=NKP:1002290066&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> [cit. 24. 7. 2018] (LDHBČ)
- HJKKRON Václav Hájek z Libočan, *Kronika česká*; 1541; el. přepis KČHT, fotokopie na <https://books.google.cz/books?vid=NKP:1002040032&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> [cit. 24. 7. 2018] (LDHBČ)
- HRADMAR *Pláč svaté Mařie*; 60. léta 14. stol. (StčS)
- HRADPROK *Legenda o sv. Prokopu*; 60. léta 14. stol. (StčS)
- HUSVÝKLB *Výklad viery, desatera božieho prikázanie a modlitby Páně*; 1412 (StčS)
- HUSZRCK Jan Hus, *Zrcadlo člověka hříšného, tzv. větší*; rukopis z 1469 (StčS)

- HUSZRCN Jan Hus, *Zrcadlo člověka hříšného, tzv. větší*; rukopis z pol. 15. stol.; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_XI_C_3_46JH00F-cs [cit. 24. 7. 2018] (StčS)
- HVĚZD *Hvězdářství krále Jana*; pol. 15. stol.; el. edice VW (StčS)
- HYN *Sborník veršovaných a prozaických skladeb Hynka z Poděbrad*; 2. pol. 15. stol. (StčS)
- CHELČLID Petr Chelčický, *O trojím lidu řeč*; 1. pol. 15. stol., rukopis z 1508; el. edice VW (StčS)
- JAKVEČV Jan Čapek, *Knížky o večeri Páně*; rukopis z 1432/3; el. edice VW (StčS)
- JESOHLÁŠ Jan Jessenius, *K jich milostem stavům Království českého ... z stran vzdělání a vyzdvižení akademie pražské rektora doktora Jessenia ... učiněné ohlášení*; 1619; el. přepis KČHT
- KÁZLEG *Sbírka kázání založených na legendách*; pol. 15. stol.; el. edice VW (StčS)
- KÁZNEPMED *Medotekoucí sláva na hůře Libanu*; 1727–1736 (LDHBČ)
- KOMLAB Jan Amos Komenský, *Labyrint světa a lusthauz srdce*; vydání z 1631; edice: *Veškerých spisů Jana Amose Komenského svazek XV.* (ed. J. V. Novák). Brno: ÚSJUM, 1910, s. 181–328; fotokopie na <https://books.google.cz/books?id=e9BfAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=cs#v=onepage&q&f=false> [cit. 25. 7. 2018] (LDHBČ)
- KRISTA *Život Krista Pána*; pol. 14. stol., rukopis z 1360/80 (StčS)
- KRONŽIŽKA *Kronika velmi pěkná o Janovi Žižkovi, čeledínu krále Václava*; pol. 15. stol., rukopis z 2. pol. 15. stol.; el. edice VW (StčS)
- KUCHKOŠ Evermod Košetický, *Knih kuchařská*; 2. pol. 17. stol.; edice: *Malý svět jest člověk aneb Výbor z české barokní prózy* (ed. M. Sládek). Jinočany: H&H, 1995, s. 128–132
- KUCHROD Bavor Rodovský z Hustiřan, *Kuchařství, to jest Knížka o rozličných krmích...*; 1591 (LDHBČ)
- LÉKFRANTA *Lékařství neznámého františkána*; pol. 15. stol. (StčS)
- LÉKJÁDROBRN *Knihy lékařské*; 2. pol. 15. stol., rukopis z 1502–1503; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-MZKB_RKP_156_1NU2DW7-cs [cit. 25. 7. 2018] (VW)
- LÉKRHAZ *Rhazesovo Ranné lékařství*; 1. pol. 15. stol., rukopis z 2. pol. 15. stol., el. edice VW (StčS)

- LETMUZ *Staré letopisy české; pol. 15. stol.; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NMP_IV_E_29_13TFB4A-cs [cit. 25. 7. 2018] (StčS)*
- LISTANNA *Dopisy Anny z Litoměřic; 1567–1586; el. edice VW*
- LISTDOROTA *Dopisy Doroty z Krumlova; 1550–1553; el. edice VW*
- LISTVORŠILA *Dopisy Voršily Tachovské z Tachova; 1601–1609; el. edice VW*
- LISTZIKM *List krále Zikmunda panu Haškovi; 1432; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_III_G_16_2R0BJG9-cs [cit. 25. 7. 2018] (StčS)*
- LYRVIL *Staročeská lyrika (ed. J Vilikovský). Praha: Melantrich, 1940 (StčS)*
- MARTKRONA *Martimiani aneb Římská kronika, přel. Beneš z Hořovic; konec 14. stol., rukopis okolo r. 1445 (StčS)*
- MITISPOV *Augustýn Mitis, Kázání o povětrí, kteréž léta tohoto ... na mnoha místech bylo a nemálo škod podělalo...; 1619; el. přepis KČHT, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_54_S_336_0JCLQKC-cs [cit. 25. 7. 2018]*
- MÜNSTKOSM *Sebastian Münster, Kozmografía česká, to jest vypsání o položení krajin neb zemí i obyčejích národuov všeho světa...; 1554; el. přepis KČHT, fotokopie na <https://books.google.cz/books?id=8mtYAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=cs#v=onepage&q&f=false> [cit. 25. 7. 2018] (LDHBC)*
- NAUČROD *Naučení Ludvíka z Pernštejna rodičům o vlastním vychování; 2. pol. 15. stol., rukopis z přelomu 15. a 16. stol.; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=KNM_-NMP_V_H_30_23RA8O1-cs [cit. 25. 7. 2018] (StčS)*
- NOVINYDVOJE *Dvoje noviny, první, co se v městě Losanně ... stalo, druhé z Frankrejchu, jaká příhoda stala se v městě Nantia...; 1589; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_65_E_203_1_49PG508-cs [cit. 25. 7. 2018] (VW)*
- NOVINYSTRAŠ *Noviny strašlivé o žalostivé a hrozné záhubě a škodě...; 1574; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-KKPS_BC_VI_115_04R5XD3-cs [cit. 25. 7. 2018]*
- PASKAL *Pasionál kališnický; 1495 (úprava staršího překladu); el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_42_D_36_12LG1K2-cs [cit. 25. 7. 2018] (StčS)*

- PASSUR *Vitae sanctorum, to jest životové, skutkové, mučedlnictví, smrt a památka nejpřednějších svatých a světic Božích...*; 1696 (LDHBC)
- POVOL *Povídky olomoucké; přelom 14. a 15. stol., rukopis z 1482 (StčS)*
- PRÁVHORK *Právo královské horničie; pol. 15. stol., rukopis z 1528; el. přepis OVJ, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_XVII_D_43_3Y4VSHF-cs [cit. 13. 8. 2018] (StčS)*
- PRÁVJIHLA *Vít Tasovský z Lipoltic, Český překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských; 1468; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NMP_IV_B_10_46DOU54-cs [cit. 13. 8. 2018] (StčS)*
- PRÁVŠVÁBC *Právo švábské; pol. 15. stol.; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=KNM_-NMP_V_C_9_1RS7R20-en [cit. 13. 8. 2018] (StčS)*
- PROR *Překlad proroků Izaiáše, Jeremiáše a Daniela; konec 14. stol. (StčS)*
- PŘELPŮV *Tůmy Přeloučského spis o původu Jednoty bratrské a o chudých lidech; 1502; el. přepis KČHT (LDHBC)*
- PŘÍSLFLAŠ *Sbírka přísloví připisovaná Smilu Flaškovi z Pardubic; konec 14. stol. (StčS)*
- SATPOD *Chlouba podagry; 1597; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-KKPS_BT_X_38_1GMA6P3-cs [cit. 14. 8. 2018] (LDHBC)*
- SATSTAV *Satira na čtyři stavy; přelom 17. a 18. stol. (LDHBC)*
- SILVSEN *Enea Silvia poety o štěstí i divný, i užitečný sen; 1516; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-KKPS_DR_IV_37_N_0MGKDI0-cs [cit. 14. 8. 2018]*
- ŠTAJŽÁČ *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti...; 1668; el. přepis OVJ, fotokopie na <https://books.google.cz/books?id=6d5jAAAAcAAJ&hl=cs&pg=PP5#v=onepage&q&f=false> [cit. 14. 8. 2018] (LDHBC)*
- ŠTĚPHLAS *Petr Štěpán, Vox clamantis in deserto aneb hlas volajícího na poušti...; 1697; edice: Svět je podvodný verbíř (ed. M. Sládek). Praha: Argo, 2005, s. 97–115, fotokopie na <https://books.google.cz/books?vid=NKP:1002291890&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> [cit. 14. 8. 2018]*
- TANNHOR *Matěj Tanner, Hora Olivetská; 60. léta 17. století, tisk z 1704; el. přepis OVJ (LDHBC)*

- TANNCHAN Jan Tanner, *Muž apoštolský aneb život a ctnosti ctihodného pátera Albrechta Chanovského*; 1680; el. přepis OVJ
- TANNJANVÁCL *Život a sláva svatého Václava mučedlníka...*, přel. Felix Kadlinský; 1669 (LDHBC)
- TĚŠTON *Solamen aegrotantium aneb duchovní těšení všem lidem stonajícím*; 1674; edice: *Vítr jest život člověka* (ed. M. Sládek). Jinočany, H&H, 2000, s. 126–128, fotokopie na <https://books.google.cz/books?vid=NKP:1002291439&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> [cit. 14. 8. 2018]
- TKADLB *Tkadleček*; počátek 15. stol., rukopis z 2. pol. 15. stol. (StčS)
- TRESTDBRŠ *Knihy smolné (Dobruška)*; konec 16. stol. – 18. stol. (LDHBC)
- VESPAMER *Spis o nových zemích a o novém světě...*; počátek 16. stol.; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-KKPS_DR_IV_37_A_33X0QN1-cs [cit. 14. 8. 2018] (LDHBC)
- VIERKRIST *Christoslaus aneb život Kristoslava knížete...*; 1689; el. přepis OVJ, fotokopie na <https://books.google.cz/books?vid=NKP:1002291608&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> [cit. 14. 8. 2018] (LDHBC)
- VOČEHMOR Jan Vočehovský, *Krátkej spis o morové nemoci...*; 1552; el. edice VW (VW)
- VŠEHK Viktorin Kornel ze Všehrd, *O práviech, o súdiach i o dskách země české knihy devatery*; konec 15. stol., mladší redakce z 1508, rukopis z 1515; el. přepis OVJ, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_F_VI_122_2V5Q8ND-cs [cit. 14. 8. 2018] (StčS)
- ZRCSPASK *Zrcadlo člověčieho spasenie*; pol. 14. stol., rukopis z počátku 15. stol. (StčS)
- ZŘÍZRUČ *Zřízení o ručnicích*; 1524; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_65_E_211_2_1LX8PW7-cs [cit. 14. 8. 2018]
- ŽALMANŽ Havel Phaëthon Žalanský, *O ctných manželkách těhotných a rodičkách křesťanských...*; 1615; el. edice VW, fotokopie na http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-KKPS_BT_VIII_6_11GW0X9-cs [cit. 14. 8. 2018]
- ŽALTGLOSMUZ *Žaltář glosovaný muzejní*, konec 13. stol. (StčS)

VI. SEZNAM CITOVANÉ LITERATURY

- AARTS, B. (2007): *Syntactic gradience: The nature of grammatical indeterminacy*. Oxford: Oxford University Press.
- ADAM, R. (1998): Jazyk Rakovnické hry vánoční I. *Slovo a slovesnost*, 59, s. 200–206.
- BIČOVSKÝ, J. (2012): *Stručná mluvnice praindoevropštiny*. Praha: FF UK.
- BYBEE, J. L. (1985): *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- COMRIE, B. (1977): In defense of spontaneous demotion: The impersonal passive. In: *Grammatical relations*. New York: Academic Press, s. 47–58.
- CROFT, W. (2000): *Explaining Language Change: An Evolutionary Approach*. Harlow: Longman.
- CROFT, W. (2003): *Typology and Universals*. 2. vyd. Cambridge: Cambridge University Press.
- CROFT, W. (2007): Beyond Aristotle and gradience: A reply to Aarts. *Studies in Language*, 31, s. 409–430.
- CROFT, W. – SHYLDKROT, H. – KEMMER, S. (1987): Diachronic semantic processes in the middle voice. In: G. Bernini – O. Carruba – A. Giacalone Ramat (eds.), *Papers from the 7th international conference on historical linguistics*. Amsterdam: Benjamins, s. 179–192.
- CVRČEK, V. – VONDŘIČKA, P. (2011): *SyD: Korpusový průzkum variant*. Praha: FF UK. Online: <<http://syd.korpus.cz>>. Cit. 27. 5. 2015.
- DANEŠ, F. – GREPL, M. – HLAVSA, Z. et al. (1987): *Mluvnice češtiny 3: Skladba*. Praha: Academia.
- DE SMET, H. (2012): The course of actualization. *Language*, 88, s. 601–633.
- DIEWALD, G. (2006): Context types in grammaticalization as constructions. *Constructions*, spec. roč. 1: Constructions all over: case studies and theoretical implications.
- Elektronický slovník staré češtiny*. Verze 1.1.2. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Online: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=essc&o=slovniky>>. Cit. 15. 9. 2017.

- FRIED, M. (2004): Czech Reflexivization and the Invariance Principle Revisited. *Slavic and East European Journal*, 48, s. 627–653.
- FRIED, M. (2006): Agent back-grounding as a functional domain: Reflexivization and passivization in Czech and Russian. In: B. Lyngfelt – T. Solstad (eds.), *Demoting the agent: Passive, middle, and other voice phenomena*. Amsterdam: John Benjamins, s. 83–109.
- FRIED, M. (2007): Constructing grammatical meaning: Isomorphism and polysemy in Czech reflexivization. *Studies in Language*, 31, s. 721–764.
- FRIED, M. (2010): Grammaticalization and lexicalization effects in participial morphology: A constructional grammar approach to language change. In: A. Van Linden – J.-C. Verstraete – K. Davidse (eds.), *Formal evidence in grammaticalization research*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 191–224.
- FRIED, M. (2013a): Pojem konstrukce v konstrukční gramatice. *Časopis pro moderní filologii*, 95, s. 9–27.
- FRIED, M. (2013b): Principles of constructional change. In: T. Hoffmann – G. Trousdale (eds.), *The Oxford handbook of Construction Grammar*. New York: Oxford University Press, s. 419–437.
- FRIED, M. (2015): *Kontextové faktory ve vývoji gramatických kategorií*. Praha: FF UK.
- FRIED, M. – ÖSTMAN, J.-O. (2004): Construction Grammar: a thumbnail sketch. In: M. Fried – J.-O. Östman (eds.), *Construction Grammar in a cross-language perspective*. Amsterdam: John Benjamins, s. 11–86.
- GEBAUER, J. (1960): *Historická mluvnice jazyka českého: III. Tvarosloví. 1. Skloňování*. Praha: ČSAV.
- GEBAUER, J. (2007): *Historická mluvnice jazyka českého: IV. Skladba*. Praha: Academia.
- GENIUŠIENĚ, E. (1987): *The Typology of Reflexives*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- GIACALONE RAMAT, A. – SANSÒ, A. (2011): From passive to impersonal: A case study from Italian and its implications. In: A. Malchukov – A. Siewierska (eds.), *Impersonal constructions: A cross-linguistic perspective*. Amsterdam: John Benjamins, s. 189–228.

- GREPL, M. (1973): Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích. In: B. Havránek (ed.), *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*. Praha: Academia, s. 141–149.
- GREPL, M. (2016): Ilokuční sloveso. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 675.
- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- GUTIÉRREZ RUBIO, E. (2015): *Estudio de la semántica del dativo checo en diacronía*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- HASPELMATH, M. (1990): The grammaticization of passive morphology. *Studies in Language*, 14, s. 25–72.
- HASPELMATH, M. (1998): Does grammaticalization need reanalysis? *Studies in Language*, 22, s. 49–85.
- HASPELMATH, M. (1999): Why is grammaticalization irreversible? *Linguistics*, 37, s. 1043–1068.
- HASPELMATH, M. (2000): Why can't we talk to each other? *Lingua*, 110, s. 235–255.
- HASPELMATH, M. (2003): The geometry of grammatical meaning: Semantic maps and cross-linguistic comparison. In: M. Tomasello (ed.), *The new psychology of language*. Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum, s. 211–242.
- HASPELMATH, M. (2004): On directionality in language change with particular reference to grammaticalization. In: O. Fischer et al. (eds.), *Up and down the cline: The nature of grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins, s. 17–44.
- HASPELMATH, M. (2008): A frequentist explanation of some universals of reflexive marking. *Linguistic Discovery*, 6, s. 40–63.
- HASPELMATH, M. (2010): Comparative concepts and descriptive categories in crosslinguistic studies. *Language*, 86, s. 663–687.
- HAVRÁNEK, B. (1928): *Genera verbi v slovanských jazycích*. Díl I. Praha: Královská česká společnost nauk.
- HIMMELMANN, N. P. (2004): Lexicalization and grammaticalization: Opposite or orthogonal? In: W. Bisang – N. P. Himmelmann – B. Wiemer (eds.), *What makes grammaticalization? A look from its fringes and its components*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 21–42.

- HIRSCHOVÁ, M. (2016): Explicitní performativní formule. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 459–460.
- HLADKÁ, Z. (2002): Lexikalizace. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 242–243.
- HOFFMANNOVÁ, J. – KOLÁŘOVÁ, I. (2013): Se vám to nelíbí? Jednoslabičné začátky českých výpovědí / dialogických replik v běžně mluvené češtině a beletristické stylizaci. *Korpus – gramatika – axiologie*, 7, s. 36–47.
- HOPPER, P. J. – THOMPSON, S. A. (1980): Transitivity in grammar and discourse. *Language*, 56, s. 251–299.
- HOPPER, P. J. – TRAUGOTT, E. C. (2003): *Grammaticalization*. 2. vyd. Cambridge: Cambridge University Press.
- HUDOUSKOVÁ, A. (2009): Dvě funkce klitiky se: různé, a přece stejné. *Slovo a slovesnost*, 70, s. 295–304.
- CHLOUPEK, J. (1962): Východomoravské věty se zevšeobecňujícím osobním a neurčitým neosobním podmětem. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, 11, s. 57–65.
- KARLÍK, P. (1982): Má čeština konjunktiv? *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, 31, s. 123–130.
- KARLÍK, P. (2012): Bemerkungen zur Diachronie der tschechischen -ni-/ -ti-Derivate. *Anzeiger für slavische Philologie*, 39, s. 113–145.
- KARLÍK, P. (2016): Slovesný rod. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 1675–1677.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (eds.) (1995): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KARLÍK, P. – PANEVOVÁ, J. (2002): Sloveso reflexivní. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 414–416.
- KAUFMANN, I. (2004). *Medium und Reflexiv. Eine Studie zur Verbsemantik*. Tübingen: Niemeyer.
- KEMMER, S. (1993): *The middle voice*. Amsterdam: John Benjamins.

- KEMMER, S. (1994): Middle voice, transitivity, and the elaboration of events. In B. Fox – P. J. Hopper (eds.), *Voice: Form and function*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 179–230.
- KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. – PANEVOVÁ, J. (2015): Shoda doplňku v reflexivních konstrukcích v češtině. *Slovo a slovesnost*, 76, s. 198–214.
- KOMÁREK, M. (2001): Několik poznámek k Reflexi reflexivity reflexiv. *Slovo a slovesnost*, 62, s. 207–209.
- KOMÁREK, M. (2012): *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host.
- KOMÁREK, M. – KOŘENSKÝ, J. – PETR, J. et al. (1986): *Mluvnice češtiny 2: Tvarosloví*. Praha: Academia.
- KOPEČNÝ, F. (1954): Pasívum, reflexivní forma slovesná a reflexivní sloveso. In: J. Bělič – M. Dokulil – K. Horálek – A. Jedlička (eds.), *Studie a práce lingvistické I: K šedesátým narozeninám akademika Bohuslava Havránka*. Praha: ČSAV, s. 224–247.
- KOPEČNÝ, F. (1958): *Základy české skladby*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- KOPEČNÝ, F. – ŠAUR, V. – POLÁK, V. (eds.) (1980): *Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena 2*. Praha: Academia.
- KOSEK, P. (2011): *Enklitika v češtině barokní doby*. Brno: Host.
- KOSEK, P. (2014): *Historická mluvnice češtiny I*. Brno: Masarykova univerzita.
- KOSEK, P. (2016): Kondicionál ve starší češtině. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 868–870.
- KRIFKA, M. – PELLETIER, F. J. – CARLSON, G. N. et al. (1995): Genericity: an introduction. In: G. N. Carlson – F. J. Pelletier (eds.), *The Generic Book*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- KUČERA, K. – STLUKA, M. (2011): *DIAKORP: Diachronní korpus*. Verze 5 z 21. 2. 2011. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <<http://www.korpus.cz>>. Cit. 5. 1. 2018.
- LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. (1986): *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

- LEHEČKOVÁ, E. (2011): *Teličnost a skalárnost deadjektivních sloves v češtině*. Disertační práce. Praha: FF UK.
- LEŠNEROVÁ, Š. (2002): Postavení příklonky se v textu Kryštofa Haranta „Cesta z Království českého... do Země svaté...“. In: *Čeština – univerzália a specifika IV*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 325–327.
- LEŠNEROVÁ, Š. – OLIVA, K. (2003): Česká vztažná souvětí s nestandardní strukturou. *Slovo a slovesnost*, 64, s. 241–252.
- MARTÍNEK, F. (2012): Co říkají slovníkové a korpusové zdroje o humanistické češtině? In: S. Čmejrková – J. Hoffmannová – J. Klímová (eds.), *Čeština v pohledu synchronním a diachronním: Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*. Praha: Karolinum, s. 219–223.
- MEDOVÁ, L. (2009): *Reflexive Clitics in the Slavic and Romance Languages: A Comparative View from an Antipassive Perspective*. Disertační práce. Princeton University.
- MEYER, R. (2010): Reflexive passives and impersonals in North Slavonic languages: A diachronic view. *Russian linguistics*, 34, s. 285–306.
- MIKULOVÁ, M. – BÉMOVÁ, A. – HAJIČ, J. et al. (2005): *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu: Anotátorská příručka*. Praha: MFF UK.
- MYHILL, J. (1997): Towards a functional typology of agent defocusing. *Linguistics*, 35, s. 799–844.
- NĚDOLUŽKO, A. (2011): *Rozšířená textová koreference a asociační anafora: koncepce anotace českých dat v Pražském závislostním korpusu*. Praha: ÚFAL MFF UK.
- NEJEDLÝ, P. et al. (2012): *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*. Praha: ÚJČ AV ČR, v. v. i. Online: <<https://madla.ujc.cas.cz>>. Cit. 11. 3. 2019.
- NĚMEC, I. (1968): *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha: Academia.
- OLIVA, K. (2001): Reflexe reflexivity reflexiv. *Slovo a slovesnost*, 62, s. 200–207.
- ÖSTMAN, J.-O. – FRIED, M. (2004): Historical and intellectual background of Construction Grammar. In: M. Fried – J.-O. Östman (eds.), *Construction Grammar in a cross-language perspective*. Amsterdam: John Benjamins, s. 1–10.
- PANEVOVÁ, J. (1973): Věty se všeobecným konatelem. In: *Studia Slavica Pragensia*. Praha: UK, s. 133–44.

- PANEVOVÁ, J. (2008): Problémy se slovanským reflexivem. *Slavia*, 77, s. 153–163.
- PANEVOVÁ, J. et al. (2014): *Mluvnice současné češtiny 2: Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*. Praha: Karolinum.
- PANEVOVÁ, J. – KARLÍK, P. (2016): Reflexivní sloveso. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 1536–1541.
- PERGLER, J. (2014): K funkcím staročeského reflexiva *se*. *Časopis pro moderní filologii*, 96, s. 27–41.
- PERGLER, J. (2016a): Enrique Gutiérrez Rubio, Estudio de la semántica del dativo checo en diacronía. Frankfurt am Main, Peter Lang 2015, 203 s. [recenze]. *Listy filologické*, 139, s. 520–525.
- PERGLER, J. (2016b): K otázce tzv. akuzativního *se* v češtině: pohled (nejen) diachronní. *Slovo a slovesnost*, 77, s. 102–122.
- PERGLER, J. (2017): K funkčnímu využití verbálních substantiv ve staré a střední češtině. *Bohemica Olomucensia*, 9, s. 56–70.
- PERGLER, J. (2018): K užívání reflexivní deagentní konstrukce v češtině 15.–17. století. *Studie z aplikované lingvistiky*, special issue, s. 85–105.
- PŮDA, A. (2018): The reflexive verbal form and the infinitive in Czech. *Korpus – gramatika – axiologie*, 18, s. 35–62.
- RADIMSKÝ, J. (2016): Analytický predikát s kategoriálním slovesem. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 100–105.
- ROSEN, A. (2006): O čem vypovídá pád doplňku infinitivu. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.), *Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 254–284.
- SANSÒ, A. (2006): Agent defocusing revisited: Passive and impersonal constructions in some European languages. In: W. Abraham – L. Leisiö (eds.), *Passivization and typology: form and function*. Philadelphia: John Benjamins, s. 232–273.
- SANSÒ, A. (2011): Grammaticalization and prototype effects: A history of the agentive reflexive passive in Italian. *Folia linguistica historica*, 32, s. 219–251.

- SGALL, P. – HAJIČOVÁ, E. – BURÁŇOVÁ, E. (1980): *Aktuální členění věty v češtině*. Praha: Academia.
- SHIBATANI, M. (1985): Passives and related constructions: A prototype analysis. *Language*, 61, s. 821–848.
- SCHENKER, A. M. (1988): Slavic reflexive and Indo-European middle: a typological study. In: *American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists*. Columbus, OH: Slavica, s. 363–383.
- SIEWIERSKA, A. (1988): The passive in Slavic. In: M. Shibatani (ed.), *Passive and Voice*. Amsterdam: John Benjamins, s. 243–289.
- SMIRNOVA, E. (2015): Constructionalization and constructional change: The role of context in the development of constructions. In: J. Barðdal – E. Smirnova – L. Sommerer – S. Gildea (eds.), *Diachronic Construction Grammar*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 81–108.
- Staročeská textová banka*. Verze z 16. 6. 2017. Praha: Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Online: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>>. Cit. 12. 9. 2017.
- Staročeský slovník: úvodní stati, soupis pramenů a zkratek* (1968). Praha: Academia.
- Staročeský slovník* (1968–2008). Praha: Academia.
- Středněčeská textová banka*. Verze z 16. 6. 2017. Praha: Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Online: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=SDTB>>. Cit. 12. 9. 2017.
- ŠMILAUER, V. (1966): *Novočeská skladba*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- ŠTÍCHA, F. (1985): Poznámky o staročeském pasívu. *Listy filologické*, 108, s. 77–82.
- ŠTÍCHA, F. (1988): K vývoji zvrtného pasiva ve spisovné češtině. *Listy filologické*, 111, s. 22–29.
- ŠTÍCHA, F. et al. (2013): *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.
- TRAUGOTT, E. C. (2015): Toward a coherent account of grammatical constructionalization. In: J. Barðdal – E. Smirnova – L. Sommerer – S. Gildea (eds.), *Diachronic Construction Grammar*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 51–80.

- TRÁVNÍČEK, F. (1956): *Historická mluvnice česká III: Skladba*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- VESELÝ, L. (2013): K otázce (ne)existence akuzativního *se* v současné češtině. *Bohemica Olomucensia*, 5, s. 308–317.
- VESELÝ, V. (2018): K slovtvorné funkci reflexivních morfémů *se, si*. *Naše řeč*, 101, s. 138–157.
- Vokabulář webový*. Verze 1.1.2. Praha: Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Online: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>. Cit. 12. 9. 2017.
- VON WALDENFELS, R. (2012): *The grammaticalization of 'give' + infinitive: A comparative study of Russian, Polish and Czech*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- WAGNER, R. (2011): *Reflexivní slovesa v češtině a prognóza jejich ekvivalentů v němčině*. Disertační práce. Brno: FF MU.
- ZIKÁNOVÁ, Š. – HAJIČOVÁ, E. – HLADKÁ, B. et al. (2015): *Discourse and coherence: From the sentence structure to relations in text*. Praha: ÚFAL MFF UK.
- ZÍKOVÁ, M. (2017): *Gramatikalizační potenciál anaforické funkce lexému ten v mluvených narativích*. Disertační práce. Praha: FF UK.

Příloha práce

Přílohu práce tvoří databáze dokladů, která sloužila jako materiálové východisko pro představenou analýzu užívání reflexivní deagentní konstrukce v češtině 15.–17. století a jejíž podoba byla podrobně představena v kapitole III.2.1. Databáze je připojena v samostatném souboru ve formátu .xls.